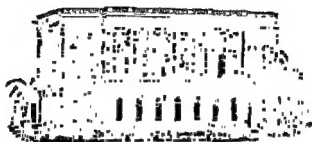

BIBLIOTHECA INDICA.

Collection of Oriental

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1181.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CAṬAPATHA BRĀHMANA

OF THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRIĀ.

EDITED BY

ĀCĀRIĀ SĀYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

VOL II, FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI SATYA PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1902

शतपथब्राह्मणम्

अथ

द्वितीयकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपि वा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

सः यद्वा ऽद्भुतश्चेत्तद्य सम्भरति । तत्सम्भाराणां
सम्भारत्वं युन्न-यन्नाग्नेर्न्यक्तं तत्तस्ततः सम्भरति
तद्यज्ञसेव त्वदेवैन मेतत् समर्हयति पशुभिरिव
त्वन्मिथुनेनेव स्वत् सम्भरन् ॥ १ ॥

अथोल्लिखति । तद्यदेवाद्यै पृथिव्या ऽथमिष्टितं
व्वाभिष्टूतं वा तदेवास्या ऽएतदुद्वन्त्यथ यज्ञियाया
मेव पृथिव्या माधत्ते तस्मादा ऽवल्लिखति ॥ २ ॥

अथाहिरभ्युन्नति । एष वा अयात् सन्भारो यद्-
हिरभ्युन्नति तद्यदपः सम्भरत्यन्नं वा ऽद्यापोऽन्नं हि वा
ऽद्यापस्तन्नाद्यदेर्भुं लोकं माप याग*च्छन्त्यद्येहान्नाद्यं
जायते तदन्नाद्येनैवैन मेतत् समर्हयति ॥ ३ ॥

योपा या ऽयापः । व्युपान्निर्भ्युनेनैवैन मेत-
त्प्रजुगनेन समर्हयत्यद्विद्यां ऽददत् सर्वं मातु महि-
रेवैन मेतदाप्त्वाधत्ते तच्छादपः सम्भरति ॥ ४ ॥

अथ हिरण्यं सम्भरति । अग्निर्ह वा ऽद्यापोऽभि-
दधौ मिथुन्याभिः क्षामिति ताः सम्बभूव तासु रितः
प्रासिञ्चत्तद्विरण्य मभवत्तच्छादेतदग्निस्तदाश मग्ने-
र्हि रितस्तस्मादप्यु ज्विन्दन्त्यप्यु हि प्रासिञ्चत्तस्मादेनेन
न धावयति न किञ्चन करोत्यद्य यगो देवरेतस ए हि
तद्यगसैवैन मेतत् समर्हयति सुरेतास मेय क्त्वात्स मग्नि
माधत्ते तच्छाद्विरण्यं सम्भरति ॥ ५ ॥

अथोपान्तम्भरति । असौ ह वै द्यौरथै पृथिव्या
ऽपताग् पशुन् प्रददौ तस्मात्पशुव्य मूपर मित्याहुः
पशुवो ह्येवैते साक्षादेय तत् पशुभिरैवैन मेतत् समर्ह-
यति तेऽमुत ऽयागता ऽपस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितास्त-

सनयोद्यावापृथिव्यो रुसं मन्यन्ते तदनुयोगेन मेतद्
 द्यावापृथिव्यो रुसेन समर्हयति तस्माद्दृषान्त्व-
 स्मरति ॥ ६ ॥

अथाखुकरीषण् सम्भरति । आखुवो ह वा ऽअस्यै
 पृथिव्यै रुसं ब्विदुस्तस्मात् तेऽधोऽध ऽइमां पृथिवीं
 चरन्तः पौविष्ठा ऽअस्यै हि रुसं ब्विदुस्ते यत्र ते ऽस्यै
 पृथिव्यै रुसं ब्विदुस्तुत उक्त्तिरन्ति तदृष्यां ऽएवैन मेतत्
 पृथिव्यै रुसेन समर्हयति तस्मादाखुकरीषण् सम्भरति
 पुरीष्य ऽइति वै त माहुर्यः श्रियं गृच्छति समानं वै
 पुरीषं च कुरीषं च तदेतद्यैवावस्यै तस्मादाखु-
 करीषण् सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ शुक्लराः सम्भरति । देवाद्य वा ऽअसुराद्योभये
 प्राजापत्याः पस्पृधिरे सा हेयं पृथिव्यखेलायद्यथा
 पुष्करपर्णं मेघं ताण्डु ह सम व्वातः संव्वहति सोपैव
 देवान् जगामोपासुरान्त्वा यत्र देवानुपजगाम ॥ ८ ॥

तदोचुः । इन्तेमां प्रतिष्ठां हृण्णामहै तृष्ठां ध्रुवा-
 या मश्रिथिलाया मग्नी ऽआदधामहै ततोऽस्यै सपत्नाशु
 न्निर्मच्छ्याम ऽइति ॥ ९ ॥

तद्यथा शङ्कुभिस्त्रुमं व्यिहन्त्यात् । एव मिमां
प्रतिष्ठाए शर्कराभिः पर्यवृण्वन्त सेयं ध्रुवाशिथिला
प्रतिष्ठा तृत्यां ध्रुवाया मशिथिलाया मग्नी ऽथादधत
ततोऽस्यै सपत्नान् निरभजन् ॥ १० ॥

तयो ऽएवैष ऽएतत् । इमां प्रतिष्ठाए शर्कराभिः
परिवृण्वन्ते तृत्यां ध्रुवाया मशिथिलाया मग्नी
ऽथाधत्ते ततोऽस्यै सपत्नान्निर्भजति तस्माच्छर्कराः
सुम्भरति ॥ ११ ॥

तान्वा ऽएतान् । पञ्च सन्भारान्त्वम्भरति पाङ्क्तो
यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरस्य ॥ १२ ॥

तदाङ्गः । पृडेवऽर्त्तवः संवत्सरस्येति न्यूनं मु
तर्हि मियुनं प्रजननं क्रियते न्यूनादा ऽइमाः प्रजाः
प्रजायन्ते तच्छःथेयस मुत्तरावत् तस्मात् पञ्च
भवन्ति यद्यु पृडेवऽर्त्तवः संवत्सरस्येत्यग्निरेवेतेपाए
पष्ठस्तथो ऽएवैतद्वन्यूनं भवति ॥ १३ ॥

तदाङ्गः । नैवैकश्चन सन्भारए सुम्भरेदित्यथा धा
ऽएते सुर्वे पृथिव्यां भवन्ति स यदेवास्या माधत्ते तत्
सूर्यान्सन्भारानाप्नोति तस्मान्नैवैकश्चन सन्भारए
सुम्भरेदिति तद्दु समेव भरेद्यद्दृष्टेवास्या माधत्ते तत्

सुवर्गात्सुवर्णानाम्प्रोति युद्धु सम्भारैः सम्भृतैर्भवति ।
तद्भु भवति तद्भुद्भु सु मेव भरेत् ॥ १४ ॥

॥ द्युति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशायाः सुमनसः सर्वादीना मुपक्रमे ।

ये नत्वा ह्यतस्तस्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽपि स जगत् ।

निर्ममे, त मश्च वन्दे विद्यातीर्थगच्छेधरम् ॥ २ ॥

भाष्ये काण्डे प्रपद्येन धीर्षमावेदिरिस्ता ।

सा सम्पूर्णपदेशत्वादन्वयासां गच्छतिर्मता ॥ ३ ॥

पवमानेष्टरादिकानां द्वितीये त्वग्निशिवये ।

भाषाणं पवमानेष्टरग्निशिवे मुपस्थिति ॥

घातुर्माष्यादिकः सर्वो हविर्घ्नोऽय वर्यने ॥ ४ ॥

• अथ यत् सर्वं कार्यं प्रकर्षेण कर्मान्तरनिरपेक्षेवोपदिश्यते, सा प्रकृतिः । अत्र विशेषणमेव कार्यं श्रुत्योपदिश्यते इतरत्न सर्वं प्रकृतेरितिदिश्यते, भा विहतिः । प्रकृतिश्च विविधा, भूतप्रकृतिरपान्तरप्रकृतिश्चेतिभेदान् । सर्वात्मना कर्मान्तरनिरपेक्षा मूलप्रकृतिः । कनिपक्षेपज्ञेय कर्मान्तरस्थापेक्षते सत्य केषुि कर्मभिरपेक्षणीयो भवति, क्षय मया-न्तरप्रकृतिः । सर्वेश्वरं भीमाभाषाः अत्रमाहमाध्यायाध्नी विचार्यं निरूपितम् । सपाच भाषमाभाषा भाष्याहमाध्यायश्च प्रथमपदोप्यती-याधिकरपरद्वितीयपदके इष्टापिहोपभोगाया मेव सर्वेषाममूलप्रकृतित्वं विद्योतम् ।

तत्र तावत् सर्वेष्टप्रकृतित्वेन प्राक् प्रतिपादिताया दर्शपूर्ण-
मासेटेः, विधास्यमानाना मग्निहोत्रादिकर्मणां च त्रेताग्नि-
साध्यत्वात् ० तद्वस्तुभूत माधानं प्रतिपाद्यते । तत्र चोदकहिर-
ण्यादिसम्भाराणां पञ्चानां १ सम्भरणं विधिस्तुः सम्भारनामनिर्वचनं
करोति—“स यदा इति । ‘इतय’ अस्माद् पश्यमाणादुदक-
हिरण्यादिद्रव्यजातात् ‘सः’ अर्घ्यस्तदेकदेश माहृत्य ‘यद्’ यस्मा-
देकस्थाने ‘सम्भरति’ समूहीकरोति, ‘तत्’ तस्मात् सम्भ्रियन्त
इति सम्भाराः, इति व्युत्पत्त्या तेषां ‘सम्भार’-नाम सम्प्रदाय मित्यर्थः ।
“इतयेतयेति । “नित्यवीषयोः”—इति ॥ दिवचनम् ।

एतदेव विग्रहयन् सम्भरणं विनियते— “यत्र-यत्नेति ।
यस्मिन् यस्मिन् यदाद्यै ‘अग्नेः’ सम्बन्धि तैजो ‘भ्यक्तं’ निस्तीर्णं
भवति, तस्मात् सर्वस्मात् अपि सम्भरणं कार्यं मित्यर्थः ॥

एतत् सम्भरणीयद्रव्यविशेषोपजीवनेन प्रयंसति— “तद्यग-
सेवेति । सम्भरतीत्युपरिष्ठात्सर्वेष्टपतया श्रुतत्वात् त्रिष्वपि
वाक्येषु त्वदित्यनन्तरं सम्बध्यते । त्वच्च्यवद्व्य एकशब्दपर्यायः ;
“उत त्वः पशान्”—इत्यादौ १ तथा दर्शनात् । “अप्येकः पशान् न
पशति यात मिति यास्तः १ । ‘तत्’ तत्र ‘तत्’ एकं हिरण्यास्यं

• “इन्द्रियादिर्गाहंप्रव्याह्रणीयौ तयोऽप्ययः । अपिषय मिदं ज्ञेता”—
इति अ० को० १, ७, १० ।

† १ उदकम्, २ हिरण्यम्, ३ कषाः (पशवः), ४ व्यापुकरूपम्
(व्यापुपुरीषम्), ५ शर्कराः (कडूरिति ख्याताः) ।

‡ पा० ए० ८, १, ४ ।

§ अ० सं० १०, ७१, ४ ।

¶ निह० १, १, ४ ।

वस्तु 'सम्भरन्' 'एनम्' अग्निम् एतेन सम्भरणेन 'यश्चैव समर्ह-
यति' । द्विरण्यस्य यशोरूपत्वं मघे वक्ष्यते ७ ।

एव सुत्तरवास्तवयोरपि योजना । तत्र त्वदितिपदाभ्या-
मुपोदकद्रव्यौ विवक्षितौ । तयोश्च पशुमिद्युनरूपत्वे † उपरिष्ठात्
समास्रास्येते ‡ १ ॥

तस्य च द्विरण्यादिसम्भारस्य निवपन मुञ्जेणनाभ्युच्चण-
सङ्कतेष्वेव नाहंपत्याद्यायतनेषु कार्यं मित्यभिप्रेत्य प्रथम
मुञ्जेखनं विधाय प्रशंसति— "अथोक्षिखतीति । 'अस्यै पृथिव्यै'-
इति पठार्ये चतुर्थी † । 'अस्याः पृथिव्या.' सम्बन्धि, यत् 'अभि-
हितम्' उपर्यवस्थानेन पादस्यर्गजनितम्, 'अभिदूरतम्' तदुपरि
निडीवनादिजनितचेत्यर्थः । 'वा'-शब्दो चार्थः । "यन्नियाया
मिति । यज्ञार्चाया मित्यर्थः ॥ २ ॥

उल्लिखिताना मग्न्यायतनाना मभ्युच्चण विधत्ते— "अयेति ।
एतदभितः सर्वतो यदभ्युच्चणम्, 'एष वा अषां सम्भारः' ; न तु
द्विरण्यादिवत् पृथगुपादाय तासां निवपन कार्यं मित्यर्थः ।
'अन्नं वा इत्यादि । निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

एव मवाद्यहेतुत्वेनाभ्युच्चणं प्रथमस्य मिद्युनरूपेण प्रशं-
सति— "योपा वा इति । अषां स्त्रीलिङ्गत्वादमेव पुल्लिङ्गत्वा-
दुभयमिलितं सदेक मिद्युनम्, तच्च सुवपौत्वादिप्रजननहेतुरिति

* 'अथ यज्ञः'—इत्यादि द्रव्यम् (५ व०) ।

- † यदि च श्रुतौ मिद्युनस्यापि विधानम्, पशूनां तत्र उत्तरम्, तथापि
'अव्याप्तरम्' (पा० छ० २, २, ३४)—इतिशासनात्पशुशब्दस्यैव इन्द्र
निमित्तः पूर्वनिपातो बोध्यः ।

‡ इक्ष्वाणुपरं चतुर्थ्येवककलिकथोर्दृश्ये । † पा० २, २, ३१ छ० वा० ।

‘एगम्’ अग्निं ‘समस्यति’ एतेन ‘मियुनेन’ । स्वदिति प्रागुक्तं
तद्विहितं भवति ।

एवं सिद्धीपजीवनेन प्रथमं अपृशब्दप्रतिपादितार्थपर्या-
लोचनयापि प्रशंसति— “अद्विषी इति । “आपो वा वदं भये
सलिल मासीत्”—इति श्रुतिः ॥ सर्वम् ‘इदम्’ जगत् ‘अग्निः’
खनु ‘पातम्’ अत आपनमीलाभिस्ताभिरग्निः ‘एगम्’ अग्निं
प्राप्य ‘आधत्ते’ इत्यर्थः । यथादेवं तस्मात् सन्धारनिपपनसमये-
भ्युच्चणायं कस्त्रियित् पात्रे प्रपः सन्धरेदिति निगमयति—
“तस्मादिति ॥ ४ ॥

हिरण्यस्य सन्धरणं विधत्ते—“अथ हिरण्य मिति । तस्य
हिरण्यस्याग्निरेतस्त्वं प्रतिपादयति— “अग्निर्ह वा इत्यादिना ।
‘अभिदधौ’ अभिध्यातवानित्यर्थः । “ध्वे धिन्तायाम् †”—
इत्यध्याप्तिटि “पात औ णसः”—इत्यौत्वम् ‡ । अभिध्याग-
प्रकारमाह— “मियुन्याभिरिति । ‘आभिः’ अग्निः अभ्युच्चणाग्निः
स्त्रीभिः ‘मियुनीष्याम्’ प्रयोगमियुनं तत्तयोगान्द्रियुनं भवा-
नीत्यर्थः । मियुनशब्दादभूततद्वाये च्चिः § । “तस्मादेतदिति ।
यथादग्निवीर्यं हिरण्यात्मना परिणतम्, ‘तस्मात्’ एतत् हिरण्यम्
‘अग्निचङ्गागम्’ अग्नेः सहग मेव वर्ण्येत उपलभ्यते । यथाद्याप्सु
निपित्तम्, ‘तस्मात्’ तत् हिरण्यम् ‘अप्सु’ ‘विन्दन्ति’ लभन्ते
इत्यर्थः । “तस्मादेनेनेति । यथादाग्नेयं हिरण्यम् ‘तस्मादेनेन’
दन्तान् ‘न धाययेत्’ । तथा यदन्यत् किमपि हीनं कर्म, तदपि
तेन न कुर्यादित्यर्थः ।

• ते० प्रा० १. १ १ ५ ।

† भा० प० २३३ पा० ।

‡ पा० प० ७. १. १४ ।

§ पा० ५. ४ ५. ४० १ वा० ।

“अथ यश इति । ‘अथ’-शब्दो वश्वानुद्वारे । यस्मात्तद्विरण्य
‘देवरेतस’ देवस्याग्नेर्वीर्यम्, तस्माद् यशोरूपम् । देवरेतस मिति
‘अनसन्तात्’-इत्यकार समासान्धः । तथाच हिरण्यसम्भरणेन
‘यशसेव’ ‘एनम्’ अन्नि समृद्ध करोति । एतेन ‘यशसेव त्वदिति
प्रायुक्तं १ व्याख्यातं भवति । “सरेतस मेधेति । हिरण्यस्य
सम्भरणाभावे हि रेतसोऽन्यत्र स्थितत्वात् तद्द्रवित आद्वितीऽग्नि
रक्तस्य एव भवति, तत्सम्भरणे तु सरेतस सः ॥ ५ ॥

“अथोषानिति । ऊपाणां पशुरुपत्व प्रतिपादयन् तत्
समृद्धिहेतुत्वेन स्तौति—“अतो ह वा इति । यस्मात् ‘पृथिव्ये’
द्युलोकेन इमे पशवो दत्ता, ‘तस्मात्’ तत्सम्बन्धि ‘ऊपरम्’
ऊपयुक्तं स्थान ‘पशव्यम्’ पशुभ्यो दत्तम् ‘इति ब्रह्मवादिन’
‘आहु’ । ‘पशवो हि तादृशं स्थान मासाव्य लिहन्ति, अतः
पशुद्वितत्वात् पश्वामकाः ‘एवैत’ ऊपा । “ऊपर मिति ।
‘ऊपसुपिमुष्कमधो र’-इति ः मत्वर्थीयो रः । स्पष्ट मन्यत् ।
द्यावापृथिव्यो रसत्वेनैतान् प्रशंसति—“तेऽमुत इति । ‘अमुत’
अमुष्माद् द्युलोकात् ‘आगता’, ‘अस्या पृथिव्या प्रतिष्ठिता’ च ;
अतः पश्वामकस्य ऊपद्रव्यस्य द्यावापृथिवीरसत्वम् । किं
गत इत्याह— “तदनयोरिति ॥ ६ ॥

द्रव्यान्तरस्य सम्भरणं विधत्ते—“अथाखुकरीष मिति ।
(आखुभिः खननेन विलात् बहिर्नीताः पाशव आखुकरीषम्) ॥
“आखुवो हेति । यस्मात् ‘आखुव’ पृथिवीरसजाताः,

* पा० सू० ५, ४, १०३ ।

† १ ए० १२५०, ७ ए० * इति च द्रष्टव्यम् । ‡ पा० सू० ५, २, १०७ ।

‡ वन्धन्यन्तगतपश्वोऽयं च पुस्तकभावे विदते ।

‘तस्मात्’ एव पृथिवीमध्ये ‘अर्धेऽधः’ खनन्तः, पृथिव्या
 अन्तरधन्नात् समीपे ‘चरन्तः’ तद्द्रुमास्तादनसम्बन्धिनि ‘यत्र’
 यास्थाने ‘रसं’ ‘विदुः’ जानन्ति, तत् स्थानं गत्वा ‘रसम्’
 उपजीव्य पांशून् बहिः ‘उत्किरन्ति’ उत्क्षिपन्ति । “कृ
 विक्षेपे”—इति ७ धातुः । अत आखूत्वरस्य पृथिवीरसत्वात्
 तेनैव ‘एनम्’ अग्निं समृद्धं करोति । प्रकारान्तरेण स्वीति —
 “पुरीष इतीति । ‘यः’ खलु ‘श्रियं’ सम्पदं ‘गच्छति’, ‘तं
 पुरीष इति’ श्लोका वपयन्ति । तच्चैवं पुरीषस्यैव श्रीप्राप्ति-
 हेतुता, करीपस्य किं मायात् मित्यत आह— “समान मिति ।
 पुरीषकरीपशब्दाय च सम.भार्यावित्थर्थः । अतः करीपसम्बन्धा-
 दक्तिः श्रियं प्राप्नोति । तादृशस्याग्नेरवरोधाय करीपसम्भरणं
 कार्यं मित्यर्थः ॥ ७ ॥

शर्कराणां रुन्धरणं विधत्ते—“अथ शर्करा इति ।
 मृन्मिश्रिताः सूक्ष्मपापाणाः शर्कराः । तेषां मधिश्रितानां
 दाह्यहेतुत्वं मितिहानेन दर्शयति—“देवाद्य वा, इति ।
 देवाद्युरा उभये स्पृहाणक्तिरे । देवाद्युरेषु युदाय कृतोद्यमेषु
 तद्गयात् ‘पृथिवी अग्नेनायद्’ चाक्षर्यं प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्त
 माह—“यथेति । ‘यथा’ जलस्योपरि ‘पुष्करपर्णम्’ इतस्ततः
 अक्षर्यं भवति, ‘एवम्’ पृथिव्यापि इतस्ततः कम्पिता । ‘तां’
 तदवस्थां मापयति पृथिवीं ‘वातः’ वायुः पुष्करपर्णवदेव ‘मंथति
 अ’ । यथा दाहमयीं (नाभं) कश्चित् परपारं नयति, स्थानात्
 स्थानान्तरं प्रापयति । ‘सा’ त्वेवं कम्पना पृथिवी उभय-
 विधानपि तान् ‘उपाजगाम’ ॥ ८ ॥

यदा च सा देवानगमोत्, तदा तत्कृत परिहार दर्शयति
— “तदोचरिति । ‘प्रतिष्ठां प्रतिष्ठिता ‘वृद्धामहै’ दृढीकर
वामहै । ‘ध्रुवावां’ निदलायाम, ‘अग्निधिलाया’ दृढायाम् ।
वाक्यार्थं स्पष्ट । ‘तत’ तस्मात् अग्न्याधानात् ‘अस्यै’ अस्या
पृथिव्या सकाशात् शत्रुभूतानसुरान् ‘निर्मह्याम’ निर्भङ्गान्
भागरहितान् कुर्यामित्यर्थः । इत्थं प्रतिज्ञायथा ॥ ८ ॥

प्रतिज्ञाते कृत दर्शयति— तदर्थेति । ‘यथा’ चाद्रे
‘वर्म’ भूमौ प्रसायं ‘शङ्कुभि’ परितो ‘विह्वन्यात्’, ‘एव ‘प्रतिष्ठा’
मर्वप्राण्यासदभूताम् ‘इमा’ पृथिवी शङ्कराभि ‘पर्यवृहत्त’
परित शङ्करास्यापनेन दृढीकृतवन्त । निगदसिद्ध
मन्यद् ॥ १ ॥

एव पुराहत्त सुदाहृत्यैतद्वशान्तेन प्रकृत मनुष्यत्वे—
“तथो एवेति । उक्तार्थं मेतत् ॥ ११ ॥

विहितसम्भरण मनूय तत्सङ्घोपजीवनेन प्रशंसति—
“तान् वा एतानिति । ‘तान्’ पूर्वोक्तान ‘पञ्च सभारान्
‘सम्भरति’ । उदकहिरण्योवायुकरोपशङ्करा पञ्च सभारा ।
“पाङ्को यत्र इति । पञ्चपदा पङ्क्तिः, ‘यत्र’ अपि
धानाकरभादिपञ्चद्विष्क इति † पञ्चसङ्घायोगात् ‘पाङ्क’ ।
अस्थिमल्लेतिपञ्चधातुमशत्वात् पञ्च’ अपि ‘पाङ्क’ ‡ । सवत्सर
सम्बन्धिन ऋतव’ वसन्ताद्या अपि पञ्चसङ्घाका । हेमन्त
शिशिरयो समासाभिप्राय मेतत् । तथा चैतरेयकम्— “हेमन्त
शिशिरयो समासेन”—इति ¶ ॥ १२ ॥

* ऐ० ब्रा० ६ ॥ ५ ४ २ ।

† धाना करम्भ परिव्राप पुरोडाश, पयस्येति” ऐ० ब्रा० २ ३ ६

‡ ऐ० ब्रा० ६ ५ ३ ।

¶ ऐ० ब्रा० १ १ १ ।

तदेतत् पञ्चत्वं लोकप्रसिद्धिविरुद्धं मित्वाऽपि— “तदाहु-
रिति । हेमन्ताग्निशिरो हि पृथङ्गीन लोके प्रसिद्धौ; अतस्तयो-
रैक्यं न युक्तं मितिर्भावः । परिहरति—“न्यूनं मितिः । ‘तर्हि’
तथा मति ऋतुपटके मियुनत्रयसम्पत्तिः ; पञ्चके तु तन्मियुनत्रय
भेदेन ‘न्यूनं’ भवति, तच्च प्रजननमाधनम् ॥ । अत्र लोक-
प्रसिद्धि माह— “न्यूनादिति । स्त्रीपुंसयोर्वीर्यस्य परस्परन्यूनत्वे
सति तस्मात् ‘न्यूनात्’ मियुनात् स्त्रीपुंससंघणानि अपत्यानि
‘जायन्ते’ । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ पञ्चसम्भारखण्डेन यत् मियुनस्य
न्यूनत्वम्, ‘तत्’ ‘श्व श्रेयसम्’, ‘श्व’ परदिवसे श्रेयसो जनकम् ।
“श्वसो वशीयःश्रेयसः”—इत्यच् समासान्तः † । तथा ‘उत्तरा-
यत्’, ‘उत्तरा’ आगामिनी अभिहति, तद्योपेतं मित्यर्थः । एव
ऋतूनां पटकेऽपि सम्भाराणां पञ्चसङ्ख्याकत्वं भुवपाद्याद्यापि
न्यूनत्वं नाम कथितं नेष्ट इत्याशङ्क्य ‡ परिहरति—“यद्यु इति ।
यदि यद्युत्वं संवत्सरस्य सङ्ख्याम्, तर्हि एतेषां सम्भाराणां
नाधीयमानं ‘अग्निरेव’ ‘पठः’ पट्सङ्ख्यापूरकः ॥ १३ ॥

असम्भार पञ्च माह— “तदाहुरिति । “एकश्चनेति । एक
मपीत्यर्थः । अतोऽपत्ति माह— “अस्या मितिः । आरोपित
सर्वसम्भारभूतायां पृथिव्या माधानादेव तत्कार्यप्राप्तेर्न पृथक्
सम्भारापेक्षेत्यर्थः । सम्हरणपञ्चमेव निगमयति—“तद्यु स
मेवेति । “यद्यु सम्भारेरिति । ‘यत्’ खल्वाधाने सम्भृतेः ‘सम्भारे’
निष्पन्नं भवति, ‘तत्’ खल्वाधानं भवति; सम्भारविरहे तु

* ‘तच्च प्रजननमाधनम्’—इति च ।

† पा० श्रु० ३, ४७, ८० ।

‡ ‘उत्तराग्निरेव’ इति च ।

तदाधान मेव न भवतीति कुतस्तस्य पृथिवीसम्बन्धवशात्
सम्भरणप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्वन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

कृत्तिकास्वर्गनी ऽश्वादधीत । एता वा ऽअग्नि-
नक्षत्रं यत्कृत्तिकास्तद्वै सुलोमं योऽग्निनक्षत्रेऽग्नी
श्वादधातुं तस्मात् कृत्तिकास्वादधीतु ॥ १ ॥

एकं वै त्रीणि । चत्वारितीति वा ऽअन्यानि
नक्षत्राण्यथैता एव भृगिष्ठा यत् कृत्तिकास्तद्भूमान
मेवैतदुपैति तस्मात् कृत्तिकास्वादधीत ॥ २ ॥

एता ह वै प्राच्ये दिशो न च्यवन्ते । सुर्वाणि
ह वा ऽअन्यानि नक्षत्राणि प्राच्ये दिग्भ्यश्च्यवन्ते तत्
प्राच्या मेवास्यैतद्दिश्याहितौ भवतस्तस्मात् कृत्तिका-
स्वादधीतु † ॥ ३ ॥

अथ युस्मान्न कृत्तिकास्वादधीतु । ऋक्षाणांः

* 'दधीत'—इति ग, घ, ङ ।

† 'दधीत'—इति ग, घ, ङ ।

‡ 'सुर्वाणां' इति ग, घ, ङ ।

ह वा ऽएता अग्ने पुत्रा आसुः सप्तऽर्षीनु ह स्र वै
 पुरऽर्चा इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्ध्यन्तामी
 ह्यतराहि सप्तऽर्षय उद्यन्ति पुर एता अश मिव वै
 तद्यो मिथुनेन व्यृहः स नेन् मिथुनेन व्यृह्य ऽहुति
 तस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत ॥ ४ ॥

तद्वैव दधीत । अग्निर्वा ऽएतासां मिथुन मन्त्रि-
 नैता मिथुनेन समृद्धास्तस्माद्देव दधीत ॥ ५ ॥

रोहिण्या मग्नी ऽश्वादधीत । रोहिण्याऽ ह
 वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽग्नी ऽश्वादधे स प्रजा
 धमृजत ता अश्व प्रजाः सृष्टा एकरूपा उपस्तब्धास्तस्य
 रोहिण्य इवैव तद्वै रोहिण्यै रोहिणीत्वं बहुर्हैव
 प्रजया पशुभिर्भवति य एवं विद्वान् रोहिण्या
 माधत्ते ॥ ६ ॥

रोहिण्या मु ह वै पशवः । अग्नी ऽश्वादधिरे
 मनुष्याणां कामः रोहिमेति ते मनुष्याणां काम
 मरोहन् य मु हैव तत् पशुवो मनुष्येषु काम मरोहन्त
 मु हैव पशुषु कामः रोहति य एवं विद्वान् रोहिण्या
 माधत्ते ॥ ७ ॥

मृगर्षीऽग्नी ऽश्वादधीत । एतद्वै प्रजापतेः-

शिरो यन् मृगशीर्षः श्रोत्रे शिरः श्रीर्हि वै शिर-
स्तुष्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर-
इत्याहुः श्रियः ह गच्छति य एवं विद्वान् मृगशीर्ष-
ऽआधत्ते ॥ ८ ॥

अथ यस्मान् मृगशीर्षः ऽआदधीत । प्रजापतेर्षु
एतच्छरीरं यत्र वा ऽएनं तद्विध्यंस्तदिपुण्या त्रिकाण्डे-
नेत्याहुः स एतच्छरीरं मज्जहाद्वास्तु वै शरीरं मय-
ज्ञियं निर्व्वियं तस्मान् मृगशीर्षः ऽआदधीत ॥ ९ ॥

तद्देव दधीत । न वा ऽएतस्य देवस्य वास्तु
नायज्ञियं न शरीरं मस्ति यत् प्रजापतेस्तुष्मादेव
दधीत पुनर्वस्वोः पुनराधेयं मादधीतेति ॥ १० ॥

फल्गुनीष्वग्नी ऽआदधीत । एता वा ऽइन्द्र-
नक्षत्रं यत् फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्नोऽर्जुनो ह वै
नामिन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नामैतासा
एतत् परोऽद्य माचक्षते फल्गुन्य इति को ह्येतस्या-
र्हति गुह्यं नाम यहीतु मिन्द्रो वै यजमानस्तस्वु ऽएवै-
तन्नक्षत्रेऽग्नी आधत्त ऽइन्द्रो यज्ञस्य देवतैतेनो ह्यस्ये-
तत्सेन्द्रं मन्वाधियं भवति पूर्व्वयोरादधीत पुरस्तात्
क्रतुर्हैवास्त्रौ भवत्युत्तरयोरादधीत श्वःश्रेयसः हैवा-
स्त्रा ऽउत्तरावद् भवति ॥ ११ ॥

अग्निदेवताकत्वादग्निमक्षत्रं कृत्तिकाख्यम् । श्रूयते हि—
 “कृत्तिकानक्षत्रं मन्दिदेवतेति ० । तच्चिन्नग्निनक्षत्रेऽग्न्याधानं
 ‘ससोम’ सदृशं, योग्यं मिति यावत् ॥ १ ॥

अथैतस्य नक्षत्रस्य बहुत्वोपजीवनेन प्रशंसति—“एक
 मिति । कृत्तिकातः ‘अन्यानि नक्षत्राणि’ एक-दि-त्रि-चतुः-
 सङ्ख्याकाधिष्ठानान्यस्यीयांसि, कृत्तिकासु षट्सङ्ख्याधिष्ठानयोगात्
 ‘भूयिष्ठाः’ बहुतराः । तत्रार्द्रादीनाम् ‘एकम्’ अधिष्ठानम्,
 फल्गुन्यादीनां ‘द्वे’, अश्लिन्यादीनां ‘त्रीणि’, पुनर्वस्रादीनां
 ‘चत्वारि’ । ‘तत्’ तस्मात्, एभ्यो भूयिष्ठनक्षत्राधानात् यज-
 मानोऽपि ‘भूमाम्’ बहुत्व निबोधगच्छतोऽर्थः ॥ २ ॥

नियतदिक्सम्यग्भवगेनेताः प्रशंसति—“एता इ वा इति ।
 ‘प्राची’ प्राच्याः ‘दिगः’ सकाशात् ‘न च्यवन्ते’ दक्षिणत उत्तरतो
 वा विक्षेपवशात् न चसन्ति, किन्तु नियमेन यद्यप्राथा निबो-
 धन्ति; ‘अन्यानि’ तु ‘नक्षत्राणि’ प्राचीदिग्भागाद् दक्षिणत
 उत्तरतो वा विक्षेपवशात् चसन्ति, प्राचीदिग्भागाद् दक्षिणत
 उत्तरतय नियमेन परिवर्तन्ते । “तत् प्राथा मित्यादि ।
 निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

कृत्तिकास्वाधानपक्षं मियुनव्युद्दिष्टेत्स्वाचियेधति—“अथ
 यस्मादिति । ‘यथाद्’ बहुभाषदोषोऽस्ति, तस्मात् ‘कृत्तिकासु
 न चादधीत’ । कौऽसी दोषः ? ॥ मुपन्यस्यति—“अष्टाथा
 इति । अष्टागशब्दार्थं माह—“सप्तर्षीजति । ‘अष्ट’ नक्षत्रम्;
 तद्रूपेणावस्थानात् । इह ‘अष्ट’-शब्देन सप्तर्षयोऽभिधीयन्ते । ‘पुर

पृष्ठा इति ० प्रकृतिभावो ऋक्षेण । 'व्याधयन्' विगतर्हिका
 अभवन् । पृष्टि मिव ॥ देगभेदोदयेन स्पष्टयति—“अमी हीति ।
 'अमी' खलु 'सप्तर्षयः' 'उत्तराहि' । “आहि च दूर”-इति ५
 आहिप्रत्ययः । दूरदेशे उत्तरदिग्भागे 'उद्यन्ति' । 'एताः
 क्षत्तिकाः 'पुरः' पूर्वस्थां दिशि । अत एव तासां विभिन्नदेशा-
 वस्थानेन ॥ पुद्गलप्रयोगविरहात् मिथुनशृङ्खिः । तथासमीचीन
 मित्याह—“अग मिव वै तदिति । अतः क्षत्तिकास्त्राधानं
 कुर्वन्नपि तदत् मिथुनेन शृङ्खले, अतो 'न इत्' मेषाहं 'मिथुनेन'
 'व्यूहैः' व्यूहो भवामीत्यभिप्रेत्य तत्र नादधातीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथैतद्दीपं परिहरन्नाधानपक्ष मिव निगमयति—“तद्व-
 वेति । 'तत् उ आ एव' तस्मिन्नपि नक्षत्रे आदधीतेव ।
 “अग्निर्वा इत्यादि, स्पष्टम् ॥ ५ ॥

नक्षत्रान्तरं विधाय प्रथंसति—“रोहिण्या मिति । 'आदधे'
 आधानं कृतवान् । 'उपस्तम्बाः' प्रतिबद्धगतयोः ॥ विनाश-
 रहिताः पुत्रपौत्रादिरूपेणैकरूपा अविच्छिन्नप्रवाहाः 'तस्युः'
 स्थितवन्तः ०० । ताव 'रोहिण्यः' स्वर्गादिस्त्रीकारोद्वेगसाधन-
 भूता इति स्थिताः †† । एतदुपजीवनेन नामनिर्वचनं करोति—
 “तदा इति । स्पष्टार्थं मन्यत् ॥ ६ ॥

रोहिण्याधानं प्रकारान्तरेण प्रथंसति—“रोहिण्या मु हेति ।

* पुराणां इत्येव पाठो दृश्यते मूलपुराणेषु ।

† मा० ६-१-१९० सूत्रं दृश्यम् । ‡ 'व्यूहि मिव'— इति च ।

§ पा० सू० ५-३-२० ।

¶ 'अत एवातीवसम्मिन्नदेशावस्थानेन'— इति च ।

॥ 'प्रतिबद्धगतयोः'— इति च । ** 'स्थितवन्तः'— इति च ।

†† 'साधना इति'— इति च ।

हृस्तेऽग्नी ऽद्वादधीत । य इच्छेत्प्र मे दीये-
तेति तद्वा ऽचनुष्ठा यद्गुस्तेन प्रदीयते प्र हैवास्त्रै
दीयते ॥ १२ ॥

चित्राया मग्नी ऽद्वादधीत । देवास्त्रवा असुरा-
स्योभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे त उभय ऽएवामुं
लोकं समाकुरुष्वञ्चक्रुर्दिव मेव ततोऽसुरा रौहिण
मित्यग्निं विस्त्रिरेऽनेनामुं लोकं समागोक्ष्याम
इति ॥ १३ ॥

इन्द्रो ह वा ऽईच्छाञ्चक्रे । इमं चेद्वाऽइमे चिन्वते
तत एव नोऽभिभवन्तीति सु ब्राह्मणो ब्रुवाण
एकेष्टकां प्रवध्येयाय ० ॥ १४ ॥

सु होवाच । हुन्ताह मिमा मप्युपदधा ऽइति
तथेति ता मुपाधत्त तेषा मल्पकादेवाग्निरुसञ्चिन्त
आस ॥ १५ ॥

अथ होवाच । अन्वा ऽयहं तां दास्ये या मुने-
हेति ता मभिपद्या बवर्ह † तस्या मावृढाया मग्नि-
व्यवशगाटारनेव्यवगाद मन्वमुग व्यवशेदुः स ता
एवेष्टका यज्ञान् कृत्वा गीवाः प्रचिच्छेद ॥ १६ ॥

तु इ देवाः समेत्याचुः । चिच वा ऽयभूम य

ऽद्वयतः सपुत्रानुवधिप्रोति तद्वै चित्रायै चित्रात्वं
 चित्रं ह भवति हन्ति सपुत्रान् हन्ति द्विषन्तं
 भ्रातृव्यं य एवं विद्वांश्चित्राया माधत्ते तस्मादेतत्
 क्षत्रिय एव नक्षत्र मुपेत्यंश्चिघात्सतीव क्षेषु सपुत्रान्
 वीव जिगीपते ॥ १७ ॥

नाना ह वा ऽएतान्यग्रे चित्राण्यासुः । यथैवासी
 सूर्य्यं एवं तेषा मेप उद्यन्नेव वीर्य्यं क्षत्र मादत्त
 तस्मादादित्यो नाम यदेपां वीर्य्यं क्षत्र मादत्त ॥१८॥

ते ह देवा ऊचुः । यानि वै तानि चित्राण्य-
 भूषन् न वै तानि चित्राण्यभूषन्निति तद्वै नक्षत्राणां
 नक्षत्रत्वं तस्मादु सूर्य्यनक्षत्र ऽएव स्यादेपु क्षीपां वीर्य्यं
 क्षत्र मादत्त यद्यु नक्षत्रकामः स्यादेतदा ऽचनपराह
 नक्षत्रं यत् सूर्य्यः स एतेनैव पुण्याहेन यदेतेपां नक्ष-
 त्राणां कामयेत तदुपेत्यंश्चस्मादु सूर्य्यनक्षत्र ऽएव
 स्यात् ॥ १९ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१. २] ॥

कर्मणः काशसापेक्षत्वात् साधानस्य नक्षत्रं † विधत्ते—
 “ऊत्तिकास्त्रित्वादिना । ‘पत्नी’ मार्हपत्याहवनीयावित्यर्थः ।

मनुष्याणां कामं रोहिमेति । 'मनुष्याणां' 'कामः' भोग्यवस्तु-
विषयः, तत्पूरणसामर्थ्ययोग्येन तं प्राप्नुयामेत्यर्थः । "य सु
ह्वेवेति । रोहिण्याधानेन काम्यमानं भोग्यवस्तुजातं पूरण-
सामर्थ्यायोगात् 'मनुष्येषु' अवस्थितं 'य सु' य मेव 'कामं'
प्राप्नुवन्, 'तन्' एव 'पशुषु' अवस्थितं रोहिण्या माधानतः
प्राप्नोति ० । एत मेव सर्वे जनी उपजीव्यत्वेन कामयन्त इति
भावः ॥ ७ ॥

नक्षत्रान्तरं विधाय प्रथंसति—“मृगशीर्षं इति । पुरा
खलु प्रजापतिः मृगरूपेण † मास्थाय मृगीभूतां खदुहितर सम्या-
गमत् ‡ । “एतद्वा इति । एतत् ज्ञात्वा अकार्यकारिणः
प्रजापतेः शिरः छेतुं देवाः कञ्चित् क्रोधमयं पुरुषं निर्माय
प्रत्यतिष्ठन् । स चेपुषा तस्य शिरश्च्छेद । तच्च मृग-
शीरं मिषुच्छिद्यशिरस्येतदुभय † मन्तरिच मुत्प्लुत्य नक्षत्रात्म-
नावस्थितं समृद्धते । तथा चैतरेयकम्—“प्रजापतिर्वै स्वां
दुहितर सम्यध्यायत्”—इत्युपक्रम्य “सो एषेषुस्त्रिकाण्डा”—इत्यन्ते-
नाय मर्थः प्रतिपादितः ‡ । ईदृशी श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरच 'वै'
शब्देन द्योत्यते ॥ । “शीर्षेशिर इत्यादि । व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

तदेतन्मृगशीर्षाधानं निषेधति—‘अथ यस्यावेति । मृग-
शीर्षाधानं न कार्यम्, अत्र हेतुः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । कोऽप्यो
हेतुः † ॥ माह—“प्रजापतेरिति । मृगशीर्षादयस्य नक्षत्रस्य

० "यो रोहिण्या मयि मापते, च प्रोच्येव"—इति तै० ब्रा० ११.२२ ।

† 'लक्ष्मणसदृश'—इति च । ‡ 'मित्रोपागमत्'—इति च ।

§ इतुः शिरश्छेद्येतदुभय—इति च । ¶ तै० ब्रा० ११.२१ ।

• प्रतिपाद्यते—इति च, च ।

प्रजापतिशरीरत्व माह— 'यत्र' यस्मिन् समये 'एन' प्रजापति
 मृगरूपम्, * 'तत्' तेन स्वदुहित्यगमनरूपेण दोषेण हेतुना
 देवा 'अविध्यन्', 'तत्' तदानीं पत्रदारुशल्यरूपावयव
 त्रयोपेतैर्न † 'इषुषा' खलु तच्छिरश्चिब्रम् ‡ 'इत्याहु' ब्रह्मवा-
 दिन । 'स' च प्रजापतिस्तदानीम् 'एतच्छरीरम्' त्यक्तवान् । अतो
 निरात्मकत्वात् 'निर्वीर्यं' नक्षत्रात्मनावस्थित मृगशिरः 'वाक्ष'
 ग्राह्यस्थानम् । यत् एवात्मना त्यक्तम्, अत एव 'शरीरं' विधरण
 शीलम्; अतएव च 'अयन्नियं' यज्ञानर्हम्, न हि मृगशरीरस्य
 यज्ञात्मत्व सम्भवति । 'तस्मात्' तदात्मके मृगशोर्पात्ये नक्षत्रे
 आधानं न युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इमं दोषं परिहरन् प्रागुक्तं मेव पक्षं निगमयति—
 "तद्वैवेति । "देवस्येति । अनुष्येण त्यक्तस्य वाक्त्वादिकपत्वम्,
 अयं हि प्रजापतिर्देव, तेन त्यक्तस्य तस्त्वाभावात् वाक्त्वादि
 रूपो दोषो नास्ति; मृगरूपस्य शिरः स्वमहित्वैव नक्षत्र
 रूपत्व सम्भवम्, न खलु मानुषं शिरस्तथा भवितुं मर्हति ।
 तस्मात् तत्राधाने नोक्तदोष इत्यर्थः ॥

पुनर्वशास्यस्य नक्षत्रस्य सिद्धवशात् पुनराधेय विषयता
 माह— "पुनर्वशोरिति । आहितानां मध्यमीनां पुनर्वशा
 भिन्नवशादाधानं पुनराधेयम् ५ । नक्षत्रं चैतत् नष्टस्य वसुन-

* 'लपन्मृगरूपम्'—इति च ।

† " तिकाका' अनीकं, आख्याः, तेनन मित्यवयवत्रयोपेता"— इति
 रे० भा० ३ ३ ८. सा० भा० ।   ‡ 'शिरश्चिब्रम्'—इति छ प्र ।

५ 'पुनराधेयं साधानाप्रतिज्ञातस्य'—इत्यादीनि सूत्राणि द्रव्याणि
 (का० श्रौ० सू० ११ १—१५) ।

पुन प्राप्तिश्चेत्त्वात् पुनर्वस्वाख्यम् † । तथाच तैत्तिरीयके षट्
मात्रातम्—“स पुनर्वस्वोरग्नि मादधीत्, पुनरेवेनं वामं
पश्पावर्त्तते”—इति † † १० ॥

“फल्गुनीध्वम्नी इति । पूर्वोत्तरफल्गुन्याख्ययोर्नक्षत्रयोः
प्रत्येक मघिष्ठानद्वित्वयोगात् द्वित्वम् । फल्गुनीनामोपजीवनेन
प्रगसति—“एता वा इति । कथं मस्य नक्षत्रस्येन्द्रसध्वन्श्च इत्यत
आह—“अप्यस्येति । ‘अस्य’ इन्द्रस्य प्रतिनिधिभूता फल्गुन्य
सम्भाव्यते । ‘अपि’ सम्भावनार्थं । प्रतिनिधित्वं च समान-
शब्दाभिधेयत्वादित्याह—“अर्जुनो चेति । ‘अर्जुन’ ‘इति’
हि इन्द्रस्य रहस्यं नाम , अत एव खसु तत्पुत्रे प्राण्डुमध्यमे
प्रवृत्ति । अर्जुनफल्गुनशब्दौ च पर्यायी , अर्जुन फल्गुन
पार्थ इति समानार्थपरिगणनात् । ‘अर्जुन्य’ एव ‘एता’ ,
पारीक्ष्येण फल्गुन्य इति’ उच्यन्ते । न तु किं पारीक्ष्येणेत्यत
आह—“कीर्द्धतीति । अत फल्गुनोशब्दस्य परम्परयेन्द्रीप
क्षत्रकत्वात् तन्नामकं नक्षत्रम् । “इन्द्री वा इत्यादि, षट्म् ।
फल्गुनीषु पूर्वोत्तरत्वं सुपजीव्यं हितं माधानं प्रगसति—
“पूर्वयोरिध्यादिना ‡ । “पुरस्तात् क्रतुरिति । पूर्वभिन्ना
गामिनि कालेऽग्निष्टीमादिसप्तथ ‘क्रतु’ शीघ्रं सिद्धतीत्यर्थं ।
‘श्रु श्रेयस मित्यादि । उक्तार्थम् § ॥ ११ ॥

* पुनर्वस्वो —इति का० यौ० सू० ४ ११ ५

† तै० ब्रा० १ १ २ ३ ।

‡ पूर्वयोः फल्गुनोरग्नि मादधीत्—इत्यादि “उत्तरयोः फल्गुनो
रग्नि मादधीत्”—इत्यादि च तै० ब्रा० १ १ २ ४

§ लतिकारोहिणीश्वशिर फल्गुनीषु—इति का० यौ० सू० ४ ७ २ ।

“हस्तोऽस्तीत्यादि । निगदसिद्धम् । स्वहस्तेन ‘यत्’ खलु दानम्, ‘तद्’ एव ‘अनुष्ठाय’ अनुष्ठानेन समीचीनम् । अतो हस्तनक्षत्रे अग्न्याधानात् परकचूकं हस्तेन दानं प्राप्नोतीति तात्पर्यार्थः † ॥ १२ ॥

“विजाया मित्यादि । “चारुवचाश्चक्रुरिति । चारोद्गु मिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः । अमु मिति ‘अदम्’-शब्देन चारोक्षेण यो लोको निर्दिष्टः, तं विप्रिनष्टि - “दिव भवेति । ‘ततः’ अनन्तरम् ‘असुराः’ ‘रौहिण मिति’ एतच्चामकं रौहिणसाधनम् ‘अग्निं’ ‘दिव्ये’ । व्यत्ययेनैकवचनम्, † ‘चिक्षिरे’ चितवन्त । “अनेनेत्यादि । अष्टम् ॥ १३ ॥

“इन्द्रो इति । “इमं चित्वादि । यम् ‘इमम्’ अग्निं वयं चेषामः, इम मेव वेदसुरा अपि चिन्वीरन्, ‘ततः’ तस्मात् ‘एव’ साधनात् ‘नः’ अस्मान् ‘अभिभवन्त’ असुराः, अभिभवितु समर्था भवन्ति । ‘इति’ विधायै, ‘सः’ इन्द्रः ‘ब्राह्मणः’ भूत्वा असुरहित हुवाण एव ‘एका मिष्टकां’ ‘प्रवध्य’ गृहीत्वा ‘इयाय’ जगाम ॥ १४ ॥

“स ह्रीवाचेति । गत्वा च तान् असुरान् ‘उवाच’ । ‘अहम्’ अपि ‘इमाम्’ इष्टकां भवदीयेऽग्नी ‘उपदधे’ उपधानं करवाणि ‘इति’ । ‘तथा इति’ तैरनुज्ञातः, ‘तान्’ इष्टकां तत्र ‘आधत्त’ । अन्यदीये चयने अन्यदीयेष्टकोपधान मशास्त्रीय मित्येतस्मात् ‘अल्पकादेव’ श्रेयात् ‡ ‘तेषाम्’ असुराणाम् ‘अग्निः’ असम्यक् चितो विकल्पो बभूव ॥ १५ ॥

* “हस्तो लाभकामश्च” - इति का० श्रौ० सू० ४ ७ ३ ।

† पा० सू० १ ४ ८ । ‡ श्रेयो भंशो यथोचितात् - इत्यमरः १ ८ २३ ।

‘अथ हीवाचेति । ‘अथ’ कालान्तरे स एव द्वाघ्नपरूप इन्द्र तानसुरान् ‘उवाच’ । ‘इह’ अग्निन् चितप्रदेशे ‘या’ ‘मम’ इटका, ‘ताम्’ ‘आदास्ये’ इत्युक्त्वा तत्कामीष मभिप्राप्य, ‘ताम्’ इटकाम् ‘आवर्द्ध’ * उद्ययाम, तस्मात् स्थानादवालय दित्यर्थः । “इह उद्यमने”—इति ण धातु । ‘तस्या’ चेटकायां चित्याने सकाशाद्यानितायां सत्यां, सः ‘अग्नि’ ‘व्यवशमाद’ ण विशीर्षो बभूव । तदनन्तर तद्येतार ‘असुरा’ च ‘व्यवशीदु’ ऽ व्यवसन्ना ण शिथिला बभूवु । “स ता इत्यादि स्रष्टम् । “हीवा इति । अमुरमम्यधिनी । ॥ १६ ॥

“ते इ देवा इति । चित्रास्येटका । अस्या एव चित्र हेतुत्वात् ‘चित्रा’ नाम सम्यक् मिथर्थः । “चित्र हेत्यादि निगद-सिद्धम् । “तस्मादेतदित्यादि । यस्मादुद्गरीत्या चित्रा-नक्षत्रस्य शत्रुहृन्ननमाधनत्वम्, ‘तस्मात्’ आधाने ‘अत्रिय एव’ ‘एतत्’ नक्षत्र (‘उपेक्षेत्’) स्वेकुर्यात् । । तत्र कारणं माह— “जिघासतीवेति । ‘अथ’ खलु अत्रिय’ अन्त्यान् शत्रून् ‘जिघांसति’ इत्यु मिच्छति ‘इव’, तथा ‘विजिगीषने ‘इव’ विजेतु मिच्छतीव । तस्माच्छत्रुहृन्ननकामस्य अत्रियस्यैवेतन्नक्षत्रम्, नान्यस्येत्यर्थः ०० ॥ १० ॥

*—। ‘आवर्द्ध’—इति, ‘इह’—इति च ह—पाठौ, मतान्तरे चि
 त्तं घातुरन्त्यस्यपूर्वो, वि ।

‡ ‘व्यवशमाद’—इति ह ।

§—। ‘व्यवशीदु’—इति च । ‘व्यवशमा’—इति ह च ।

। न चित्राया मवि मारुतीर— इत्यादि तै० ब्रा० १ १ ० ६ ।

०० चित्रायां अत्रियस्य—इति का० श्रौ० सू० ४ ७ ४ ।

सूर्येणापहृतवीर्याणि कृत्तिकादिमन्त्राणां तैजस्विनि
सूर्यात्मके नक्षत्रे उद्यति सति आधानं कार्यं सित्याह—“नामा
ह वा इति । पुरा खलु कृत्तिकादिमन्त्रमण्डलानि सूर्यमण्डल-
यत् तैजस्विन्येव समुत्सुः । ‘एष.’ खलु ‘सूर्य.’ ‘उद्यन्’ मन्त्र
तैजः सामर्थ्यं च उद्यत् मातृवन् ‘एव’ ‘तेषां’ ‘वीर्यं’ ‘आदत्त’
स्वीकृतवान् । ‘तस्मात्’ आदानात् ‘आदित्यः’ इति
उच्यते ॥ १८ ॥

नक्षत्रनामधेय निर्वर्ति—“ते हेति । ‘यानि’ खलु पुरा
‘नक्षत्राणि’ ‘अभूवन्’, ‘तानि’ इदानीं सूर्येण चतुष्टयस्यापहृत-
त्वात्, न विद्यते नक्षत्रे मेषा मिति व्युत्पत्त्या ‘नक्षत्राणि’ सम्प्रा-
नीत्यर्थः । यस्मादेव कृत्तिकादीन्यपहृतवीर्याणि, ‘तस्मात्’
एव कारणात् सूर्यात्मके ‘एव’ तैजस्विनि नक्षत्रे आधानं स्यात् ० ।
तत्र हेतु माह—“एष हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘एष.’ सूर्यः
‘एषां’ नक्षत्राणां वीर्यादिकम् ‘आदत्ते’, तस्मात् उद्योतं तन्मि-
साधानं युज्यत इत्यर्थः । यदि च यजमानः तत्तत्पूजायं
नक्षत्रकामः स्यात्, तदानीं सपि सूर्यात्मके नैव नक्षत्रं सुपा-
ददीतित्याह—“एतदा इति । ‘अनपराहम्’—इति हेतु-
जर्मविशेषणम् । यतस्तेषोविशेषणत्वात्पराधरहितम्, यतस्तदेव
सूर्यात्मकं नक्षत्रं कामयेतित्यर्थः । तेन कृतमनक्षत्राणां प्राप्ति
माह—“स एतेनेवेति । ‘एतेनैव’ सूर्येणोद्यता पुण्यकालात्मना

• एषो नक्षत्रं कालोपलक्षणं यस्य नोऽयं सूर्येणचक्रः; सूर्या-
दितिने एव कार्यं आदधीत, न नक्षत्रोद्यत्तिति इत्यर्थः । अर्थं तत् सूर्येणात्
साधयति । ‘उद्यत्तवन्’ इत्यादाह इति म्यामी ।

सस्त्रनघनेऽप्याधानफलं मुपगच्छेत् । 'तस्मात्' सूर्यात्मके
एव नक्षत्रे उद्यति सृति आधानं स्यात्, न रात्रा-
वित्यर्थः ॥ १८ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* (१) "अग्नेः क्षतिकाः ०००। (२) प्रजापते रोहिणी ०००।
(३) सोमस्वीन्वका [भृगुशिराः] ०००। (४) इन्द्रस्य बाधू [व्याद्रां]
०००। (५) अदित्ये पुनर्वसू ०००। (६) इन्द्रस्यते क्षिप्यः [पुष्यः]
०००। (७) सर्पाणां मण्डवाः ०००। (८) पिबन्ता मघाः ०००।
(९) अयमृषः पूर्वे पशुनी ०००। (१०) भगस्योत्तरे ०००।
(११) देवस्य भवितुर्दंष्ट्राः ०००। (१२) इन्द्रस्य चित्रा ०००। (१३) वायी-
निष्ठा [स्वाती] ०००। (१४) इन्द्रावियोविंशत्ये ०००। (१५) मित्र-
स्थानूराधाः ०००। (१६) इन्द्रस्य रोहिणी [ज्येष्ठा] ०००। (१७) निर्वृत्तौ
मूलवर्षिणी ०००। (१८) अर्षा पूर्वाषाढाः ०००। (१९) विन्वेर्षा देवाना
मुत्तराः ०००। (२०) दिष्णीः शीर्षा [अश्लेषा] ०००। (२१) धमूनां
अविष्ठाः [धनिष्ठाः] ०००। (२२) इन्द्रस्य शतभिषक् ०००।
(२३) अजस्यैकपदं पूर्वे प्रोक्तपद्यः ०००। (२४) अक्षे बुध्रियस्योत्तरे
०००। (२५) पूष्णे देवती ०००। (२६) अश्विनीरन्ध्रयुजौ ०००।
(२७) यमस्यापभरणीः ०००।— "इति तै० ब्रा० १. ५. १ अ०। ततो-
ऽपि २ अ०—(२८) "अभिजिष्णाम नक्षत्रं मुपरिष्टादथात्ताना मघन्ताच्छ्रो-
त्रायै"—इत्यादि उत्तराषाढानक्षत्रस्य यद्यत्तुयैः पादः, अत्रत्यनक्षत्रस्य
च यः प्रथमः पादः, तदुभयं मिजिष्णा नक्षत्रमन्विरूप्य अभिजिष्णायं किञ्चि-
न्नक्षत्रम्—इति च तत्र भा०। अत्र च "क्षतिकाः प्रथमं विश्रामे
उत्तमम् तानि (१-१४) देवतक्षत्राणि, अनूराधाः प्रथमं मघभरणी

(अथ तृतीयं बाह्यणम्.)

व्वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः ० । ते देवा ऋतवः शर-
द्धेमन्तः । शिशिरस्ते पितरो य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स
देवा योऽपक्षीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रिः
पितरः पुनरङ्गः पूर्वाह्नो देवा अपराह्णः पितरः ॥१॥

ते वा ऽएत ऽऋतवः । देवाः पितरः स यो ह्येवं
व्विद्वान् देवाः पितर इति ह्ययत्या हास्य देवा
देवह्ययं गच्छत्या पितरः पितृह्यय भवन्ति हैनं देवा ।
देवह्ययेऽवन्ति पितरः पितृह्यये य एवं व्विद्वान् देवाः
पितर इति ह्ययति ॥ २ ॥

स यत्रोदङ्ङावर्त्तते† । देवेषु तर्हि भवति‡ देवा-
स्तुर्ह्यभिगोपायत्यथ यत्र दक्षिणावर्त्तते पितृषु तर्हि
भवति पितृस्तुर्ह्यभिगोपायति ॥ ३ ॥

स यत्रोदङ्ङावर्त्तते§ । तर्ह्यग्नी ऽचादधीतापहत-

रुत्तमम्, तानि (१५-१८) यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्षत्राणि, तानि
दक्षिणेन परियन्ति, यानि यमनक्षत्राणि, तान्युत्तरेण । . . . । चाश्वेव
देवनक्षत्राणि, तेषु कुर्वीस यन्कारी स्यात्, पुण्याह एव कुरुते—इति च
तत्रैव तत् उत्तरम् ।

* 'वर्षाः'—इति ग, घ ।

†, § 'दङ्गावर्त्तते'—इति क । 'दगावर्त्तते'—इति म, घ ।

‡ 'भवति'—इति च इष्टो डा० वेत्तरेण ।

पाप्मानो देवा अप पाप्मानं हतेऽमृता देवा
 नामृतत्वस्त्राशास्ति सर्व्व मायुरेति यस्तुर्ध्वाधत्तेऽथ
 यत्र दक्षिणावर्त्तते यस्तुर्ध्वाधत्तेऽनपहतपाप्मानः
 पितरो न पाप्मानमपहते मूर्त्वाः पितरः पुग
 हायुषो म्रियते यस्तुर्ध्वाधत्ते ॥ ४ ॥

ब्रह्मैव व्वसन्तः । चक्षुं शीष्मो व्विडेव व्वर्पा-
 मात्माद् ब्राह्मणो व्वसन्त ऽआदधीत ब्रह्म हि व्वसन्त-
 स्तद्भात् चक्षुर्यो शीष्म ऽआदधीत चक्षुं हि शीष्म-
 भात्सादृश्य व्वर्पास्वादधीत व्विड् व्वर्पाः ॥ ५ ॥

स यः कामयेत । ब्रह्मवर्चसीत्या मिति त्वसन्तो
 स आदधीत ब्रह्म वै व्वसन्तो ब्रह्मवर्चसी हैव
 भवति ॥ ६ ॥

एव यः कामयेत । चक्षुं श्रिया यशसा त्या मिति
 शीष्मे स आदधीत चक्षुं वै शीष्मः चक्षुं हैव श्रिया
 यशसा भवति ॥ ७ ॥

अथ यः कामयेत । बहुः प्रजया पशुभिः
 त्या मिति व्वर्पासु स आदधीत व्विड् वै व्वर्पा अन्नं
 विगो बहुर्हैव प्रजया पशुभिर्भवति य एवं व्विद्वान्
 वर्पास्वाधत्ते ॥ ८ ॥

ते वा एत ऋतवः । उभय एवापहतपाप्मानः
 सूर्य एवैषा पाप्मनोऽपहन्तोद्यन्नेवैषा मुभयेषां पाप्-
 मान मपहन्ति तस्माद्यद्देवेन कदा च यज्ञ उऽपनुमे-
 द्ध्याग्नी ऽश्वादधीत नु प्रव प्रव सुपासीत को हि मनु-
 प्यस्व प्रवो व्वेद ॥ ६ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१.३] ॥

अधाधानस्य वसन्ताद्यृतुविध्यर्थं श्रुत्वादीना देवपितृनाम्ना
 द्वेषा विभाग माह—“वसन्त इत्यादिना । वसन्ताद्यृतुसमये
 देवानां सूर्यदर्शनाद्दृग्भवतीति तेषां तादात्म्यम्, शरदादीनां
 तद्दैन्यस्यात् पितृरूपत्वम् । “य एवापूर्यत”—इत्यादि, निगद
 मिहम् ॥ १ ॥

“ते वा एत ऋतव इति । ‘स यो हैव विद्वानित्यादि ।
 एष ऋतूनां देवत्व पितृत्व च ‘विद्वान्’ तान् ऋतून् ‘देवा
 पितर’ ‘इति’ ‘ह्वयति’ व्यवहरेदित्यर्थः । तस्य फल माह—
 “पा हास्येति । ‘अस्य’ आह्नात् देवहूय देवाह्वानं प्रति देवा
 आगच्छन्ति, तथा ‘पितृह्वय’ पैतृक आह्वानं प्रति पितरोऽप्या
 गच्छन्ति । आगताश्च ते स्वसम्पत्ते कर्मणि ‘एनम्’ आह्नाता
 रम् ‘भवति’ इत्यर्थः ॥ २ ॥

आधाधानस्योद्गयन काल विधिर्द्वितीयोरप्यनयोर्देवपितृ-
 सम्बन्ध क्रमेणाह—“स यवेति । ‘स’ सूर्यो यस्मिन् काले
 दक्षिणगोलादुत्तरगोलं प्रति ‘उदङ्’ पर्यावर्तते, ‘तर्हि’ तदा,
 तस्मिन् समये मीरूपरिभागेऽवस्थितानां देवानां स दृष्टि

गोचरो भवतीति तेषु उदङ् 'दिवेषु' प्रकाशो भवतीति । 'अथ'
'यत्र' यस्मिन् काले पुनरुत्तरगोलाद् दक्षिणगोलं पर्यावर्त्तते,
तदा दक्षिणदिगवस्थितस्य प्रकाशः, स तु तेषु 'पितृषु'
भवति ॥ ३ ॥

एव सुत्तरायणे दक्षिणायने च देवपितृसम्बन्ध मभिधाय,
तत्सम्बद्ध माधान मपि तत्रैव कार्यं मिति विधत्ते—“स यत्रेति ।
“अपहृतपाप्मान इति । देवानां पापराहित्यात् मरणधर्मराहि-
त्याद्य तन्नाम्निन्ययनेऽग्न्याधानकारिणोऽपि तदुभयं सिद्धाती-
त्यर्थः । दक्षिणायने आधातुरुक्तवैपरीत्य माह—“अथ यत्रेति ॥ ४ ॥

एव सुदगयने विधाय तत्रापि ब्रह्मचर्यादिवर्णानुसारेण
ऋतुव्यवस्थां करोति—“ब्रह्मैव वसन्त इत्यादिना । वसन्ताद्या
ऋतव जाता ब्रह्मचर्याद्यात्मका, अतस्तेषां क्रमेण तत्तज्जात्या-
धानकामत्वम् ० ॥ ५ ॥

एवं नित्यपच मभिधाय काम्यपच माह—“स य इति ।
“ब्रह्मवर्षमी हेयेति । ब्राह्मणजात्यात्मके वसन्ते आधानात्
अत्रियादिरपि ब्राह्मणतेजससम्पत्तो भवतीत्यर्थः । एव सुत्तर-
त्रापि योज्यम् ॥ ६ ॥

“अथ यः कामयेतीति । “अत्रं यियेति । अत्रियजाति-
रपि 'यिया' अम्पदा कीर्त्या च अत्रात्मकः ज्या मिति काम्य-
मानस्य ब्राह्मणादे, येषां आधानकाम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

० 'इमन्तो माह्वत् ब्रह्मवर्षमकामयोः, योषः अत्रिय योः कामयोः,
वर्षाः प्रजापशुः काम—वैश्वदेवतनाम्—इति का० श्रौ० ४० ४. ७. ५.
६ ० । 'अत्रियः आर्षेयनिकः'— इति च प्रागान्तरम् ।

“अथ यः कामयेतेति । बहुप्रजापत्यादिसृष्टिकामस्य वैश्यस्यापि तत्फलप्राप्तये वर्षास्वाधानं सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एव मयनविशेष ऋतुविशेषं चाभिधाय पचान्तरं च वक्तुं सर्वेषां मध्यतूनां पापसम्बन्धराहित्यं माह — “ते वा एत इति । “उभय एवेति । देवपितृसम्बन्धितया हिधा प्रतिपादिता एवेत्यर्थः । पापराहित्ये कारणं माह — “मूर्धं एवेति । यस्मात् देव सर्वेष्वृतवः पापराहित्येन शुद्धा, ‘तस्मात्’ यस्मिन् कस्मिंश्चिद्दती सोमयागं मभिगच्छेत्, ‘अथ’ अनन्तरं नैव अन्याधानं कुर्यात्; “न ख. — ख सुपाक्षीतेति । ‘खः करवाणि’ — इत्येव कालान्तरप्रतीक्षा न कुर्यात् । तत्र हेतुं माह — “को हीति । ‘मनुष्यस्य’ ‘खः’ खःकाससम्बन्धि जीवने ‘क’ नाम ‘वेद्’ ज्ञानीयात् । आयुषोऽस्मिरत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

यद्गृहस्य ऋतोऽन्याधेयं स्यात् । द्विवैवाग्नी-
यान्मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तेऽस्यैतच्छ्रो-

ऽन्याधेयं विदुस्तेऽस्य विव्रजे देवा गृहानागच्छन्ति
तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः ॥ १ ॥

तुन्वेऽवानवकृष्टं यो मनुष्येष्वनशत्सु पूर्वी-
ऽश्रीयाद्य किं मु यो देवेष्वनशत्सु पूर्वीऽश्रीयात्
तस्माद् द्विवेश्रीयात्तदपि † काम मेव नुक्त मश्रीयात्तो
ह्यनाहितान्नेव्व्रतचर्यांस्तिमानुपो ह्येवैष तावद्भवति
यावद्नाहितान्निस्तस्माद्दपि काम मेव नुक्त मश्री-
यात् ॥ २ ॥

तद्वैकेऽज मुपव्वधन्ति । चाग्नेयोऽजोऽग्नेरेव
सर्व्वत्वार्येति व्वदन्तस्तद्दु तथा न कुर्याद्यद्यद्याजः
स्यादग्नेधेऽएवैनं प्रातर्द्व्यात्तेनैव तं काम माप्नोति
तस्माद्दु तन्नाद्रियेत ‡ ॥ ३ ॥

अथ चातुष्प्राश्य मोदनं पचन्ति । कुन्दाऽखनेन
प्रीणीम इति यथा येन व्वाहनेन खन्तखन्तस्यात्तत्
मुहितं कर्त्तव्यै ब्रूयादेव मेतदिति व्वदन्तस्तद्दु तथा न
कुर्याद्यद्वा ऽअस्य ब्राह्मणाः कुले व्वसन्त्यृत्विजस्था-

* 'तुन्वे'—इति क, ख, छ ।

† 'तुदपि'—इति च डा०-वेवर दृष्टः ।

‡ 'तं नाद्रियेत'— इति ग, डा० वेवरस च दृष्टः ।

नृत्विजश्च तृनैव तं काम माप्नोति तस्माद् तन्ना-
द्रियेत ० ॥ ४ ॥

तस्य सर्पिर्गरुसेचनं कृत्वा । सर्पिरासिच्याश्व-
त्थीदिस्रः , समिधो घृतेनान्वज्य समिद्धतीभिर्घृत-
वतीभिर्कृत्स्निरभ्यादधति शमोगर्भं गेतुदाप्नुस इति
वृद्धन्तः स यः पुरस्तात्संवत्सर मभ्यादध्यात् स ह तं
काम माप्नुयात् तस्माद् तन्नाद्रियेत † ॥ ५ ॥

तद् होषाच भास्त्रवेयः ‡ । यथा वा ऽन्यत्-
करिष्यन्त्सोऽन्यत् कुर्याद्यथान्यद्दृष्यन्त्सोऽन्यद्दृष्ट-
यान्येन पृषेष्यन्त्सोऽन्येन प्रतिपद्येतैवं तद्य एतं चातु-
प्प्राश्य मोदनं पचेद्पराद्विरेय सिति न हि तदव-
कल्पते यस्मिन्नग्नाहवा वा साम्रा वा यजुषा वा
समिधं वाभ्यादध्यादाहुतिं वा जुहुयाद्यत्तं दक्षिणा
वा हुरेयुर्गु वा गमयेयुर्दक्षिणा वा ह्येनर् हुरन्त्य-
न्वाहार्यपचनो भविष्यतीत्यनु वा गमयन्ति ॥ ६ ॥

अथ जायति जायति देवाः § । तद्देवानेधेतुपा-

०, † 'सं नाद्रियेत'— इति म, वा०-वेवरेण च इति ।

† 'समिधं'— इति च इत्ये च० ।

‡ 'भास्त्रवेयो'— इति क, ख ।

§ देवाः— इति ग, घ ।

§ 'देवाः' क्त— इति क ख ।

वर्त्तते स सदेवतरः ० खान्ततरस्तपस्वितरोऽग्नी
 ऽधाधत्ते तदपि काम मेव स्वप्यान्नो ऽनाहितानेव्वृत-
 चर्यास्ति मानुषो ऽवेप तावद् भवति यावदनाहि-
 ताग्निस्तुष्पादपि काम मेव स्वप्यात् ॥ ७ ॥

तद्वैकेऽनुदिते मथित्वा †। त मुदिते प्राञ्च मुद-
 रन्ति तद् तद्भु ऽपहोरात्रे परिगृह्णीमः प्राणोदानयो-
 र्भनसद्य ज्वाचस्य पर्याप्ता ऽइति व्वदन्तस्तद् तथा न
 कुर्यादुभौ वैवाद्य तद्यानुदित ऽधाहितौ भवती-
 ऽनुदिते हि मथित्वा त मुदिते प्राञ्च मुदरन्ति स
 य उदित ऽधाहवनीयं मन्येत् स इ तत्पर्याप्नु-
 यात् ॥ ८ ॥

अहर्वैः देवाः ‡। अनपहतपाप्मानः पितुरो न
 प्राप्मान मपहते मूर्ध्वाः पितुरः सुरा हायुयो न्दियते
 योऽनुदिते मन्यत्यपहतपाप्मानो देवा अप पाप्मानऽ
 हतेऽमृता देवा नामृतत्वस्त्राशास्ति सर्व्व मायुरेति
 श्रीर्देवाः श्रियं गच्छति यशो देवा यशो इ भवति य
 एवं व्विदानुदिते मन्यति ॥ ९ ॥

• 'सदेवतरः'—इति ग, घ ।

† 'मथित्वा'—इति ग, घ ।

‡ 'देवाः'—इति ग, घ ।

तदाहुः । यन्नऽर्घान साक्षा न युजुषाग्नि-
 राधीयतेऽथ केनाधीयत इति ब्रह्मणो हैवैषं ब्रह्म-
 णाधीयते व्वाग्वै ब्रह्मा तस्यै व्वाचः सत्य मेव ब्रह्म ता
 वा ऽएताः सत्य मेव व्याहृतयो भवन्ति तदथ
 सत्येनैवाधीयते ॥ १० ॥

भूरिति वै प्रजापतिः । इमा मजनयत भुव
 इत्यन्तरिक्षं स्वरिति दिव मेतावहा इदं सर्वं
 यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते ॥ ११ ॥

भूरिति वै प्रजापतिः । ब्रह्मा†जनयत भुव
 इति क्षवणं स्वरिति विश्व मेतावहा इदं सर्वं
 यावद् ब्रह्म क्षवं विट् सर्वेणैवाधीयते ॥ १२ ॥

भूरिति वै प्रजापतिः । आत्मान‡ मजनयत
 भुव इति प्रजां स्वरिति पशुमेतावहा इदं सर्वं
 यावदात्मा प्रजा पशुवः सर्वेणैवाधीयते ॥ १३ ॥

स वै भूर्भुव इति । एताऽवतैव गार्हपत्य माद-
 धात्यय यत्सर्वैरादध्यात्केनाहवनीय मादध्याद् दे

* 'प्रजापति । रिमा'— इति क, छ ।

† 'प्रजापति । ब्रह्मा'— इति क, छ ।

‡ 'प्रजापति । आत्मान'— इति क, छ । § 'इत्ये । ता'— इति छ ।

ऽपचुरे परिशिनष्टि तेनो ऽएतान्युयातयामानि
भवन्ति तैः सृज्वैः पञ्चभिराहवनीय मादधाति भूर्भुवः
स्वगिति तान्यष्टावचुराणि सम्पद्यन्ते ऽष्टाचरा वै
गायत्री गायत्र मग्नेच्छुन्दः स्त्रेनैवैन मेतच्छुन्दसा-
धत्ते ॥ १४ ॥

देवान्ह वा ऽपग्नी ऽआधास्यमानान् । तान-
सुररक्षसानि ररक्षुर्नाग्निर्जरिष्यते नाग्नी आधा-
स्यध्व ऽब्रुति तद्यदुरक्षन्तुस्मादृक्षाएसि ॥ १५ ॥

ततो देवा एतं वृज्व ददृशुः । यदुश्व† तं पुर-
स्तादुदथ्यंस्तस्याभयेऽनाष्ट्रे निवातेऽग्निरजायत तच्छा-
द्यन्नाग्निं मन्थिष्यन्त्यात्तदुश्व मागेतवै ब्रूयात् स
पूर्वेणोपतिष्ठते वृज्व मेवैतदुच्छ्रयति तस्याभयेऽनाष्ट्रे
निशानेऽग्निर्जायते ॥ १६ ॥

स वै पूर्वशाट् स्यात् । स ह्यपरिमितं वीर्यं
मभिवर्द्धते‡ यदि पूर्वशाह नु विन्देदपि य एव कथाश्व
साद्यदश्वं नु विन्देदप्यनहुानेव् स्यादेप ह्येवानहुही
वन्धुः ॥ १७ ॥

* 'मागी । सान'—इति क, ह ।

† 'दशुः । युदधं—इति क, ह ।

‡ 'वृणते'—इति क ।

तं यत्र प्राञ्चत् हरन्ति । तत्पुरस्ताद्दृष्ट्वं नयन्ति
 तत्पुरस्तादेवैतन्न। प्राञ्चात्सपन्ननेत्यथाभयेनानाष्टेण
 हरन्ति ॥ १८ ॥

तं वै तथैव हरेयुः । यथैन * मैप प्रत्यङ्ङुपाचरे-
 देप वै यज्ञो यदग्निः प्रत्यङ् हैवेनं यज्ञः प्रविशति तं
 क्षिप्ते यज्ञ उपनमत्यथ यस्मात्पराङ् भवति पराङ्
 हैवास्मादाज्ञो भवति स यो हैनं तन्नानुव्याहरे-
 त्पराङ्स्माद्यज्ञोऽभूद्वितीश्वरो ह यत्तथैव स्यात् ॥ १९ ॥

एष उ वै प्राणः † । तं ‡ वै § तथैव हरेयु-
 र्यथैन मैप प्रत्यङ्ङुपाचरेत्प्रत्यङ् हैवेनं प्राणः प्रवि-
 शत्यथ यस्मात् पराङ् भवति पराङ् हैवास्मात् प्राणो
 भवति स यो हैनं तन्नानुव्याहरेत् पराङ्स्मात्
 प्राणोऽभूद्वितीश्वरो ह यत् तद्वैव स्यात् ॥ २० ॥

अथं वै यज्ञो योऽयं पवते । यं वै तथैव हरेयु-
 र्यथैन मैप प्रत्यङ्ङुपाचरेत्प्रत्यङ् हैवेनं यज्ञः प्रवि

* हरेयुः । यथैन'— इति ख, ङ ।

† 'प्राणः'— इति ग, घ ।

‡ 'प्राण । स'— इति क, ङ ।

§ 'ने'— इति च इष्टो डा० वेबरण ।

शति तं क्षिमे यज्ञ उपनमत्यथ यस्मात् पराङ् भवति
 पराङ् हेवास्माद् यज्ञो भवति स यो हैनं तुत्रानुव्या-
 हरेत्पराङ्स्माद् यज्ञोऽभूद्वितीश्वरो ह यत् तथैव
 स्मात् ॥ २१ ॥

एष उ वै प्राणः । तं * वै † तथैव हरियु-
 र्यथैन मेपु प्रत्यङ्ङुपाचरेत्प्रत्यङ् हेवैनं प्राणः प्रधि-
 श्यत्यथ यस्मात् पराङ् भवति पराङ् हेवास्मात् प्राणी
 भवति स यो हैनं तुत्रानुव्याहरेत्पराङ्स्मात् प्राणी-
 ऽभूद्वितीश्वरो ह यत् तथैव, स्मात्स्माद् तथैव
 हरियुः ॥ २२ ॥

अयाश्व माक्रमयति । त माक्रमय्य प्राञ्च मुन्न-
 यति तं पुनरावर्त्तयति त मुदञ्चं प्रमुञ्चति ज्वीर्यं
 वा ऽपश्वो नेदस्मादिदं पराग्वीर्यं मसृद्विति तस्मात्
 पुनरावर्त्तयति ॥ २३ ॥

त मश्वस्य पद ऽप्राधत्ते । ज्वीर्यं वा ऽपश्वो
 ज्वीर्यं ऽएवैन मेतदाधत्ते तस्मादुश्वस्य पद ऽप्रा-
 धत्ते ॥ २४ ॥

* 'प्राणः स्त'—इति क ड, प्राणः । ति—इति ग, घ ।

† 'वै' इति घ इयो वा० वेवरेय ।

स वै तूष्णीं मेवाय ऽउपस्पृशति । अथाद्यच्छत्य-
 योपस्पृशति भूर्भुवः स्वरित्थेषु तृतीयेनादधाति
 त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकानाप्रोत्थे-
 तन्त्वेकम् * ॥ २५ ॥

अथेदं द्वितीयम् । तूष्णीं मेवाय ऽउपस्पृशत्ययो-
 द्यच्छति भूर्भुवः स्वरित्थेषु द्वितीयेनादधाति यो वा
 ऽपस्था मुप्रतिष्ठितो भारु मुद्यच्छति नैनपु शक्नोत्यु-
 द्यक्तुप सपु हेनपु नृणाति ॥ २६ ॥

स यत्तूष्णीं मुपस्पृशति । तदस्यां प्रतिष्ठायाम्
 प्रतिष्ठितान्ति सोऽस्यां प्रतिष्ठित आधत्ते तथा न
 व्यथते तद्दु हेतुपञ्चेषु दध्निर ऽप्रासुरिः पाश्चिर्मा-
 धुक्तिः सुर्व्वं वा ऽपन्थद्वियसितु मिव प्रथमेनैवोद्याप्या-
 दध्याद् भूर्भुवः स्वरिति तदेवानियसित मित्यतो
 यतमथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात्परौत्य । पूर्व्वार्द्धं मुल्लुकाना
 मभिपुद्य नपति द्यौरिव भूम्ना पृथिवीव व्वरिष्णेति
 यथासौ द्यौरिवही नृचवैरेवं बहुर्भुयास मित्येवैतदाह
 यदाह द्यौरिव भूम्नेति पृथिवीव व्वरिष्णेति अथेयं

पृथिव्युर्ध्वं मरुर्भूयास मित्थेवैतद्दाह तस्मास्ते पृथिवि
 देवयजनि पृष्ठ इत्यस्यै च्छेनं पृष्ठ इथाधत्तेऽग्नि
 मन्नाद् मन्नाद्यायादध इत्यत्रादोऽग्निरन्नादो भूयास
 मित्थेवैतद्दाह सैषाशीरेव स यदि कामयेत लुपेदे-
 तद्यद्बु कामयेतापि नाद्रियेत ॥ २८ ॥

अथ सर्पराज्ञा • ऋग्भिरुपतिष्ठते । अथ गोः
 पृथीरकमीदृसदन्मातरं पुगः † । पितरं च प्रपुनरस्वः ।
 अन्तश्चरति रोचनाश्च प्राणादपानती । व्यस्यन्म-
 हियो दिवम् ॥ अिऽशङ्गाम् ब्विरागति ब्वाक्पतहाय
 धीयते । प्रति वक्षीरुह द्युगिरिति तद्यदेवाद्यान्
 सभादेर्वा नृत्तचैर्वाऽर्तुकिर्वाधानेन यानाप्तं भवति
 तद्देवास्त्रैतेन मुर्व्वं माप्तं भवति तस्मात् सर्पराज्ञा
 ऋग्भिरुपतिष्ठते ॥ २९ ॥

तदाहुः । नृ सर्पराज्ञा ऋग्भिरुपतिष्ठेतेतीर्यं
 वै पृथिवी सर्पराज्ञो स यदेवाद्या माधत्ते तत्
 मुर्वांन् कामानाप्नोति तस्मान् सर्पराज्ञा ऋग्भिर-
 रुपतिष्ठेतेति ॥ ३० ॥ ५५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणम् [१. ४.] ॥

• 'सर्पराज्ञा' - इति च . एष विद्योत्तरनावि कर्त्तव्यः । 'पुगः' - इति क. ग. ।

अग्न्याधेयदिवसात् पूर्वस्मिन् उपवसथदिवसे कर्त्तव्यं व्रतं
सुपदिशति— “यदहरस्येति । ‘दिवैव’-इत्येवकारेण रात्रा
यश्च व्यावर्त्तते । “मनो ह वै देवा”-इत्यादि दर्शपूर्णमासिक
ग्रस्तावे प्रागेव व्याख्यातम् * ॥ १ ॥

दिवैव भोजनं न रात्राविति प्रतिपाद्यं पश्चान्तरमाह—
“तन्वेवेति । “तदपीति । ‘तत्’ तत्र विषये ‘काम’ यथोक्तं
रात्रावपि ‘अग्नीयात्’ । तत्र कारणमाह—“नो ह्यना
द्विताग्नेरिति । ‘न’ खलु ‘अनाद्विताग्ने’ व्रतचरणम् ‘अद्वि’,
तस्येतरपुरुषवन्मानुषत्वात्, आद्विताग्निर्हि सस्कारेण देवभाव
प्राप्तौ व्रतचरणं महतीति भावः । २ ॥

“तद्वैक इति । “अजं मुखधन्वीति । उपवसथदिवसस्य
रात्रौ गार्हपत्यागारे कस्यचिद्जस्य बन्धनं कार्यं मित्येकेषां
मतम् । तथा मभिप्रायमाह—“आग्नेयोऽज इति । अग्निना
सह प्रजापतिमुखजातत्वात् ‘अजं आग्नेयं’ †, अतोऽजस्य
सम्बन्धमाधीयमानस्य ‘अजे’ ‘सर्वत्वाय’ कार्त्स्न्याय सम्पद्यते,
‘इति’ इमं मभिप्रायं वदन्त इत्यर्थः । तदेतच्चिरस्यति—“तदु
तथा नेति । कथं तर्हि कार्यं मिति, तदाह—“यदीति ।
‘अस्य यजमानस्य ‘अज’ विद्यते चेत्, ‘एनम्’ अजम् ‘प्रात’
आधानदक्षिणाकाले ‘अग्नीधे आग्नीधाय ‘दद्यात्’ । तथाच

* १ १ १ ७ ८ (१भा २३६०) ।

† प्रजापतिरकामयत प्रजायेथेति स मुखतस्त्रित्त निरमिमीत त
मभिर्देवता मन्वस्यन्त मायत्रीच्छन्दो रयन्तरं सामं ब्राह्मणो मनुष्याणां
मजं पशूनाम् तस्मात् ते मुख्या मुखतो ह्यस्यन्त— इति तै.
स० ७ १ १ ६

काल्यायन.— “गार्हपत्यागारेऽजं वधाति न वा, विद्यमानं प्रात-
रग्नीधे दद्यात्”—इति ६ । तेनैवेत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मीदनपाकविधिं मतभेदकथनेनीकं प्रतिपादयति— “अथ
चातुष्प्राश्य भोदन मिति । चतुर्भिः अध्वर्युवद्भ्यादिभिर्ऋत्विग्भिः
प्राशितव्य मित्यर्थः । “हृन्दांश्चनेनेति । ‘अनेन’ ब्रह्मीदन-
पाकेन गावस्त्रीत्रिष्टुब्जमत्यास्थानि हृन्दांसि ‘प्रीक्षीम.’ तर्पयाम
इत्यभिप्रायः । अस्योदनस्य चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशनं युक्त
मिति दृष्टान्तेनोपपादयति— “ययेति । ‘येन वाहनेन’ अश्व-
दिना ‘स्यश्च्यन्’ घाष्यन् ‘स्यात्’, ‘तद्’ वाहनं ‘सुहितं’ सुदृढं
कर्तुं यथा ब्रूयात्, ‘एव मेतत्’; आदौ ऋत्विजां कर्मोपयुक्तानां
प्राशनं युक्त मित्यर्थः । अश्वस्यसिति “स्यद् यवणे ॥”—इत्य-
स्मात्तः सत्तादेशः ।

इमं प्राशनपक्षं निषिध्योपपादयति— “तद् नयेति । ‘ऋत्वि-
जस्य ऋत्विजस्य ब्राह्मणाः’ ‘अथ’ यजमानस्य ‘कुले वसन्ति’
इति ‘पत्’, ‘तेनैव’ वासेन ‘तं काम भाप्नोति’, य कामः प्राशन-
निमित्तकः प्राशुक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पक्षस्योदनस्य कश्चिदुपयोग इत्याह— “तस्य सर्पि-
रायेचन मिति । सर्पिरासिच्यतेऽपिन्निति सर्पिरायेचनम्, घृत-
धारणार्थं भोदनं मिश्रं ‘कृत्वा’ इत्यर्थः । “सर्पिरासिच्ये-
त्वादि षट्म् । “समिद्धतोभिर्धृतवतीभिरिति । समिद्ध-
युक्ताभिर्धृतमध्युक्ताभियेत्यर्थः । तास्य काल्यायन उदाजहार—
‘आश्रत्योस्तिप्र समिधो घृताह्ना आदधाति समिधाम्नि मिति

प्रवृच मिति”-इति ३ । समिदाधानं कुर्वता मभिप्राय
माह— ‘शमीगर्भं मिति । शमीगर्भो योऽश्वत्थ, तत्रस्थो
योऽग्नि, तम् ‘एतत्’ एतेनाश्वत्थसमिदाधानेन ‘आप्तुम्’ ‘इति’
द्वुवाण इत्यर्थः । तस्य च समिदाधानस्य कालविशेष माह—
‘स य इति । अग्न्याधानस्य ‘पुरस्तात्’ ‘य’ यजमान समिध
‘अग्न्यादध्यात्’, ‘स’ खसु ‘त कामम् प्राप्नुयात् । ‘तस्मात्’
समिदाधानार्थं एव ‘तत्’ प्राशन नादरणीय मिति । निग
मयति— ‘तस्मादिति ॥ ५ ॥

अधिनर्थं सवाद दर्शयति— “तद्दु होवाच भालवेय
इति । तत् तत्र विषये इन्द्रशुभ्र ‘भालवेय’ उक्तवान् ।
कथं मिति, तदाह— ‘यथा वा इत्यादि । ‘यथा’ ‘अन्यत्’
चिकीर्षत, तदनुपयुक्तस्यान्यस्य स्वरणं यथा व्यधिकारत्वा
दसङ्गतम्, तथा अग्नीनाधिक्यतायावेव विशिष्टं कर्त्तव्यम्
‘एतत्’ चातुप्राशयकरणं मसङ्गतम्, अतीऽनसृष्टिक एव तथा
विधौदनपाक इति भालवेयाभिप्रायः ॥

त मिस दोष परिहृत्य प्राशनपक्षं नैव निगमयति— “न
हि तदित्यादिना । ऋक्छामादिमन्त्रैर्यद्विचरन्ती समिधं माहुति
च प्रक्षिपेत्, तस्याग्नेर्दक्षिणाहरणं मनुगमनं च यदि स्यात्,
सोऽग्निरग्नाहार्यपक्षेन । अग्न्याहार्यं धौदनं, तस्य पाकादितु
र्भविष्यति । अतो दक्षिणाहरणं मनुगमनं वाहुतिसंस्तुतस्याग्ने

* का० श्रौ० सू० ४ ८ ५ ।

† इत्येव पुनरुपरिष्ठादाग्नाहृत्यते इन्द्रशुभ्रो भालवद — इति (१०
६ १ १) अथर्व च— छा० उप० ५ ११ १

र्नावकल्पते । अतः पक्वतण्डुलो न होमार्थं , किन्तु प्राशगार्थं इत्यभिप्रायः । अतः मन्यत् ॥ ६ ॥

तस्यां रात्रौ यजमानस्य जागरणं विधत्ते— “अथ जाग्रतीति । व्यत्ययेन बहुवचनम्, जागर्तीत्यर्थः । “जाग्रति देवा इत्यादि । भवः करिष्यमाणेष्वधाघानादिकर्मस्वप्नभूता ये देवा उपवसयेऽहनि यजमानस्य भागताः, ते स्वप्नस्य रात्रौ ‘जाग्रति’ जागरणं कुर्वन्ति । तेषु च जाग्रन्तु यजमानस्य स्त्रापो न युक्त इति तेन जागरणेन यजमानो ‘देवानिव’ जाग्रतः ‘उपावर्त्तते’ उपगता भवन्ति । ‘सः’ च यजमानः ‘सदेवतरः’ अतिशयेन देवसहितः । निद्राभावादिना अतिशयितं यम माह । अन्याधानयोग्यता जागरणवशात् प्राप्नोतीत्यर्थः । अथ स्त्राप मध्यगुजानाति— “तदपीति ॥ ७ ॥

एवं रात्रौ नीताया माधास्यमानस्यान्वेर्मन्वन्विषय मेकीयं मत मुपन्यस्यति— “तद्वैक इति । ‘अनुदिते’ सूर्योदयात् प्राग्नीषोपाकाले मन्यन् कार्यम् । सूर्ये चोदिते प्राहवनीयार्थं रास्य प्रागुद्हरणम् । एवं वदता मभिप्राय माह— “तदिति । तेन मन्यगोहृण्ययोः अहोरात्रसम्बन्धित्वेन, अत एव ‘अहोरात्रे’ ‘परिगृह्णीमः’ कर्माहृतया स्त्रीकुर्मः । तस्यापि प्रयोजन माह— “प्राणोदानयोरिति । अहोरात्रे परिग्रहस्य तद्रूपयो ‘प्राणोदानयोः’ मादानसयोश्च ‘पर्याप्तिः’ प्रयोजन मित्येवं प्रतिपादयन्त इत्यर्थः । त मिम पक्षं निषेधति— “न कुर्यादिति । तत्र टोप माह— “उभो ह्येवेति । गार्हपत्याहवनीयी ‘उभौ’ अपि ‘वस्य’ यजमानस्य ‘अनुदिते’ रात्रावेव ‘साहितौ’ भवतः । अथ गुभयोरनुदिते प्राधान मिति, तत्राह— ‘अनुदिते हीति ।

‘अनुदिते मघितो योऽग्निः, स एवाहवनीयत्वेन स्थाप्यत इति तस्यापि रात्रिसम्बन्धो दुर्निवारः । तस्मात् ‘उदिते’ एव ‘आहवनीयम्’ अग्निः ‘मन्येत्’ ॥ ८ ॥ ॥ ८ ॥

रात्रौ मन्यनस्य दोषाभिधानसाधनत्वविधातु प्रस्तीति—
 “तदाहुरिति । षट्क्षामयञ्जुरात्मकास्त्रिविधामन्ता, तैः ‘यद्’ यस्मात् ‘अग्निं न प्राधीयते’, केन तर्हि स आधेय इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तस्योत्तरम्— “ब्रह्मणो हेति । ब्रह्मण सम्बन्धि यद् ब्रह्म तेनाधानं कार्यम् । किमिति, तदुभय दर्शयति— “वाग्वा इति । पठन्तेन निर्दिष्टं यद् ब्रह्म, तद् वागात्मकम्, तस्या वाच सम्बन्धि यद् वाक्यम्, ‘सत्यम्’ विश्वमानार्थप्रतिपादि, तत् ‘एव’ ‘ब्रह्म’ । तत्र वाच सत्यकिमिति, तद् दर्शयति— “ता वा एता इति । ‘ता’ एता भूरादिव्याहृतयो यदुदीरितसत्यरूपा, ‘तत्’ तस्मात् ‘अस्य’ यजमानस्य व्याहृतिभिरन्याधाने ‘सत्येनैव’ सोऽग्निराहृतो भवति ॥ १० ॥

व्याहृतीनां सत्यरूपत्वसुपपादयस्तत्कारणकसाधानं प्रथमसति— ‘भूरिति वा इति । सृष्टिसमये प्रजापतिः ‘भूरिति’ अनया व्याहृत्या ‘इमा’ भूमिम् ‘अजनयत्’ । “भुव इत्यन्तरिक्षं मित्यादावप्येव योजना । “इमे त्रयो लोका इति । यावदस्ति, एतावदेव हीदु सर्वं जगदतो भूरादिलोकहेतुभिराधीयमानोऽग्निरनेन ‘सवेथैव’ जगता आहृतो भवति ॥ ११ ॥

ब्रह्मघनादियर्थत्रयोत्पत्तिहेतुत्वेन तत्कारणकसाधानं प्रथमसति— “भूरिति वा इति । ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजाति, ‘चत्’ चतुर्यजाति ॥ १२ ॥

आत्मप्रजापशुसर्जनहेतुत्वेन तत् प्रथमसति— “भूरिति वा

इति । 'एतावद्वा इति । 'इद सर्वं' सर्वजगत् 'एतावद् वै' एतावदेव । 'यावत्' स्वरूपेषावस्थित स्वात्मभोगसम्पादनहेतव प्रजा 'पशवः' चेति एतच्चितयान्तर्गत मेव सर्वं जगत्, अनेन 'सोऽग्निराहितो भवतीत्यर्थं ॥ १३ ॥

एव साधारण्येन व्याहृतीना माधानसाधनत्व प्रतिपाद्य, गार्हपत्याधाने विशेष माह— "स वा इति । हाभ्या मेव व्याहृतिभ्या 'गार्हपत्यम्' 'आदधाति' । तिष्ठभिरपि व्याहृतिभि गार्हपत्याधाने आहवनीयाधानस्य भन्वो न स्यात्, अत सुत्र रिति 'द्वि अक्षरे' परिशेषयेत् । 'तेन' कारणेन परिशिष्टा अरह्यसहितानि भूराध्यक्षराणि 'अयातयामानि' अगतसाराणि 'भवन्ति' । आहवनीयाधाने तिष्ठणां व्याहृतीना विनियोग माह— सर्वैरिति । "तान्यटाक्षराणि"—इत्यादि निगदसिद्धम् । "गायत्र मन्त्रेऽहम् इति । उभयो प्रजापतिमुखजात-त्वात् ० ॥ १४ ॥

अग्निमन्त्रसमये तस्य पुरस्तादस्य धारण विधिसुरिति हास दर्शयति— "देवानिति । 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयी । 'ररसु' निरुदयवन्त इत्यर्थं । निरोधप्रकार माह— "नान्ति रिति ० १५ ॥

द्वये एत परिहार दर्शयति— "ततो देवा इति । अग्ना-स्यं य 'तं' मन्त्रदेवस्य 'पुरस्तात्' 'उदशयन् उच्छ्रित मस्या पयन् । "स्य" वक्ष्येण सम्बन्धिनि, 'अभये' मयरहिते, 'अनाद्रे' रक्ष प्रगृतिभायकरहिते, 'निवाते' यातरहिते एवभूते स्थाने मन्त्राद् 'अग्नि' उदपद्यतेत्यर्थं । एष मितिहास सुपन्थस्य

प्रकृते योजयति— “तस्मादिति । ‘आनेतवै’ आनेतु मित्यर्थ ।
तुमर्थे तत्रैप्रत्यय इ । “स पूर्वेष्वेत्यादि उक्तप्रायम् ॥ १६ ॥

स चाश्व पूर्ववयस्क एतानेतव्य इत्याह— “स वै पूषवा
दिति । पूषे वयसि वदतीति पूर्ववाट् । ‘वदय’ इति
खि १ । तस्यास्त्राभे पदान्तर माह— “अपि य एवेति ।
निगदसिह मन्थत् । ‘एष ह्येवेति । अश्वविधेयं स्त्रावकी
ऽर्यवाद , अगदुहिधिरपि एष एव स्त्रावक इत्यर्थ ॥ १७ ॥

आहनीयदेश प्रत्यग्नेर्हरण समाध्याश्वस्यापि पुरस्तात् नयन
विधत्ते— “त मिति । तस्य प्रयोजन माह— “तत्पुरस्ता
दिति । स चाश्वोऽग्ने पुरस्तात् गमनमार्गे विद्यमान इत्
प्रभृतिकम् अपघ्नन् द्विसन् ‘एति’ गच्छति । तथा च भयादि
रक्षितेन मार्गे ण तस्याग्नेर्हरण सिध्यतीत्यर्थ ॥ १८ ॥

तस्मिन् हरणे विशेष माह— “त वा इति । यथा ‘एन’
यजमानम् ‘एष’ अग्निं प्रत्यङ् ‘उपाचरेत्’ अभिसुप्त मुपा
पत्तेत, ‘तन्’ अग्निम् ‘अवहरियु’ आहवनीयायतगस्य पूर्वभाग
प्रापयेयुर्दित्यर्थ । तस्य प्रयोजन माह— “एष वा इति ।
‘एष’ ‘वै’ खलु अग्निं यज्ञ’ तन्निष्पादकत्वाद् । तस्य प्रत्य
गावर्त्तनेन ‘एन’ यजमान ‘यज्ञ एव प्रत्यङ् प्रविशति’ अभि
मुखं आवर्त्तते । तथा च ‘त यजमानं क्षिप्रे अल्पकाले
एव, शीघ्रं यज्ञं उपगच्छति । एतद् व्यतिरेकमुखेनोपपाद
यति— ‘अथ यस्मादिति । स अग्निं ‘यस्मात्’ बहुयजमानात्
‘पराङ्’ पराङ्मुखं भवति, तर्हि यस्मात् ‘यज्ञ’ अपि पराङ्मुखो

‘भवति’ । ‘तत्र’ तथा सतिः ‘यः’ कश्चिद् द्वेष्यः ‘एनं’ यजमानम्
 ‘अनुव्याहरेत्’ । किमिति— “यज्ञोऽस्मात् पराङ् अभूत्”—इति ।
 स यजमानः ‘तथैव’ भवितुम् ‘इश्वरः’ ‘स्यात्’ ॥ १८ ॥

एव मन्वेर्यञ्जरूपत्वेन प्रत्यगावर्त्तनं प्रतिपाद्य प्राणात्मकत्वा-
 दपि तत् प्रतिपादयति— “एष उ वा इति । ‘एषः’ खल्वग्निः
 ‘प्राणः’ । “तं वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ २० ॥

अथैवं यज्ञात्मक मग्निं वायुतादात्म्येन स्तौति— “अथं वा
 इति । “तं वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ २१ ॥

वाद्यात्मक मग्निं प्राणरूपतया स्तौति— “एष उ वा इति ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥ २२ ॥

एव मन्वेर्हरणप्रकारं प्रतिपाद्य तदनन्तरकर्षण्यता माह—
 “अथाश्च मिति । आहवनीयायतने सभारान् निधाय दक्षिण-
 पूर्वपादेन ‘अग्न माक्रमयति’ । एवम् ‘आक्रमय्य’ ‘प्राञ्चं’ नीत्वा
 ‘तम्’ अग्नम् ‘पुनरावर्त्तयति’ आहत्य स्थापयति । अनन्तर
 मश्वम् ‘उदश्वम्’ उदश्वं प्रमुञ्चति । मूयती हि कात्या-
 यनेन— “सभारानधिठाप्य दक्षिणपूर्वपादेन प्राञ्चं नीत्वापत्यं
 स्थापयति”— इति * । पुनरावर्त्तनस्य प्रयोजनं माह—
 “वीर्यं वेत्यादि । अश्वस्रवणं यत् ‘इदं’ वीर्यम्, तत् ‘नित्’ नैव
 ‘अध्यात्’ ‘पराग्’—भूतम् भवेदित्यनेनाभिप्रायेण तस्याश्वस्य पुन-
 रावर्त्तनं कार्यं मित्यर्थः ॥ २३ ॥

आहृतम्यानेराधानं विधत्ते— “त मश्वस्येति । आहव-
 नीयायतने यदश्वस्य पदम्, तस्मिन् ‘तम्’ अग्निं मन्त्रेण स्थाप-
 येत् । तदेतत् प्रशंसति— “वीर्यं वा इति ॥ २४ ॥

तत्र विधेय माह — “स वा इति । ‘अग्ने’ प्रथमम् अत्रत्य
पद मग्निना ‘तूष्णीम्’ ‘उपसृशति’ । त मग्नि मुद्यम्य पुनरपि
‘उपसृशति’ । एवं द्विरुपसृश्य द्वितीयेनोपसृशनेन व्याहृतिभिः
त मग्नि तस्मिन् पदे स्थापयति । व्याहृतिगतं त्रित्व प्रश-
सति— “द्वयो वा इति । इमं पक्ष निगमयति— “एत
दिति । ‘एतत्’ स्वस्वाहवनीयाधानस्य ‘एकं’ विधान
मित्यर्थः ॥ २५ ॥

पश्चान्तर मपि वक्तुं प्रतिजानीते— “अयेद द्वितीय मिति ।
“तूष्णीं मेवेत्यादि । अत्रपद ‘तूष्णीं’ सक्तदेवान्निनोपसृश्य,
त मुद्यम्य द्वितीयेनोपसृशति । न व्याहृतिभिः तत्र स्थापये
दित्यर्थः । एतस्योपसृशनेन प्रयोजन-माह— “यो वा अस्या
मिति । ‘अस्या’ भूम्या दृढ मगवस्त्रित सन् ‘य’ वोटा ‘भारम्
उपसृशति’, सः ‘एन’ भारम् ‘उद्यन्तु’ ‘न शक्नोति’; प्रत्युत
निपततोऽस्योपरि निपतन् भार एव ‘एन’ पुरुष द्विर्नस्ति ॥ २६ ॥

“स यत् तूष्णीं उपसृशतीति । यसु भूम्यां प्रतिठाय भार
मुपसृशति, स भारं वोढुं शक्नोतीति । तत्तमान मेवेतद् भूमे-
सक्तदुपसृशनेनम् । तथा च तेन सृशनेन भूम्या प्रतिष्ठित एवा-
ग्निराहितो भवति, ‘न व्यथते’ न चसते । “व्यथ भयन्त
नयो.”— इति ० धातुः । पश्चान्तर वक्तुं मन्यस्मिन् पक्षे दोष
माह— “तदु हैतदिति । आसुरिप्रभृतयस्त्रयो मुनयः तदे
तदुपसृशोदम्य द्वितीयसृशनेनाधान ‘परोव’ पद्याद्भूत मिव
‘दभिरे’ अधारयन् । एतावता को दोष इति । अग्निनोप

सृष्ट्य पुनस्तस्योद्यमनेन तद्व्यतिरिक्त सर्वं भायतनस्य सन्भारा
दिकम् 'इयसितम्' इयत्तया परिच्छिन्न व्यक्त मिव भवति ।
अतोऽग्निं सुयम्य प्रथमेनैवोद्यमनेन व्याहृतिभिः, 'आदध्यात्' ।
तथा एव सति 'अनियसितम्' * अव्यक्त मिव सर्वं भवति ।

उक्तामा पक्षाणां मिच्छया विकल्प माह— "यतमयेति ।
एतत् पक्षत्रय मपि सूचितं काल्पायनेन— "अग्निना पर्दं
द्विदपसृष्ट्य तृतीयेनादधाति, द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुव
स्वरिति"—इति † ॥ २० ॥

आहितव्याम्ने पूर्वभागस्य मुरुमुक्त मन्वारभ्य मन्त्रस्य
जप विधत्ते— "अथ पुरस्तादिति ‡ । मन्त्रतात्पर्यं माह—
"यथासाविति । बहुभि 'अचक्षे' 'यथासौ श्यी' 'बहो' बहु
त्वोपिता, 'एवम्' अह मपि पुत्रपौत्रादिवह्वत्वेन 'बहु भूया
सम्' इति, "द्यौरिव भूत्वा"— इत्यस्य भागस्य अर्थ । पृथि
वोत्यादिक मनुष्य तात्पर्यं माह— "यथा इय पृथिवी' 'उर्वी'
विक्षीर्णा, 'एवम्' अह मपि 'वरिष्णा' उरुत्वेन सुविक्षीर्णा
भूयास मिति । भागान्तर मनुष्य व्याचष्टे— "तस्यास्त
इति । उरुत्व प्रति उवमानभूताया 'तस्या' 'ते' तव 'पृष्ठे'
उपरि भागे "अग्निम् आदधे"—इत्युरस्तत्र सम्बन्ध । "अस्यै
हीति । अस्या एव खलु पृथिव्या 'पृष्ठे' उपरि आधत्ते, अतो
युक्त तस्यास्त इति वाक्य मिति भाव । अन्तिम भाग मनुष्य
व्याचष्टे— "अग्नि मन्नाद मिति । आहवनीयादिरूपेण हवि

* पूर्वसिन्नु काले (६१० ए० ५ प०) "इयमित" द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० ४ ६ १६ मन्त्रस्त्वेष वा० सं० ३ ५ १ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४ ६ १७ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ३ ५ २ ।

लक्ष्मणम्, तद्विलक्ष्णं च सर्वे मन्त्र मतीत्य 'अवादीऽग्नि' ।
 एव मन्त्रादयन्देनाग्नेर्विशेषणाद्दृष्ट मध्यवादी भूयास मिति
 तात्पर्यगम्योऽर्थः । "सेवागौरित्यादि । 'एषा' मन्त्रात्मिका
 ऋक् 'आगी' फलप्रार्थन मेव, अत सत्या कामनायां तस्य
 मन्त्रस्य जप , तदभावे तु जपोऽपि न कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ तस्याग्ने सर्पराज्ञीभिर्दपस्थान विधत्ते — "अथ सर्प
 राज्ञरा इति * ; सर्पराज्ञीत्वाना प्राचिनां राज्ञी 'सर्पराज्ञी',
 तत्सम्बन्धिनीभिर्हृन्ग्भिरग्नि मुप्रतिष्ठते । का पुनस्ता इति तिस्र
 ऋच पठति — "आय गौरिति प्रथमा †, "अस्यरति रोच
 नेति द्वितीया ‡, विश्वानेति तृतीया § । अस्योपस्थानस्य
 प्रयोजन माह — "तद् यदेवेति । 'अस्य' यजमानस्य 'अत्र'
 अस्त्रिवाधाने सभारादिभिर्विकल्पनिमित्तेन यत् 'अनात्मम्'
 अप्राप्त भवति, 'एतेन' उपस्थानेन 'अस्य' तत् 'सर्वम्' आप्यते
 सर्पराज्ञरा सर्वाधिदानभूतत्वात् । अत एव तन्नामनिर्वचन
 मन्थवान्नात्मम् — "इय वै सर्पराज्ञी, देवा वै सर्पा , तेषा मिय
 राज्ञीति ¶ ॥ २९ ॥

तेषां पृथिव्या माधानादेव सभारादीनां सर्वेषां जवात्तत्वात्,

* का० श्री० सू० ४ ६ १८ ।

† ‡ § वा० स० ३ ६ ७ ८ ।

¶ इय वै सर्पराज्ञी — इत्यादि ऐ० ब्रा० ५ ४ ४ । अथ सर्पराज्ञी
 शब्देन काचिद् ब्रह्मवादिनी गम्यते । इय वै सर्पतो राज्ञी — इति तै०
 ब्रा० १ ४ ६ ६ देवा वै सर्पास्तेषा मिय राज्ञी — इत्यादि च तै०
 ब्रा० २ २ ६ १ ता० ब्रा० ६ ८ ७ (ब्रह्मवादिनी) । आर्ये० ब्रा० ३
 २६ (सर्पाणाम्) ऋ० स० १० १८६ वा० भा० (अथि) ।

तदवातये सर्षरात्रीभिरुपस्थानं न कार्यं मिति पचाक्षर माह —
“तदाहुरिति ॥ ३० ॥ ४ [१. १.] ॥

इति त्रीसायणार्थविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थोचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
सताब्धीन् पञ्चसीरींस्तिदगतकलताधेनुभौवर्षभूमी ।
रज्रोत्सां रुक्मवाजिदिपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्थी,
व्यथाणीदिश्ववक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्धिं धन्यजन्मा तिलभव मतुक्तः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं क्षपावान् शुडक्कत मज्जहो राजतं राजपूष्यः ।
प्राज्यीयं प्राज्यजन्मा ७ सवणज मन्वणः शार्करं चार्कतेजा*,
रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणार्थः ॥

इति त्र्योमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक—

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमाध्यायः समाप्त ॥ १ ॥

* 'प्राज्यपुष्टिर'— इति च ।

(अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्)

उद्धृत्याहवनीयं पूर्णाहुतिं जुहोति । तद्यत्पूर्णाहुतिं जुहोत्यन्नादं व्या ऽएतु मात्मनो जनयते* यदग्निं† तस्मा ऽएतदन्नाद्य मपिदधाति यथा बुभाराय जाताय व्वत्साय वा सून मपिदध्यादेव मस्मा ऽएतदन्नाद्य मपिदधाति ॥ १ ॥

सु एतेनाग्नेन शान्तः । उत्तराणि हवींषिः शय्यमाणान्युपरमति शश्वत् वा ऽअध्वर्युं वा युजमानं वा प्रवहेत्तौ ह्यस्य मेदिष्ठं चरती यदस्मिन्नेता माहुतिं न जुह्यात् तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

तां व्वै पूर्णा जुहोति । सर्व्वं वै पूर्णं सर्व्वेणैवैन मेतच्छमयति स्वाहाकारेण जुहोत्यनिरुक्तो वै स्वाहाकारः सर्व्वं वा ऽअनिरुक्तं सर्व्वेणैवैन मेतच्छमयति ॥ ३ ॥

यां व्वै प्रजापतिः । प्रथमा माहुतिं जुहोत्

* 'जनयते'— इति क, ख, ग ।

† यदपि — इति च दृष्टो वा० वेवरेण ।

• † हुवींषि — इति च दृष्टो डा० वेवरेण ।

स्वाहेति वै ता मजुहोत्वो स्विदेपा निदानेन तस्मात्
स्वाहेति जुहोति तृथां व्वरं ददाति सर्व्वं वै व्वरः
सर्व्वेणैव मेतच्छमयति ॥ ४ ॥

तदाहुः । एता मेवाहुतिं हुत्वायोत्तराणि
हवींषि नाद्रियेतैतयैव तं काम माप्नोति य मभि-
काम सुत्तराणि हवींषि निर्व्वपतीति ॥ ५ ॥

स वा ऽग्नाय पवमानाय निर्व्वपति । प्राणो
वै पवमानः प्राण मेवास्मिन्नेतद्दधाति तदेतयैवास्मिं-
स्तद्दधात्यन्नं हि प्राणोऽन्न मेपाहुतिः ॥ ६ ॥

अथाग्नये पावकाय निर्व्वपति । अन्नं वै
पावक मन्न मेवास्मिन्नेतद्दधाति तदेतयैवास्मिंस्तद्दधा-
त्येपा ह्येव पथ्यन्न मन्न माहुतिः ॥ ७ ॥

अथाग्नये शुचये निर्व्वपति । व्वीर्य्यं वै शुचि
यद्वा ऽन्नस्यैतदुज्वलत्येतदस्य व्वीर्य्यं शुचि व्वीर्य्यं
मेवास्मिन्नेतद्दधाति तदेतयैवास्मिंस्तद्दधाति यद्वा ह्ये-
वास्मिन्नेता माहुतिं जुहोत्यथास्यैतद् व्वीर्य्यं शुच्यु-
ज्वलति ॥ ८ ॥

तस्मादाहुः । एता मेवाहुतिं हुत्वायोत्तराणि

हवींषि नाद्रियेतैतयैव * तं काम माप्नोति य मभिकाम मुत्तराणि हवींषि निर्व्वपतीति तद्दु निर्व्वपे-
देवोत्तराणि हवींषि परोऽन्न मिव वा ऽएतद्यद्द-
स्तदिद मितौव ॥ ९ ॥

सु यद्ग्नये पवमानाय निर्व्वपति । प्राणा वै
पवमानो यदा वै जायतेऽथ प्राणोऽथ यावन् न
जायते मातुर्व्वैव तावत् प्राण मनु प्राणिति यथा
धा तज्जातु ऽएवास्मिन्नेतत् प्राणं दधाति ॥ १० ॥

अथ यद्ग्नये पावकाय निर्व्वपति । अन्नं वै
पावकं तज्जातु ऽएवास्मिन्नेतद्दन्न दधाति ॥ ११ ॥

अथ यद्ग्नये शुचये निर्व्वपति । व्वीर्य्यं व्वै
शुचि यदा वा ऽअन्नेन व्वर्द्धते,थ व्वीर्य्यं तद्दन्नेनैवैन
मेतद् वर्द्धयित्वाथास्मिन्नेतद् व्वीर्य्यं ए शुचि दधाति
तस्माद्ग्नये शुचये ॥ १२ ॥

तद्देतदेव सद्विपर्य्यस्त मिव । अग्निर्ह यन्न
देवेभ्यो मनुष्यानभ्युपाववर्त्त तद्देवाञ्चक्रे मैव सर्व्व-
णोधात्मना मनुष्यानभ्युपावृत मिति ॥ १३ ॥

सु एतास्तिस्मन्तनूरेषु लोकेषु व्विन्यधत्त ।

यद्दद्युः प्रवमानः रूपं मासीत्तदस्यां पृथिव्यां न्यध-
 चाथ यत् प्रावकं तदन्तरिक्षेऽथ यच्छुचि तद् दिवि
 तद्वा ऽचटपयः प्रतिवसुधिरे य ऽउ तर्ह्युपय आसुर-
 सर्वे ण वै न यात्मनाग्निरभ्युपावृतदिति ० तस्मा ऽए-
 तानि हवीऽपि निरवपन् ॥ १४ ॥

स यद्दग्नेः प्रवमानाय निर्व्वपति । यद्देवा-
 स्याद्यां पृथिव्याऽपु रूपं तद्देवाद्यैतेनाप्रोत्यथ यद्द-
 ग्नेः प्रावकाय निर्व्वपति यद्देवाद्यान्तरिक्षे रूपं तद्दे-
 वाद्यैतेनाप्रोत्यथ यद्दग्नेः शुचये निर्व्वपति यद्दे-
 वाद्य दिवि रूपं तद्देवाद्यैतेनाप्रोत्येव मु क्तस्त्र मेवाग्नि
 मनपनिहित माधत्ते तस्माद्† निर्व्वपेदेवोत्तराणि
 हवीऽपि ॥ १५ ॥

केवलवर्हिः‡ प्रथमऽपु हविर्भवति । समान-
 वर्हिषी ऽउत्तरे ऽथयं वै लोकः प्रथमऽपु हविर्येद्
 मन्तरिक्षं द्वितीयं द्यौरेषु तृतीयं बहुलोष वा ऽइयं
 पृथिवी लेखयेवान्तरिक्षं लेखयेवासी द्यौरभे

• 'हजदिति'— इति ख ।

† तस्माद्— इति च उच्ये वा० देवरेख ।

‡ वाचैः १ उदधिः ( ) क पुस्तके ।

चिदेनां प्रत्युद्यामिनी० स्तो मिति तुस्मात् संमान-
वर्हिषि ॥ १६ ॥

अष्टाकपालाः सर्वे पुरोडाशा भवन्ति । अष्टा-
क्षरा वै गायत्री गायत्र मग्नेच्छुन्दः खेनैवैन मेतच्छुन्द-
साधत्ते तानि सर्वाणि चतुर्विंशतिः कपालानि
सम्पद्यन्ते चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्र
मग्नेच्छुन्दः खेनैवैन मेतच्छुन्दसाधत्ते गायत्री याज्या-
नुयाक्त्रा भवन्ति गायत्र मग्नेच्छुन्दः खेनैवैन मेत-
च्छुन्दसाधत्ते† ॥ १७ ॥

अथादित्यै चरुं निर्व्वपति । प्रच्यवत ऽद्भ्य
वा ऽएपोऽस्माह्लोकाद्य एतानि इवीऽपि निर्व्वपती-
मान् हि लोकान्त्वमारोहन्नेति ॥ १८ ॥

स यद्दित्यै चरुं निर्व्वपति । इयं च्चै पृथिव्यु-
दितिः सैयं प्रतिष्ठा तुदद्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति तुस्माद्दित्यै चरुं निर्व्वपति ॥ १९ ॥

तुस्यै च्चिराजौ संयाज्ये स्याता मित्याहुः । च्चिरा-

* 'प्रत्युद्यामिनी'— इति च ।

† 'गायत्री'— 'साधत्ते'— इत्येव अन्यभागे च पुस्तके नास्ति ।

द्वीय० मित्यथो विष्टुभौ त्रिष्टुभ्य मित्यथो जगत्वी
जगती हीय मिति विराजावित्येवुः स्याताम् ॥ २० ॥

तुस्यै धेनुर्दक्षिणा । धेनुरिव वा ऽद्र्यं मनु-
प्येभ्यः सुर्वान् कामान् दुहे माता धेनुर्मातेव वा
ऽद्र्यं मनुष्यान् विभर्त्ति तस्माद् धेनुर्दक्षिणे तन्वे कः
मयनम् ॥ २१ ॥

अथेदं द्वितीयम् । आग्नेयु मेवाष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्व्वपति परोऽघ मिव वा ऽएतद्युदग्नये
पुवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचय ऽद्रुतीवा-
थाङ्गसैवैन मेतत् प्रत्युच्च माधत्ते तस्मादग्नयेऽथादित्यै
चर्त्तं निर्व्वपति स यु एषु चरोर्वन्धुः स वन्धुः ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भूमि, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

भादित आरभ्येतावव्यर्थंस्तं तात्पर्यार्थाभिधानविनियोगादि-
प्रदर्शनपुरस्सरं वाक्ययोजनं कृतम् ; उपरितनाध्यायगतानि ॥

* 'द्वीय'— इति क, ख, ग ।

† 'वित्येवुः'— इति क, ख, ग ।

‡ 'तन्वेक'— इति क, ग, 'तन्वेक'— इति ख ।

§ 'तत्राध्यायगतानि'— इति च ।

यानि वाक्यानि, तानि समानव्यायतया ७ पूर्ववदेव योजयितुं शक्यानीति अन्यविस्तरभयात् केवलं प्रकटार्थकथनं विषमपद-
विवरणं च क्रियते ।

एवं मार्घपत्याद्यग्निषु स्वरूपेषु सिद्धेषु चुधितस्थानेः श्रमनाय
पूर्णाहुतिं विधत्ते— “उद्धृत्याहवनीय मित्यादिना † ॥ १ ॥

“स एतेनाग्नेन शान्त इति । “शश्वह वा अध्वर्युं मिति ।
अदास्तो खल्वग्निः । ‘शश्वत्’ ध्रुवम् अध्वर्युं यजमानयोरन्यतरं
प्रदहेत् ; ‘ती’ खलु ‘अस्य’ अग्नेः ‘नेदिठम्’ अन्तिकतमम्,
समीपे सञ्चरेत् इत्यर्थः । “अन्तिकवाठयोर्नेदसाधौ”—इती-
ष्ठमि अन्तिकस्य नेदादेश ऋ ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥

मन्तरहितेन स्वाहाकारमात्रेण होम मुपपादयति— “यं
वा इति । पुरा खलु प्रजापतिः पुरुषाग्नादिः—सर्वजगत्-
सर्जनहेतुभूतां ‘प्रथमा माहुति’ स्वाहाकारेणैव ‘अलुहोत्’,
‘यया’ अपि पूर्णाहुतिः तथा क्रियमाणा ‘निदादेन’ (निदान
भूतेन †) कारणेन ‘सो स्रित्’ सैव, प्रजापतिना हुता प्रथमा-
हुतिः खल्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्णाहुतेः सकलकामावाप्तिहेतुत्वं माह— तदाहुतिरिति ।
‘यं’ ‘कामम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘उत्सराधि’ पवमानादीनि ‘हवींषि’

* ‘सोमानं घायतया (१)’— इति च ।

† का० श्रौ० सू० ५. १०. ५ कः । “उद्धरेति यजमानो यूयात् साय
भ्यातरविद्योत्रे । मार्घपत्यादाहवनीयस्योद्धरणं मनस्तमितानुदितयोः”—
इति च का० श्रौ० सू० ४ १२. १, २ । १ पा० सू० ५ ३. १३ ।

‡ ‘अग्नादि’— इति च । १ नखचितत्परं च दुस्तरकारणम् ।

॥ का० श्रौ० सू० ४ १०. ५ ख ।

निरूप्यन्ते । 'त' कामम् 'एतयैव' पूर्णाङ्गत्वात् प्राप्त्रं तीत्यर्थं ॥ ५ ॥

तत्रासिक्कारणमाह— "स वा इत्यादिना ३ । पवमानश्च विभिर्जातेऽग्नी प्राणान्नवीर्या यथाक्रमं स्वाप्यन्ते । 'तत्' सर्वम् 'एतयैव' पूर्णाङ्गत्वात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

तस्मादाहुरिति । भक्ष मेव सिद्धान्तप्रति— "उत्तराणीति । आधानान्तरभावीनि अग्नये-पवमानाय-इत्यादीनि विधेयानीत्यर्थं । "परोक्ष मिव वेति । 'यदह' † प्राणान्नवीर्यधारणं पूर्णाङ्गत्वात् क्रियते, 'एतत्' 'परोक्ष मिव', पवमानेष्टिभिः तत् ३ इदम् इति इव, प्रत्यक्षत एव क्रियते, पवमानपावकशुचिग्रह्ये प्राणान्नवीर्याणां प्रतिपादनात् । अतस्माद्दृष्टयो नियमेन कर्त्तव्या इत्यर्थं ॥ ९ ॥

ता इष्टीर्विधाय प्रथममिति— "स यदित्यादिना । "प्राणा वै पवमान इति । पवनक्रिया हि वायुधर्मं, प्राणश्च वायुत्मक इति पवमानशब्देन तत्र प्रतिपादनम् । एतेन चाग्निं विशिष्यन् प्राणं नैवास्मिन् जातेऽग्नी स्थापितवान् भवति । जननात् पूर्वन्तु मातुर्गर्भावस्यस्तु प्राणो मातुः प्राणादभिन्न इति न तत्र प्रथक् तद्व्यवस्थापित्वेत्यर्थं ॥ १० ॥ ११ ॥

"अथ यदग्नये शुचय इति । "यदा वा अग्नेनेति । लौकिकदृष्टान्तकथनम् । "अग्नेनैवैन मिति । पावकोष्टिरूपेणाग्नेनाग्निं 'वर्द्धयित्वा' अग्नन्तरं मेव 'अस्मिन्' अग्नौ अनया तृतीयेत्या 'शुचि' दीप्यमानं वीर्ये च धारयतीत्यर्थं ॥ १२ ॥

* का० श्रौ० सू० ४ १० ८ ६ ।

† यदह — इति च ।

‡ तत — इति च ।

॥ “तद्देतदिति । ‘तद्देतत्’ सर्वे पूर्णाहुतिपदे ‘सत्’ विद्यमानमपि ‘विपर्यस्तमिव’ भवति । अतो नासी पक्षो युक्त इत्यर्थः । न केवलमेतावदेवेष्टीनां ॐ प्रयोजनम्, अपि तु मनुष्यैरार्थीयमानस्याग्नेः कार्त्स्न्यं मर्याभिः सम्प्रयत इत्याख्यायिकापुरस्सरमाह — “अग्निर्हं यत्नेति । “अभ्युपाहतमिति । अभ्युपागतमित्यर्थः । एतेर्लुङि उत्तमैकवचने द्युतादिखात् लुङ् रङ् ॥ १३ ॥

“स एतास्त्रिस्त इति ३ । ‘सः’ अग्निर्हं मनुष्यान् प्रत्यागमनसमये ‘एताः’ पवमानपावकशुच्याख्याः ‘त्रिस्तः’ आत्मीयाः ‘तनूः’ प्रथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु यथाक्रमं निधाय ‘न’ सर्वेषु क्षरन्नेव ‘आत्मना’ स्वरूपेण अस्मान् ‘अभि’ लक्ष्य ‘उपाहतत्’ उपागतम् । ‘इति’ इमं मयम् ‘कृपयः’ प्रबुध्यन्त । ‘तस्मै’ अग्नये कार्त्स्न्यसम्पादनाय पवमानहवींषि निरवपन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

“स यदग्नये पवमानायित्यादि, सष्टम् । “अनपनिहितमाधन इति । यत् प्रथिव्यादिरिष्यन्तिना निश्चितमात्मीयं रूपम्, तद् अभिः पवमानेष्टिभिर्लौकिक्य ‘क्षरन्नेव’ तन् ‘अग्निम्’ आहितवान् भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति, निर्वापपक्षनिगमनम् । कात्यायनोऽपि “द्वादशाहान्ते तनूहवींषि निर्वपति”—इति ३ तनुरूपपवमानेष्टिनिर्वापं प्रकृत्य “सद्यो वा न वा”—इत्यकरणपक्षमपि १ सूत्रयामास ॥ १५ ॥

* ‘मेतावदिष्टीनां — इति च ।

† पा० सू० ३. १. ५४ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. १०. ११ । § का० श्रौ० सू० ४. ३०. ७ क ।

¶ का० श्रौ० सू० ४. १०. ७ ग ।

“केवलवह्निरिति । अग्नये पवमानायैतत् यत् ‘प्रथमं हविः’, तत् ‘केवलवह्निः’ यजनम्, न साधारणं तन्त्रयुक्तं कर्तव्यम्; हविरन्तरेण न समुच्चित्यानुष्ठेयमित्यर्थः । “समानवह्निषी इति । ‘उत्तरे’ तु हविषी समानतन्त्रे कार्ये इत्यर्थः । तदेतद् द्वयमुपपादयति— “अयं वा इत्यादिना । “लेखये-वान्तरिक्षमिति । सौममिव ह्यन्तरिक्षं नीरुपत्वात् । तथा ‘सौ’ अपि विप्रकृष्टत्वात् सौयमानेव भवति । अत एतौ ‘उभे’ अपि ‘एमा’ पृथिवीं ‘प्रति’ ‘उद्यामिनो स्ताम्’ बाधितुमुद्यत्ते भवेताम् । अतः प्रथमं हविः पृथक्त्वं कार्यम्, उत्तरे तु समानतन्त्रे कार्ये इति । निगमयति— “तस्मादिति । १६ ॥

“षट्पाकपासाः सर्वे इत्यादि, षष्टम् । “गायत्री याज्या-नुवाक्या भवन्तीति । यागान्तरेषु ० हि पुरोनुवाक्या गायत्री, याज्या त्रिष्टप्; अत्र तु पुरोनुवाक्या याज्याः सर्वा गायत्राः कर्तव्याः । अतएवास्तलायनेन तथैव चित्रितम्— “अत्र धार्यं वि पवसेऽन्ने पवस्व स्वपाः • - • स नः पावक दीदिवोऽन्ने पावक रोचिषाम्नि हविर्नततम उद्यदने शुचप-स्तवेति ॥ १७ ॥

“अयादित्यै च ह मिति ऋ । “इमान् हि लोकास्तमारोह-न्तीति । पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान्मकानि पवमानहवींषि क्रमेण निर्वपस्तद्वारा इमानेव पृथिव्यादिसीकान् सोपानक्रमेण सम्य-गारीह्यन्नासोकात् ‘प्रच्यवते’ । अतस्तत्परिहारायादित्येष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ १८, १९ ॥

• ‘यागान्तरेषु’— इति च । † व्याज० यौ० सू० २. १. २०—२५ ।
; का० यौ० सू० ४ १०. १० ।

“तस्यै विराजौ संयाम्ये इति । “प्रहो अग्नेः”-“इमो अग्ने”^१
इत्येते स्विष्टकृतौ याभ्यानुवाक्ये ‘स्याताम्’ इत्यर्थः । “विरा-
जायिष्वेवेति, तु शब्देन त्रिष्टुभ्यतीपद्यौ ध्यावर्त्तते ॥ २० ॥

“तस्यै धेनुरिति ः । “एतन्वेक मयन्मिति । पव-
मानिष्टियजताम् ‘एतत् नु एकम्’ अनुष्ठानस्य विधानम् ॥ २१ ॥

अन्यदप्यस्तीत्याह— “अयेद मिति । “आग्नेयमिषेति ।
न तु पवमानादिविशेषस्य सादरणीय मित्येवकारार्थः । “परोक्ष
मिष वा इति । पवमानादिविशेषैर्विशेषमाणोऽनिस्तत्र
वैशिष्ट्यद्वारा पारोक्ष्य मापद्यते ; अतस्तत्परिहारेण ‘अज्ञप्ता’
ऋतुमैव मार्गेण केवलान्नये निर्वपन् तं प्रत्यक्षत एव स्वीकरो-
तीत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे अदित्ययागः कर्त्तव्य इत्याह—
“अथादित्या इति । “स य एवेति । प्रागुक्तब्राह्मणान्ति-
देशः ॥ २२ ॥ ५ [२. १.] ॥

इति त्रीसायशाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञं । युदेनं तन्वते युन्वेषु

० अ० सं० ०. १. ६ (सर्वा० सू० २. २. १४.) ।

† अ० सं० ०. १. १८ (सर्वा० सू० २. १. १४.) ।

‡ का० श्री० सू० ४. १०. १४ ।

§ ‘युन्वेष’— इति क, ग, ‘युन्वेव’— इति ख ।

राजान मभिपुश्वन्ति तत्तं० घ्नन्ति यत् पशुषु सञ्ज्ञप-
यन्ति व्विगासति तत्तं । घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृष-
दुपलाभ्याः हविर्यज्ञं † घ्नन्ति ॥ १ ॥

स एष यज्ञो हतो न ददचे । तं देवा दक्षि-
णाभिरदक्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा
नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्ययते तदेवास्यैत-
द्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्
दक्षिणा ददाति ॥ २ ॥

ता वै षड् दद्यात् । षड् वा ऽऋतुवः संव-
त्सरस्य संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो
यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ३ ॥

द्वादश दद्यात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो याव-
त्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयति ॥ ४ ॥

चतुर्विंशतिं दद्यात् । चतुर्विंशतिर्वै संव-
त्सराहं मासाः संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः यावानेव

०, † गणु— इति क ।

† 'शं'— इति क । 'हविर्यज्ञं'— इति च दृष्टो. डा०-वेवरेण ।

१ 'षट्'— इति क ।

‡ 'दध्यात्'— इति ग ।

यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतीभिर्दक्षयत्येषा मात्रा
दक्षिणानां दद्यात् त्वेव० यथाश्वहं भूयसीस्तद्यदक्षिणा
ददाति ॥ ५ ॥

इया चै देवा देवाः । अहैव देवा अथ ये
ब्राह्मणाः शुश्रुवाणोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां
वेधा† त्विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां दक्षिणा
मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषा मनूचानानां
माहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्य-
देवान् ब्राह्मणाञ्कुश्रुवुषोऽनूचानांस्तु ऽएन मुभये
देवाः प्रीताः सुधायां दधति ॥ ६ ॥

तद्यथा योनौ रेतो दध्यत् । एष मेवैतद्द-
त्विजो यजमानं लोके दधति तद्यदेभ्य एतद्
ददाति ये मेदुः सम्प्रापिषन्निति नु दक्षिणा-
नाम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः
पस्पृधिरे त् ऽउभय ऽएवानात्मान आसुर्मर्त्यां ह्यासु-
रनात्मा हि मर्त्येस्तेषूभयेषु मर्त्येष्वग्निरेवामृत

* 'दद्यान्विजु'— इति च इष्टो ७१० वेवदेव ।

† 'वेधा'— इति घ, ङ ।

आस तु ह स्माभयेऽमृत मुपजीवन्ति स यं ह
 सौपां० घ्नन्ति तु ह सौवे० सु भवति ॥ ८ ॥

ततो देवाः । तनीयाप्स इव परिशिथिपिरे
 तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुतासुरान्त्सपुत्रान् मुर्त्या-
 नभिभवेमेति तु ऽएतदमृत मग्न्याधेयं दृष्टशुः ॥ ९ ॥

ते होचुः । इन्तेद् ममृत मन्तरात्मन्नाद्धा-
 महे तु ऽइद् ममृत मन्तरात्मन्नाधायामृता भूत्वा-
 स्याय्या भूत्वा स्याय्यान्त्सपुत्रान्मुर्त्यानभिभविष्याम
 इति ॥ १० ॥

ते होचुः । उभयेषु वै नोऽयु मग्निः प्रत्वी वा-
 सुरेभ्यो ब्रवामेति ॥ ११ ॥

ते होचुः । आः वै व्ययु मग्नी धास्यामहेऽय
 यूयं किं करिष्यथेति ॥ १२ ॥

ते होचुः । अथैनं व्यवं न्येवुऽ धास्यामहेऽन्न

० 'मोव' इति क, ग, डा० वेपरये च इट ।

† 'घा वै'— इति घ, ङ ।

‡ 'होचु' । रा— इति ग । तत्पुस्तके खेव मेव विच्छेदेऽपि मन्धि-
 स्यं मग्निं (पूर्वेण च परेण च) ब्रह्मते ।

§ 'नेव'— इति च इटो डा०-वेपरये ।

दृणानि दहन् दारुणि दहन्वीदन् पञ्चात्र मासं
पचेति स यं त मसुरा न्यदधत तेनानेन मनुष्या
भुञ्जते ॥ १३ ॥

अथैनं देवाः । अन्तरात्मन्नादधत तु इद्रम
ममृत मन्तरात्मन्नाधायामृता भूत्वाऽस्त्यर्था भूत्वा
स्त्यर्थात्सपत्न्यान्मृत्यानिभ्यभवंस्तयो ऽएवैष एतदमृत
मन्तरात्मन्नाधत्ते नामृतत्वद्याशास्ति सर्व्वं मायु-
रेत्यस्त्यर्था हेव भवति नु हैनए सपत्न्यस्तुर्पमाण-
श्चनु स्तृणते तस्माद् यदाहिताग्निश्चानाहिताग्निश्च
स्पृक्षते ऽद्याहिताग्निरेवाभिभवत्यस्त्यर्था हि खलु स
तर्हि भवत्यमृतः ॥ १४ ॥

तद्यथैन मदो मन्यन्ति । तुज्जातु मभि-
प्राणिति प्राणो वा ऽअग्निर्जातु मेवैन मेतत्सन्तं
जनयति स पुनरुपानिति तदेन मन्तरात्मन्नाधत्ते
सोऽस्यैषोऽन्तरात्मन्नाग्निराहितो भवति ॥ १५ ॥

तु सुहृष्य समिन्धे । इह यच्च इह सुकृतं
करिष्यामीत्येवैन मेतत् समिन्धे योऽस्यैषोऽन्तरात्म-
न्नाग्निराहितो भवति ॥ १६ ॥

अन्तरेणागाद् व्यहतदिति । नु ह वा ऽअस्यैतं

कृत्स्नान्तरेत्येति यावज्जीवति योऽस्यैपोऽन्तरात्म-
 न्नमिराहितो भवति तस्माद् तन्नाद्रियेत यदनु-
 गच्छेन्न इ वा ऽस्यैपोऽनुगच्छति यावज्जीवति
 योऽस्यैपोऽन्तरात्मन्नमिराहितो भवति ॥ १० ॥

ते वा ऽएते प्राणा एव यदग्नेयः । प्राणो-
 दानावेवाहवनीयश्च गार्हपत्यश्च व्यानोऽन्वाहार्य-
 पचनः ॥ १८ ॥

तस्य वा ऽएतस्याग्न्याधेयस्य । सत्य मेवो-
 पधारः स यः सत्य वृद्धति यथाग्निं सुमिहं तं
 घृतेनाभिपिच्छेदेवुं हैनं स उद्धीपयति तस्य भूयो
 भूय एव तेजो भवति श्वः-श्वः येथान् भवत्युव यो-
 ऽन्त वृद्धति यथाग्निं सुमिहं तं मुदकेनाभिपिच्छे-
 देवुं स वासयति तस्य कनीयः-कनीय एव तेजो
 भवति श्वः-श्वः प्रापीयान् भवति तस्माद् सत्य
 मेव वदेत् ॥ १९ ॥

तुट्ठ० हाप्यमग्नं मौपवेतिः ज्ञातय ऊचुः ।

• १८ - इति च ॥

† हाप्यमग्नं - इति च ॥

‡ मौपवेतिः - इति च ॥ क श म पु म के चि च उ च र मे च दि १ : (१) ।

स्युविरो वा अथ्यग्नी आधत्स्वेति न होवाच ते मैतद्
 ब्रूय व्वाचंयम् एवैधि न वा आहिताग्निना नृतं
 व्वदितव्यं न वृदञ्जातु† नानृतं व्वदेत्तावत् सत्यमेवो-
 पचार इति ॥ २० ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

षड्हादशादिदक्षिणा आधानस्य विधास्यन् तस्याम निर्वक्तुं
 प्रकीर्ति — “घ्नन्तीति । “यदेन तन्वत इति । समान्येनोक्तं
 विभजति — “यन्वेवेति । यत्र सोमाभिपवपशुसङ्क्षुपनाव-
 हननादिकरणात् तद्वारा तत्सम्बन्धो यत्र एव हतो भवती-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

“स एय यत्र इति । “न ददत्त इति । फलं जनयितुं
 न शमाकेत्यर्थः । ‘अदचयन्’ दत्तं समर्थं मकुर्वन् । “तद्येन
 मित्यादि, दक्षिणानामनिर्वचनम् । एवं पुराहृत सुपन्यस्य
 प्रकृते योजयति — “तद्यदिति ॥ २ ॥

‘ता वा इति, दक्षिणादानविधिः । हादशचतु-
 विंशतिपञ्चाशत् वैकल्पिकी द्रष्टव्यी । अतएवोक्तं सप्तकृता—
 “षट् दक्षिणाः प्रविभज्य ददाति, हादश, चतुर्विंशतिं वा”—
 इति ‡ । आपस्तम्बोऽप्याह अ— “षट् देवा हादश देवा-

* ‘ऊषु स्युविरो’— इति क, ख, ग ।

† ‘वृदद् आतु’— इति घ, ङ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १०, १२ ।

यत्तुर्विंशतिर्देया इति ता विकल्पान्ते” — इति * । “एषा मात्रेति । एतद् दक्षिणानां परिमाण मित्यर्थः । इतीधिव मपि यथाविभव मिच्छानुसरिण देय मिति विधत्ते — “दद्यात् त्वेवेति † ॥ २, ४, ५ ॥

“हया या इति । द्वैविध्य मेव दर्शयति — “देवाः परै वेति । अग्न्यादिदेवरूपा एव देवाः कोचित्, अपरे तु ब्राह्मण-रूपाः । देवा विगिष्यन्ते — “शत्रुवांस इत्यादिना । “शत्रु-वांस’ बहुश्रुताः, ‘अनुचानाः’ साङ्गवेदाध्ययनेन ज्ञातार्थानुष्ठान-पराः । एते मनुष्यरूपा देवाः । अत एव तैत्तिरीयकम् — “एते वै देवाः मृत्युं यद् ब्राह्मणाः” — इति ‡ । यथा आहुति भिरग्न्यादिदेवानां प्रीतिर्धत्ते, एवं मनुष्यदेवान् प्रीणयितुं दक्षिणा-दान मित्यर्थः ॥ ६ ॥

“तद्यथा योनाविति । यथा गर्भाशये मित्तं रेतो गर्भ-रूपेण परिणमति, न ध्यर्षो भवति ; एव मेवर्त्विजो यत्र मानं कर्मफले स्वर्गलोके स्थापयतीत्यर्थः । “ये मेद मिति । ‘वि’ षष्ठु षट्त्विकी ‘मा’ माम् ‘इदं’ कर्मफलं ‘सम्प्रापिषन्’ सम्यक् प्रापितवन्त ‘इति’ अनेनाभिप्रायेणैभ्यो दक्षिणा दये-त्यर्थः ॥ ७ ॥

अवाधानस्य भ्रातृप्यजयहेतुत्वं वाचु माभ्यायिका भाव — “देवाद्येति । “अनाम्नान वाचुरिति । आत्मज्ञानरहिता अविधेक्षिणो जाताः । अनाम्नत्वादेव ‘मर्त्याः’ मरणधर्माद्य

* व्याप० श्री० सू० ४-२०-१६ १४ ।

† ‘भूपभोच यथापहम्’ — इति का० श्री० सू० ४ १०-१४ ।

‡ तै० मं० १ ७-४ २ ।

सञ्जाताः । 'तेषु' भूतेषु देवासुरेषु 'मत्स्येषु' सखु 'अग्निरेव' अमरणशीलः 'आस' । "यं ह सौपा मिति । 'एषां' देवानां मध्ये 'यम् एव असुरा 'प्रन्ति', 'तत्' तत्र सर्पहतः एव 'भवति' ॥ ८ ॥

"ततो देवा इति । एवं क्रमेणासुरैर्हतेषु देवा' अस्त्रीयांस एव परिगिष्टा बभूवुः । 'ते' देवाः 'अर्चन्तः' तपस्यन्तः, 'श्राम्यन्तः' यमं प्राप्नुवन्तः 'विह' । त एतदित्यादि, स्पष्टम् ॥ ९ ॥

"ते होषुरिति । "असुरा मन्तराजसिति । मरणरहित मन्त्रिन् 'आत्मनि' हृदये आधाय वय मप्यसुरता भूताः, अत एव 'अस्त्याः' अहिंस्याथ भूता इत्यर्थः ॥ १० ॥

"ते होषुरिति । "उभयेषु वा इति । देवासुरेषु 'उभयेषु' अस्मासु स्थित, 'अय मन्त्रिः' अत 'असुरेभ्यः' निवेष्टै-वास्माभिः स आधातव्य इति विचारितवन्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"ते होषुरित्यादि, निगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

'ते होषुरिति । "श्वेव धास्यामहे इति । यदि यूर्य देवा अर्जि धास्यध्वम्, तर्हि वय मपि त मीवान्नि धास्यामहे । "दृष्यानि दह"—इत्याद्यसुरवाक्यम् । हे अग्ने ! दृषिव्या दृष्यानि दह, दाकृषि दहेत्येव मन्त्रिं प्रेषयन्ती भूमौ त मस्याप यत् ॥ १३ ॥

"अथैन मित्यादि । 'देवाः' तु 'एनम्' अग्निम् 'आत्मन्' आत्मनि, 'अन्तः' हृदयमध्ये 'आधाय' यथासङ्कल्प मरुपतेत्यर्थः । आस्थायिकामिह "मर्थं प्रकृते योजयति — "यथो एवैष

इति । “अस्यै हीति । अमृतरूपान्निधारणेन यस्मात्
आहिताग्निरहिंस्यः, तस्माद् विवदमानोऽसावनाहितान्नि सभि-
भवितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

मन्वग्निर्गाहंपत्याशायतने षड्विराधीयते, कथं तस्यान्त-
र्हीरणे मिति, तत्राह — “तद्यत्रेति । “अभिप्राणित्वात् । मन्व-
नात् ‘जातं’ ‘तन्’ अग्निम् ‘अभि’ उपरि प्राणनं करोति । “उ-
पुनरपानितीति । अग्नेर्होपरि श्वासं सुत्सृष्य, ॥ मेव श्वासं
पुनरन्तर्नयेत् । तत्र सार्द्धं मग्निरपि अन्तः प्रविश्य
यजमानस्य हृदये आहितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

नियतस्यावाह्यस्याग्नेरहीपनं समिन्धनं विधत्ते — “त मिति ।
उहीपनं काष्ठप्रक्षेपः, समिन्धनं सम्यक् प्रक्ष्वलनम्, तदुभय मन्त-
रानौ ० दर्शयति — “इहेति । ‘इह’ अग्निं वाद्योग्नी ‘यस्ये’
यागं करिष्ये, तत्रक्षेत्रे सम्पादयिष्यामीति यो मनोव्यापारी
सहस्यो, ते एवात्तराहितस्याग्नेरहीपनसमिन्धने इत्यर्थः । “यो-
ऽस्यैपोऽन्तरात्मसग्निराहितो भवतीत्युपसंहारः ॥ १६ ॥

एव मन्तरग्नि मादधानस्य व्यवायादिदोषोऽपि नास्तीति
प्रतिपादयति — “अन्तरेष्वेत्यादिना । अन्निवजमानयोर्मध्ये
देवदत्तादेरागतेन च व्यवायादिभिः ‘व्यवृत्तत्’ व्यावृत्तो विसृष्टो-
ऽभूदिति यो दोषः, सोऽप्यत्र नास्ति । तत्र हेतु माह — “न
ह वा इति । न खलु हृदयमध्ये स्थापितस्य अग्नेर्यजमानस्य
च मध्ये कोऽपि गच्छति यावज्जीवन् ; अतो त्रया गृहान्
कार्येति । एवंविधयोऽग्न्यनुगमनगृह्यापि न कार्येत्याह — “तस्या-
दिति । न ह वा अस्येति वाद्यस्याग्नेरनुगमोऽपि अन्तराहित-

स्याग्नेर्यावज्जीव मवस्थानात्, न खल्वस्य यजमानस्यैषो निर-
रनुगच्छत्युपशाम्यति ॥ १७ ॥

नन्यन्तर्गार्हपत्याद्यग्नेयो न सन्ति, कथं तेषा मनुगम इत्यत
आह— “ते वा इति । गार्हपत्यादीनां प्राणोदानव्यानामना-
वस्थितत्वान् नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

आहितान्निना सत्य मेव वदितव्यम्, न कदाचिदप्यनृत
मित्युभयं प्रतिपादयति — “तस्य वेत्यादिना ० ॥ १८ ॥

एतत्सत्यवदनस्याग्निमभिन्वगहेतुत्व ऋषिवाक्यसम्बन्धेन द्रु-
यति — “तदु हेति । ‘तत्’ तत्रोक्तविषयेऽपि खल्वेवं पुन-
रन्तान्त सञ्जातः । उपवेशो नाम कथित्, तस्य पुत्रम् ‘अर-
णम्’ तदीयाः ‘ज्ञातय,’ उक्तवन्तः । किमिति— हे अरण ।
‘स्यविर’ इह ‘असि’ अत चासुष्मिवास्तिद्वये अन्त्याधाग
कुविति । स चैवं प्रत्युक्तवान् । कथं मिति— “मैतद् ब्रूयेति
तद्वचनम् । ‘वाचयम एवैधि’ वाग्यत एव भवति । कुत एवं
पार्थ्यते ? तत्राह— ‘न वा इति । आहितान्निना हि
अनृतं न वदितव्यम् । चाग्न्यः हारं कुर्वतस्तु अनृतवदननिषेधो

* एतस्या, कङ्किकाया व्याख्यान मेव भकारि हरिस्वामिना— “तस्य वा
एतस्येति । वाह्याभ्यन्तरस्याप्याधेयस्य, तेषा आहिताना मपीर्णा वाह्या-
भ्यन्तराणा मित्यर्थः । अत्र मेव वाचनम्, उपधायापरण्य मुपचारः, मन्त्रैव
पूतवचनेन ते व्यस्यो यज्ञे व्याधीयन्तेत्यर्थः । कथम् ? यः भव्यं वदति आहि-
ताग्निः स एव मन्त्रि माहिन मन्तर्वहिय हृतैर्गामिधिस्यति, अनृतवादे तू-
रुकाभिधिस्यत् ‘वासयति’, “आसु हिंसायाम्” । हिनस्ति चययति ।
तस्य चाधातुरनेन कारणेनैव तेषामो इहिविहाणो भवतः । तस्मादाहितार्थः
रक्षणाय सत्यविधिः— इति ।

न सम्भवति । यथादेव नृविषोक्तम्— “न वदन् जातु”-इत्यादि,
तस्मात् सत्यवचन मेवाम्नाधेयस्याङ्गमित्यर्थः ७॥ २० ॥ ६ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
भाष्यन्दिनमतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः † ॥

• “श्रुतानिष्ठापयौदपूजितार्वाधानवीमप्रज्जनाशुदकानि कर्षयित्”-इति
का० श्रौ० सू० ४. १०. १६ । “यजमानो व्यामानान्तर देवानि वायव्योर्षं
वर्षयेत्”-इत्यादि च तत्र या० दे० ।

। ‘कृत्विनामह्या ११४’-इति क, ख, घ, ङ । ‘काशी ११४’-इति
ग । तत्र १ या० १४ क०, २ या० १६ क०, ३ या० ६ क०, ४ या० ६० क०,
५ या० ११ क०, ६ या० २० क०, अह्नवत्या ११४ इति निहङ्गुः ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

व्यरुणो हैनद्राज्यकाम आदधे । सु राज्य भग-
 ष्वत्सुस्माद्यश्च वेद यश्च न व्यरुणो राजेत्येवाहुः
 सोमो यशस्कामः स यशोऽभवत्सुस्माद्यश्च सोमे
 लभते यश्च नोभावेवागच्छतो यश एवैतद् द्रष्टु माग-
 ष्वन्ति यशो ह भवति राज्यं गच्छति य एवं विद्वा-
 नाधत्तेः ॥ १ ॥

अग्नौ ह वै देवाः† । सुर्वाणि ह्युपाणि निद-

धिरे यानि च याम्याणि यानि चारुद्यानि व्विनयं
 वोपप्रैद्यन्तः कामचारुख वा कामायायं नो गोपिष्ठो
 गोपायदिति वा ॥ २ ॥

रान्यु हाग्निर्निचकमे । तैः सहृद्यंत्तून्
 प्रविवेश पुनरेम इति देवा एदग्निं तिरोभूतं
 तेषां हेयसेवास किमिह कर्त्तव्यं क्विह प्रज्ञेति
 वा ० ॥ ३ ॥

रा एतत् त्वष्टा पुनराधेयं ददर्श । तदादधे
 तेनानेः प्रियं धामोपजगाम सोऽस्मा उभयानि
 रूपाणि प्रतिनिःससर्ज यानि च याम्याणि यानि
 चारुद्यानि तस्मादाहुस्त्वाष्ट्राणि वै रूपाणीति
 त्यष्टुर्द्यैव सर्व्वं ए रूप मुप ह त्वेवान्याः प्रजा यावत्सो
 यावत्स † इव तिष्ठन्ते ‡ ॥ ४ ॥

तुम्भै कं पुनराधेय मादधीत । एषुष्टु त्वेवानेः
 प्रियं धामोपगच्छति सोऽस्मा उभयानि रूपाणि
 प्रतिनिःसृजति यानि च याम्याणि यानि चार-

• 'प्रज्ञेतिव'— इति क ख, ग ।

† 'यावत्सो यावत्स'— इति क, ख, ग, डा० विवरण च इष्टः ।

‡ 'उपनिहन्ते'— इति मा० भस्मत इति डा० वेवरः ।

गुह्यानि तस्मिन्नेतान्युभयानि रूपाणि दृश्यन्ते पर-
मता वै सा स्पृहयन्त्यु हास्यै तथा पुष्यति लीलय-
न्वेवापि ॥ ५ ॥

आग्नेयोऽयं यज्ञः० । ज्योतिरग्निः पाप्मनो
दग्धा सोऽस्य पाप्मानं दहति सु इह ज्योतिरेव
श्रिया युगसा भवति ज्योतिरमुञ्च पुण्यलोकत्वै-
तद्गु तद्यस्मादादधीत ॥ ६ ॥

स वै च्चर्षास्वादधीत । च्चर्षा वै सुर्व्वऽष्ट-
तवो च्चर्षा हि वै सुर्व्वऽष्टतवोऽथादौ च्चर्षं मकुर्मादौ†
च्चर्षं मकुर्मेति संवत्सराग्न्यम्पग्यन्ति च्चर्षा हः‡ ख्वेव
सुर्व्वेषा नृत्तूनाए रूप मुत हि तद्वर्षासु भवति यदाहु-
र्योषः § इव वा §अद्येत्युतो तद्वर्षासु भवति यदाहुः
शिशिर §इव वा §अद्येति च्चर्षाद्विद्वर्षाः § ॥ ७ ॥

अथैतदेव परोऽक्षए रूपम् । यदेव पुरस्तादाति

* 'यज्ञः'— इति घ, ङ ।

† 'यो'— इति ग ।

‡ 'हि'— इति च इषी ङा० विश्वरेय ।

§ 'र्षा'— इति घ, ङ ।

¶ 'यम्'— इति घ, ङ ।

तद्दसन्तुश्च रूपं यत् स्तनयति तद् यीष्वाश्च यदुर्षति
 तद् व्यर्षाणां यद् विद्योतते तच्छरदो यद् वृष्टोद्-
 शङ्कति तद् हेमन्तश्च व्यर्षाः सूर्वा ऽऋतव ऋतून्
 प्राविशदनुष्य एवैन मेतन्निर्मिमीते ॥ ८ ॥

आदित्यस्त्वेव सूर्वा ऽऋतवः । यद्देवीदेत्यथ
 वसन्तो यदा सद्भवोऽथ यीष्वा यदा मध्यन्दिनीऽथ
 व्यर्षा यदापराङ्गोऽथ शरदादेवास्त सेत्यथ हेमन्त-
 सस्माद् मध्यन्दिनं ऽएवादधीत तर्हि क्षोपोऽद्य
 लोकस्य नृदिष्टं भवति तन्नेदिषादेवैन मेतन्मुध्या-
 निर्मिमीते ॥ ९ ॥

छाययेव वा ऽअथ पुरुषः । पाप्मानानुपक्तः
 सोऽग्नात्त कुनिष्ठो भवत्यधस्पद् भिवेयस्यते तत् कनिष्ठ
 नैवैतत्पाप्मान भववाधते तस्माद् मध्यन्दिन ऽएवा-
 दधीत ॥ १० ॥

तं वै दमैरुहरति । दारुभिर्वै पृर्वं मुहरति
 दारुभिः पृर्वं दारुभिरपरं जामि कुर्यात्समदं
 कुर्यादापो दमा आपो व्यर्षा ऋतून् प्राविशदहि-
 रेवैन सेतुदहो निर्मिमीते तस्माद्दमैरुहरति ॥११॥

अर्षापलाशाभ्याम् । व्रीहिमय मपूर्वं कृत्वा यत्र

गार्हपत्य माधास्यन् भवति तन्निदधाति तद्-
गार्हपत्य मादधाति ॥ १२ ॥

अर्कपलाशाभ्याम् । यवमयमपूपं कृत्वा युत्रा-
हवनीय माधास्यन् भवति तन्निदधाति तदाहवनीय
मादधाति पूष्वाभ्या मेवैनावेतुदग्निभ्या सन्तुर्दध
इति ब्वदन्तस्रुदु तथा न कुर्व्याद्रान्निभिर्ध्वान्तर्हिती
भवतः ॥ १३ ॥

आग्नेय मेव पृश्चकपालं पुरोडाशं निर्व्वपति ।
तस्य पृश्चपदाः पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति
पृश्च वा ऽऋतव ऋतून् प्रविशदतुभ्य एवैन सेतन्निर्मि-
मीति ॥ १४ ॥

सुर्व्व आग्नेयो भवति । एवए हि त्वष्टाग्नुः
प्रियं धाम्नीपागच्छत् तस्मात् सुर्व्व आग्नेयो
भवति ॥ १५ ॥

तेनोपाएशु चरन्ति । यद्वै ज्ञातये वा सम्य्ये या
निष्कोवल्यं चिकीर्षति तिरु द्रव वेतेन० वोभवद्वैश्वदेवो-
ऽन्यो यज्ञोऽयैष निष्कोवल्य आग्नेयो यद्वै तिरु द्रव
तदुपाएशु तस्मादुपाएशु चरन्ति ॥ १६ ॥

उच्चैरुत्तम मनुयाजं यजति । कृतवर्मेव हि
स तर्हि भवति सर्वो हि कृत मनुबुध्यते ॥ १७ ॥

स चाश्राव्याह । समिधो यजेति तदाग्नेयुः
रूपं परोऽक्षं त्वग्नीन्यजेति त्वेव ब्रूयात्तदेव प्रायश्च
माग्नेयुः रूपम् ॥ १८ ॥

स यजति । अग्नेऽञ्जाज्यस्य व्यन्तु व्वीभ-
गग्निमाज्यस्य व्वेतु व्वीभगग्निनाज्यस्य व्यन्तु व्वीभ-
गगिराज्यस्य व्वेतु व्वीभगिति ॥ १९ ॥

अथ स्वाहाग्निमित्याह । आग्नेय माज्यभागः
स्वाहाग्निं पवमान मिति यदि पवमानाय धिये-
रन्तस्वाहाग्नि म्िन्दुमन्त मिति यदाग्नेयऽहुन्दुमते
धियेरन्तस्वाहाग्निः स्वाहाग्नेनाज्यपाक्षुपाणो †
ऽपगिराज्यस्य व्वेत्विति यजति ॥ २० ॥

अथाहाग्नेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्य-
भागः सोऽन्वाहाग्निः सोमेन बोधय समिधानां
ऽअमर्त्यम् । इत्या देवेभ्यु नो दधदिति स्वपितोव
खलु वा ऽएतद्यदुदासितो भवति सम्प्रबोधयत्येवैन

• 'रुदर'— इति क, घ, ङ ।

† पाठ 'पुषानो'— इति घ, ङ ।

सेतुसमुदोर्ययति० जुपाणो ऽग्निनाज्यस्य व्वेत्विति
यजति ॥ २१ ॥

अथ यदाग्नये पवमानाय धियेरन् । अग्नये
पवमानायानुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहाग्ने ऽत्रायूपि
पवस ऽत्रासुवोर्ज्जं मिपं च नः । आरे वाधस्य
दुक्कुना मिति तथाहाग्नेयो भवति सोमो वै पव-
मानस्तदु सौम्यादाज्यभागान्नयन्ति जुपाणो ऽग्निः
पवमान आज्यस्य व्वेत्विति यजति ॥ २२ ॥

अथ यदाग्नय ऽद्दुन्दुमते धियेरन् । अग्नय
ऽद्दुन्दुमतेऽनुब्रूहीति ब्रूयात्सोऽन्वाहेच्छू ऽपु ब्रूवाणि
तेऽग्न ऽदत्येतरा गिरः । एभिर्ब्रूहास † ऽद्दुन्दुभिरिति
तथा हाग्नेयो भवति सोमो वा ऽद्दुन्दुस्तदु सौम्याः-
दाज्यभागान्नयन्ति जुपाणो ऽग्निरिन्दुमानाज्यस्य
व्वेत्विति यजत्येव सु सर्वं मानेर्यं करोति ॥ २३ ॥

अथाहाग्नयेऽनुब्रूहीति हविषः । अग्निं यजा-
ग्नये खिष्टकृतेऽनुब्रूह्यग्निं खिष्टकृतं यजेत्यथ यद्
देशान् यजेत्यग्नीन् यजेत्येवैतदाह ॥ २४ ॥

० 'दीप्यति'— इति क; 'दीप्यति'— इति स, म।

† 'ब्रूहंम'— इति प, छ

सु यजति । अग्नेर्वसुवने व्वसुधेयस्य व्वत्
 व्वीभ्रगना ऽउ व्वसुवने ॥ व्वसुधेयस्य व्वेतुं व्वीभ्रग्
 देवो ऽअग्निः खिष्टकृदिति स्वयं माग्नेयधृतीय एव
 भ्याग्नेयाननुयाजान् करोति ॥ २५ ॥

ता वा ऽएताः† । षड् विभक्तीर्यवति चतस्रः
 प्रयाजेषु हे ऽअनुयाजेषु षड् वा ऽऋतुव ऋतून्
 प्राविशद्वत्सु एवैन मीतन्निर्मिमीते ॥ २६ ॥

द्वादश वा त्रयोदश व्वाक्षराणि भवन्ति । द्वादश
 वा वै त्रयोदश वा संब्वत्सरस्य मासाः संब्वत्सर
 ऋतून् प्राविशद्वत्सु एवैन मीतत् संब्वत्सरान्निर्मि-
 मीते न हे चन सहाजामितायै नामि ॥ कुर्वाद्यद्
 हे चित् सह स्याता व्यन्तु व्वेत्वित्थेव प्रयाजानाए
 रूपं व्वसुवने व्वसुधेयस्येत्वनुयाजानाम् ॥ २७ ॥

तस्यं हिरण्यं दक्षिणा । आग्नेयो वा ऽएषु
 यज्ञो भवत्यग्ने रेतो हिरण्यं तस्माद्दिरण्यं दक्षिणा-
 नडुन्वा स हि व्वृहेनाग्नेयोऽग्निदग्ध मित्रं स्यथ
 व्वृहं भवति देवानाए इव्यवाहनोऽग्निरिति

* 'वसुवने'— इति ३ ।

† 'ताः'— इति ४, ५ ।

वृहति वा ऽणु मनुष्येभ्यस्तस्मादनङ्गान् दृशिणा
॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२,३.] ॥

अथ पुनराधेयं • विधिस्तुः स्वयच्चातिभूतं सुक्तं मन्वाधेयं
प्रकृतिरूपार्थवादेन † राज्ययज्ञोद्देशत्वेन प्रयंसति— “वरुण इति ।
“सोमो यज्ञस्त्वात् इति । आदध इत्यनुपङ्गः । उक्तं मर्थं प्रकृते
योजयति— “यज्ञो हेति । ‘यज्ञः’ यज्ञस्वी भवतीत्यर्थः ‡ ॥ १ ॥

पुनराधेयं विधातु मास्थायिकया प्रप्नोति— “अग्नी हेति ।
निधाने कारणाणि वैकल्पिकानि त्रीष्युपन्यस्यति— “विजयं
वेति । अक्षुरान् विजेतु सुपममनसमये पृथ्विदान्याधान-
स्वार्थं मर्थनिधानं मित्येकः पक्षः । ‘कामचारस्य’ कामाय
यथेच्छं क्रोद्धितुं सक्षरणस्य य कामः, तदर्थं वा तन्निधानं मिति
द्वितीयः । ऋहे एव स्थितानी ‘नः’ अस्माकं देवानां मध्ये
अथ मग्निः ‘गोपिठः’ गोपायित्तमो रक्षणकुमन्तोऽस्मदीयं धनं
गोपायितुं § रक्षितुं शक्नोतीत्यनेनाभिप्रायेण वा तन्निधानं मिति
तृतीयः पक्षः ॥ २ ॥

• “पुनराधेयं माघात्वाधतिज्ञातस्य”— इति का० श्री० ए० ४. १०. १ ।

† “प्रकृतिरूपार्थवादेन”— इति छ ।

‡ “राज्ययज्ञस्त्वात् इति”— इति का० श्री० ए० ४. १०. २ ।

§ ‘गोपायतु’— इति छ ।

“तल्पु हेत्यादि । ‘तानि’ देवेर्निहितानि ‘आभ्यारण्यानि’
 रूपाणि सः ‘अग्निः’ नितरां कामितवान्, अह मेवैतत् सर्वं सुप-
 मोक्ष्ये इति । ‘तैः’ निक्षेपैः सह विद्यमानं सर्वं सद्गृह्य
 वसन्ताद्यान् ‘ऋतून्’ चोरादिः पर्वत मिव प्रविष्टवान् (अमादं०)
 देवा अपि अमरदीयं स्थानं ‘पुनः’ आगच्छामः ‘इति’ अनेनाभि-
 प्रायेण तं ‘तिरोभूतम्’ ‘अग्निम्’ आगच्छन् । भूयं यस्मिन्
 ३द्याने सोऽग्निः स्थितः, तत्र त्व मपश्यतां ‘तेषां’ देवानां
 ‘इयमा इव आस’ तिहीनावस्थां प्राप १ । अग्निरस्यदीयं सर्वं
 धनं मपश्यत्य मनः, ‘इह’ अस्मिन् विषये ‘किम्’ अस्माभिः
 ‘कस्तंश्चम्’, ‘त्वा वा’ वृष्टिः ? ‘इति’ ॥ ३ ॥

“तत एतदिति । एवं विचारयतां मध्ये ‘ततः’ अनन्तरं
 मिव ‘त्वष्टा’ ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘पुनराधेय’ ‘दृढम्’ । ‘तदादध
 इत्यादि, निगदयिष्यम् । “अप ह लेवेति । ‘अप ह तु’ एष’ ।
 ‘यावच्छः’ ऋ यावत्प्रकारविशिष्टं ‘त्वाद्’ रूपम् ‘अत्याः प्रजाः’
 ‘अपतिठन्ते’, तापन्तो जायन्ते इत्यर्थः । वीक्षा ॥ सर्व-
 सद्गृह्यार्था ॥ ४ ॥

“तस्मा इति, पुनराधेयविधिः । यदास्याधिकया प्रति-

• नाकीराठतु परं च बुद्धकादन्तः ।

† इयमा—चिन्ता, इत्याह हरिश्चामी । प्रथमकालेऽप्युक्तं तैत्ति-
 ‘इयम्’-आभ्योत्पमानवचनः कण्ठादिषु पठ्यत इति (१भा० ६१० ९०) । तस्मा-
 तस्तु इयस्यति, इयमा, इयमित्ति भिति चोद्यत्पि कृपापयिष्यतातुजानि
 ममानार्थानि । इहेवोचरत् (१० ब०) ‘इयस्यते’— इति च विवेच्यम् ।

：“यावच्छो यावच्छ इव । यावच्छस्योऽवचनः, अज्य इत्य-
 नियमः”— इति हरिश्चामी ।

पक्षं प्रयोजनम्, अग्निप्रियधामोपगमनादिनक्षत्रम्, तदर्थं पुन-
राधानं कुर्यादित्यर्थः । प्रथमाहितस्थानेः * विधानान्तरेण
पुनस्त्वेष्वायतनेषु स्थापनं पुनराधेयम् । “एवं हेत्वादि, निगद-
सिद्धम् । “परमता वै वेति । वेयं ग्रामारण्योभयप्राप्ति. ‘सा’
‘परमता’ परमत्वं सतीकृतत्वम् । किञ्च ‘असौ’ पुनराधेयं
ज्ञातवते सर्वे जनाः ‘सृष्टयन्ति’ चाद्रियन्ते । “सृष्टेरोष्णितः”—
इति † सम्प्रदानसञ्ज्ञा यः । तथा अयं अपि ‘सौख्यम्’ लोका-
नीयम् उक्तं प्राप्य ‘पुथति’ प्रहृष्टो भवति ॥ ५ ॥

। विहितं पुनराधेयं अग्निसम्बन्धोपजीवनेन प्रशंसति—
“आग्नेयोऽयं यज्ञ इति । ज्योतिरात्मसो ह्यग्निः ‘पाप्मनः’ ‘दग्धा’
दाहकः । अतः ‘सः’ अग्निः स्वसम्बन्धि यज्ञं कुर्वतः ‘अस्य’
पापं निर्दहति । “एतन्नु तदिति । असौ प्रसाय चादधीम,
‘एतत्’ उक्तविधिफलं असु ‘तत्’ इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्य पुनराधेयस्य वैवर्षिकसाधारण्येन ऋतुविधेयं विधत्ते—
“स वा इति । ऋत्वनन्तरं परित्यज्य वर्षर्तुविधाने कारण
माह— “वर्षा वा इति ६ । एतदुपपादयति— “वर्षा हि
सा इत्यादिना । यस्मादेवं वर्षर्तुः सर्वात्मकः, तस्मात् समुदा-
यात्मकं संवत्सरं वर्षमब्देन श्लोकी व्यवहरतीति दर्शयति—
“अयेति । सर्वर्तुरूपा वर्षा इति प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते—
“वर्षा इति त्वेवेति । एतदुपपादयति— “तदिति । प्रीःम-

* “प्रथम माहितस्थानेः”— इति च ।

† प्रा० छ० १. ३. ३६ ।

‡ ‘सृष्टेरोष्णितम मिति सम्प्रदानमज्ञा’— इति च ।

§ का० मी० छ० ४-११. ६ क ।

शिशिरधर्मयोः प्रकाशयैत्वयोः धर्मासु सहावात्, वर्षयोगाच्च ०
वर्षेर्त्तोऽनावदुभयात्मकत्वम् । तत्र † भीष्मे वसन्तस्य, वर्षासु
शरदः, शिशिरे हेमन्तस्य, समानधर्मतयान्तर्मावात् सर्वर्तु-
रूपत्वे सिद्धमित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं प्रत्यक्षविषयं प्रकाशादिधर्मयोगेन सर्वत्र मभिधाय
परोक्षधर्मवशादपि तत् प्रतिपादयति— “अधीतदिति । पुरी-
वातादयो ऽः हि वसन्तादीनां परोक्षभूता धर्माः । तेषां च
सर्वेषां वर्षासु सहावात् सर्वर्तुरूपतेत्यर्थः । “ऋतून् प्राविमदि-
त्वादि । यथादग्निं प्रागुरुतीत्या ऋतून् प्राविमत्, तथादिगं
वर्षास्तादधानस्येभ्य एवर्तुभ्य पुनहत्वाद्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्र पुनराधानं महानि मध्यन्दिने कार्यं सिति ‡ विधिस्तु-
द्वादर्थं साहित्यस्य सर्वर्तुरूपता माह— “आदित्यस्येवेति ।
प्रातः-सङ्कथं मध्याह्नं पराह्णं सायंहास्तात्मकाः षण्णोऽवयवाः सूर्य-
सम्यग्निनः पञ्चसंवः ; तत्र वर्षास्ताधानस्य विहितत्वात् तदात्मके
मध्यन्दिने एव तत् कुर्यादित्यर्थः । तदेतन्मध्यन्दिनाधानं प्रयं-
सति— “तर्हीति । ‘तर्ही’ तस्मिन् मध्यन्दिने समये ‘वसः’
आदित्यः ‘अस्य सोऽस्य’ निदिष्टम् अन्तिकतमो ‘भवति’ ।
सिद्धं मात्यत् ॥ ९ ॥

प्रकाराकारेण तन्मध्यन्दिनाधानं प्रशंसति— “आययेवेति ।
“सोऽस्येति । ‘अस्य’ पुरुषस्य आयास्य ‘सः’ याथा ‘वस’

० ‘पुषिमोऽस्य (१)’— इति च । -

† ‘ततः’— इति च ।

‡ ‘पुरीवात इत्यादयो’— इति च ।

§ का० यौ० छ० B. ११. ३ ग ।

अस्मिन् मध्यन्दिने 'कनिष्ठः' अत्यतमः 'भवति' । स च
(पाप्मा ०) पुरुषस्य † पादयोरधस्तादिव 'इयस्यते' प्राप्नोति ‡ ।
“इण् गती”-इति धातु. § । 'तत् कनिष्ठ मित्यादि सुग-
मम् ॥ १० ॥

तस्य पुनराधिकृतस्याग्नेर्दग्धैरेयोहरणं कार्यमिति च विधत्ते—
“तं वा इति । आधानवत् पुनराधानेऽपि दाहभिरहरणे दोष
माह - “दाहभिः पूर्वं मिति ॥ । उभयोरैकरूप्ये जाणिता-
दोषः स्यात् । तथा 'समद्' दाहविषयं परस्परं तयोः कलह
मपि जनयेदित्यर्थः । विहितं दग्धैरहरणं प्रयंसति - 'घाय
इति । दग्धाः मन्विकारत्वं प्रथमकाण्डे प्रतिपादितम्—“ता
उपर्युपर्यतिपुष्टुविरेत इमे दग्धाः”-इति ०० ॥ ११ ॥

प्रीहियवमययात्पूपयोरकंपणं ह्यसङ्गुहोतयोगोर्हपथाहवगो-
यायतनयोर्निधानं विधत्ते— “अक्षेपस्तागाभ्या मित्यादिना ।
अतएवोक्तं कात्यायनेन—“वर्षासु मध्यन्दिने वा कुपैराधानं

० नाम्नेतत् पदं च पुस्तकात्प्रचलितम् ।

† 'पुरुषरूपस्य'— इति च ।

‡ 'प्रीतीति— इति च ।

§ अथा० प० १४ धा० । अस्मिन्निमित्तं तु कदादेरियाम्नात्तन्प्राप्नो-
ति इति रूपम्, अतएवैह 'इयस्यते— अयमोइति— इति यावत्प्रति-
ति । १ भा० ६१० ए० ५ मं० 'इयमितं' इत्यम्, इत्यर्थे इति
पुरस्तात् प्रतीपकलागम् (८४९०) 'इयमा'-यदयात्प्राप्तम् ।

† का० धी० अ० ४. ११. ० ।

‡ का० धी० सू० ४. १० ; 'नेषेत्'—इति च तत्र ४. ११ ।

०० १ भा० ६०, ६४ ए० (१५० ३ भा० ५ क०) इत्यम् ।

प्रीत्यूप मर्कपलागयो भक्तं गार्हपत्यस्य स्वाने निदधाल्येष
साहवनीयस्य याव मिति ० ॥

अपूपनिधानस्य प्रयोजन माह — “पूर्वाभ्या मिति । पूर्वं
साहिती यी गार्हपत्याहवनीयो ताभ्या मित्यर्थः । तदेतन्निवे-
धति— “तदु तथेति । “रात्रिभिर्होवेति । अमुगतयोः रात्रिभि-
रेव व्यवधानात् नापूपव्यवधानेन प्रयोजन मित्यर्थः ॥ १२, १३ ॥

‘आग्नेय भवेति । यदाम्ब्याधेयपवमानेष्टिकार्यम् १, तदा-
ग्नेय एकपासः करोतीति न प्रथमया कर्त्तव्या इत्येवका-
रार्थः ॥ १४ ॥

‘सर्वं आग्नेयो भवतीति । अस्यां पञ्चकपासेष्टी आग्ने-
भगादि सर्वोऽपि यागोऽग्निदेवस्यः कार्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

‘तेनोपांशु चरन्तीति ३ । विहित सुपांशुत्व सुपपाद-
यति — “ज्ञातये वेति । ‘यद्’ इत्तं ‘निष्कषणम्’ इतरभ्यो
निष्कृय क्वणम्, तदेकभागं चिकीर्षति’ कर्त्तुं मिच्छति,
‘एतेन’ ‘तिर इव’ ‘बीमवद्’ भवति, तिरोहित परोक्ष निय तत्
प्रदीयत इत्यर्थः । “यद्दे तिर इवेति । ‘यत्’ उक्तु तिरोहित-
वत् ‘उपांशु’ भवति, उपांशुकार्यमाहत्यापि परयोपघातत्वा-
भावेन तिरोहितत्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

“उत्तमम मनुयाजं करोतीति ५ । यावत् ‘उत्तमः’

* का० शौ० ए० ३. ११. ६-८ । “मद्यर्धेत्” — इति सूत्रशेषः ।
‘येददि मद्योऽय्य उख्योऽस्तदार्थं विशेषः’ — इति तट्टीकार्या या० ६० ।

† ‘यद्व्याधेये प्रमाणादि कार्यम्’ — इति च ।

‡ का० शौ० ए० ३. ११. ८ क ।

§ या० शौ० ए० ३. ११. ८ ग । † का० शौ० ए० ३. ११. ८ ग ।

द्वितीयः अनुयाजः, तावत्पर्यन्तं मुपांशुस्वरः, तत ऊर्ध्वं मुखे-
रेण मत्र प्रयोग इत्यर्थः ० । तत्र कारणं माह— “कृतकर्म-
वेति ॥ १७ ॥

• प्रयाजादिषु सर्वान्वेयकरणं प्रतिपादयति— “स आश्राव्ये-
त्यादिना । प्रथमप्रयाजे यत् “समिधो यज”—इति प्राक्तनं
वचनम् †, ‘तत् आन्वेयं रूपम्’; समिध्वनप्रत्यभिधानात् ; किन्तु
तत्-‘परोक्षम्’ । अतः समिध इत्येतस्य स्थाने “अग्नीन् यज”—
‘इत्येव’ सूयात् ॥ १८ ॥

• प्रयाजयाज्यास्त्रयि क्रमेणाग्निविभक्तिं योजयति ‡— “स
यजतोति । प्रकृतिषु याज्यासु आन्वयव्यात् पूर्वं यथाक्रमम्
‘अग्ने’, ‘अग्निम्’, ‘अग्निना’, ‘अग्निः’— एतावतस्त्रो विभक्तीः
विहिता. § ; एताभिर्यजेदित्यर्थं ¶ ॥ १८ ॥

• पञ्चमप्रयाजानुयाजयो ॥ विशेषं माह— “अथ स्वाहेति ।
प्रकृतिषु प्रथमाज्यभागदेवता सङ्कोर्ध्वं द्वितीयाज्यभागदेवतायाः
भूमिस्थ स्थाने अग्निः पञ्चमानीऽग्निरिन्दुमान् वा अर्धवैप्रयो-
गानुपारेण विकल्पेन निर्द्दष्टव्य इत्यर्थः । स्वाहा देवमाज्य-

• यावदियादीनां स्थाने “उत्तमं द्वितीयम्”—इत्येतन्नाथ मेव च प्रकृते ।

† ‘वचनम्’— इति च ।

‡ ‘विभक्तियोगनं प्रतिपादयति’— इति च ।

§ का० थी० सू० ४. ११ ११. ११ ।

¶ अत मूले यद् वीभक्तिमत्रराज्यात्मम्, तस्य व्याख्यानं विष्टं नाकारि
भाष्यकारेण कथं मिति चिन्तनीयं मेव, पूर्वेषु वीभक्तिस्य व्याख्यानं ह्यन
मेवेति तद् द्रष्टव्यम् (१भा० ४८० ए० ३४०) ।

। ‘प्रथमप्रयाजानुयाज्यायां’— इति च ।

धानिति ः प्रयाजदेवतानिहोत्रेषु "स्वाहाम्नीनाज्यपान्"-
इति प्रयोक्तव्यम् ॥ २० ॥

"अथाहान्य इति । प्रथमाज्यभागस्य 'अग्निं स्त्रीमेत
बोधय'-इति † बुधिधातुयुक्ता मनुवत्त्वां दर्शयित्वा तस्याः
पुनराधेयानुक्तस्य साह - "सपितीवेति । 'समुदीर्ययति'
समुद्रमयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

द्वितीयाज्यभागस्य प्रागुक्तपक्षद्वयेऽपि ः याज्यानुवाकौ दर्श-
यति - "अथ यदीत्यादिना । निगदसिहोत्र्यः ॥ २२ ॥

"अथ यद्यन्वय इति । "एव तु सर्वं मिति । चक्षुरीत्या
प्रयाजानां भाज्यभागयोर्धाग्निमव्यन्वयकरणात् तत् सर्वं भाज्येयं
भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

आधानस्त्रिष्टुक्तोऽस्त्वनिमन्त्र १ इति दर्शयति - "अथा
हान्य इति । प्रथमप्रयाजवत् प्रथमानुयाजोऽपि "देवान् यज"-
इत्यस्य स्थाने "अग्नीन् यज"-इत्याग्निविभक्तिः कार्यः १ ॥ २४ ॥
तथा द्वितीयेऽप्यनुयाजे "अमाठ"-इति विभक्तिः प्रयोक्त-
व्येति प्रतिपादयति - "स यजतीत्यादिना । "स्य माज्येय
इति । 'द्वितीयः' त्वनुयाजः 'स्य माज्येयः' स्वयं शिवाग्निमन्त्र-
धानिति ः अथक् तत्राग्निविभक्तिः प्रथमेत्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं प्रयाजानुयाजेषु प्रथिता सम्भूयानुद्य प्रगंसति - "ता
वा इति ॥ २६ ॥

० 'देवां व्याज्यधानिति'- इति च । १ अ० सं० १. १४. १ ।

१ 'प्रागुक्तपक्षद्वयेऽपि'- इति च ।

१ 'अग्नीनां त्रिष्टुक्तोऽप्यनिमन्त्र'-इति च ।

१ का० श्लो० म० ॥ ११ १२ ।

तासां विभक्त्येना मधरसञ्ज्ञा मुपजीव्य प्रशंसति — “दादृश
वेति । ‘अनाठ’—इत्यत्रान्तिमाधरख्यागे सति द्वावशाचराणि
भवन्ति, तेन सह त्रयोदश भवन्तीत्यर्थः । “न द्वे चनेति ।
चनशब्दोऽप्यर्थः ० । ‘द्वे’ अपि वक्ष्यमाणे ‘न’ ‘सह’ प्रयुञ्जीत,
किमर्थम् ? ‘अनामितायै’ जामितादोपराहित्याय । व्यतिरेकी
तत्तद्भाव माह— “जामि हेति । की पुनस्ते द्वे ? इति, ते
विभज्य दर्शयति — “व्यन्तु वेत्स्वित्यादिना ॥ २० ॥

पुनराधेयस्य दक्षिणां विधत्ते— “तस्येति । “स द्वि
वहेमेति । ‘स.’ खलु अमडान् ‘वहेन’ स्तन्वेन अनिसम्बन्धी
भवति १ । तस्योपपातम्— “अग्निदग्ध मिवेति ५ । अम-
डुहय साम्य माह— “दिवाना मिति । अतो वहनं स्यात् ।
पुनराधीयमानस्याग्नेः ‘अमडान् दक्षिणा’ ३ उक्तुष्टतरा
इत्यर्थः ॥ २८ ॥ १ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीये ब्राह्मणम् ॥

० “अमाकस्ये तु विचन” — इति अम० को० ३ ४. ३ ।

१. ३ पूर्वसिद्धि काले १३० ३ब्रा० ८ कण्ठीम्, तद् व्याख्यानस्य परमतु
३ का० यौ० सू० ३. ११. ११ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

प्रजापतिर्ह वा इद्द मय इष्क एवास । सु
 ऐवत कथं नु प्रजायेयेति सोऽथान्यत्स तपोऽतप्यत
 सोऽग्नि मेव सुखाञ्जनयाञ्चक्रे तद्यदिनं सुखाद्-
 जनयत तस्मादन्नादोऽग्निः स यो ह्यैव मेत मग्नि
 मन्नाद् व्वेदान्नादो ह्यैव भवति ॥ १ ॥

तदा ऽएन मीतद्ये देवाना मजनयत । तस्मा-
 दग्निरगिर्ह वै नामैतद्यदग्निरिति सु जातः पूर्वः
 'प्रेयाय वो वै पूर्व एत्यय ऽएतीति वै तु साहुः
 'सी ऽएवाद्याग्निरा ॥ २ ॥

स ऐवत प्रजापतिः । अन्नाद् वा इद्दम मात्म-
 नोऽजीजने यदग्निं न वा इद्दह मदन्यदन्न मस्ति
 यं वा ऽभयं नाद्यादिति कास्त्रालीकृता ह्यैव तुर्हि
 पृथिव्यास नौपथय आसुनं व्वनस्पतयस्तुदेवाद्य
 मनसास ॥ ३ ॥

अथैन मग्निर्व्याचिनोपपर्यावपत्तं । तथ भीतथ
 स्त्रो महिमापचक्राम व्याग्वा ऽभस्य स्त्रो महिमां
 व्यागयापचक्राम स आत्मन्येवाहुति० मीपे स उदमृष्ट

तद्यद्दृष्टं तस्मादिदं चालोमकं मिदं च तत्र
 विवेद घृताहुतिं वैषुष्यञ्चाहुतिं वीभयं ह त्वेषु
 तत्पय एव ॥ ४ ॥

सा हैनं नाभिराधयाञ्चकार । केशमिश्रेण
 हास तां वीक्ष्यदोषं धयेति ततश्चोपधयः सम-
 भवंस्तस्मादोपधयो नाम स द्वितीय मुदृष्टं तत्रा-
 परा माहुतिं विवेद घृताहुतिं वैषुष्यञ्चाहुतिं
 वीभयं ह त्वेषु तत्पय एव ॥ ५ ॥

सा हैनं मभिराधयाञ्चकार । स व्यधिकित्-
 सञ्जुह्वानीश्च माहौपाश्च मिति तए स्वो महि-
 माभ्युवाद जुहुधीति स प्रजापतिर्विदाञ्चकार
 स्वो वै मा महिमाहेति स स्वाहेत्येवावुहोत् तस्माद्
 स्वाहेत्येव ह्ययते तत एष उदियाय य एष तपति
 ततोऽयं प्रवभूव योऽयं पशतेऽत एवाग्निः पुराड्
 पर्याववर्त्तः ॥ ६ ॥

स हुत्वा प्रजापतिः । प्र चानायतास्थतथा-

०, † 'एव'— इति घ, क ।

‡ 'पशते'— इति च इत्यो ङा० धनुरेव ।

§ पर्यावर्त्तन— इति ग ।

ग्नेर्भृत्योरात्मान मन्नायत स यो हैव विद्वानग्नि-
होत्रं जुहोत्येतात् हैव प्रजातिं प्रजायते यः प्रजा-
पतिः प्राजायतैव मु हैवात्सृतोऽग्नेर्भृत्योरात्मानं
त्रायते ॥ ७ ॥

स यत्र क्षियते । यथैव मन्नावभ्यादधति
तद्देवोऽग्नेरधिजायतेऽथाथ शरीर मेवाग्निर्दहति
तद्यथा पितुर्ध्वा मातुर्ध्वा जायेतैव मेपोऽग्नेरधिजायते
शुश्रुव वा ऽप्य न सम्भवति योऽग्निहोत्रं न
जुहोति तस्माद् वा ऽभग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ ८ ॥

तदा एतत् । एव द्विचिकित्सायै जन्म यत्
प्रजापतिर्विचिकित्सायै द्विचिकित्सायै यथाभियत यः
अ प्राजायतात्सृताग्नेर्भृत्योरात्मान मन्नायत स
यो हैव मेतद्विचिकित्सायै जन्म ज्येद् यद्य किञ्च
द्विचिकित्सति श्रेयसि हैव भियते ॥ ९ ॥

स हृत्वा न्यमृष्ट । ततो द्विकद्वतः समभद्र-
त्समादेप यज्ञियो यज्ञपात्रीयो वृक्षक्षत एते देवानां
पीरा अजायन्ताग्निर्वोऽयं पवते सूर्यः स यो हैव

मेतान् देवानां वीरान् वेदाहास्य वीरो
जायते ॥ १० ॥

तु ऽउ हैतु ऽऊचुः । व्यथं वै प्रजापतिं पितर
मनु स्मो हन्त व्यथं तत् सजामहै यदुस्मानन्वस-
दिति ते परिश्रित्य गायत्रेणापहिङ्कारेण तुष्टुविरे
तद्यत्पर्य्यश्रयन्त्सु समुद्रोऽथेय मेव पृथिव्या स्तावः ०
॥ ११ ॥

ते स्तुत्वा प्राञ्च उच्चक्रामुः । पुनरेम इति
देवा एहाए सुभूताए सा हैनानुदीच्य हिञ्चकार
ते देवा व्विदाञ्चकुरेप साम्नो हिङ्कार इत्यपहि-
ङ्कारए हैव पुरा ततः सामास सु एव गवि साम्नो
हिङ्कारसाम्नादेपोपजीवनीयोपजीवनीयो ह वै+ भवति
य एव मेतं गवि साम्नो हिङ्कारं वेद ॥ १२ ॥

ते होषुः । भद्रं वा ऽइद् मजीजनामहि ये
गा मजीजनामहि यज्ञो ह्येवेथं नो ह्युते गोर्यज्ञ-
स्तायतेऽनुए ह्येवेथं यहि किञ्चानं गौरिव
सदिति ॥ १३ ॥

० 'पृथिव्यास्तावः'— इति घ ङ ।

। 'ह्येव'— इति ग ।

तद्वा ऽएतदेवैतासां नाम । एतद्यज्ञस्य तस्मा-
 देतत्परिहरेत्साधु पुण्य मिति वृद्धो ह वा अथैता
 भवन्त्युपनामुक एनं यज्ञो भवति य एवं विद्वाने-
 तत्परिहरति साधु पुण्य मिति ॥ १४ ॥

ता मु हाग्निरभिदध्यौ । मिथुन्यनया स्या
 मिति ताए सुम्बभूव तद्याए रेतः प्रासिञ्चत्तत्पयो-
 ऽभवत्तस्मादेतदामायां गवि सत्याए शृत मग्नेर्हि
 रेतस्सुस्माद्युदि कृष्णायां यदि रोहिण्याए शुक्ल
 मेव भवत्यग्निसङ्काश मग्नेर्हि रेतस्सुस्मात् प्रथम-
 दुग्ध मुष्णं भवत्यग्नेर्हि रेतः ॥ १५ ॥

ते होचुः । हुन्देदं जुह्वामहा ऽइति कुष्मे
 न इदं प्रथमाय होष्यन्तीति मुह्य मिति हैवाग्नि-
 रुवाच मुह्य मिति योऽयं पवते मुह्य मिति
 सूर्यस्ते नु सम्पादयाञ्च वक्रुस्ते हासम्पाद्योचुः
 प्रजापति मेध पितरं प्रत्ययाम स युष्मै न इदं प्रथ-
 माय होतव्य वक्ष्यति तस्मै न इदं प्रथमाय होष्य-
 न्तीति ते प्रजापतिं पितरं प्रतीत्योचुः कुष्मे न इदं
 प्रथमाय होष्यन्तीति ॥ १६ ॥

स होवाच । यानयेऽग्निरनुष्ठा स्त्रए रेतः

BIBLIOTHECA INDICA

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1132

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥ .

॥ सायणाचार्येण तत्तवेदायं प्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CAUPATHA BRAHMANA
OF THE WHITE YJURVEDA

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRYA

EDITED BY

ĀCĀRYA SĀYANARATASĪMHAŚĀMI

VOL. II FASCICULUS II

CALCUTTA :

PRINTED BY HITENDRA CHATTERJEE SATYAPRakash

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY 77, PARK STREET,

1906

प्रजनयिष्यते तथा प्रजनिष्यध्व ऽइत्यथ तुभ्य मिति
 सूर्य्यं मय यदेव ह्यमानस्य व्यश्रुते तदेवैतस्य योऽयं
 पवत ऽइति तदेभ्य इद मध्येतर्हि तथैव जुह्वत्य-
 ग्नय ऽएव सायं सूर्याय प्रातरथ यदेव ह्यमानस्य
 व्यश्रुते तदेवैतस्य योऽयं पवते ॥ १७ ॥

ते हुत्वा देवाः । इमां प्रजातिं प्राजायन्तु
 यैषा मियं प्रजातिरिमां विजितिं व्यजयन्तु येषु संपां
 विजितिरिम मेव लोक मग्निरजयदन्तरिषं वायु-
 र्दिव मेव सूर्यः स यो ह्येवं विहानग्निहोत्रं जुहोत्ये-
 तां ह्यैव प्रजातिं प्रजायते या मेत ऽएतत् प्राजा-
 यन्तैतां विजितिं विजयते या मेत ऽएतद्वाजयन्तैतेन
 ह्यैव सुलोको भवति य एत्रं विहानग्निहोत्रं जुहोति
 तस्माद् वा ऽअग्निहोत्रं होतव्यम् ॥ १८ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२.४.] ॥

एव माधानधुनराधाने विधाय तन्निष्पन्नाना मग्नीनां
 फलवत्सार्थत्वात् तस्मात्सं सायम्प्रातरनुष्ठेय मग्निहोत्राख्यं ०
 कर्म विधित्सुस्तदर्थं माख्यायिका साह—“प्रजापतिर्ह वा
 इत्यादिना ॥ १ ॥

“तदा इति । अये जातत्वात् अग्नि, स एवाग्निरिति पारोक्ष्येणोच्यत इति नामनिर्वचनं कृत्वा प्रकारान्तरेणापि निर्भूयात् । ‘स जात इति । ‘अये ‘एति’ गच्छतीति अग्नि । ‘अस्य’ अग्ने साधिका अग्निता’ इत्यर्थः ॥ २ ॥

एव साय मनिहोषदेवताया अनेकत्पति मभिषाय, द्यौम इत्यस्योत्पत्ति प्रतिपादयति — “स ऐशनेत्यादिना । “अग्नी जन इति । अजगय नित्यर्थः । मया दृष्टोऽग्निरिवन्नाद, तस्य चाग्नेर्न भवितव्यम् । न च मत्तोऽन्यदेव मिह विद्यते, यदस्य मसावद्यादिग्रथः । ननु भूम्या मोषधयो विद्यन्ते, तदेव तस्यास्य भविष्यतीत्यत आह ‘क स्वासीकृतीति ० । ‘तर्हि’ तस्मिन् समये, यदहन्नेव वृषिवी बभूव, ततः प्रोपधिवनस्ततः । एव सति ‘तत्’ वक्ष्यमाणं मनम् ‘एव’ ‘अस्य’ प्रजापते ‘मनसि’ बभूव ॥ ३ ॥

‘अग्नेन मिति । ‘अथ’ अस्मिन्वसरे ‘अग्नि’ ‘एनम्’ ‘व्यासेन’ प्रजापतिविवृतेन न सुखेन भक्षयितुं पर्याहितो बभूव । तस्मात् ‘भीतस्य’ प्रजापते । “सो मक्षिमेत्यादि, स्वष्टम् । “स आत्मन्येवेति । ‘स’ प्रजापति आत्मनि’ स्वमरोरे ‘एव’ आहुतिद्रव्यं सम्पादयितुं मिच्छां कृतवान् । कृत्वा च ‘स’ ‘उदग्ध’ इत्याभ्यां स्वाहृष्योश्चाग्नेन कृतवान् । (यस्मादेव न) तस्मादेव कारणात् ‘उदग्ध इदञ्च’ समयं मपि पाणितसम् ‘अग्नी

• अग्नीतवाजा कास्ताला — इत्यादि हरिस्वामी । तदेवं यस्याला यस्याला कास्ताला इति ममाभाषा ।

† आचरेव—चिह्नित—इति च ।

‡ नास्तीति पदं यथं च पुस्तके ।

मन्त्र' रोगरहित दृश्यते । उन्माजनेन 'तत्राहुति' 'विवेद' लेभे ।
ता विधिनष्टि— "घृताहुति मिति । "उभय हेति । यदेतत्
पयोघृतसाध्य माहुतिद्वयम् 'तत् उभयम्' अपि 'पय एव , घृतस्य
पयाविक रत्वादित्यर्थ ॥ ४ ॥

"सा हैन मिथादि । 'नाभिराधयाञ्चकार' अभिराह तर्त
ज चकारेत्यर्थ । तत्र दृष्टान्तः— "द्वेभ्य मिथेवेति । कौटादि
दूषिता आहुतिर्न दृष्टिम् प्रत्युत बीभत्सा मिव जनयति । एवं
प्रजापतिशरीरज द्रव्य माहुतियोग्य नासीदित्यर्थ । 'ता'
आहुति तस्मिन्मन्त्री 'वीक्षत्' अत्यजत् । इदं माहुतिद्रव्यम्
'मोष' पक्ष कृत्वा धय' पित्त 'इति' । एव मन्त्री प्रक्षिप्तात्
तस्मात् 'मोषधय' पृथिव्या समभवन् । एव मोषधिरूपस्य
द्रव्यस्योत्पत्ति मुक्ता प्रातराहुतिदेवताया सूर्यस्योत्पत्ति माह—
"स द्वितीय मिति । पूर्ववद् योग्यम् ॥ ५ ॥

"सा हैन मियादि । "स व्यचिच्छित्वादिति । अस्या द्विती
यस्या माहुतौ स प्रजापति विचिच्छित्ता कृतवान्, — किं निर्दं
मदहाज्जात द्रव्य लुहवानि, किं वा नेति । एव समययापने
अग्निमयात् प्राङ् निर्गतो वायुश्च स्वकीयो 'महिमा' 'अभ्युवाद'
अभिलक्ष्योक्तवान्,— 'ममथ मा कार्षी होम कुरु' इति । "स्त्री
वा इति । यस्मान् 'स्त्री महिमा आह', तस्मात् 'स' प्रजापतिः
'स्त्राहेत्यत्र' 'तत्' द्रव्यम् 'अजुहोत्' । "तत एव इति । तस्मा
स्त्रीमात् 'एव सूर्यं उदित, उदयन्तो बभूव । पवमानो वायुरपि
तत एवोत्पन्न । एव मनयोदित्यत्रयो सतो ८ः 'अग्नि' (अपि ८)

प्रजापतिसकाशात् भक्षणात् उपरत. पराङ्मुख पर्याहृत्ती
बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स हुत्वेत्यादि । यस्मादेवं प्रजापतिराहुत्या सुर्यादिनक्षत्रं
प्रजा सृष्ट्वादयत् ‘अश्रुतः’ भक्षणं करिष्यतः ‘अग्ने’ ‘आत्मानम्’
‘अत्रायत’ । तस्माद् विदुषोऽप्येवं भवतीत्याह—“म य इति ॥ ७

“म यत्र न्नियत इति । अग्निहोत्रहोम कुर्वन्, देहावसाने
‘अग्नी’ प्रक्षिप्तः मातापितृशरीरादिवत् तस्मादन्वे सकाशात्
दिश्यगरीरोऽभिनव उत्पद्यते । यस्वग्निहोत्रं न जुहोति, स त्वेवं
नेत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

“तदा एतदित्यादि । विचिकित्सापुरस्सर माहुत्यनुष्ठानेन
प्रजापते. श्रेय. प्राप्तिर्जाता, ‘एयश्चिद्’ इदानीन्तनोऽपि यजमानो
यिसर्गपूर्वकानुष्ठानेन श्रेय प्राप्नोतीत्यर्थः । ९ ॥

अग्निहोत्रहवणौ सुक् विकल्हत्तद्वेषेण निर्मातव्येत्यभिप्रेत्य ७
तस्यात्पत्ति माह— “स हुत्वेति । प्रागुक्त मग्निवायुसुर्याणा जन्म
अनुद्य, तद्देहनफल माह— “तत एत इति । ‘दिवानां’ मध्ये
‘वीरा.’ प्रवना इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ होमद्रव्यस्य पयस उत्पत्ति बहु प्रथमतो गौरुत्पत्ति
माह— “त उ इति । यथाष्मदौयः पिता प्रजापतिः अस्मान्
सृष्टयान् ‘वयं’ तम् ‘अनु’ ‘आः’ भवामः । ‘यत् यत् ‘अस्मान्’ ‘अनु’
अनन्तरम् ‘अनद्’ भवेत्, जायेत, ‘तद् वयं सजामहे’ । एष
प्रतिप्राय गां संसृजन्तः हिडारवर्जितेन गायत्रमात्रा षड्विष्यव

* १ भा० १० ए० २२ व०, ५६ ए० १ टीप्यनी च दृष्ट्या । तत. का०
यी. १०, ११, ८ ग० दृष्टयम् ।

† वयान् इति च ।

मानेन 'तुष्टुविरै' सुवन्त । 'तस्य' स्तोत्रदेशस्य 'यत्' परिचरणं
'स समुद्र' अभवत् । यच्च 'स्ताव.' स्तोत्रदेश, सा 'पृथिवी'
जातेत्यर्थः ॥ ११ ॥

["ते सुत्वेति ।] "पुनरेम इति । पुनरगच्छाम इति ।
स्तोत्रदेशात् प्रागुक्तस्य * तस्मात् स्तोत्रात् 'सभूता' 'गा' 'ते' 'देवा'
प्राप्तुवन्तिच्ये । "सा हैनानित्यादि । निगदसिद्धम् ॥ १२ ॥

"ते होचुरित्यादि । 'भद्रम्' इत्कृष्टं खलु 'इदम्' 'अग्नी-
जनाग्नि' अजनयाम । तदेतद् भद्रत्वं माह— "यज्ञो होति ।
यस्माद् गोर्ध्वतिरेके सा शरदृतादिहविषोऽभावात् यज्ञो न
विस्तोर्यते, तत इयं गौ. यज्ञाभिका । अन्नरूपत्वेनावि स्तीति —
"अन्न होति ॥ १३ ॥

तासः गवां यज्ञस्य च साधारण मिकं नामोपदिश्य प्रशंसति—
"तदा इति । गां यज्ञं च एतदुभय सुकृष्ट पुण्यरूप मिति
अनेनाभिप्रायेण 'परिहरित्' रक्षेत् । तस्य परिहरणस्य फल
माह— "वद्भरो हेति । 'उपनासुक' उपनमनशील, यज्ञ एव
मुपगतो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

पयस उत्पत्ति माह— "ता सु हेति । 'अभिदधौ' अभिवानं
कृतवान् । कथं मिति— 'एतया' गवा 'मिदुनी' भवानीति ।
"ता सम्भूवेत्यादि, स्रष्टम् ॥ १५ ॥

एवं पयोरूपस्य हविष उत्पत्ति मभिधाय, अग्निर्ध्रुवाद्यूर्नां
मध्ये कर्मै प्रथम देयं कर्त्रे चानन्तर मिथेतद् विमजति— "ते
होचुरिति । 'ते' देवा 'जुहुः' अघादीय पिता प्रजापति. यथा
अनुहोत्, एव मिद वयं 'जुहुवामहे' । किञ्चेमे यजमानः

अन्नाकं मध्ये 'कसौ' 'प्रथमाय' 'होष्यन्ति ?' 'इति' उक्तवन्तः ।
 "मह्य मित्यादि, निगदसिद्धम् । "तेन सम्पादयाञ्चक्रुरिति ।
 'ते' देवाः परस्परं सम्पदा. ऐकमत्यं गता न बभूवुरित्यर्थः ॥ १६
 "स होषाचेति । "अग्निरनुष्ठेयति । एव विवदमानेषु
 भागतेषु स प्रजापतिश्च सुक्तवान्-- 'अग्नेः प्रथमं होतव्यम्' ।
 'अग्निहिं' 'अनुष्ठेय' अनुष्ठानेन प्रथमेन स्वकोषं 'देतः' गवि
 पयोर्वृषेण निर्वर्त्तयन् ० ; 'तथा' यूयमपि । तस्मादग्नेरनन्तरमेव
 'प्रजनित्यध्वे' प्रजाता भवथ । तस्मादग्नय एव प्रथमं होतव्य
 मित्युक्त्वा, प्रजापति. 'अथ' अनन्तरं 'तुभ्य' होतव्यम् 'इति'
 'सूर्यम्' प्रति उक्तवान् । इदमानस्य च पयसः 'यद्' 'व्यन्तुते'
 विशुद्धमाप्नोति †, स एव वायोभाग इति वायुं प्रत्यब्रवीत् ।
 'तद्देभ्य इत्यादि । यस्मादेवं प्रजापतिर्नोक्तम्, तस्मादेव कारणान्
 तत् पय एष ‡ 'अग्नेये सायं जुहति', 'प्रातः सूर्याय' इति
 विभाग. सम्पन्नः ॥ १७ ॥

• 'निवर्त्तयति'—इति च ।

† 'मेति'—इति च ।

‡ तदुक्तं कात्यायनेन "शीरहोमी"—इति श्री० सू० ४. १०. १६ ।

'वाग्यतो दीहप्रभ्रव्या शोमानु शीरहोता चेतु'—इति च तत्रैव ४. १४.

११ सूत्रम् । दीहप्रकारस्त्वित्यूर्वं मेवोपदिष्टः (१ सू०) । "पयसा स्वर्ग-

कामः पशुकामो वा, यवाग्या व्यामकामः, तद्दुलैर्विक्राम, दग्नेन्द्रियकामः,

अनघियवर्गं च श्रुतिमामर्ष्याभ्याम्, एतेन तेजस्कामः, मंत्रतरं

पुष्ट्या देतेषा मेकेकेव काममंयोगे"—इति च तत्रैव काव्यकर्मसु प्रथ-

विधायक सूत्राणि ४. १५. ०१ ०२ ।

“ते हुवा देवा इति । ‘वि’ च ‘देवाः’ एवं ‘हुवा’ प्रजात्यादि
फलं प्राप्नुवन् । एतत् ज्ञात्वा इदःनीन्तनोऽपि यजमानो ‘यः’
‘अग्निहोत्र जुहोति’, सः ‘एताम्’ अग्निसूर्यादिभिः प्राप्तां प्रजा-
तिम् । इतः रुग्मम् ॥

एतावता अग्निहोत्राख्यत्रयकर्मणः पयो द्रव्यम्, तच्च माय
म्यातःकालयोरनुष्ठेयम् ६ । तत्र सायङ्कालीनस्य अग्निर्देवता †,
प्रातःकालीनस्य सूर्यः ‡, इत्येतत् प्रतिपादितं भवति ॥ १८ ॥
३ [२, ४.] ॥

इति श्रीमायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपयब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ज्ञाहं निवारयन् ।
पुमर्थाद्यतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुलापूरुषो च्वर्णगर्भम्,
सप्तार्थीन् पञ्चमीरींस्त्रिदशतकलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्तां रुक्मशजिहिपसहितरथौ मायणिः सिद्धणार्यो,
व्ययाणीद्विखचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

* तद्योक्तम् का० श्रौ० सू० ४, १३, २ दृश्यम् । काम्यकालविधयस्तु
उपरिष्टात पञ्चमकण्ठी टीप्यन्त्यां दृश्याः ।

† का० श्रौ० सू० ४, १४, १४ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १५, ६ ।

धान्याद्विं घन्यजन्मा तिलभव मतुसः स्वर्णं जं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजतं राजपूज्य ।
 धान्योत्थ प्राज्यजन्मा नवगज मन्वृष. शार्करं चार्कतेजा,
 रत्नद्वी रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमात्सिद्धिर्णार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजमास्त्राज्यधुरन्धरेण
 मायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयांशे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

[अथ तृतीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणम्]

सूर्यो ह वा ऽग्निहोचम् ० । तद्यदेतथा अथ
 ऽआहुते तदैत्तस्मात्सूर्योऽग्निहोचम् † ॥ १ ॥

स यत्साय मृशमिने जुहोति । य इदं तस्मि-
 न्निह सति जुहवानोत्यथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति
 य इदं तस्मिन्निह सति जुहवानोति तस्माद्वै सूर्यो
 ऽग्निहोत्र मित्याहुः ॥ २ ॥

अथ यदस्तमेति । तदन्नावेव योनौ गर्भो
 भूत्वा प्रविशति तं गर्भं भवन्त मिमाः सूर्वाः
 प्रजा अनु गर्भा भवन्तीलिता द्वि श्रेरे सञ्जानाना
 अथ यद्वात्रिमिर एवैतत्करोति तिर इव हि
 गर्भाः ॥ ३ ॥

स यत्साय मृशमिने जुहोति । गर्भं मेवैत् सन्त
 मभिजुहोति गर्भं सन्त मभिकरोति स यद्गर्भं
 सन्त मभिजुहोति तस्मादिमे गर्भा अनग्रन्तो
 जीवन्ति ॥ ४ ॥

अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति । प्रजनयत्येवै
 मेतत्सोऽयं तेजो भूत्वा विभाजमान उदेति शश्वद्व वै

नोदियाद्युदस्मिन्नेता माहुतिं न जुहुयात्तस्माद्वा ऽएता
माहुतिं जुहोति ॥ ५ ॥

स यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येत । एवञ्च रात्रेः
पाप्मनो निर्मुच्यते यथा ह वा ऽअहिस्त्वचो निर्मु-
च्येतैवञ्च सर्वस्मात्पाप्मनो निर्मुच्यते य एवं विद्वान-
ग्निहोत्रं जुहोति तदेतस्सैवानु प्रजाति मिमाः सर्वाः
प्रजा अनु प्रजायन्ते त्वि हि सृज्यन्ते यथार्थम् ० ॥ ६ ॥

स यः पुरादित्यस्मात्प्रमयात् । आहवनीय सु-
हृरत्येते वै त्विग्ने देवा रश्मयोयोऽथ यत्परं भाः प्रजा-
पतिर्त्वा स इन्द्रो वैतदु ह वै त्विग्ने देवा अग्निहोत्रं
जुहुतो गृहानागच्छन्ति स यस्मानुद्धृत मागच्छन्ति
तस्माद् देवा अपप्रयन्ति तदा ऽपस्त्रौ तद् व्यूध्यते
यस्माद् देवा अपप्रयन्ति तस्मानु व्युद्धि यद्य वेद यद्य
नानुद्धृत मभ्यस्त मगादित्याहुः ॥ ७ ॥

अथ यः पुरादित्यस्मात्प्रमयात् । आहवनीय
सुहृरति यथा श्रेयसागमिष्यत्यावसथेनोपकृप्तेनोपा-
सीतैवं ताव यद्योद्धृत मागच्छन्ति तस्याहवनीयं प्रवि-
गन्ति तस्याहवनीये निविशन्ते ॥ ८ ॥

स यत्साय मुस्तमिते जुहोति । अग्नावेवैभ्य
एतत्प्रविष्टेभ्यो जुहोत्यय यत्प्रातरनुदिते जुहोत्यमे-
तेभ्य एवैभ्य एतज्जुहोति तस्मादुदितहोमिनां
व्विच्छिन्न मग्निहोचं मन्यामह ऽइति ह स्माहासुरि-
र्यथा शून्य भावसथ माहुरेदेवं तदिति ॥ ८ ॥

इयं वा ऽइदं जीवनम् । मूलि चैवामूलं च त-
दुभयं देवानां सन्मनुष्या उपजीवन्ति पशवो मूला
ओषधयां मूलिन्यस्ते पशवो मूला ओषधीर्मूलिनी-
र्जग्ध्वापः पीत्वा तत एष रसः सन्भवति ॥ १० ॥

स यत्सायमुस्तमिते जुहोति । अथ रसस्य जी-
वनस्य देवेभ्यो जुह्वानि यदेवा मिदं सदुपजीवाम
इति स यत्ततो राज्ञाग्नाति हुतोच्छिष्ट मेव तन्नि-
रुवत्तवल्थश्नाति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवामिहोचं जुह्वद-
शिता ० ॥ ११ ॥

अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति । अथ रसस्य जीव-
नस्य देवेभ्यो जुह्वानि यदेवा मिदं सदुपजीवाम
इति स यत्ततोऽज्ञाग्नाति हुतोच्छिष्ट मेव तन्निरु-

वै यज्ञस्तुहिराज मेवैतद्यज्ञ मभि सुम्पादयति ॥ १८ ॥
 स यदग्नी जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तस्मा-
 देवाः सन्त्यथ यदुपमाष्टिं तत्पितृषु चौपधीषु च
 जुहोति तस्मात्पितरश्चौपधयश्च सन्त्यथ यदुत्वा
 प्राश्नाति तन्मनुष्येषु जुहोति तस्मान्मनुष्याः
 सन्ति ॥ १८ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै
 ता एवमेवैतद्या इमाः प्रजा अपुराभूतास्ता यज्ञमुख
 ऽद्याभजति तेनो ह पशवोऽन्वाभक्ता यन्मनुष्यान्नु
 पशवः ॥ २० ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । न वै यज्ञ इव मन्तवै
 पाकयज्ञ इव वा ऽद्रतोदए हि यदन्यस्मिन्यज्ञे शुच्यव-
 द्यति सर्व्वं तदग्नी जुहोत्यथेतदग्नी हुत्वोत्सृयाचामति
 निर्लेढि तदय पाकयज्ञेष्वेति तदय तत्पशव्यए रूपं
 पशव्यो हि पाकयज्ञः ० ॥ २१ ॥

सैपैकाहुतिरेवाये । या मेवामूं प्रजापतिरजुहो-
 द्य यदेतुऽणतपश्चेवाधियन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्यस्त-
 सादेपा द्वितीयाहुतिर्हूयते ॥ २२ ॥

सा या पूर्वाहृतिः । साग्निहोत्रस्य देवता तस्मात्-
 तस्यै जुहोत्यथ योत्तरा खिष्टकृद्वाजनमेव सा
 तस्मात्ता मुत्तरार्द्धे जुहोत्येषा हि द्विक् खिष्टकृत-
 सन्निधुनायैवैषा द्वितीयाहृतिर्हूयते दून्ध्वं हि मिथुनं
 प्रजननम् ॥ २३ ॥

तद् इयमेवैते ऽप्राहृतौ । भूतं चैव भविष्यश्च
 जातं च जनिष्यमाणं चागतं चागाद् चाद्यु च प्रवृथ
 तद्वयमेवानु ० ॥ २४ ॥

आत्मैव भूतम् । अद्या हि तद्यद्भूतमद्वो तद्यदात्मा
 प्रजेव भविष्यद्गन्धा हि तद्यद्भविष्यद्गन्धो तद्यत्
 प्रजा † ॥ २५ ॥

आत्मैव जातम् । अद्या हि तद्यज्जातमद्वो तद्
 दात्मा प्रजेव जनिष्यमाणमनद्या हि तद्यज्जनिष्य
 माणमनद्यो तद्यत् प्रजा ‡ ॥ २६ ॥

आत्मैवागतम् । अद्या हि तद्यदागतमद्वो तद्यु-
 दत्मा प्रजेवागानद्या हि तद्यदागानद्यो तद्यत्
 प्रजा § ॥ २७ ॥

आत्मैवाद्या । अद्या हि तद्यदद्याद्यो तद्यदात्मा

वत्तवत्यग्नाति हुतोच्छिष्टस्य ह्येवाग्निहोत्रं जुहुद-
गिता ७ ॥ १२ ॥

तदाहुः । स मेवान्ये यज्ञास्तिष्ठन्ते ऽग्निहोत्रं सेव
न सन्तिष्ठतेऽपि द्वादशसंवत्सरं मन्तवदेवाथैतदेवान्नाण-
मायण् द्वि हुत्वा वेदं प्रातर्होष्यामीति प्रातर्हुत्वा वेद-
पुनः सायण् होष्यामीति तदेतदनुपस्थितं मग्निहोत्रं
तस्थानुपस्थितिं मन्वनुपस्थिता इमाः प्रजाः प्रजायन्ते
ऽनुपस्थितो ह वै श्रिया प्रजया प्रजायते य एव
मेतदनुपस्थितं मग्निहोत्रं वेद ॥ १३ ॥

तद्दुग्ध्वाधिश्रयति । शृतं मसदिति तदाहुर्धु-
दन्तं तृडिं जुहुयादिति तद्वै नोदन्तं कुर्यादुप ह
दद्वेद्यदुदन्तं कुर्यादप्रजन्ति वै रेत उपदाधं तस्मा-
नोदन्तं कुर्यात् ॥ १४ ॥

पधिश्रित्येव जुहुयात् । यन्त्ये † वैरादग्ने रेतसो-
न्वेषु शृतं यदेनदग्नावधिश्रयन्ति तेनो ऽणुश्च्युतं तस्मा-
दधिश्रित्येषु जुहुयात् ॥ १५ ॥

तद्वज्यातयति । शृतं वेदानीत्यथायः प्रत्या-

* मां--इति ग घ ।

† एते इति ७ ॥ ८ यज्ञेनापि दृष्टः

नयति शान्त्यै न्वेव रसस्यो चैव सर्व्वत्वायेदु हि
यदा व्यर्पत्ययौषधयो जायन्तऽश्रोपधीर्जग्ध्वापः पौत्वा
तुत एष रसः सुस्रवति तस्माद्दु रसस्यो चैव सर्व्व-
त्वाय तस्माद्यद्येनं क्षीरं केवलं पानेऽभ्याभवेदुद
स्तोक माञ्जोतयितवै ब्रूयाच्छा-त्ये न्वेव रसस्यो चैव
सर्व्वत्वाय ॥ १६ ॥

अथ चतुर्नयति । चतुर्णां विहितुं होदं पयो-
ऽथ समिध माद्रायोद्गाद्रवति समिधहोमायैव सोऽनुप-
साद्य पूर्वा माहुतिं जुहोति स यदुपसाद्येद्यया
यस्माऽअग्न माहरिष्यन्त्यात्तदन्तरा निदध्यादेवं तदथ
यदनुपसाद्य यया यस्माऽअग्न माहरित्तस्मा
ऽआहृत्यैषोपनिदष्टादेव तदुपसाद्योत्तर नान्वीर्ये
ऽएवेने ऽएतत् करोति मनश्च ह वै व्याक्
चैते ऽआहुतो तन्मनश्चैवैतद्वाचं च व्यावर्तयति
तस्मादिदं मनश्च व्याक् च समान मेव
सन्नानेव ॥ १७ ॥

स वै हिरग्नौ जुहोति । हिरुपमाष्टिं दिः
प्राप्नोति चतुर्नयति तद्ग दशाक्षरा वै विराड्विराड्

प्रजैव प्रवोऽनडा हि तद्यच्छोऽनडो तद्यत्
प्रजा ॥ २८ ॥

सा या पूर्वाहुतिः । सात्मानमाथे ह्यते तां
मन्त्रेण जुहोत्यडा हि तद्यन्मन्वोऽडो तद्यदात्मा-
ऽथ योत्तरा सा प्रजा मभि ह्यते तां तूष्णी जुहोत्य-
नडा हि तद्यत्तूष्णो मनडो तद्यत् प्रजाः † ॥ २९ ॥

स जुहोति । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहे-
त्यथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति तत्स-
त्येनैव ह्यते यदा ह्येव सूर्याऽस्त मेत्यथाग्निर्ज्योति-
र्यदा सूर्य उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्यथै सत्येन ह्यते तद्
देवान् गच्छति ॥ ३० ॥

तदु क्सेतदेवारुणये ब्रह्मवर्चसुकामाय तक्षानु-
वाचाग्निर्व्वर्वा ज्योतिर्व्वर्चः सूर्यो वर्वा ज्योतिर्व्वर्च
इति ब्रह्मवर्चसो ह्येव भवति य एवं विद्वानग्नि-
होचं जुहोति ॥ ३१ ॥

तदस्त्येव प्रजननस्येव रूपम् । अग्निर्ज्योति-
र्ज्योतिरग्निः स्वाइति तदुभयतो ज्योती रेतो
देवतया परिगृह्णालुभयतः परिगृहीतं वै रेतः

प्रजायते तदुभयत एवैतत्परिगृह्य प्रजनयति ॥ ३२ ॥

अथः प्रातः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति तदुभयतो ज्योति रेतो देवतया परिगृह्णात्यु-
भयतः परिगृह्योतं वै रेतः प्रजायते तदुभयत एवै-
तत्परिगृह्य प्रजनयति तत् प्रजननस्य रूपम् ॥ ३३ ॥

तदु होवाच जीवलक्ष्मैलकिः । गर्भं मेवाकृषिः
करोति न प्रजनयतीति स एतेनैव सार्यं
जुह्यात् ॥ ३४ ॥

अथ प्रातः । ज्योतिः सूर्यः सूर्यो ज्योतिः
स्वाहेति तद् वहिर्हा † ज्योती रेतो देवतया करोति
वहिर्हा ‡ वै रेतः प्रजातं भवति तदेनत् प्रज-
नयति ॥ ३५ ॥

तदाहुः । अग्नावेवैतत्स्वायत् सूर्यं जुहोति §
सूर्ये प्रातरग्नि मिति तदे तदुदितहोमिना मेव
यदा ह्येव सूर्योऽस्य मेत्युद्याग्निर्ज्योतिर्यदा सूर्यं
उदेत्यथ सूर्यो ज्योतिर्नास्य सा परिचक्षय मेव
परिचक्षा यत्तस्यै नाहा देवतायै ह्ययते याग्नि-

* 'रूपम्'—इति घ ड । † ‡ वहिर्हा'—इति घ, ङ ।

§ 'जुहोति'—इति घ ड ।

होत्रस्य देवताग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति
 तत्र नाग्नये स्वाहेत्यथ घ्रातः सूर्या ज्योतिर्ज्योतिः
 सूर्यः स्वाहेति तत्र न सूर्याय स्वाहेति ॥ ३६ ॥

अनेनैव जुहुयात् । सजृद्धेन सवित्रेति
 तत्सवितृमत्प्रसवाय सजू रात्रेन्द्रवत्येति तद्रात्र्य
 मिथुनं करोति सैन्द्रं करोतीन्द्रो हि यज्ञस्य
 देवता जुषाणो ऽग्निर्व्वंतु स्वाहेति तदग्नये प्रत्यक्षं
 जुहोति ॥ ३७ ॥

अथ घ्रातः । सजृद्धेन सवित्रेति तत्सवितृ-
 मत्प्रसवाय सजूरुपसेन्द्रवत्येत्यङ्गेति वा तदङ्गा
 वीपसा ० वा मिथुनं करोति सैन्द्रं करोतीन्द्रो हि
 यज्ञस्य देवता जुषाणः सूर्या व्वंतु स्वाहेति तत्सू-
 र्याय प्रत्यक्षं जुहोति तस्मादेव मेव जुहुयात् ॥ ३८ ॥

ते होत्रुः । को न इदृष्टुं होष्यतीति ब्राह्मण
 एवेति ब्राह्मणोर्दं नो जुहुधीति किं मे ततो
 भविष्यतीत्यग्निहोत्रोच्छिष्टमेवेति स यत् स्रुचि परि-
 शिनष्टि तदग्निहोत्रोच्छिष्टं मध यत् स्वाल्यां यथा
 परीणही निर्व्वपेदेवं तत् तस्मात्तद्य एव कथं पिबेत्

तद्दे न्नात्राह्मणः पिवेदन्तौ ह्यधिश्यन्ति तुम्मान्नाह्मणः
पिवेत् ॥ ३८ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीय ब्राह्मणम् [३.१] ॥

॥ श्रौतसंहिताय नमः ॥

यस्य निष्पन्नित वेदा यो वेदेभ्योऽपि जगत् । ५

निष्पन्ने, त मह वन्दे विद्यातीर्थमहेऽखरम् ॥ १ ॥

सायम्प्रातर्होमयो * कालविशेष विधित्सुरग्निहोत्रम् सूर्यो
अना प्रभसति—“सूर्यो इति । तदुपपादयति—“एतस्या
इति । प्रजापतिना प्रथम दुताया इत्यर्थ ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण सूर्यात्मकता युवम् सायम्प्रातर्होमयो काल
विशेषं विधत्ते—“स यदिति । ‘य’ यजमान ‘इह’ अना
‘तस्मिन्’ सूर्ये ‘अति’ ‘इद’ इति ‘उह्वानि इति’ मन्यते, स
साय मग्निहोत्र मस्तमिते † कुर्यात्, प्रातर्होमश्चानुदिते ‡ ।
अनुदितो हि सूर्योऽग्निनेकीभूतो वर्तत, “अग्निर्वादित्त्व
सायम् प्रविशति”—इति § युगे । यस्मादेव अग्निहोत्र सूर्य
सम्बद्धम्, तस्मान् तादात्म्येन मुक्ति ॥ २ ॥

रात्रौ सूर्येऽग्न्यवस्थानं प्रतिपादयति—“अथ यदिति ।
सूर्यस्य गर्भभाव इत्यु रात्रौ ‘सूर्यः प्रजा’ ‘गर्भा’ एव ‘भवन्ति’ ।

* उदरति यजमानो इवान् सायम्प्रातर्होमयोऽपि—इति का-
श्री. च. ४ १० १ ।

† अस्तमिते कुर्यात्—इति का. श्री. च. ४ १० ४ ।

‡ प्रातर्होमोऽनुदिते—इति का. श्री. च. ४ १० १ ।

§ ते प्रा. - १ १ ६

तासां गर्भमास्य माह—“इन्मिता हीति । रात्रौ हि सर्वा प्रजा
 ‘सञ्ज्ञानानां’ समानं भेदविधं ज्ञानं मासत् ‘इन्मिता’ सुता
 दृष्टा ‘गिरते’ । “लोपस्तु आत्मनेपदेषु”—इति ७ त लोप । पुन
 रपि गर्भमास्य माह—“अथ यदिति । गर्भरूपेणाग्नाद्यस्थितं सूर्यं
 ‘रात्रि’ ‘निर एव’ तिरोहितं भाष्यादितं करोति । यस्मादेव
 तस्मात् अर्धो ‘गर्भ’ ‘निर इव हि’ । नौकिकगर्भस्य प्रमिद्धिर्हि
 गच्छेन्नोक्ता ॥ ३ ॥

एष गर्भरूपत्व प्रतिपाद्य अष्टमिते होम सुपपादयति—“स
 यत्साय मिति । ‘गर्भं सन्त मिति । अस्तसयात् पूर्व हि
 सूर्यस्याग्नाद्येवम्यानात् गर्भभावो नास्ति, तदूर्ध्वन्तु अर्धो गर्भरूपेण
 प्रविगन्तम् ‘अभि’ होमं कुर्वन् परस्मिन् टिवमे पुनर्जनयितु
 र्वर्धयति । “यद् गर्भं मिस्यादि । यस्माद् गर्भभूतस्य सूर्यस्य
 रात्रावलिप्तौ च चविद्या वर्धनम्, तस्मादेवश्चातीया इतरे गर्भा
 ‘अनद्यत’ अग्नं सकुर्वन्तोऽपि ‘जीवन्ति’ वर्धन्ते ॥ ४ ॥

एव साय होमस्य सर्वादिहेतुना सभिधाय, प्रातर्होमस्य
 तज्जगत्तद्देशस्य सुपपादयन्, तस्य तत्र प्रागेवाहुदिते कर्त्तव्यता
 माह—‘अथ यत् प्रातरिति । अन्वयस्यतिरेकायां प्रातराहुते
 अंननर्त्तुता सुपपादयति—‘मीड्य मिति । “तजो भुत्वेति ।
 पादुषा र्शितमेजस्वी भूत्वेत्यर्थः । ‘गश्च वा इति । नित्य
 निवेद्यत् ॥ ५ ॥

उद्यतः सूर्यस्य तेजःप्राप्तिं दृष्टान्तेनोपपादयति— “स यथे-
ति । “रात्रेः पाम्पन इति । रात्रिरूपात् तेज प्रतिवम्भकात्
पापादित्यर्थः । एवं सूर्यस्याग्निहोत्रहोमाख्यनिर्माकं प्रतिपाद्य
विदुषोऽपि प्रतिपादयति— “यथा ह वा इति । “वि हि
सृज्यन्त इति । अनुदितहोमान्ते सूर्यस्योदये सति ‘यथायं’
यथाप्रयोजनं ‘सर्वाः प्रजाः’ ‘वि सृज्यन्ते’ प्रवर्त्तन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

साय मग्निहोत्रस्याहवनीयविहरण मस्तमयात् प्रागेव कर्त्तव्य
मिति विधि मभिप्रेत्य सिद्धवदनुवदति— “स यः पुरिति । आहव-
नीय मुदरन्तीति । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रथयेदित्यर्थः * । एत-
दुपपादयितुं यजमानश्चंद्रं प्रति देवाणां प्रागमन माह— “एते वा
इत्यादिनाः । ‘एते’ अस्तु सूर्यस्य ‘रश्मयः’ ‘विश्वे देवाः’, ‘अयं’
‘यत्’ ‘परं भाः’ रश्मिणा सुपर्यवस्थितं सूर्याख्यं ज्योतिः ‘स प्रजा-
पतिर्वा इन्द्रो वा’ तत् ज्योतिः प्रजापत्यात्मक मिन्द्रात्मकं च
विकल्पेन भवतीत्यर्थः । तेऽस्तमयात् प्रागवस्थिताः ‘विश्वे देवाः’
अग्निहोत्रिणो यजमानस्य ‘अहान् प्रागच्छन्ति’ । ते चागताः
आहवनीयानुद्धरणे मत्याश्रयाभावात् निवर्त्तन्ते, उद्धृते त्वाहवनीयं
तं प्रविश्य निविगन्त इत्याह— “स यस्यानुहृत मित्यादिना † ।

इति तत्र या० दी० । तत्रैव तत्र उत्तरं होमायान्तरवस्था अपि बहुविधा
उक्ताः— “प्रथममग्निं धूप्यमाने प्रथासु निहव्येव महताम मत्प्रतः,
भूयिष्ठार्चिं वि दहीत्वेव महता, प्रदीपतमे श्रीयशस्वामस्य, अर्चिःप्रत्यवाये
मैत्रेणाम मत्प्रतः, व्यङ्गारिषु चाकश्यमानेषु ब्रह्मवर्चनकामस्य”—
इति (४. १५ १६-२०) ।

* ‘गार्हपत्यादाहवनीयं प्रथयेदित्यर्थः’—इति च ।

† ‘गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणे मन्वस्यमित्यानुदितयोः’—इति का०
श्री० सू० ४ १६ ३ ।

“तदा अस्मा इत । आगतानां देवानां यदगमनम्, तेन ‘अग्निं’
यजमानाय ‘तद्’ अग्निहोत्रं ‘वृद्धाते’ विगतद्विकं भवतीत्यर्थः ।
“तस्यानुशुद्धिमिति । ‘तस्य’ अग्निहोत्रस्य ‘वृद्धिम्’ ‘अनु’-लक्ष्य,
‘यद्य’ एवं ‘वेद’, ‘यद्य’ ‘न’ वेद, ते सर्वे अनुहुत माहवनीय
मभिनक्ष्य मूर्योऽस्त मगादिति सर्वे ० निन्दन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

“अथ यः पुरेति । “आवसथेनोपकृतेनेति । आयमस्य-
न्निधिति ‘आवसथम्’ आसनम्, तेनोपकृतेन आयास्यस्तं श्रेयांसं
यथोपासीत, ‘एवं’ ‘तत्’ अस्तमयात् प्राक् आहवनीयोत्तरण
मित्यर्थः । “निविशत् इति । “निविश.”-इत्यात्मने-
पदम् ॥ ८ ॥

“स यत् साय मित्यादि । निगदमिहम् । तस्मादुदितहो-
मिना मित्यादि । यस्मान् मूर्धरग्निरूपा विश्वे देवा उदयात्
प्राक् अग्नी आसने, उदिते च मूर्ये ततोऽपगच्छन्ति, तस्मात्
उदयात् परं प्रातर्होमं कुर्वताम् ‘अग्निहोत्रं’ ‘विच्छिद्यम्’ एव
भवति । अथं विच्छिद्य मित्यत ऊर्ध्वं दर्शयति—“यथा शूथ्य
मिति । ‘यथा’ आगतेऽतिथी गृहादपगते सति ‘शूथ्य’ तदावाम-
स्यानं प्रतिपन्न मिति न तर्पणीयान्नपानादिकम् ० ‘आहरेत्’,
‘एवम्’ आहवनीयाद्द्रग्मिरूपेषु देवेषु ‘तत्’ उदितं मूर्यं प्रति गतेषु
तद्गृहेनाहवनीयहोम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

एतावेवास्तमितानुदितहोमां प्रकाशान्तरेण प्रथंघति—“इयं
या इद मित्यादिना । “देवानो मदिति । ‘देवानां’ स्वभूतं

• ‘सर्वं’—इति ५ ।

† पा० सू० १ ॥ १७

‡ अग्निर्नशोन्नयात्तदिति १)”—इति ५ ।

मदित्यर्थः । किं तत् ? मूलं किं वा मूलयुक्तम् ? “एव
रम इति । श्रीरात्मको रम इत्यर्थः ॥ १० ॥

“स यत् माय मस्तमित इति । “अथ रमस्य जीवन-
स्येति । मूल्यमूलोभयनिष्पन्नस्य सर्वप्राणिजीवनहेतोः श्रीरात्म-
कस्य ० रमस्य भागं प्रथमं ‘देवेभ्यः’ तस्त्वामिभ्यः ‘जुहवन्ति’
पयात् तदुपभुक्तगेषेः सर्वं वयम् ‘उपजीवामः’ इति अनेनाभि-
प्रायेण पयसा ‘अग्निहोत्रं’ जुहुयादित्यर्थः । तस्य प्रयोजन-
माह— “न यदिति । ‘ततः’ घतो होमान्तरं रात्राः’ काले
‘यत्’ † अगितं भवति, ‘तत्’ सर्वं ‘हुतोच्छिष्टं मेव’ भुक्तं ‡
भवति । “निरवत्तवन्तीति । निष्कृष्यावत्तो बन्दिदेवभागो
यन्मात्, तन्निरवत्तवन्ति । एवम् ‘अग्निहोत्रं जुहत्’ पुरुषः
हुतोच्छिष्टस्यैव रात्रौ ‘अगिता’ भोक्ता भवति ॥ ११ ॥

मातर्होमोऽप्येव माह— “अथ यदिति ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रहोमस्येतरयज्ञेष्वन्येष्वेनामंस्थितत्वं प्रतिपादयति
— “तदाहुरिति । ‘अन्ये’ ज्योतिष्टोमादयो ‘यज्ञाः’ ‘नग्निहोत्रे’
समाप्यन्त एव । यत्तु दादशमंत्रत्वरमाध्यं मंत्रम्, तदप्यवमान-
वदेव ; अग्निहोत्रं तु ‘अनन्तम्’ । तदेवानस्यं दर्शयति— “मायं
हीति । अन्तरेव अग्निहोत्रस्यामंस्थितयज्ञत्वम्, किं तत-
इत्याह— “तस्यानुपस्थिति मन्विति । अनुपस्थिताः परिभ्रमाति-
रहिताः । ‘त्रिया’ ‘अनुपस्थितः’ अपरिभ्रमातः, सर्वदा तद्युक्त
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

० ‘श्रीरात्मकस्य (१)’—इति च ।

† ‘तत्’—इति च ।

‡ तस्यैव हुतशिष्टं मेव भुक्तं इति च ।

एवं पथमी होममाधनत्वं विधाय तस्य दोहनानन्तर
मन्वावधिश्रयणं विधत्ते—“तद् दुग्धाधिश्रयतीति † । ‘शृत
ममत्’ पक्षं भवेदित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । “शृतं पाके”-इति †
निपात्यते । कियदवधिकः ‡ पाक इत्यागञ्च तत्रैकं मत
मुपन्यस्यति—“तदाहुर्गिति । ‘यर्हि’ यस्मिन् काले तत् पथः
‘उदन्तं’ पाकवगादुद्धतान्तं जुहुद्वद् भवति, ‘तर्हि’ तस्मिन्
काले तच्छृतं भवति । तदवस्थापत्वेन पथमा ‘जुहुयात्’
इत्यर्थः । तदेतन्निपिध्यते; पश्चान्तर माह—“तदा इति ।
‘उप इ दहेत्’ एव । को दोष इति, तथाह—“अप्रजयीति ।
‘रेतः’ संस्तुतं § छेतम् पथः, तच्च ‘उपदग्धम्’, ‘अप्रजसि’
अप्रजननशीलम्, प्रजोत्पादकं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कथन्तर्हि दातव्यं । मित्वाह—“अधियिस्त्वैवेति ¶ । अधि-
श्रयणानन्तर मिव ‘जुहुयात्’; न तु पाकेनोदन्तं कुर्यात् ।
नन्वशृतस्य होमशीलत्वं नास्तीति चेत्, तदाह—“यन्मैवेति ।
पथमोऽग्निरेतस्त्वं प्रागाश्रातम्—“तस्याग्ने रेतः प्रागिच्छत्,
तत् पथोऽभवत्”-इति † । तथा चाग्निरेतस्त्वादेव पथः
शृत मिव सर्वदा । अतयाम्नावधिश्रयणमादादेव तच्छृत भवतीति
तदवस्येनेव जुहुषादित्यर्थः ॥ १५ ॥

“तदवस्योतयतीति । ज्वानायुक्तेन दर्भापेण †† अवाप्तुत्वं
प्रकाशयतीत्यर्थः । “अथापः प्रत्वानयतीत्यादि, स्पष्टम् । “उद-

• का० श्रौ० सू० ४. १४ १, २ ।

† पा० सू० २. १. २० ।

‡ कियदवधिः-इति च ।

§ ‘रेतःसंस्तुतं’-इति च ।

¶ ‘दग्धम्’-इति च ।

† का० श्रौ० सू० ४. १४ ५ ।

• २ प्र० ३ भा० १५ सू० १५२०, १५३० ।

†† ‘मार्गिण’-इति च ।

श्लोक भाष्योत्थितवा इति । उदकस्य विन्दुगघीतयितव्य
 भाष्येऽप्य इति ब्रूयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

“अथ चतुर्दशयतीति ॥ “चतुर्धा विहितं हीनि । चतुर्भ्यः
 स्तनेभ्यो दुग्धत्वात् चतुर्धा विहितत्वम् । “समिद्धोमार्यवेति ।
 समिद्धोऽग्नी होमार्यं भुञ्जीतपयस्कायां ऋषेकइत्यां स्रुचि षकां
 समिद्धं सुपरि निधाय गार्हपत्यदेशादाहवनीयं प्रति गच्छेदित्यर्थः ।
 गत्वा च तद्विद्याहवनीयापरभागे होमद्रव्यम् ‘अनुपमात्’
 अभिधाय, हस्ते धृत्वेव ‘पूर्वां माहुतिं’ जुहुयात् ॥

“होष्यनुपसादयति”-इति ॥ यदुपसादनं तैत्तिरीयके समा-
 ज्ञातम्, तदनुस्य तस्यायुक्ततां दृष्टान्तेनोपसादयति—“स यदुप-
 सादनेदिति । “अक्षरा निदध्यादिति । भोक्तुं सुपविष्टस्य
 पुरःस्थितं पात्रं मन्त्राद्य मध्ये मार्गं अशनम् अन्नादिकं निदध्यात् ॥
 ‘एवं’ ‘तत्’ उपसादनं इत्यर्थः । अनुपसादनस्वानुपसादनं माह—
 “यदनुपसादयेति ।

एवं प्रथमाहुतिं जुत्वा उपसादनपुरस्सरं मेव द्वितीया
 माहुतिं जुहुयादिति विधत्ते—“उपसाद्योत्तरा मिति । जुहोती-
 त्वनुपसादः । एव अनुपसादनोपसादननक्षत्रधर्मभेदादेति चाहुती
 ‘मानावीर्यं’ मानासामर्थ्यं एव कुरीतीत्यर्थः ॥

* आ० औ० ख० ४, १४, १० ।

† ‘सुमीतपयस्कायां’-इति, च ।

- १ ‘गार्हपत्यदेशादाहवनीयं प्रतिस्थित्वैव पूर्वां माहुतिं जुहुयात्’ च ।

‡ तै० भा० २ १. ३. ८ । “उग्नीषोमसादयति, पृथिवी मेव प्रीणाति ।

होष्यनुपसादयति, अन्तरिक्षं मेव प्रीणाति । इन्द्रोपसादयति, दिव मेव
 प्रीणाति”-इति ।

॥ ‘मध्ये मार्गं विमितं मन्त्रादिं च निदध्यात्’-इति ॥

एते धनुषसादनोपसादने प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“मनस
श्च वा इति । ‘व्यावर्त्तयति’ धर्मभेदेन दृश्यम् करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

होमोपमार्जनप्राशनोन्नयनानां सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति—
“स वै दिरिति । “विराड् वै यज्ञ इति । सर्वप्रकृतिभूत-
स्यान्दिष्टोमस्य शतस्तोत्रियायोगेन विराट्सम्भवेऽर्घ्यस्य विराट्त्व
मित्यर्थः । अग्नयोः सुखोपमार्जनप्राशनयोरविहितयोः स्तोत्र
मयोग्यत्वात् तयोर्विधिरुचेतव्या ॥ १८ ॥

तेषां होमोपमार्जनप्राशनानां सुपयोगं भाव—“स यदिति ।
“देवाः सन्तीति । अग्नौ प्रक्षितेनाग्निहोत्रहविषोपचितावयवाः
सन्तः सर्वदा विद्यन्त इत्यर्थः । “पितृषु चोषधीषु चेति । तत्र
प्रथमोपमार्जनेन चोषधीनां द्यतिः, द्वितीयेन पितृणां मिति
दृष्टव्याम् । “चोषधयश्च सन्तीति । सर्वदा विद्यन्त इ-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

“या वै प्रजा इति । ‘अनन्वाभक्ताः’ भागरक्षिताः, ‘ताः
परामृताः’ खलु । अत एव प्राशने सति ‘या इमाः’ सर्वाः प्रजाः
‘यज्ञमुखे’ यज्ञानां सुखभूतेऽग्निहोत्रे यजमान आहुतिभागयुक्ताः
करोतीत्यर्थः । कस्माद्द्विं पशूनां भाग इति, तथाह—“तेनो
इति । ‘मनुष्यान् अग्नौ’ मनुष्याधीनतया यतो गवाद्याः
‘पशवः तिष्ठन्ति, तेनैव कारणेन मनुष्यद्वारा तेऽपि भागयुक्ता
इत्यर्थः ॥ २० ॥

अस्याग्निहोत्रस्य याज्ञवल्कराभिमतं पाकयज्ञत्वं सुपन्थस्यति—
“तदु होमाचेति । न खल्वग्निहोत्रहोमो दर्पपूर्वमासादि-
यज्ञवत् ० खेदवयज्ञत्वेन यन्तव्यं, अयं खलु पाकयज्ञ इव

भतवि । 'इति'-शब्दो वाक्यसमाप्तौ । एतदुपपादयति—“इदं
 हीति * । इदं खल्वग्निहोत्रं यद्यमाणरूपम् । तत्र पशुव्याव-
 दानादिकं (कर्म) केवलो यज्ञधर्मः ; अर्धो किञ्चिदुत्वा,
 किञ्चिदवशेष मुक्तप्य † वह्निर्निर्गम्य, आचमननिर्लेहनादिकः
 पाकयज्ञधर्मः ; तस्याग्निहोत्रस्य पाकयज्ञस्य सतो रूपम् ।
 अस्वेवम्, किं तत इत्याह—“तदस्येति । 'तत्' पाकयज्ञियम्
 'अस्य' अग्निहोत्रस्य 'रूपं' 'पशुव्यम्' पशुव्यो हितम्, पशुप्राप्तिसाधने
 मित्यर्थः ॥ २१ ॥

“संवेत्यादि । 'अम्' विप्रकटां 'यान्' आहुतिं 'प्रजायतिः'
 षष्ठिकाले प्रथमम् 'अनुहोत्', 'संघा' 'एका' अग्निहोत्रस्य
 पूर्वाहुतिः । अनन्तरञ्च 'यदेते' ‡ अग्निवायुसूर्याः 'पथा'
 यथात् 'इव' 'आध्रियन्त' अवस्थिताः ॥ २२ ॥

“सा येति । द्वितीया तु खिष्टकस्थानीयेत्याह—“अथ
 येति । “एषा हि दिगिति । 'खिष्टकतः' खिष्टकदाहुतेः
 'उत्तरार्धे' यथाक्रमेण “भूतस्यैव भविष्यत्”—इत्यादिवत्प्राण-
 इत्यादिषु इत्यर्थः ॥ २३ ॥

“तद् इव भवेति । “भूत मित्यादि । 'भूतम्' पतीत-
 कालावच्छिन्नम् । 'भविष्यत्' आगामिकालावच्छिन्नम् । एवं
 जातादिषु योज्यम् । “आशा संति । आशागोचरं प्राप्तव्य
 मित्यर्थः । “अद्य च ख्येति । वर्धमानानागतकालौ । एवं

* का० शी० सू० ४. १४. २० ।

† 'उत्सृष्टा'—इति छ 'सृष्टा'—इति च इषो वा० वेवरेण । 'उत्सृष्टा,
 वह्निर्निर्गम्येति माधवः'—इति या० ६० ।

‡ 'यदेते'—इति च । 'यदेते'—इति च इषो वा० वेवरेण ।

बहुविधे 'तद् इय मेवानु' तद्भागरूपे। यथाक्रमे ते आहुती
भवत इत्यर्थे ॥ २४ ॥

अथ तयोर्गाहुत्यो ममस्तकामस्तकाले विधास्यन् भूतभविष्य
दादिदम्बस्यात्मप्रकारूपत्वम्, अज्ञानहारूपत्वे च दर्शयति—
'आत्मोव भूत मित्यादिना। 'आत्मा' खव पिता 'एव', 'भूतम'
यश्च भूतम्, तत् 'अहा', अतुभूतत्वात् प्रत्यक्षम्। एव मॉत्मनो
भुतस्य च अज्ञात्वमास्यात् आत्मभूत मिति तादात्म्य मित्यर्थे।
'अज्ञेव भविष्यदिति प्रतिज्ञा। तदुपपादनम्—'अनहा
शीत्यादि। 'अनहा' अप्रत्यक्षम्, प्रजाभविष्यत्तोरप्रत्यक्षत्व
नास्यात् तादात्म्य मित्यर्थे ॥ २५ ॥

एवम् 'आत्मोव जात मित्यादिषु इन्द्रान्तरेषु योत्रवा ॥ २६ ॥

'आत्मोवागत मिति। आत्मप्रकारूपेण अज्ञानहारूपेण
आहुती स्तुत्वा इत्यर्थे, स चाहारूप', मन्तोऽपि देवताप्रकाशकत्वात्
तथा ॥ २६ ॥

'आत्मोवाचेति। अचेति वर्तमानकाल, एव इत्यागामिकाल ॥ २७ ॥

'मा वा पूर्वकृतिरिति। 'ता पूर्वकृति मन्त्रेण जुहुया
दित्यर्थे। उक्तवाहुतिस्तु भविष्यन्नित्यमाणा अनागताद्यात्मक
प्रजाप्यामीदा सा ज्ञानहारूपा, अमन्त्रकत्व मपि तथेति।
तुण्यी तु भविष्यन्नित्यमाणागताद्यात्मकप्रजाप्यामीदा, मा
ज्ञानहारूपा, अमन्त्रकत्व मपि तथेति तुण्यी शिव या होतव्ये
त्यर्थे ० ॥ २८ ॥

जानदयेऽपि पूर्वस्था आहुते क्रमेण मन्तो दर्शयति—'म

यात्, तेन गर्भो हृती भवति । प्रातःकाले तु “ज्योतिः
सूर्यः सूर्यो ज्योतिः स्वाहा”-इत्यनेन • मन्त्रेण होमे
सति रेतोरूपस्य ज्योतिशब्दस्य द्विहरणात् अन्तर्गतो गर्भो
यद्भिः प्रजोत्पत्तिर्भवति † ॥ ३४ ॥-

“अथ प्रातरिति । अष्टम् ॥ ३५ ॥ ।

“तदाहुरिति । “अन्नावेवेतदिति । “अग्निर्ज्योतिरिति-
मन्त्रेण जुहन् ‘अन्नावेव’ अन्तं ‘सूर्ये’ ‘जुहोति’; ‘अतः सूर्यो
ज्योतिरिति ज्योतिशब्दोऽग्निरवचनः । अतो यथापठिताभ्या
मेव मन्त्राभ्यां होम इत्यभिप्रायः ।

“तदुदितहोमिना मित्वादि । ‘तत्’ उक्तविधानाम् ‘उदित-
होमिना मेव’, नानुदितहोमिनां सम्भवति । कथं मिति चेत्,
उच्यते—सूर्ये ह्यस्तुते ‘अग्निः ज्योतिः’ प्रकाशमानो भवति,
उदिते त्वानेयनेजस्रहूमात् सूर्यश्च प्रकाशवान् भवति । तस्मात्
“अग्निर्ज्योतिः—सूर्यो ज्योतिः”-इतिमन्त्रनिष्पाद्यस्वाम्निहोह-
होमस्य अग्नौ पूर्वोक्तद्वयं ‡ “गर्भं मेव करोति, न प्रजनयतीति
एवंरूपा निन्दा नास्तीत्यर्थः ।

तदुदितहोमपक्ष एवाश्रयणीय इत्यागच्छ ॥ तत्र दीवान्तर
माह—“इयं मेव परिचक्षेति । ‘यद्’ यस्मात् ‘अग्ने स्वाहा’,
‘सूर्याय स्वाहा’ इति ‘तस्यै’ दैवतार्थं प्रत्यक्षं न ह्ययते, किन्तु
“अग्निर्ज्योतिः—सूर्यो ज्योतिः”-इति प्रथमान्तत्वेन सम्प्रदान-

* वा० भं० २. २. ३ ।

† वा० धौ० छ० ४. १५. ११ ।

‡ पुराणादिषु ११५ ए० ६ पं दृश्यम् ।

- “प्रातर्भुहोममुत्ति”-इत्येव विधिः वा० धौ० छ० ४. १५. १

विभक्तेरभावात् देवतात्वस्य परोक्ष भेदात् पक्षस्य निन्दे-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

एवं निन्दानिन्दां प्रदर्शय, अनिन्द्यां पक्षान्तरं भाह—अने-
नैवेति । तदुक्तं सूत्रकृता—“प्रदीप्ता ० अभिलुहोति अग्नि-
र्होतिरिति † चञ्चुरिति ‡ वा”—इति ३ । “तत् सविष्टम-
दित्यादि, सुगमम् । “प्रत्यक्षं जुहोतीति । ‘जुवाणः’ इतिः
देवमानः ‘अग्निः’ वितु’ कामयता मिति प्रतिपादनात् अग्नेर्होमः
प्रत्यक्ष इति प्राशुक्तात् पक्षात् वैश्वदेवस्य हित्यर्थः । प्रातःकालीन-
मन्त्रेष्वप्येवं द्रष्टव्यम् ॥ ३७, ३८ ॥

हुतशिष्टस्य क्वालीमध्यस्य पर्ययो ब्राह्मणानां धानं विधिकुः
ततोऽथ एव ब्राह्मणोऽग्निहोत्रहोमस्याध्वर्युरिति प्रतिपादयति—
“ते होचुरित्यादिना । “अथ यत् श्यावा मिति । अग्निहोत्र-
होममाधनभूतायां सुचि यत् हुतशिष्टम्, तस्यैव द्विः प्राश्र्यातीति
प्राशनं विहितम्; यत् श्यावा भवतिष्ठते, तत्तु नाग्निहोत्रो-
च्छिष्टम् । तत्र दृष्टान्तः—“यथा परिष्क इति । परितो नई
परिष्कितं । धान्यपूर्णं शकटस्योपरि श्यापितम्; यथा तस्मात्परिवी
निर्वापयितुं तद्वत् धान्यं न शिष्यते, किन्तु पुनरपि यागान्तरयोग्य
मिव । ‘एवं तत्’ श्यावा पर्य इत्यर्थः । तथा चाध्वर्युरिव तत्

० ‘प्रदीप्ताया मिति ह ।

† वा० भं० ३ २. १, २ ।

‡ वा० भं० ३ १० १, २ ।

§ का० श्रौ० सू० ४ १४ १४ ।

। ‘परिष्कितं’—इति च । ‘परिष्केत’ इति च इती वा० विवरिष ।

पान मिति नियमाभावात्:- यः कोऽपि ब्राह्मणस्तत्
पित्रेदित्यर्थः † ॥ ३८ ॥ ३ [३. १.] ॥

ति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयांशे तृतीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ इत्याय ब्राह्मणम्.)

एता इ वै देवता योऽस्ति । तस्मिन्वसन्ती-
न्द्रो यमो राजा नडो नैषिधो अनयन्त्साङ्गमनो-
ऽसन् पाएसवः † ॥ १ ॥
तदा ऽएष एवेन्द्रः । यदाहवनीयो ऽथैष एव
गार्हपत्यो यमो राजायैष एव नडो नैषिधो
यदन्वाहार्यपचनसद्युदेतमहरहर्दक्षिणत आहरन्ति
तस्मादाहुरहरहर्व्वं नडो नैषिधो- यमए राजानं
दक्षिणत उपनयतीति ‡ ॥ २ ॥

* "आस्यां परिश्रितं तद् ब्राह्मणः पित्रे" - इति का० धौ० सू०
४. १४. ११ । "नार्यं ब्राह्मणस्य पाने नियमः, किं तद्ब्राह्मणस्य प्रतिषेधो-
ऽयम्" - इति च तद्गीतायां या० दे० ।

† 'पाएसवः' - इति घ, ङ ।

‡ 'नोति' - इति घ, ङ ।

अथ य एष सभाया मग्निः । एष एवान-
 श्र त्सद्मनः । स्तद्यदेत मनशित्वेवोपमङ्गच्छन्ते तस्मा-
 देषो ऽनशन्नश्च यदेतद् भस्मोद्भृत्य परावपन्त्येष एवा-
 सन् पाण्डवः स यो ह्येव मेतद्देदैवं मय्येता देवता
 व्वसन्तीति सुव्याङ्गैवैतांलोकान् जयति सुव्याङ्गोक्ता-
 ननुसञ्चरति ॥ ३ ॥

तेषा मुपस्थानम् । यदेव सायं प्रातर्गाहवनीय
 मुप च तिष्ठत ऽउप चास्ते तदेव तृषोपस्थान मयं
 यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्य मास्ते वा जिते वा तदेव
 तृषोपस्थान मय यत्रैव संवत्स्रन्वाहार्यपचनमुपस्मरेत्
 तदेव तं मनसोपतिष्ठेत तदेव तृषोपस्था-
 नम् ॥ ४ ॥

अथ प्रातः । अनशित्वा मुहूर्तए सभाया
 मासित्वापि कामं पत्न्ययेत तदेव तृषोपस्थान मय
 यत्रैव भस्मोद्भृत मुपनिगच्छेत्तदेव तृषोपस्थान मेव सु
 हायेता देवता उपस्थिता भवन्ति ॥ ५ ॥

यजमानदेवत्यो वै गार्हपत्यः । अथैष भ्रातृव्य-
 देशत्यो यदन्वाहार्यपचनस्तस्मादेतं नाहरहराहियुर्न

इ वा ऽप्यस्य सपत्न्या भवन्ति यस्मैवं ब्विदुष एतं
नाहरहराहरन्त्यन्वाचार्यपुत्रो वा ऽएषः ॥ ६ ॥

उपवसथ ऽएवैन माहरेयुः । यन्नेवास्मिन्यद्यन्ती
भुवन्ति तद्यो हास्यैषो ऽमोघायाहृतो भवति ॥ ७ ॥

नवावसिते * वै न माहरेयुः । तस्मिन् पचेयुस्तद्
ब्राह्मणा अग्नीयुर्यद्यु तन्न विन्देद्यत्पचेदपि गुरेभ
दुग्ध मधिशयितवै ब्रूयात्तस्मिन् ब्राह्मणान्पाययितवै
ब्रूयात्पापीयात्सो इ वा ऽप्यस्य सपत्न्या भवन्ति
यस्मैवं ब्विदुष एवं कुर्वन्ति तस्मादेव मेघ चिकी-
र्षेत् ॥ ८ ॥

तद्यत्रैतत्प्रथमए समिधो भवति । धूप्यत † ऽद्भव
तर्हि हैष भवति रुद्रः स युः कामयेत यथेमा रुद्रः
प्रजा अश्रद्धयेव त्वत्सहसेव त्वन्निघातमिव त्वत्सुवत
ऽएव मन्न मद्या मिति तर्हि इ स जुहुयात्प्राप्नोति
हैवैतदन्नाद्यं य एवं ब्विद्वांस्तर्हि जुहोति ‡ ॥ ९ ॥

अथ यन्नेतत्प्रदीप्ततरो भवति । तर्हि हैष

* "नवावसिते"—इति स्यात् सायणमन्मतः ।

† 'धूप्यत'—इति च डा०-वेवरेण दृष्टः ।

‡ 'जुहोति'—इति न, 'जुहोति'—इति च, क। इदोपरिष्ठात्तैवम् ।

भवति वृक्षः स यः कामयेत यथेमा वृक्षः
 प्रजा गृह्णन्निव त्वत्सहसेव त्वन्निघात मिव त्वत्सुचत
 ऽएव मन्न मद्या मिति तर्हि ह स जुहुयात् प्राप्नोति
 हैवैतदन्नाद्यं य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १० ॥

अथ यच्चैतत्प्रदीप्तो भवति । उच्चैर्धूमः परमया
 जूत्या बलवतीति * तर्हि हैष भवतीन्द्रः स यः
 कामयेतेन्द्र इव श्रिया यशसा सा सिति तर्हि
 ह स जुहुयात् प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य एवं
 विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ ११ ॥

अथ यच्चैतत्प्रतितुरा मिव । तिरुधीवार्चिः सः
 शान्त्यतो † भवति तर्हि हैष भवति मित्रः स यः
 कामयेत मैत्रेणेद मन्न मद्या मिति य माहुः सर्व्व
 वा ऽभयं ब्राह्मणो मित्रं न वा ऽभयं क्व चनु
 हिनस्तीति तर्हि ह स जुहुयात् प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं
 य एवं विद्वांस्तर्हि जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यच्चैतद्द्वाराश्चाकश्यन्त ऽइव । तर्हि हैष
 भवति ब्रह्म स यः कामयेत ब्रह्मवर्चसी सा मिति

* 'बलवतीति'—इति च इत्ये वा० मेवरेण ।

† 'शान्त्यतो'—इति च, क ।

तर्हि ह सु जुहुयात् प्राप्नोति हैवैतदन्नाद्यं य एवं
 विवांस्तर्हि जुहोति ॥ १३ ॥

एतथा मेकं संवत्सरं मुपेत्यत् । स्वयं जुहुयादि
 वासान्यो जुहुयाद्य यो ऽन्यथान्यथा जुहोति
 यथापो वाभिखुन्नन्नान्नाद्यं सु सामि निवर्तेतैवं
 तद्य यः सार्धं जुहोति यथापो वाभिखुन्नन्नान्ना-
 द्याद्यं तत् त्रिमे ऽभिवृद्ध्यादेवं तत् ० ॥ १४ ॥

अभयो ह वा ऽएता अन्नाद्यश्च यदाहुतयः ।
 अभि हैवैतदन्नाद्यं दणति य एवं विद्वानग्निहोत्रं
 जुहोति ॥ १५ ॥

सा या पूर्वोहृतिः । ते देवा अथ योत्तरा
 ते मनुष्या अथ यत् सुचि परिशिनुष्टि ते
 पशवः ॥ १६ ॥

स वै कनीय इव पूर्वा माहुतिं जुहोति ।
 भूय इवोत्तरां भूय इव सुचि परिशिनुष्टि ॥ १७ ॥

स यत् कनीय इव पूर्वा माहुतिं जुहोति ।
 कनीयाऽसौ हि देवा मनुष्येभ्यो ऽथ यद् भूय ऽइवोत्तरां
 भूयाऽसौ हि मनुष्या देवेभ्यो ऽथ यद् भूय इव

(३५० २वा०)

सुचि परिशिनष्टि भूयांसो हि पशवो मनुष्येभ्यः
 कुनीयांसो ह वा ऽअस्य भार्या भवन्ति भूयांसः
 पशवो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तद्वै समृद्धं
 यद्य कुनीयांसो भार्या असन् भूयांसः पशवः ॥
 १ = ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ [३, २.]

अथान्युपस्थानं विधित्सुस्तेषां मन्वीनाश्च दैवतरुपता
 माह—“एता ह वा इति । योऽग्निः यो यजमानो विद्यते,
 तस्मिन् ‘एता’ पश्यमाणा देवता निवसन्ति । तासु ‘इन्द्रः,
 यमः, नड, निषिधः इति ॥ निषधदेशाधिपतिर्नलः प्रसिद्धो
 राजा । ‘अनश्नन्तद्दमनः’ इति सम्भोऽग्निरुच्यते, ‘असन्
 यांसव’—इत्यावमथ्यः ॥ १ ॥

एवं तच्छिष्टानां स्वरूपप्रतिपादनं “तदा इत्यादिना
 क्तिपते । ‘अन्वाहार्यपचनः’ अग्निः, ‘एष एव’ (‘नडः’)
 नलः, ‘निषिधः’—इति निर्दिष्ट । निषिधराजस्य च नलस्य,
 दक्षिणाग्नेय साम्य माह—“तद्यदिति । अग्निहोत्रहीमकाले
 एव † अन्वाहार्यपचनं ‘यद्’ यस्मात् ‘दक्षिणतः अहरच्च
 आहरन्ति’, तस्मादेव ‘निषिध’ नलोऽपि यमस्य राज्ञ ‘दक्षिणतः’
 उपगच्छतीति लोकप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ २ ॥
 “अथ य एष सभाया अग्नि, ‘एष एवानश्नन्ति ॥

* ‘नलो ( ) निषध ( ) इति’—इति च ।

† इति च ।

‘एषः’ सभ्योऽग्नि, अनगित्वैव प्रातः सभ्यः सङ्गम्यत इति ध्युत्पत्त्या अनश्रग्त्सङ्गमन इति पदद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । “भस्मोद्भूत्येति ३ । गार्हपत्याङ्गवनीयादिगतं भस्म उद्भूद्य ‘यत्’ प्रातरेव आवसथे ‘परावपन्ति’ । “एष एवासन्निति । भस्मनः पांसुत्पत्त्यात् ‘पांसवः’ भस्मरूपाः पांसुसम्बन्धिनश्च । एवं पश्चाना मग्नीनां देवतात्मकत्वं प्रतिपाद्य एतद्भेत्तुः फलमाह— “स य इति ॥ ३ ॥

“तेषां सुपस्थानमिति । यत्पत इति शेषः । आङ्गवनीयस्य समीपेऽवस्थानं † भासनं शयनं वा क्रियते ; ‘तदेव तस्योपस्थानम्’ ‡ । ‘प्रतिपरेत्य’ आङ्गवनीयागारात् प्रतिनिवर्त्य गार्हपत्यसमीपे पासं वा शयनं वा क्रियते, ‘तदेव तस्योपस्थानम्’ § ; “संज्ञ-चित्ति । तत्रैव ‘तं मनसोपतिष्ठते’, ‘तदेव तस्योपस्थानम्’ ॥ ; अग्निहोत्रं स्वाङ्गस्यापि तस्य सम्प्रदात इत्यर्थः ॥ ३ ॥

“अथ प्रातरिति । “सभाया मासित्वेति । भोजनात् प्रागेव ‘सुहृत्ते’ ‘सभायाम्’ उपविश्य, पद्यात् यथेच्छं ‘पश्येत्’ परिगमनं ‘कुर्वीत’ ¶, ‘तत्’ भासनं ‘तस्य’ सम्भानेः ‘उपस्थानम्’ । उद्भूत-भस्मोपगमनं नैव भावसथोपस्थानम् ६० ॥ ५ ॥

यदेतदन्वाहार्यस्याहरहर्दक्षिणत आहरणम्, तदुपवसथ एवाहनि कर्त्तव्यं नान्यत्रेति विधिपुराह— “यजमानदेवत्वो वा इति ११ अहरहराहरणे यजमानस्य शत्रुदेहमन्वन्विता भवती-

* का० श्रौ० सू० ४, १५, २४ ।

† का० श्रौ० सू० ४, १५, २० ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १५, २२ ।

•• का० श्रौ० सू० ४, १५, २३ ।

† ‘समीपे यत् स्थानं’—इति च ।

§ का० श्रौ० सू० ४, १५, २१ ।

¶ ‘करोति’—इति च ।

|| का० श्रौ० ॥

त्वर्थः । “अन्वाहार्यपचनः”—इति यौगिकी सञ्ज्ञा, तस्मात्
सोऽन्वाहार्यः ॥ ६ ॥

“उपवसथ इति ० । ओदनो यस्मिन्नहनि अग्नी पक्तव्यः,
तत्रैवोपवसथेऽहनि तस्याहरणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “अमोघायेति ।
सप्रयोजनायेत्यर्थः ॥ ७ ॥

“नवावसिन्ते वेति १ । नव नवावसयो नवावसथः ; नूतनं
स्यानम् प्राप्य ‘शनम्’ अन्वाहार्यपचनम् ‘आहरैयुः’ । आहरण-
प्रयोजनं माह—“तस्मिन्निति ३ । “यद्यु तव विन्देदिति ।
पक्तव्यास्तभि गोर्दुग्ध्वा यय एव तस्मिन्नग्नी ‘अधिययितवै’ अधि-
ययितुं ‘ब्रूयात्’ ४ । तुमर्थे नवै-प्रत्ययः ॥ । एवञ्चान्वाहार्य-
पचनस्याहरणं चिह्नत आहरणमित्येकः पक्षः, यस्तु देशान्तरे
प्रवसन् यजमानः अह्नवः पाकसमये तत्कालमभूतं स्वकीय
अन्वाहार्यपचनं अहरेत् उपवसथ एवेति द्वितीयः, नवावसथे
वेति तृतीयः । सूत्रकृत्याप्युक्तम्—“आहरणं नैकेषां सुपवसथे
नवावसथे वा तस्मिन् पचेयुवमांसम्, याक्याभावे गोःपयोऽधिययितवै
ब्रूयात्”—इति ५ ।

एव अन्वाहार्यपचनस्य न प्रतिदिवस आहरणं किन्तुपवसथे
नवावसथे वेति यदुक्तम्, तस्य फलं माह—“यापीयांस इति ।
अन्वाहार्यपचनस्य भ्रातृष्यस्यानीयत्वात् तस्य प्रतिदिवस आहरणा-
भावात् शतुष्यो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाहवनीयान्नेरवस्थाविशेष सुपजीव्य रुद्रवरुणेन्द्रादिदेवता-

० का० श्रौ० सू० ४, १३, ७ ।

३ का० श्रौ० सू० ४, १७, ६ ।

४ पा० सू० ३, ४, ६ ।

१ का० श्रौ० सू० ४, १३, ८ ।

५ का० श्रौ० सू० ४, १३, १० ।

६ का० श्रौ० सू० ४, १३, १-१० ।

रूपान् प्रकन्ध्य काम्यान् होमकालानाह—“तद्यत्रेतदिति ० ।
 काष्ठे. समिद्धोऽग्निर्वदा प्रथमं धूमायमानो भवति १, तस्मिन्
 ममये एष रुद्रात्मको भवति । “यथेमा रुद्र इति । ‘यथा’
 खलु ‘रुद्रः’ ‘इमाः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘अन्नहवेव त्वत्’ अप्रियेणैव
 एकवारम्, ‘सहसेव त्वत्’ खनात्कारेष्वेव एकवारम्, तथा
 ‘निघात मिव त्वत्’ प्रजानां हनन मिव एकवारम्, ‘सवते’
 समवेति ; ‘एवम्’ एवाहं सर्वम् ‘अन्नम्’ उपसंहृत्य ‘अद्याम्’
 भक्षयेयम् ‘इति’ ‘य. कामयेत’, ‘म’ यजमानः ‘तर्हि’ तस्मिन्
 रुद्रात्म्येऽग्नी ‘सुहृयात्’ । एव सुत्तरत्वापि योज्यम् ॥ ८ ॥

“अथ यत्रेतत् प्रदीततरो भवतीति ३ । प्रदीतावस्य
 आहवनीयो वरुणात्मकः । “गृह्णन्निव त्वदिति । वरुणो हि
 पापीयसीः, प्रजा. आत्मीयेः पापीः ‘गृह्णन्निव’ भवति, तद्ददय
 मपि सर्वं मवाद्य सुत्पाद्यन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ यत्रेतत् प्रदीतो भवतीति ४ । “उर्ध्वधूम इति ।
 यस्या भवत्याग्रा माहवनीय प्रदीता ससुहृतधूमो भूत्वा
 महता वेगेन ‘बन्वन्नि’—‘इति’ एव गन्दायते, तदवस्योऽग्निरिन्द्रा-
 त्मक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

“अथ यत्रेतत् प्रतितरा मिवेति ॥ । काष्ठेषु दग्धेषु
 ‘मगाम्यत.’ ‘अग्नेः अर्चि.’ ‘प्रतितरा’ निरुद्धतराम् ‘इव’,

० का० श्रौ० ४. १५. १६ मूलं दृश्यम् ।

१ “‘धुञ्जत इव’ धूमायमान इव भवति”—इति च ।

३ का० श्रौ० ४. १५. १७ मूलं दृश्यम् ।

४ का० श्रौ० ४. १५. १८ मूलं दृश्यम् ।

५ का० श्रौ० ४. १५. १९ मूलं दृश्यम् ।

जहोऽधोगमनाभावे 'तिरथीव' भवति ॥ "य माङ्गुरिति ।
माङ्गणस्य यजमानस्य होमकाले इत्यर्थः ॥ १२ ॥

- "अथ यज्ञैतदङ्गारत्वाकथ्यत इवेति १ । सर्वासु क्वात्सासु
निष्ठत्वासु केवलं अङ्गारा अत्यये दीप्यन्ते ; तथा भवस्थायाम्
'एवः' अग्निः 'मङ्ग' परमङ्गात्कालो 'भवति' ॥ १३ ॥

"पतेषां मिक मित्यादि । 'एतेषां' अङ्गाद्यवस्थाविशेषाणां
मध्ये 'एकं' 'संवत्सरं' संवत्सरपर्यन्तं निरन्तरं मनुमिषेत् । 'यदि'
यजमानः 'स्रग्म्' एवाग्निहोत्रं 'सुहृत्' भवति, 'अथो वा'
अध्वर्युः 'सुहृद्यात्', उभयोरप्येव संवत्सरनियमः कः ॥

यस्य संवत्सरमध्ये उत्तमनियमं परित्यज्य 'अथवा' प्रतिदिवसं
प्रकारान्तरेण 'सुहोति', तस्य दोषं दृष्टान्तपुरस्सरं माङ्—
'यथेति । 'अप.' 'अभि'-मत्स्र वापीकृपादिकं 'स्रग्म्', 'अन्यद्'
श्री.ह्रस्ववादिक्म् 'अथाथं वा' सम्पादयन्, 'अभि' अर्षेणते
'यथा' 'निवस्येत्' 'एवम्' एव 'तत्' अन्यथाग्निहोत्रहवन
मित्यर्थः ॥

संवत्सरपर्यन्तं निरन्तरं मिकं पक्षं कुरुते यजमानस्यो-
द्विष्टकल्पमात्रं माङ्— "अथ य इति । 'माङ्' सङ्. निरन्तर्येण
'य.' भवत्सरे 'सुहोति', सिद्धं मन्थत् । 'अथाथम्' 'अभिदक्षति'
न उ.पादयतीत्यर्थः ॥ १४. १५ ॥

पूर्वात्तरादुत्तिद्रव्ययोरवगिष्टस्य शीतशीतरे भूयस्त्वं विधाय
प्रतिपादयति— 'मा येत्यादिना ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

० 'अङ्गाद्यवस्थाविशेषाणां मध्ये'—इति च ।

१ का० शी० ३. १४. २० छ० दृष्टव्यम् ।

; का० शी० छ० ३ १४ २० च ३ का० शी० न० ३ १४ २० च

“स यत् कनीय इति । “भार्या भवन्तीति । भर्त्सिष्यः
प्रजा भवन्तीत्यर्थं ॥

“तद्वै सद्य मिति । यत्र खलु भोज्या मत्कीयस्वम्,
भोग्यसम्पत्तिर्भूयसी, तत् खलु सद्य मित्यर्थः ॥ १८ । ४
[३. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनगतपयमाङ्गणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः† ॥

* “अयं वा जुहुयात् उपसमये नियमः”—इति का० शौ० ४ १५. १५.
१६ मूर्तेः । “अत्रैदा अय मेव वापिहोषं जुहुयात् अथो वा”—इति,
उपसमयप्रसङ्गेन प्रौढमास्यमाषास्ये उच्यते । तत्र अय मेव इति रात्रौ
अपिहोषं जुहुयादित्यर्थं नियमः । मृतकैश्चतुर्दशितुस्तदाल मेव आत्मा
अय मेव होमः कार्यः—इति च तयोर्प्राञ्चिकदेवतते व्याख्याने ।

† “कष्टिकामङ्गणम् १०३”—इति क. म. पृथक् नास्ति, “काश्री १०३”
इति—म. प. उयोः कश्चन । तत्र १ भा० २८ क०, २ भा० १८ क०, ३ भा०
१६ क० ४ भा० १८ क०, मद्रुचनया १०३ निहम् ॥

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

युव वै प्रजापतिः प्रजाः समृजे ० । स युवा-
 ग्निं पृ समृजे स इदं जातः सूर्वं मेव दुग्धु
 दध ऽब्रुत्येवाविसु मेव ता यास्तर्हि प्रजा आमुस्ता
 हैनद् सम्पेष्टुं ? दधिरे सो ऽतितिष्ठमास्यः पुरुष
 मेवाभ्येयाय ॥ १ ॥

सु हीवाच । न वा ऽब्रुह् मिदं तितिष्ठे इन्मा
 स्वा प्रविशानि तं मा जनयित्वा विभृहि स
 युधैव मां त्व मग्निं लोके † जनयित्वा भरिष्यस्वेव
 मेवाहं त्वा ममुष्मिं लोके जनयित्वा भरिष्यामीति
 तयेति तं जनयित्वा विभः ॥ २ ॥

० 'मदधे'— इति च, म, 'मदधे'— इति च, ड ।

† 'मग्निं लोके'— इति च 'मग्निं लोके'— इति च, ड । एव
 मिहोत्तरवारि चरेत्

स यद्गनी ऽथाधत्ते ० । तद्देनं जनयति तं जनयित्वा विभर्त्ति स यथा द्वैष एतं मन्त्रिंल्लोके जनयित्वा विभर्त्सेव मु द्वैष एतं मन्त्रिंल्लोके जनयित्वा विभर्त्ति ॥ ३ ॥

तन्न साम्युदासयेत् । सामिं हाश्वै सु ग्लायति स यथा द्वैष एतस्मा ऽमन्त्रिंल्लोके सामिं ग्लायत्येव मु द्वैष एतस्मा ऽमन्त्रिंल्लोके सामिं ग्लायति तस्मान्न साम्युदासयेत् ॥ ४ ॥

स यत्र नियते । यत्रैन मग्नावभ्याद्धति तद्देपो ऽग्नेरधिजायते स एष पुत्रः सन् पिता भवति ॥ ५ ॥

तस्मादितद्वपिणाभ्यनुक्तम् † । शतमिदुं गरुदी ऽमि देवा यत्रा नद्यक्रा जरसं तनुनाम् । मुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तो रिति पुत्रो ह्येष सन्त्य ‡ पुनः पिता भवत्येतन्न तद्यस्माद्गनी ऽथाद्धीत ॥ ६ ॥

तदा ऽएष एव मृत्युः । य एष तुपति-

० 'ते'—इति ष, म, 'ते'—इति ष, छ ।

† 'तद्'—इति ष ष । ‡ 'मरुत्'—इति ष इषो भा० देवरेण ।

तद्यदेष एव मृत्युस्तस्माद् या एतस्मादूर्वाच्यः
 प्रजाप्ता म्रियन्ते ऽथ याः पराच्यन्ते देवास्तस्माद्
 ते ऽमृतास्तस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्व-
 भिहिता यथाश्रवां ऽश्रवाभिधान्या वाभीशुतिर्व्वैव
 मस्येमाः सर्वाः प्रजा रश्मिभिः प्राणेष्वभिहिता
 स्तस्माद् रश्मयः प्राणानभ्यवतायन्ते ॥ ७ ॥

स यस्मै कामयते । तस्मै प्राणमादायोदिति स
 म्रियते ० स यो ह्येतं मृत्युमनतिमुच्यथासुं लोकमेति
 यथा ह्येषांश्लोके न संयतमाद्रियते यदा यदैव
 कामयते ऽथ मारयत्येव मुह्येषांश्लोके पुनः-
 पुनरेव प्रमारयति ॥ ८ ॥

स यत् सायमस्तमिते दे ऽप्याहुती जुहोति ।
 तदेताभ्यां पूर्व्वाभ्यां पद्भ्यां मेतस्मिन् मृत्यौ प्रतितिष्ठ-
 त्यथ यत् प्रातरनुदिते दे ऽप्याहुती जुहोति
 तदेताभ्यां मपराभ्यां पद्भ्यां मेतस्मिन्मृत्यौ प्रति-
 तिष्ठति स एनमेव उद्यन्नेवादायोदिति तदेतं ‡

० 'संम्रियते'— इति क म तयो वा० नेवरेण च ।

† 'यदैव'— इति घ ङ यदैव— इति च वा० नेवरेण वृत् ।

‡ 'तदेतन्' इति क

मृत्यु मृतिमुच्यते सैपाग्निहोत्रे मृत्योरुतिमुक्तिरुति
 ध्व वै पुनर्मृत्युं मुच्यते य एव मेता मग्निहोत्रे मृत्योरुति-
 मुक्तिं ब्वेद ॥ ९ ॥

यथा वा ऽद्रुपोरुनीकम् । एवं यज्ञाना मग्नि-
 होत्रं येन वा ऽद्रुपोरुनीक मृति सर्वा वै तेनेषु-
 रेत्येतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव एतं मृत्यु मृति-
 मुक्ताः ॥ १० ॥

अहोरात्रे ह वा ऽभमुष्मिंस्त्रोके परिश्रवमाने ।
 पुरुषस्य सुकृतं क्षिणुतो ऽर्वाचीनं वा ऽपुतो
 ऽहोरात्रे तयो हास्याहोरात्रे सुकृतं न
 क्षिणुतः ॥ ११ ॥

स यथा रथोपस्थे तिष्ठन् । उपरिष्ठाद्रथचक्रे
 पत्न्यङ्गमाने ऽउपावेक्षतेतैवं परस्तादर्वाचीनो ऽहोरात्रे
 ऽउपावेक्षते न ह वा ऽभस्याहोरात्रे सुकृतं क्षिणुतो
 य एव मेता महोरात्रयोरुतिमुक्तिं ब्वेद ॥ १२ ॥

पूर्वेणाहवनीयं परीत्य * । अन्तरेण गार्हपत्यं
 घैति न वै देवा मनुष्यं ब्विदुस्त एन मेतदुन्त-
 रेणातियुक्तं ब्विदुष्यं वै न इदं जुहोतीत्यग्निर्ब्वे

पाप्मनो ऽपहन्ता तावस्त्राहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्चान्तरे-
णातियतः पाप्मान मपहतः सोऽपहतपाप्मा ज्योति-
रेव श्रिया युशसा भवति ॥ १३ ॥

उत्तरतो वा ऽग्निहोत्रस्य द्वारम् * । स यथा
द्वारा ऽपश्येतेवं तदथ यो दक्षिणत एत्यास्ते
यथा वहिर्धा चरेदेवं तत् † ॥ १४ ॥

नीर्हं वा ऽएषा स्वर्ग्या । युद्ग्निहोत्रं तुद्या
ऽएतस्यै नावः स्वर्ग्याया आहवनीयस्यैश्च गार्हपत्यञ्च
नीमण्डे ऽभ्येष एव नावाजो यत् क्षीर-
होता ॥ १५ ॥

स यत् प्राडुपोद्देति । तदनां प्राची मभ्यजति
स्वर्गं लोकं सभि तुया स्वर्गं लोकं समश्नुते तुद्या
ऽउत्तरत ऽआरोहणं सैनं स्वर्गं लोकं
सुमापयत्यथ यो दक्षिणत एत्यास्ते यथा
प्रतीर्णाया मागुष्केत् सु द्विहीयेत स तत एव
वहिर्धा स्यादेवं तत् ‡ ॥ १६ ॥

अथ या मेतां सन्निध मभ्यादुधाति सेटका

* 'द्वारम्'— इति क, ग, घ, ङ ।

†, ‡ 'तत्'— इति घ, ङ ।

येन मुत्तेण जुहोति तद्यजुर्येनेता मिष्टका मुप-
 दधाति यदा वा ऽद्भृष्टकोपधीयते ऽथाहुतिर्हूयते
 तदस्थोपहितास्त्रेष्टकास्त्रेता आहुतयो ह्यते या
 एता अग्निहोत्राहुतयः ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्वा ऽअग्निः । संवत्सरो वै प्रजापतिः
 संवत्सरे-संवत्सरे इ वा ऽअथाग्निहोत्रं चित्थेना-
 ग्निना सन्तिष्ठते संवत्सरे-संवत्सरे चित्थ मग्नि
 माप्नोति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्येतदु हास्या-
 ग्निहोत्रं चित्थेनाग्निना सन्तिष्ठते चित्थ मग्नि
 माप्नोति ॥ १८ ॥

सप्त च वै शतान्यशीतीनामृचः । द्विष्गतिश्च
 स यत् सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति ते द्वे ऽआहुती
 ता अथ संवत्सर ऽआहुतयः सम्पद्यन्ते ॥ १९ ॥

सप्त चैव शतानि द्विष्गतिश्च । संवत्सरे-
 संवत्सरे इ वा ऽअथाग्निहोत्रं महतोक्थेन सम्पद्यते
 संवत्सरे-संवत्सरे महदुक्थं माप्नोति य एवं विद्वान-
 नग्निहोत्रं जुहोत्येतदु हास्याग्निहोत्रं महतोक्थेन
 सम्पद्यते महदुक्थं माप्नोति ॥ २० ॥ १ [३.३.] ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथेतयोर्गाहपत्याहवनीययोरग्न्योरुपस्थानं विधित्सुः प्राग्निहितं
 आधानाग्निहोत्रे समुच्चित्य क्रमेण स्तोति— “यच्च वा
 इत्यादिना । यदा खलु प्रजापतिः प्रजाः सृष्टवान्, तदा
 ‘अग्निम्’ इमं मपि समर्ज । ‘मः’ च ‘जातः’ अग्निः ‘सर्वम्’
 ‘इदं’ जगत् ‘दग्धुम्’ ‘दध्ने’ उद्युक्तो बभूव, ‘इति’ इदं सर्वं
 जगद् व्याकुलं बभूत् । “ता इमं मिति । ‘एनम्’ अग्निम् ।
 “मोऽतितित्तमाण इत्यादि । ‘अतितित्तमाणः’ प्रजाभिधिकी-
 पितं देवण ममइमानः कर्माधिकारिणं ‘पुदयम्’ अभिजगामे-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

“स होवाचेति । अभिगम्य किमुक्तवानिति, तदाह— “न
 वा अह मिति । ‘नितित्ते’ मोदुं शक्नोमि । निगदमित्त
 मन्यत् ॥ २ ॥

एव मन्दिना प्रार्थितः, ‘तथा’ ‘इति’ अङ्गीकृत्य पुनपेण
 तथैवानुष्ठित मिति दर्शयति— “न यदग्नीत्यादिना ॥ ३ ॥

एय मग्न्याधामेन जनितस्याग्नेर्भरणं विधाय, तस्य भरणान्
 प्राक् उदासनं निषेधति— “तथेति । ‘सामि’ मध्ये यद्यग्निम्
 ‘उदासयेत्’ विद्यजेत्, तर्हि ‘अग्ने’ यजमानाय ‘मः’ अग्निः
 ‘सामि’ अर्हत्यानिद्युक्ती भवति । “स यथेत्यादि । इह लोके
 येय मन्दिस्थानिः, मा आमुषिकयजमानग्न्यानेहेतुर्भवतीत्यर्थः ।
 तस्मादाभरणान्तम् अग्निर्दार्य इति निगमयति— “तत्रा-
 दिति ॥ ४ ॥

“म यत्नेति । “यत्नेन मग्नाविति । ‘एनं’ अतं यजमानं
 पेश्मैधिकविधिना अग्नी प्रक्षिपन्तीत्यर्थः । ‘मः’ ‘एयः’
 अग्निः । “पुत्रः मन् पिता भवतीति । यजमानस्य जीवना-

वस्याया माधानेनोत्पादितत्वादमित्यस्य पुत्रः, मरणादूर्ध्वन्तु
तस्मादग्नेर्यजमानस्य जननात् पुत्र एव तस्य पिता भवति
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पुत्रस्य सतः पित्रत्वं विरुद्धं मित्वाशङ्क्य काश्चिद्वर्षं
संवादयति—“तस्मादिति । ‘ऋषिणा’ मन्त्रेण । स च ‘शत
मित्पु शरद इत्यादिकः ॥ तस्य चाय मर्यः । ३ ‘देवाः !’
‘अग्नि’ अग्निके, अनुष्णाणां समीपे प्रागुष्टेन परिकल्पिताः
‘शतं’ शतरुक्षाका एव ‘शरदः’ संवत्सराः खलु ‘यत्र’ यस्मिन्
प्रायुषि शतसंवत्सरे ‘तनूनां’ शरीराणां ‘जरसं’ जरां ‘वक्रा’
छातवन्तः, ‘यत्र’ च ‘पुत्रासः’ सन्तोऽपि अपत्योत्पादनेन
पितरो भवन्ति, ‘नः’ अस्माकं तत् ‘प्रायुः’ ‘गन्तो’
ममनात् पूर्वं ‘मध्या’ मध्ये ‘मा रीरियत’ हिंसनं मा क्षपत
इति ॥ “पुत्रो ह्येष सन्निति । मानुषस्य यजमानस्य ‘एषः’
अग्निः आधानादुत्पन्नतया ‘पुत्रः सन्’ देवगरीरापस्य तस्यो-
त्पादनेन ‘पुनः पिता भवति’ इति ‘एतत्’ खलु ‘ऋषिणा’ ‘अभ्य-
नूक्तम्’ इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अग्निहोत्रहोमस्यामृतत्वप्राप्तिसाधनत्वं वक्तुं सूर्यस्य मृत्युरूपतां
प्रतिपादयति—“तदा एष एवेति । “रश्मिभिरिति । सूर्यस्य
किरणैः प्राक्षेपु ब्रह्मा इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“यथेति । अश्वो-
ऽभिधीयते बध्यतेऽनयेत्यश्वामिधानी, तथा ; अग्नीगवोऽन्या
रण्यवन्ताभिवेत्यर्थः । “तस्माद्गु रश्मय इति । यस्मात् सूर्य-
रश्मिभिः प्राक्षेपु ब्रह्मा ब्रह्माः, तस्मादेव कारणात् न

‘रश्मयः’ प्रजानां ‘प्राणान्’ ‘अभि-’लक्ष्य ‘धवतायन्ते’ धवसा-
र्यन्ते ॥ ७ ॥

“स यस्येत्यादि । निगदसिद्धम् । “स यो हेत मिति ।
‘एतं’ सूर्यात्मकं मृत्युम् ‘अनतिमुच्य’ अनतिक्रम्य ‘यः’ स्वर्गं
प्राप्नोति, ‘स’ भूलोक इव तथापि ‘पुनरेव’ मार्यते, न त्वमृतत्व-
प्राप्तिस्तस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

कथमर्हं तस्य मृत्योरतिमोक इति, तथाह— “स यदिति ।
सायम्प्रातरग्निहोत्रे हे हे आहुती ह्येते, अतस्ताभिद्यतस्यभिराहु-
तिभिः तस्मिन् सूर्यात्मके ‘मृत्यौ’ विषयभूतं सति यजमानः ‘प्रति-
तिष्ठति’ । ‘स. एवः’ सूर्यः ‘एतं’ यजमानं रश्मिभिः ‘धादाय’
एव ‘उदेति’, स च ‘एतं’ मृत्युम् अतीत्य ‘मुच्यते’ इत्यर्थः ॥

एव मग्निहोत्रे मृत्योरतिसुक्तिं प्रतिपाद्य, तद्वस्तुः फलमाह—
“अति हेति ॥ ९ ॥

एव मग्निहोत्रद्वारा इतरयज्ञेष्वतिसुक्तिः सिद्धेति दर्शयति—
“यथा वा इत्यादिना । ‘यथा’ खलु ‘इषोः’ वाणस्य ‘अनीकम्’
मुखम्, प्रधानम्, ‘एवम्’ एव ‘यज्ञाना मग्निहोत्रम्’ । ‘यिन’
खलु लक्षणेन ‘इषोरनीकं’ शब्दरूपम् ‘एति’ प्राप्नोति,
‘तेन’ ‘सर्वेषुः’ प्राप्नोति, एवम् अग्निहोत्रसम्बद्धा. ‘सर्वे’ दर्श-
पूर्णमासादयः ‘यज्ञकृतवः’ तद्वारा सूर्यात्मकं ‘मृत्युम्’ ‘अतिक्रान्ताः’
इत्यर्थः ॥ १० ॥

एवं मृत्योरतिसुक्तिरहोरात्राभ्या मपि यजमानेन ज्ञातयेति
प्रतिपादयति— “अहोरात्रे हेति । ‘परिप्लवमाने’ पर्यावर्त्तमाने
‘अहोरात्रे’ आसुप्तिकं स्वर्गादिसुखहेतुभूतं ‘सुखतं’ कर्म ‘चिणुतः’
क्षपयतः । यदा तु विद्वान् उदौरितिगीत्या सूर्यं अतिक्रम्य यर्त्तते,

तदा 'अहीरात्रे' एवाधीने ० भवतः ; तथाचाहीरातानाक्रान्त-
त्वादु विदुषः सुकृतं न क्षीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति— "स यथेति । 'रथोपस्थे'
रथस्योत्सङ्गे 'उपरिष्ठात्' 'तिष्ठन्' 'पथ्यङ्गमाने' धर्यावर्त्तमाने
'रथवक्त्रे' 'अर्वाचीने' अवास्तुभ्यः 'अत्रेक्षेत' । "न ह वेत्याद्युक्ता-
र्थम् ॥ १२ ॥

होमार्थं मन्तरागमनं विधाय प्रथमं प्रति— "पूर्वेणेति । आह-
वनीयस्य पुरस्तात् परिक्रम्य गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये गच्छे-
दित्यर्थः । तथा च भूत्रितम्— "अन्तरिक्षापराग्नी गत्वा दक्षिणेन
प्राग्दक्षिण १' माहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः"—इति ऋ
'न वै देवा इत्यादि, सुगमम् ॥ १३ ॥

"उत्तरतो वा इति । यदेतद् दक्षिणेन वेति कात्यायनिन
विकल्पेनोक्तम्, तद् दूषयति— "अथ य इति । अग्निहोत्र-
होमार्थं मुतरस्यां दिशि हारप्रवेशोणयः । तथा च उत्तरतः
प्रवेशं विहाय गार्हपत्याहवनीययोर्मध्य मनतिक्रम्यैव 'यः' यज-
मानः दक्षिणस्यां दिशि एवागत्य आहवनीयसमीपे 'आस्ती', सी-
ऽग्निहोत्रं प्रवेष्टुं भगक्षी वहिरेवावतिष्ठति ; यथा प्राकारपरिष्ठित-
स्याश्रमादेर्दार्शदिकं समाप्य प्रवेष्टुं भगक्षी वहिरवस्थितो भवति,
तददित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथेनदग्निहोत्रं नीरूपेण न्तुषसुत्तरतः प्रवेशं प्रतिपादयति—

० 'उवातोऽर्वाचीने'— इति च ।

१ 'प्राग्दक्षिण'—इति का० वेबर-सुदिन का० छ० पाठः । तत्र नरीप-
त्रादभेदादि टीकायनी च दृष्टया ।

‡ ३१० अ० २० ॥ ११ ॥ १०

“नीहंत्यादिना । “नीमण्डे इति । ‘स्वर्ग्यायाः’ स्वर्गप्राप्ति-
 जेतुभूतायास्तस्या अग्निहोत्ररूपायाः ‘नावः’ ‘आहवनीयगार्ह-
 पत्यौ ‘नीमण्डे’ उभे पार्श्वे, मित्ती इत्यर्थः । “नावाज
 इति । नाव मजति चिपति प्रेरयतीति नावाजो
 (नाविकः ७) ॥ १५ ॥

“अ यत् प्राङ्ङित्वादि । प्राङ्मुखः सन् गार्हपत्यादाह-
 वनीयं प्रति होमायोपगच्छन्, ताम् ‘एनां’ नावं प्राच्यां दिशि
 अवस्थितं ‘स्वर्गम्’ ‘अभ्यजति’ अग्निप्रेरयति । “उत्तरत आरो-
 हण मिति । आरुह्यतेऽनेनेत्यारोहणम् प्रवेशद्वारम् । ततश्च
 उत्तरत आरुह्यमाणा सा अग्निहोत्ररूपा नौः ‘एभं’ यजमानं
 ‘स्वर्गं लोकं’ सम्यक् प्रापयति । दक्षिणतः प्रवेशने दीप
 माह— “अथ य इति । नावि ‘प्रतीर्षायां’ सत्यां यः तरीतुम्
 ‘आगच्छेत्’, ‘अः’ तत्रैव ‘विहीरेत्’ स्वप्येत, ततश्च
 ‘वहिर्वाः’ याद्यो भवेत्; ‘एव मेव’ ‘तत्’ दक्षिणतः प्रवेशन
 मित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथैतदग्निहोत्रं चित्वाग्निमस्यस्या स्तौति— ‘अथ या मिति ।
 होमार्यं या ममिदन्वौ आधीयते, ‘सा’ च ‘इष्टका’; ‘येन’ च मन्त्रेण
 अग्निहोत्रं ‘शुद्धीति’, ‘तत्’ एव इष्टकोपधानार्थं ‘यत्तुः’ ।
 “यदा वा इत्यादि । मायम्नातःकालेषु ममिदाधानं निष्टेष्टकी-
 पधानम् । तथा अयनसंस्कृते एवाग्नौ सायम्नातराहुतयः कार्त्तन
 हुता भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ चित्रध्यानेः संवत्सररूपतां भुवन्, तावत्काममाध्य-

• एषोऽर्थः सप्तशुभनिगम, स्पृष्टं इतीयते, न तु कर्मांचिरप्याप्तं
 पुस्तके विद्यते । नातोपजीवनः इति डा० रोष गोलकटकरौ

स्याग्निहोत्रहोमस्य तत्सम्पत्तिं सुपपादयति— “प्रजापतिर्वा इति । चिद्योऽग्निः प्रजापतिना सृष्टत्वान् तदात्मकः, प्रजापतिश्च संवत्सर-कालात्मकः ; अतः संवत्सरपर्यन्तं मभितिष्ठन्त * मग्निहोत्रं चित्वे-न्नग्निना समानं सत् ‘सन्तिष्ठते’ समाप्तं भवति । तथा च एकैकसंवत्सराग्निहोत्रानुष्ठानेन चित्त्वान्यनुष्ठानं क्षतं भवती-त्यर्थः ॥ १८ ॥

अथेतदग्निहोत्रं महदुक्त्यसम्पादनेन स्तोति— “सप्त चेति । चित्त्योऽग्निः, महाप्रतं साम, षड्दतीसहस्रात्मकं महदुक्त्यं † चेतानि त्रीणि सहचराणि । तत्र चित्त्वानिसम्पत्तिरक्ता, मह-दुक्त्यसम्पत्तिस्त्वेव ‡ भवगन्तव्या ;— तत्र हि गायत्री ष्टचा-गीतिः, श्रीणिही ष्टचागीतिः, वार्हती ष्टचागीतिरिति तिस्र-सृचागीतयो विहिताः § ; तानां तिमूणां ष्टचागीतीनां सम्भूय परिगणिता षट्को विंगत्युत्तरसप्तशतसङ्ख्याका भवन्ति ॥ । प्रति-दिवसं मग्निहोत्रे सायमाहुतिरेका, प्रातराहुतियेकेति द्वे आहुती ; संवत्सरस्य पशुरत्तरत्रिंशत्सङ्ख्याका अहोरात्राः, तेषु च क्रिय-माणास्ता अग्निहोत्राहुतयो विंगत्युत्तरसप्तशतसङ्ख्याका भवन्ति । अतयेकस्मिन् ‘संवत्सरे’ ‘अस्य’ यजमानस्य ‘अग्निहोत्रं’ ष्टचागीतित्रयात्मक-महदुक्त्येन ‘सम्पादयति’ सम्पन्नं भवती-त्यर्थः ॥

* ‘मभितिष्ठन्त’— इति च ।

† ‘महदुक्त्यं’— इति इ ।

‡ ‘महदुक्त्यसम्पत्तिस्त्वेव’— इति इ ।

§ ऐ० १ पार० १ अ० १-४-१ तत्र तानि षट्चानि ।

[तानां षट्चा-पञ्चोक्त्येन सङ्ख्या-निपत्तिश्च न तेषां एकैकं षट्चानि ।

एतज्ज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति— “संवत्सरे संवत्सर
इति ॥ १८, २० ॥ १ [२.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थद्रकाग्रे
माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्यायस्य द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्)

अग्नीं ह वै देवाः* । सुव्वान् पशून्निदधिरे ये
च यान्या ये चारुष्या भ्विजयं व्वोपमैष्यन्तः काम-
चारुष्य वा कामाधार्यं नो गोपिष्ठो गोपायदिति
वा ॥ १ ॥

तानु हाग्निर्निचकमे । तैः सङ्गृह्य रात्रिं
प्रविवेश पुनरेम इति देवा एदग्निं तिरोभूतं ते ह
भ्विदाञ्चकुरिह वै प्राविशद्रात्रिं वै प्राविशदिति
तु मेतत् प्रत्यायत्याए रात्रौ साय मुपातिष्ठन्त देहि
नः पशून् पुनर्नः पशून् देहीति तभ्योऽग्निः पशून्
पुनरददात् ॥ २ ॥

तुम्है क मग्नी उपतिष्ठेत । अग्नी वै दातारौ
 तावेवैतद्याचते साय मुपतिष्ठेत सायणं हि देवा
 उपातिष्ठन्त दत्तो * हेवास्मा उपेतौ पेशून् य एवं
 विद्वानुपतिष्ठते ॥ ३ ॥

अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । उभये ह वा इदं
 मये सहासुर्देवाश्च मनुष्याश्च तद्यद् स मनुष्याणां
 न भवति तद् स देवान् याचन्त इदं वै नो
 नास्तीदं नोऽस्त्विति ते तस्या उपैव याच्छ्रायै हेपेण
 देवास्तिरोभूता नेदिनसानि नेद् द्वेष्योऽसानीति
 तुस्मान्नोपतिष्ठेत ॥ ४ ॥

अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । यज्ञो वै देवाना
 भागीर्धुजमानश्च तद्वा उपैव एव यज्ञो यदाहृति-
 राशीरेव धुजमानश्च तद्यदेवाश्चात्र तदेवैतदुपतिष्ठ-
 मानः कुर्वते तस्मादुपैव तिष्ठेत ॥ ५ ॥

अथ यस्मान्नोपतिष्ठेत । यो वै ब्राह्मणं वा
 शूद्रसमानोऽनुचरति क्षत्रियं च्वायं मे दास्यत्ययं मे
 गृह्णान् करिष्यतीति यो वै तं च्वाद्येन वा कर्माणा
 च्वाभिरिराधयिषति तुम्है वै स देयं मन्यनेऽथ य

ऽउपतिष्ठत ऽउभौ मे सह सन्तौ दत्ता मिति तस्मा-
दैनद्राणी * ॥ १२ ॥

अयं ते योनिर्द्विविधः । यतो जातो ऽश्रो-
त्रघाः । तं जानन्नग्न ऽश्रोत्रघाया नो व्यर्हया रयि-
मिति पुष्टं वै रयिर्भूयो भूय एव न इत्दं पुष्टं कुर्वि-
त्येवैतदाह ॥ १३ ॥

अयं मिह प्रथमः । धायि धातृभिर्हीता
यजिष्ठो ऽशध्वरेष्ठीडाः । य मप्रवानो भृगवो विव-
रुचुर्व्वनेषु चित्रं विभ्रवं विशे-व्विश ऽद्वत्यन्वि व
धावति तद्यथा याचन् कल्याणं व्वेदामुष्यायणो
वै त्व मद्यसं वै त्व मेतस्मा ऽशसीत्येव मेपा यथो
ऽएवैप तथो ऽएवैन मेतदाह यदाह विभ्रवं विशे-
व्विश ऽद्वति विभ्रूर्धोप विशे-व्विशे ॥ १४ ॥

अथ प्रत्नाम् † । अनु द्युतए शक्रं दुदुक्ते
ऽशुङ्गयः । पयः सहस्रसा ऋषि मिति परमा वा
ऽएषा सनीनां यत् सहस्रसनिस्तदेतस्वैवावरुद्धौ
तस्मादाह पयः सहस्रसा ऋषि मिति ॥ १५ ॥

* 'देन्द्राणी'— इति घ, ङ ।

† 'प्रत्नाम्'— इति घ, ङ ।

तदेतत्समाहार्यं षड्वचम् । तद्योषवती प्रथमा
 प्रवृत्त्युत्तमावोचाम तद्यस्मादुपवत्यथाद् एव प्रत्नं
 यावन्तो ह्येव सनाये देवास्तावन्त एव देवास्तस्मा-
 द्ददुः प्रत्नं तदिमे ऽण्वान्तरेण सुर्व्वे कामास्तु ऽअस्मा
 ऽइमे सञ्जानानि सुर्व्वान् कामास्तुन्नमतः ॥ १६ ॥

स वै त्रिः प्रथमा जपति । त्रिरुत्तमां त्रिवृत्-
 प्रायणा - हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात् त्रिः प्रथमां
 जपति त्रिरुत्तमाम् † ॥ १७ ॥

यद् वा ऽयत्राग्निहोत्रं जुह्वत् । ब्वाद्येन वा
 कर्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदुवद्यत्यायुषो
 वा ब्वर्षसो वा प्रजायै वा ॥ १८ ॥

तद्दु ग्वृत्तु तनूपा अग्नेऽसि । तुन्व' ने पाद्या-
 युदां अग्नेऽस्यायुर्मे देहि ब्वर्षादा अग्नेऽसि ध्युर्षी
 मे देहि । . . अग्ने युन्मे तुन्वा जनं तुन्म ऽपामू-
 येति ॥ १९ ॥

यद् वा ऽयत्राग्निहोत्रं जुह्वत् । ब्वाद्येन वा
 कर्मणा वा मिथ्या करोत्यात्मनस्तदुवद्यत्यायुषो

* 'चं - इति च, इ ।

† 'माम् - इति च, इ ।

आह किं नु त्वं मुमासि यो मे न दृदासो तोश्वरु
एनं देष्टोरीश्वरो निर्व्वदं गुन्तोस्तस्मान्नोपतिष्ठेतै-
तद्विच्छेदेषु एतं याचते यदिन्वे० यञ्जुहोति तस्मा-
न्नोपतिष्ठेत ॥ ६ ॥

अथ यस्मादुपैव तिष्ठेत । उत वै यावन्दातारं
लभत ऽएवोतो भर्त्ता भार्य्यं नानुबुध्यते स यदेवाह
भार्य्यी वै तैऽस्मि विभृहि मेत्यथैनं ज्वेदाथैनं भार्य्यं
मन्यते तस्मादुपैव तिष्ठेतेद मित्तु समस्तं यस्मादुप-
तिष्ठेत ॥ ७ ॥

प्रजापतिर्व्वा ऽएष भूत्वा † । यावत् ईष्टे याव-
देन मनु तस्य रेतः सिञ्चति यदग्निहोत्रं जुहोतीद्
मेवैतत् सर्व्वं मुपतिष्ठमानोऽनुविकरोतीदए सर्व्वं
मनुप्रजनयति ॥ ८ ॥

स वा ऽउपवत्वा प्रतिपद्यते । इयं वा ऽउप
इयेनेय मुप यद्दीदं किञ्च जायतेऽस्यां तदुपजायते-
ऽथ युन् न्यृच्छत्यस्या ‡ मेव तदुपोष्यते तदुक्ता रात्रा

* 'यदिन्वि — इति च डा० वेवरेण हरः ।

† भूत्वा — इति घ, ङ ।

‡ 'युच्छत्यस्या' — इति च डा० वेवरेण हरः

भुयो-भूय एवाक्षय्यं भवति तदक्षय्येणैवैतद् भूम्ना
प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥

सु आह । उपप्रयन्तो ऽअध्वर मित्यध्वरो वै
यज्ञ उपप्रयन्तो यज्ञ मित्येवैतदाह मन्त्रं ब्रुवे-
माग्नय ऽइति मन्त्रं सु ह्यस्मा ऽएतद्वच्यन् भवत्यारे
ऽअस्ये च शृण्वत ऽइति यद्यस्मदारकादक्षयं न
एतच्छृण्वेवैव • मेवैतन्मन्यस्त्रेवैतदाह ॥ १० ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः । ककुत् पतिः पृथिव्या
अयम् । अपाए रेतांसि जिन्वतीत्यन्वेषु धावति
तद्यथा याचन् कल्याणं ब्रूहेदामुष्यायणो वै त्व
मक्षत् वै त्व मेतस्मा ऽअसीत्येव मेघा † ॥ ११ ॥

अथैन्द्राग्नी । उभा वा मिन्द्राग्नी ऽआहु-
वृधा ऽउभा राधसः सह मादयुधे । उभा दाता-
राविपाए रयीणा मुभा ब्रुवाजस्य सातये ह्रुवे वा
मित्येष वा ऽइन्द्रो य एष तपति‡ स युद्धं मेति
तदाहवनीयं प्रविशति तद्दुभावेवैतत् सह सन्ता

• 'यतुश्शुवेव'— इति ग, घ, ङ ।

† 'मेघा'— इति घ, ङ ।

‡ 'य ए तपति'— इति च इत्यो वा० वेवरेण ।

रेवती रुमध्व मिति रेवन्तो हि पशुवस्तुस्मादाह
 रेवती रुमध्व मित्यग्निन्योनावस्मिन् गोष्ठेऽग्निंलोके-
 ऽस्मिन् क्षये । इहैव स्त मापगानेत्यात्मन एवैतदाह
 भुदेव मापगानेति ॥ २६ ॥

अथ गा मभिमृशति । संहितासि विष्व-
 रूपीति विष्वरूपा इव हि पशुवस्तुस्मादाह विष्व-
 रूपीत्यूर्जा माविश गौपत्येनेत्यूर्जेति यदाह रुसेनेति
 तदाह गौपत्येनेति यदाह भूमेति तदाह ॥ २७ ॥

अथ गार्हपत्य मभ्यैति । स गार्हपत्य मुपतिष्ठत
 ऽउप त्वान्ने दिवे-दिवे दोषावस्तर्क्षिया व्ययम् । नमो
 भुरन्त एमसौति नम एवाक्ष्मा ऽएतत् करोति
 यथैन न • हिःस्यात् † ॥ २८ ॥

राजन्त मध्वराणाम् । गोपामृतस्य द्वीदिविम् ।
 वर्धमानं स्त्रे दम ऽइति स्वं वै त ऽइदं यन्मम तन्मो
 भूयो-भूय एव कुर्वित्येवैतदाह ॥ २९ ॥

सु नः पितेव सुनवे ‡ । अग्ने मूपायनो भव ।
 सुचस्वा नः स्वस्तय ऽइति यथा पिता पुत्राय सूप-

• 'यथैन न — इति च दृष्टो वा० वेवरेण ।

† 'हिःस्यात् — इति च, इ ।

‡ 'सुनवे' — इति च, इ ।

स्वस्ति पारुत् समश्रुत् ऽएतेनो ऽएनत् रावेनाद्वा
रुचाऽसि नु, व्विन्दन्त्येतावन्नु० तिष्ठन् जपति ॥ २३ ॥

यथासीनः । सं त्व मग्ने सूर्य्यस्य व्वर्षसा
यथा इति तद्यदन्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रवि-
शति तेनैतदाह समृषीषात् सुतंनेति तद्यदुपतिष्ठते
तेनैतदाह सं प्रियेण धाम्नेत्याहुतयो वा ऽथत्य प्रियं
धाम्नाहुतिभिरेष तदाह स मह † मायुषा संव्वर्षसा
सं प्रजया सत् रायस्योपेण न्मिषीयेति यथा त्व मेतैः
स मगथा एव मह मायुषा व्वर्षसा प्रजया रायस्यो-
पेणेति यद् भग्नेति तदेव मह मेतैः सङ्ख्या ऽष्टस्ये-
वैतदाह ॥ २४ ॥

एष गा मध्येति । अथ स्यात्सो वो भक्षीय
मह स्व महो वो भक्षीयेति यानि वो व्वीर्याणि
यानि वो महाऽसि तानि वो भक्षीयेत्येवैतदाहोर्ज-
स्योर्जं वो भक्षीयेति रुस स्य रुमं वो भक्षीयेत्येवैतदाह
रायस्योप स्य रायस्योपं वो भक्षीयेति भूमा स्व
भूमानं वो भक्षीयेत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

० 'वृत्तिरन्त्येतावन्नु'— इति वा० मन्मथः यत् इति वा० वेत्तः ।

† 'स मह' इति च, इ ।

अथ गा मभ्येति० । बृड ऽएङ्गदित ऽएहीतीडा
 हि गोरदितिर्हि गौस्ता मभिमृशति काम्या एतेति
 मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टास्तस्मादाह
 काम्या एतेति सयि वः कामधुरणं भूयादित्यहं वः
 प्रियो भूयास मित्येवैतदाह ॥ ३४ ॥

अथान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च । प्राङ्
 तिष्ठन्नग्नि मीचमाथो जपति सोमानं स्वर्णं
 वृष्णुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं यु चीयिषः † ॥ यो
 रेवान्यो ऽश्मवीवहा व्वसुधित्युष्टिवर्जनः । - सु नः
 सिपक्तु यस्तुरः ॥ मा नः शृंसो ऽश्वरूपो धूर्तिः
 प्रणङ् मर्त्यस्य । रुचा यो ब्रह्मणस्पत ऽङ्गति ॥ ३५ ॥

यद्वा ऽथाहवनीयं मुपतिष्ठते । दिवं तदुप-
 तिष्ठतेऽथ यद् गार्हपत्यं पृथिवीं तदुपेतदन्तरिक्षं मेपा
 हि दिग् बृहस्पतेरेतां ह्येनद्दिग् मुपतिष्ठते तस्माद्
 गार्हपत्यं जपति ॥ ३६ ॥

महि त्रीणां भवोऽस्तु । द्युचं मित्रधार्य्यभ्यः ।
 दुराधुषं व्वरुणस्य ॥ न हि तेषां ममाचन नाध्वसु
 व्वारणेषु । ईशे रिपुरघ्नसः ॥ ते हि पुवासी

(३५० ४भा०)

वा वृचसो वा प्रजायै वा तन्मे पुनराप्याययेत्येवै-
तदाह तयो हास्यैतत् पुनराप्यायते ॥ २० ॥

इम्यानास्त्वा । शतं हिमा द्युमन्तं समिधी-
महीति शतं वर्षाणि जीव्यान्नेत्येवैतदाह तावत् त्वा०
महान्तं समिधीमहीति यदाह द्युमन्तं समिधी-
महीति व्यस्वन्तो व्यस्कृतं सहस्वन्तः सहस्कृत
मिति व्यस्वन्तो व्ययं भूयास्म व्यस्कृतं त्वं † भूया
इत्येवैतदाह सहस्वन्तो व्ययं भूयास्म सहस्कृतं त्वं ‡
भूया इत्येवैतदाहान्ने सपत्नदुम्भन मुदव्वासो ऽभ्रदाभ्य
मिति त्वया व्ययं सपत्नान् पापीयसः क्रियान्नेत्येवै-
तदाह ॥ २१ ॥

चित्रावसो स्वस्ति ते पारु मशीयेति । त्रिरे-
तुञ्जपति रात्रिर्वै चित्रावसुः सा शीयं सहृद्यैव
चित्राणि व्वसति तस्मान्नारकाच्चित्रं ददृशे ॥ २२ ॥

एतेन ह स्म वा ऽऋषयः । रात्रेः स्वस्ति
पारुं समश्रुवत् ऽएतेनो ह स्मैतान् रात्रेर्नाष्ट्रा
रुचांसि नु विन्दन्त्येतेनो ऽ ऽएवैष एतद् रात्रेः

*, †, ‡ 'तावत्वा', 'व्यस्कृतं' 'महस्कृतं'— इति क पाठाः ।

§ 'नाविन्दन्त्येतेनो'— इति सा० सम्मतः पाठ इति डा०-वेपरः ।

अदितेः प्र जीवसी मूर्त्याय । ज्योतिर्यच्छन्त्यजस
मिति तन्नास्ति नाध्वसु व्वारणेष्वित्येते ह वा
ऽध्वानो व्वारणा य ऽङ्गमेऽन्तरेण द्यावापृथिवी ऽएतान्
ह्येतदुपतिष्ठते तस्मादाह नाध्वसु व्वारणेष्विति ०
॥ ३० ॥

अधैन्द्रो । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सेन्द्र
नेवैतदग्न्युपस्थानं कुरुते कदा चन स्तरीरसि
नेन्द्र सद्यसि दाशुष ऽङ्गति यजमानो वै दाश्वान्
यजमानाय द्रुघ्नसीत्येवैतदाहोपोषेत्तु मघवन् भूय
इत्तु ते दानं देवस्य पृच्यत ऽङ्गति भूयो-भूय एव
न इदं पुष्टं कुर्वित्येवैतदाह ॥ ३८ ॥

अथ सावित्री । सविता वै देवानां प्रसविता
तुथी शास्त्रा ऽएते सवितृप्रसुता एव सर्व्वं कामाः
समृध्यन्ते तत् सवितुर्व्वरेण्यं भुर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयादिति † ॥ ३९ ॥

अधाग्नेयी ‡ । तदग्नेय ऽएवैतदात्मान
मन्ततः परिददाति गुप्तैः पुरि ते द्रुडभो रथो-

* 'विति'— इति घ, ङ ।

† 'विति'— इति ग, घ, ङ ।

‡ 'पी'— इति घ, ङ ।

ऽस्मांश्च ॥ ० ऽप्यतो वृष्वतः । येन रुद्रसि
दाशुष इति यजमाना वै दाशुवापुसो यो ह वा
ऽप्यथानाधृष्यतसो रुथस्तेनैष यजमानानभिरुद्रति
स यस्तेऽनाधृष्यतसो रुथो येन यजमानानभिरुद्रसि
तेन नः सर्वतोऽभिगोपायेत्येवैतदाह त्रिरैतज्ज-
पति ॥ ४० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं च्छीर्यं
पुत्रीऽनुमुत्तानवदिति यदि पुत्री न स्यादुप्यात्मन
एव नाम गृह्णीयात् ॥ ४१ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

अथ मायद्गामीन भक्ष्युपन्यासं विधिमुक्तदर्थं माष्यायिका
माह— “अर्धो हेति । एतच्च पुनराधानमाह्वये च स्यात्प्रातम् ।
ततश्चि ‘अग्नम् प्रविवेश’, अथ तु ‘रात्रिं प्रविवेश’ इत्येतायान्
विशेषः । “त भितदित्यादि । ‘प्रत्यायत्याम्’ आगामिन्यां ‘रात्री’
‘मासं’ कासि ‘तम्’ अन्वि देवम् उपतिष्ठन्ते च । उपन्यासप्रकार
माह— “देहि न इति ॥ १, २ ॥

यथादेव भक्ष्युपन्यासात् पश्यो दिवर्नन्धाः, तथापि यज
मानोऽपि तदुपन्यासं कुर्यादिति विधत्ते— “तस्मा इति । तस्मै

पशुप्रातिलक्षणाय फनाय । 'कम्'-इति वाक्यपूरणे * । अन्यत्
निगदमिदम् । "दत्तो ह्येवेति । य एवं साय मग्नी उपतिष्ठेतिव
तद्यै यजमानाय तावग्नी अभिमतं फलं प्रयच्छत इत्यर्थः । एव
मुपस्थानविधिः ॥ ३ ॥

(अथोपस्थानदोषपरौ †) पूर्वपक्षो सिद्धान्तत्वेन प्रति-
पादयति— "अथ यस्मादिति । यस्मात् अन्वुपस्थानं न कर्त-
व्यम्, तत्कारणं मुच्यते । देवाः खनु पुरा मनुष्येः गार्ह मिह
लोके निवसन्तः तद्याचनेन पीडिताः सन्तस्त्रिभूताः, अतो-
ऽग्निरपि उपस्थानेन याच्यमानस्त्रिभूतो भवति, याचितफलस्या
प्रदानेन नैव यजमानं 'हिनसानि', अत एव द्वेषोऽपि न भया-
नीत्यनेनाभिप्रायेणैवार्थः । यस्मादेवं तस्मात् नोपस्थेगोऽग्निरिति
पूर्वपक्षः ‡ ॥ ४ ॥

"अथ यस्मादित्यादि । यस्मात् कारणादन्वुपस्थानं कर्तव्यम्,
तदुच्यते— 'देवानां' सम्बन्धी यो 'यज्ञः', स हि 'यजमानस्य'
'आग्नीः' फलप्रार्थनरूपः ; 'तत्' तथा सति येषां मन्दिहोत्रा-
हुतिः 'एष एव यज्ञः' सैव यजमानस्याग्नीः । "तद्यदेवेत्यादि,
यजमानस्य यत्, तदाग्निरूपं फलम् ; तदेवाग्निन्तन्दिहोत्रेऽग्निं सुप-
तिष्ठमानः कुरुत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

पुनरन्वुपस्थानपक्षं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति— "अथ
यस्मादित्यादिना । "यो वै ब्राह्मण मित्यादि । ब्राह्मणक्षत्रिययो-
रन्यतरं भाग्यसमानः फलाभिनापी पुरुषः 'अनुचरति' अनु-

* 'वाक्यप्रतिपूरणे'— इति च ।

† यथोऽथो बहुषु प्लुक्केषु न दृश्यते ।

‡ का० श्रौ० सू० ४ १० २ ।

वर्तते, तस्याभिप्राय माह— 'अथ म इति । यथैव मनुचरति पुरुष, तं ब्राह्मणादि 'वाचोः' वदनीयेन श्रुतिशब्देन, 'कर्मणा वा' परिचरणलक्षणेन 'अभिरिराधयिषति' अभिराधयितुं सेवितुं मिच्छति, 'तस्मै' पुरुषार्थैव 'स' ब्राह्मणादि प्रभु धन 'देव' दातव्यं 'मन्यते' । यस्त्वेव निष्ठुर भाषते, स 'एन' ब्राह्मणादि प्रभु 'द्विष्टो' ऽ विद्वेषणं कर्तुं मीश्वर समर्थं स्यात्, तथा 'निर्वेदं' मनस्ताप 'गन्तो' ऽ गन्तुं मीश्वर स्यात् । निष्ठुर भाषणप्रकार माह— 'किं न्विति । हे देवदत्त ! यस्त्व मज्ज्ञ न ददासि, स त्व मम किं वासि ? न विश्विदपि भयसि, त्वया किं प्रयोजन मित्यर्थं । एव समन्वकहोमीनाग्नेराराधन मीव कार्यम्, राहुपस्थानन्तु फलप्रार्थनरूपत्वेन निष्ठुरभाषणवदपराध चेतुरिति न कर्त्तव्य मित्याह— "एतदिति । होमसमिन्धनाभ्या मग्नि प्राप्य पुनरुपस्थानेर्नैव याचते, याचनं चायुक्त मित्यनुपस्थान पक्षो ज्ञायामित्यर्थं ॥ ६ ॥

"अथ यस्म दित्यादि । श्लोके हि 'यादत् पुरुषो 'दातार' प्राप्नोति, स च 'भर्ता' धोषक प्रभु 'भार्य' धोष्य याचक सती 'नानुबुध्यते', 'स' शेष याचक एवम् 'आह' विप्रापयति,— हे स्यामिन् । अह 'ते' त्वया 'भार्य' धोष्य 'अस्मि', 'मा' मां

१, † 'इन्धरे लोमुनकसुनी — इति पा० सू० १ ३ ३३ ।

‡ उपस्थानानुपस्थानपक्षौ तैत्तिरीयैरपि विचार्योपस्थानं कर्त्तव्य मित्येव निहान्तितम् । तथाहि— 'उपस्थोऽग्नीर्नोपस्थोवाद्दद्याद्दुर्भुष्या येनून् योऽहरहराद्यथैवं याचति स इन्धरे त उपस्थेऽथप को देवानघ रक्षयांश्चिष्यतीति, तस्मादोपस्थोऽयो रक्ष्याद्दुराशिधि वै कं यशमानो यजन इत्येवा सत्रु वै व्याहितः पुराशीऽदपि सुपतिठते, तस्मादुपस्थेय — इति गै म १ ५ ६ ७

प्रजायै 'एयः' अग्निः 'विभूः' तदमीष्टवदाने समर्थ
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

पत्नी सृचं विधाय प्रगंसति—“अस्येति ० । “परमा या एषा
इति । ‘सनीनां’ दानानां मध्ये ‘यत्’ ‘सहस्रसनिः’ सहस्र-
रुद्ध्याकस्य धनस्य दानम्, ‘एषा’ ‘परमा’ सर्वोत्कृष्टा सनिः ॥

एताश्च पडुचो मन्त्रकाण्डे एव व्याख्याता इति नात्र पुन-
र्याख्यायन्ते ॥ १५ ॥

अथैता षट्चः समूहीकृत्य प्रथमोत्तमयोर्लिङ्गविशेषोपजीवनेन
स्तीति—“तदेतदिति । ‘समाहार्यम्’ एकेका सृचं प्रदेशान्तरे
पठितां समाहृत्य समुदायीकृत गीतत् ‘पडुचं’ सूक्तम् । ‘तस्य’
‘प्रथमा’ ‘उपशनी’, ‘उत्तमा’ तु ‘प्रद्वशनी’ । तन्नोपपत्ती भूम्या-
न्निश्चेत्येतत् प्रागेव ‘अपोचाम’, अतः परम् तत् प्रतिपाद्य
मित्यर्थः । “अथाद् एवेति । ‘अदः’ द्युलोक एव ‘प्रद्वम्’ ।
तस्य प्रद्वगम्भाभिधेयता ऽ मुपपादयति—“यावन्त इति । ‘सना’-
इति निपातः पुरेत्यस्यार्थः । ‘यावन्त एव’ हि ‘अदे’ ‘सना’
सनातनाः ‘देवाः’, ‘तावन्त एव देवाः’ इदानी मयि ; ‘तस्मात्’
तदाश्रयभूता द्यौः पुरातनयाचिना प्रद्वगम्भेनोच्यत इत्यर्थः ।
‘तदिमे एवेति । ‘इमे’ आयाष्टयिव्यौ ‘अक्षरेण’ “अनिर्मूर्धा”-
इत्यादि-मन्त्रप्रतिपाद्याः ‘सर्वे कामाः’ अत्रस्थिताः । “ते अथा
इत्यादि, अष्टम् ॥ १६ ॥

० वा० सं० ३-१६ ।

† यत्रुर्वदस्य वाजसनेयकाश्च मन्त्रकाण्डेण भाष्यकार्येण व्याख्यात
अपि गतपयस्यस्यानादुत्तरम् ; तथादिच मन्त्रकाण्डे नैतिरीयस्य बोध्यम्
ते० सं० १-४-३ इत्ययम् ।

; ‘अममन्त्रामपेवना’— इति च ।

प्रथमोत्तमयोस्त्रिजपं विधाय प्रशंसति— “म वै त्रिः प्रथमां जपतीति । अस्य षडृचस्य सप्तस्य “उपप्रयत्न”-इतीयं प्रथमा, “अस्य प्रथाम्”-इतीयं मुत्तमा ; उपस्थानकाले तयोस्त्रिजपः कार्यः ७ । यतः ‘यज्ञा.’ ‘त्रिष्टभायथाः’ त्रिष्टवारम्भा ; निर्जपप्रोक्षणसामिधेयनुवचनादिषु त्रिगहतिदर्शनादित्यर्थः ॥ १७ ॥

• “तनूपा अग्नेऽसि”-इत्यादिमन्त्रेराहवनीयोपस्थानं विधिक्षु-
 स्त्राविवर्त्तुं दोषं सुपन्थसति— “यद् वा इति । अग्निहोत्र-
 होमं कुर्वन् ‘वाद्येन वा’ व्यवहारसाध्येन मन्त्रोच्चारणेन, गरीर-
 साध्येन ‘कर्मणा वा’, ‘यत्’ ‘मिथ्याकरोति’ अन्ययाहुतिष्ठति,
 ‘तत्’ तेन ‘आत्मन’ यजमानस्य ‘आयुषः’ जीवनस्य, ‘वर्षसः’
 तैजसः, ‘प्रजायै’ प्रजायाश्च ‘अवस्यति’ खण्डयति । ‘वा’-शब्द-
 शार्थं ॥ १८ ॥

अथैतद्दोषपरिहाराय तदुचितमन्त्रकरणकोपस्थानं साह—
 “तद्बु खल्विति † । तद्बु खलु दोषे सतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

“यद् वा इचाद्युत्कार्यम् ‡ । “तन्म इत्यादि । यदेतन्मिष्य-
 करणेनायुरित्यादि खण्डितम्, हे अग्ने । ‘तत्’ तच्च ‘पुनः’
 ‘आप्यायय’ वदंयेति “तन्म आ पुन”-इतिमन्त्रभागस्य व्याख्या-
 नम् ॥ २० ॥

• “इस्थानास्वेत्यादि § । “गतए हिमा.”-इत्यस्य तात्पर्यं
 साह— “गतं वर्षाणीति । गतसंवत्सरजीवनवल्गो भूयासो-
 त्यर्थः । तैत्तिरीयकेऽप्येतद् विगदीकृतम्— “गतए हिमा

* का० श्रौ० सू० ४. १२. ३ क, ख ।

† वा० शं० ३ १० ।

‡ एतात्पूर्वपूर्वकस्त्रीयाख्या नट्या ।

§ वा० शं० ३ १८. १ ।

इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिपीयेति वावेतदाहेति ७ । “द्युमन्त
मिति मन्त्रभागस्यार्थं साह— “तावत्त्वेति । ‘तावत्’ शत-
संवल्लरजीवनावधि, हे अग्ने ! त्वां ‘द्युमन्तं’ टीप्तिमन्तं ‘महान्तं’
‘समिधीमहि, सन्दीपयेमेत्यर्थः । “वयस्वन्तो वयस्कृत मित्यादि ।
वय इत्यन्ननाम † । प्रभूतान्नयुक्ता भूत्वा वयसोऽन्नस्य कर्तार
त्वा सुपतिष्ठेमहि । एवं ‘सहस्रन्तः’—इत्यत्रापि योजना । उभ-
यत्र विज्ञेयपण्डय मपि विधेयाभिप्राय मिति ष्याचष्टे— “वयस्वन्तो
वय मिति । वयः अन्नं करोतीति वयस्कृत, सहः शत्रूना मभि-
भवनं तदन्तः सहस्रन्तः, तादृशं सहः शत्रुविषयक मभिभवनं
करोतीति सहस्रकृत । “अग्ने सपन्नदन्धन मित्यादि । सपन्नो
दभ्यते हिंस्यतेऽग्नेनेति सपन्नदन्धनोऽग्निः । तथा च ‘ख्यया’ ‘वयं’
‘सपन्नान्’ ‘पापीयसः’ अतिशयेन निकृष्टान् ‘क्रियास्य’ करवामिति
विज्ञेयेषु तात्पर्यकथनम् ॥ २१ ॥

“चित्रावसो”—इत्यादिमन्त्रस्य त्रिर्जपं ‡ विधत्ते— “चि-
त्तेति § । “रात्रिर्वा इत्यादि । ‘हि’ यस्मात् ‘सा इयं रात्रिः’
ग्रहणचक्रादीनि ‘चित्राणि’ ‘सद्गृह्ण इव वसति’, ‘तस्मात्’ ‘चित्रा-
वसुः’ रात्रेर्नामधेयम् । अत एव इदानीं मपि रात्रौ नभसि
‘तारका’-सूचकं ‘चित्रं’ ‘दृश्ये’ दृश्यते ॥ २२ ॥

अस्य मन्त्रमपस्य प्रयोजनं यत्कं पुरातन सुदाहरति— “एते-

* तै० सं० १.५.८.१४ । एतच्च ब्राह्मणम् “अग्ने यदृषते”—इति तै०
मं० १.५.६.११, मन्त्रपदवाक्यान्तरम्; “दन्वानास्ता अतः हिमाः”—इत्ये-
तन्मन्त्रवाक्यान्तर्भाष्ये त्वाच्चातम्— “अतः हिमा इत्याह अतासुः पुरुषः”
—इत्यादि । तै० मं० १.५.७.१४ ।

† निघ० २.७.७ ।

‡ का० श्री० छ० ४.१२.७ च ।

§ मन्त्रसु वा० मं० ७.१८.२ ।

नेति । 'एोन' "चित्रावसो"—इति मन्त्रेण 'रात्रेः' 'पारम्' चव-
सानं 'स्वस्ति' चैमेष 'समश्रुवते' सम्प्राप्नुवन् । तथा 'एनान्'
ऋषीन् एतन्मन्त्रजपेनेव रात्रेः प्रीणनात् तत्सम्बन्धिनो राक्षसा-
दयो ('न विन्दन्ति') नाविन्दन्, नासभन्त इदानीन्तन-
स्यापि ॥

इमं मन्त्र मन्त्रुपस्थाने जपतो यजमानस्य तत्फल माह—
"एनेनो एवेति । "एतावन्विति । "उपप्रयन्त"—इत्यारभ्य
"चित्रावसो"—इत्येतावत्पर्यन्त माहवनीयस्य समीपे 'तिष्ठन्'
जपेत् ॥ २३ ॥

"अथासीन इति † । वक्ष्यमाणान् "सं ख मन्त्रे"—इत्या-
दिकान् ‡ मन्त्रान् तत्रैवासीनो जपेदित्यर्थः । हे 'अने !' त्वं
'सूर्यस्य' 'वर्षमा' तेजसा 'समगथाः' सङ्गतवानसि 'इति' प्रती-
यमान मिमं मन्त्रार्थं मुपपादयति— "तद् यदस्तं यन्निति ।
'अस्तं यन्' अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । सूर्यस्य रात्रावाहवनीयप्रवेगः
"अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा"—इति होममन्त्रार्थकथनप्रस्तावे
प्रतिपादितः § । "सष्टीषा मित्यादि । 'ऋषीणां'
सम्बन्धि यत् 'श्रुतं' स्तोत्रं तेन सङ्गतवानसीति मन्त्र-
वाक्यार्थः ।

एतर्हि प्रकृताम्त्रुपस्थानाभिप्राय माह— "तद्यदिति ।
'आहुतयो वा अस्येति । 'अस्य' अग्नेः आश्वदधिष्ठीरादिद्रव्य-
साध्याः 'आहुतयो वा' आहुतय एव 'प्रियं धाम' तज्जरोतिर्मर्थ

* का० श्री० सू० ४, १२, २ क. ख, घ ।

† का० श्री० सू० ४, १२, ४ ।

‡ या० मं० ३१६ ।

§ एतस्यैवाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणं तद्वाक्यम् २४२म् ।

शरीरम् । तथा चाहुतिभिरेव सङ्गतवानसीत्यर्थः । “समह
भायुपेत्यादि । हे अग्ने । यथा त्व मेतैरायुरादिभिः ‘सम-
गयाः’ सङ्गतवानमि । गमेर्नुङि-“गातिस्था”-इति ः पुंनुङ्,
“अनुदात्तोपदेश”-इत्यनुनासिकलोपः † । एवम् ‘अहम्’ अपि
एतेः सङ्गच्छेयेत्यर्थः । “यद् भूञ्जेति, “रायस्वीपेण”-इत्यस्य
व्याख्यानम् । ‘भूञ्जा’ धनकानकादिबहुत्वेनेत्युक्ते यावानयां भवति,
‘रायस्वीपेणित्वेन तावानर्थं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

‘अथ, गा मभ्येतीति ः । अग्निहोत्रहोमार्थस्य पयसो
दोग्ध्री या गी, ताम् “अन्ध स्यान्धो वो भर्चीयम्”-इति मन्त्रेण §
अभिगच्छेदित्यर्थः । ‘अन्ध.’ शब्दोऽववाची], तत्र च तज्जनितं
वीर्यं लक्ष्यत इति व्याचष्टे— “यानि वो वीर्याणीति । हे गावः !
यूयम् ‘अन्ध स्य’ चीरान्तरूपा भवथ, अतस्तदुपभोगजनितानि
‘ध’ युष्मत्सम्यन्धीनि ‘वीर्याणि’, ‘महाऽसि’ तेजासि, ‘तानि’
‘भर्चीय’ सम्भजेयेत्यर्थः । “रस स्येति । “जर्ज बलप्राण-
नयोः”-इत्यस्मात् † धातीर्निष्पन्न ‘जक्’-शब्दो बलकरं समावष्ट
इत्यभिप्रायः । “भूमा स्येति । ‘रायस्वीप’-शब्दस्य भूमार्थत्व
प्रागान्नातम्— “रायस्वीपेति यद् भूञ्जेतीति ः ॥ २५ ॥

“रेवती रमध्व मित्तीति †† । “रेवती हीत्यादि । ‘रेवन्तः’
रयिमन्तः, पुत्रघोत्राद्यभिह्वया धनयुक्ताः पशवो रयिमन्तः ।
“रयेमन्तौ बहुलम्”-इति †† सम्प्रसारणम् । “आत्मन एवेति ।

• मा० सू० २, ४, ७७ ।

† मा० सू० ६, ४, ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १२, ५ ।

§ वा० मं० ३, २० ।

¶ निघ० २, ७, १, निघ० ५, १, २ ।

‡ पु० प० १५ धा० ।

•• एतत्तत्पूर्वकविक्रियायाम् (१५८ पृ०) ।

†† वा० मं० ३, २१ ।

‡‡ पा० ६, १, ३७ सू० ५ वा० ।

अग्निविति मन्त्रगतदेशशब्देन सविहितवाचिना स्वमन्त्रदृष्टह-
गोष्ठानि विज्ञेयेषु 'आत्मनः एव' स्वस्यैव एतत् फल माशाख्यत
इत्यर्थः । हे गावः । यूयम् 'इद्वैव' मदीये गोष्ठादौ 'स्त' भवत,
'मापगात' मा अपगच्छतेति मन्त्रभागस्वार्थः । तत्रापगमना-
वधेरनुपादनात् त सुपन्थस्य योजयति— "मदेवेति । मक्षका-
शादेव मापगतेत्यर्थः ॥ २६ ॥

समन्त्रकं गोस्पर्शनं विधाय प्रयंसति— "अथ गा मिति ० ।
'विश्वानि' सर्वाणि, शुक्लकृष्णादीनि रूपाणि यस्याः, सा 'विश्व-
रूपीति' व्यक्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे— "विश्वरूपा इव हीति ॥ २७ ॥

एव माहवनीयस्य समन्त्रकं सुपस्यानं सपपथं † विधाय,
गार्हपत्यस्य ‡ तद् विधत्ते— "अथ गार्हपत्य मभ्येतीति § ।
"नम एवात्मा इति । "नमो भरत."—इति नमस्कारस्य
सम्पाद्यत्वायगमात् अतिक्रमजनितापराधनिवृत्तयेऽग्ने गार्हपत्याय
नमस्कारं नैव करोतीत्यर्थः । इतरथा हि प्रथमाग्निं गार्ह-
पत्य मतिक्रम्य आहवनीयस्योपस्थानकरणात् स गार्हपत्यः क्रुद्धः
सन् 'यद्येनं न हिंस्यात्, तथा नमस्कारः क्रियत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

एवं प्रथमाया ऋचस्तात्पर्यं मभिधाय द्वितीया ऋचं पठित्वा
तात्पर्यविशेषं माह— "राजन्त मध्वगणा मिति ¶ । "स्वं वा
इत्यादि । दम इति गृहनाम ७७ । यन्मदीयं गृहं हे अग्ने ।
'तं' तत्र सम्भूतम्, अतस्तथाविधं गृहं 'न.' अन्नात्कं पुनः-पुनः

* का० श्रौ० सू० ४. १२. ६ । मन्त्रस्तु वा० मं० ४. २२. १ ।

† 'सपपथं' इति च ।

‡ गार्हपत्ये — इति च ।

§ का० श्रौ० सू० ४. १९. ७ ।

¶ वा० मं० ४. २३ ।

‡ वा० मं० ४. २१ ।

०० निय० ४. ४. १७

कुविति 'खे दमे"—इतिमस्त्रपदयोर्विवक्षितोऽर्थ इति भाव ॥२८॥

“स न पितेवेति ७ । गार्हपत्योपस्थाने तृतीया । तत्र
“पितेव सूनवे”—इति दृष्टान्तसिद्ध मर्थ निष्कृष्यानुवदति— “यथा
पितेति । ‘सूपचर’ सुतु उपचरितु नमस्कारादिभिरुपन रै
पुत्रस्य सेवितु योग्य एव भवति । स च पुत्र ‘एन’ पितर
केनचिदपि साधनेन ‘नेव’ ‘हिनस्ति’ बाधः । एव गार्हपस्थाने ।
त्व ‘न’ अस्माक ‘सूपचर एधि’ सुसूपचरितु’ योग्यो भव , यय
मपि त्वा केनचिदपि साधनेन ‘मैव हिंसिष्य’, इति
योजना ॥

एत चीप त्वान्ने इत्यादिका मन्त्रा , बध्यमाणाद्यान्ने त्व मित्या
दिका , सर्व एव सहिताया व्याख्यातत्वात् अन्यविस्तरभयादत्र
पुनर्न व्याख्यायन्ते १ ॥ ३० ॥

अथ चतसृभिर्हिपदाभिर्गार्हपत्योपस्थान माह—“अथ द्विपदा
इत्यादि । ‘अथ’ ‘उप त्वान्ने’—इत्यादि-गायत्रीणा १ मनस्तर गार्ह
पत्योपस्थाने ‘द्विपदा’ प्रयोक्तव्या । तत्र, “अन्ने त्वम्”—इति ३ प्रथमा,
“वसुरग्नि”—इति । द्वितीया, “त त्वा शोचिष्ठ”—इति १ तृतीया,
“स नो बोधि”—इति २ चतुर्थी ॥ ३१ ॥

द्विपदाभिर्गार्हपत्योपस्थानस्य पुरुषप्राप्तिहेतुता यत्तु माह
धनीयोपस्थानस्य पशुप्राप्तिहेतुता माह— “यदा आहवनीय
मिति । “उच्चावचैरिति । म्यूनाधिकपरिमाणयुक्ते “उप

* वा० स० ३ २४ ।

† इत्यादि-गायत्रीणा १ मनस्तर गार्हपत्योपस्थाने ।

‡ वा० स० ३ २५ २३ २४ ।

§ १ १ १ वा० स० ३ २५ १ २ २६ १ २ ।

प्रयन्त"—इत्यादिमन्त्रैर्गायत्रादि चन्दोभिरित्यर्थः । “अथ यद्
गार्हपत्य मित्वादि । “उप त्वाम्”—इत्यादिभिः ‘यद्’ ‘गार्ह-
पत्यम्’ उपतिष्ठते, तेनोपस्थानेन ‘पुरुषान्’ पुत्रपौत्रादीनेव
‘याचते’ प्रार्थते इत्यर्थः । तत्र पुरुषप्रार्थनं द्विपदाभिरेवेति वक्तु
मुप त्वाम् इति गायत्रच्छस्य प्रयोजन माह— ‘गायत्रं वा अग्ने-
च्छन्द इति । प्रजापतिमुखात् महोत्पन्नत्वादित्यर्थः ७ । ‘उप-
परेति’ उपप्राप्नोति ॥ ३२ ॥

“अथ द्विपदा इति । “पुरुषच्छन्दसं या इति । पुरुषत्व-
पादद्वयोपेतत्वात् ‘द्विपदाः पुरुषच्छन्दसम्’ पुरुषममानाकृतिकं
छन्दः । छन्दश्शब्दादकारः समासान्तः † । “पशमान् इ वै
पुरुषवानिति आहवनीय-गार्हपत्योपस्थानयोः समुचित्य प्रगंसा ;
गार्हपत्योपस्थानस्यापि पुरुषवत्त्वादद्वयोपेतत्वात् ॥ ३३ ॥

गोसमीपगमनं तदुपसर्गनञ्च समन्तकं विधत्ते— “अथ गा
मभ्येतीति ‡ । “इङ् एहीति § । इडादितिगन्धौ गोनाम-
त्वेन प्रसिद्धादित्यर्थः । “कामाः प्रविष्टा इति । ‘मनुष्याणां’
शीरदध्यादिविषयाः ‘कामाः’, ‘हि’ यस्मात् ‘यतासु’ गौपु
‘प्रविष्टाः’, ‘तस्मात्’ यताः कामनाविषयत्वात् ‘काम्याः’
इत्यर्थ ॥ ३४ ॥

‘अघान्तरेषेत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ३५ ॥

सोमान मित्वाद्य लक्ष्य च प्रयोजन माह— ‘यदा इति ।
आहवनीयगार्हपत्योपस्थानाभ्यां यावापृथिव्योरुपस्थानं कर्तं

* तै० अं० ७, १, १, ४ दृश्यम् ।

† “अथमन्त्राप्रपुमकाच्छन्दसि”— इति पा० सू० ५, ४, १०३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ४, १७, ८, ६ ।

§ वा० अं० ५, २७, १, ७ ।

भवति । अनेन सोमान मिति वचस्य * जपेन द्यावापृथिव्योः
मध्यवर्तिनोः तारिचस्वोपस्थानं कृतं भवतीत्यर्थं * । तस्य देवता-
यिगियमस्त्र्यं प्रशंसति— “एषा हीति । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वत्त-
माना येय मूर्धा ‘दिक्’, ‘एषा’ ‘हृहस्रतेः’ स्त्रभूता । अतएव तैत्ति-
रीयके समास्रातम्— “ऊर्धा दिग् हृहस्रतिदेवता”-इति * ।
नन्वेतत् वचं ब्राह्मणस्य चम्, कथं बार्हस्पत्यम् ? इति ।
नैष दोषः ; तयोर्भेदाभावात् । अत एव दाशतर्था ‘गणानां
त्वा’-इत्यादियु ब्राह्मणस्यत्वमूत्रेषु † तत्र हृहस्रतिः स्तूयते ॥ २६ ॥

“महित्रीणा मित्वादि । । एतदपि नूक्तं मन्तराक्षी तिष्ठन्
जपेदियमुपज्ञेष वाक्वममासि । अस्व वचस्य प्रयोजनमाह—
“तत्राकीति । ‘तत्र’ तस्मिंस्तृषि ‘न अध्वसु वारणेषु’-इति
‘अस्ति’, तस्याभिजायो वर्णित इति श्रेयः । “एते ह या इत्यादि ।
द्यावापृथिव्योर्मध्ये ‘य इमे’ ‘अध्वानः’ वितताः, ‘एते’ खलु पुरुषस्य
फलप्राप्तिवारणाय भवन्ति, अतो द्यावापृथिवीसंस्रुतयोगीर्हंपत्याह-
यनीययोर्मध्ये स्थित्वा इमं वचं जपन् ‘एतान्’ एव मार्गान् ‘उप-
तिष्ठते’ इत्यर्थः । एव मध्वना सुवस्थितत्वात् तं चारयितुं *
कोऽपि ईश्वर इति “नाध्वसु वारणेषु”-इति मन्त्रपाद-
स्थार्थः ॥ २७ ॥

“अयेत्रीत्यादि । ‘येत्री’ इन्द्रदेवताका “कदाचनमरी-

* वा० सं० ३, २८, २६, ३० ।

† “सोमान दिक्पुत्रं प्रतोपादनयन्” इति का० घौ० मू० ४, १२, १० ।

‡ मे० ब्रा० ३, ११, ५, ६ ।

§ अ० सं० २, ३३, १ ।

॥ वा० सं० ३, ३१, १२, २४ ।

॥ वा० सं० ३, ३०, २ पा० ।

रसि"—इत्यादिका ऽ षन्त्युपस्थाने प्रयोक्तव्या । तथा च तदग्न्यु-
पस्थान भिन्द्रमहितं मत् यज्ञात्मना निष्पद्यत इत्यर्थः । तत्र
पूर्वादे मन्वद्य तात्पर्यं माह— "कदाचनेति । "यजमानो वै
दाश्वानिति । "दाश्व दाने"—इत्याद्यात् ऽ "दाश्वान् माश्वान्"—
इति ः निपातनात् हविषां दाता यजमानो दाश्वानित्युच्यते ।
तथा च 'दाश्वे' यजमानाय कदाचिदपि 'स्वरीः' हिंसकः 'न
असि' न दृष्टसीति तात्पर्यार्थकयनम् । उभरादे व्याचष्टे—
"उपोपेदिति । हे 'भवन् ।' अन्नम्यं दीयमानं त्वदीयं धनं
'भूयो भूय एव' 'उपपृच्यते' समीपं प्राप्नोति ; तद्विद भान्नातम्—
"भूयो भूय एवेति ॥ १८ ॥

अथ सवित्रदेवताका ऋचं विधाय प्रपंसति— "अथ मावि-
त्रीति । का पुनरमो सादित्री ? इति, ता माह— "तत्सवितु-
रिति § ॥ १८ ॥

अग्निदेवताका ऋचं विधत्ते— "अयान्नेयीति । 'परि-
ददाति' परिदाने रक्षणार्थं दानम् । तादर्थ्यं मेव विव्रियते—
"गुह्या इति । "यजमाना वा इत्यादि । धर्मितु मगक्यः,
परैरप्रष्टव्यो यो रथो विद्यते, 'तेन' रथेन 'एवः' अग्निः 'यजमानान्
अभिरक्षति' ॥

एव मन्ने. स्वभाव मभिधाय मन्ने योजयति— "म य इति । हे
अन्ने 'मः' प्रसिद्धः 'य' 'रथ.' 'ते' त्वदीयः, शत्रुभिरप्रष्टव्यो विद्यते,
'येन' च 'यजमानान्' 'अभितः' सर्वतः 'रक्षसि', 'तेन' 'रथेन' 'न.'
अश्वान् 'अभिगोपाय' इत्यर्थः । ।

अस्या ऋचस्त्रिजेषं विधत्ते— “त्रिरेतदिति ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयोरिवात्रापि पुत्रनामग्रहणं विधत्ते— “अथ पुत्रस्येति ७ । ‘अयं’ मदीयः ‘पुत्रः’- ‘इदं’ यज्ञानुष्ठान-
सूचणं ‘वीर्यम्’ ‘अनुसन्तनवत्’ अनुक्रमेण सन्तनुयात्, सन्तत
मनवच्छिन्नं कुर्यात्, ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण नामग्रहणम् । पुत्रा-
भावे तु यजमानः स्वस्यैव ‘नाम’ ‘गृह्णीयात्’† ॥ ४१ ॥ २ [१.४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्याचतुरो देवाद् विद्यातीर्यमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोरुहस्रं कनकहयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्,
सप्ताधीन् पञ्चसीरींश्चिदगतकलताधेनुसौवर्णभूमिः ।
रत्नोत्स्रं रुक्मशजिदिपसहितरयी मायणिः सिद्धपायी,
ध्ययायीदिश्वसक्तं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटसु ॥

• ‘पौर्यमासवन् पुत्रनामग्रहणम्’—इति का० श्री० सू० ॥ १९. ११ ।

“पौर्यमासवन् ततोऽभीत्यादि (३. ८. २५ सू०) । पुत्रस्य नाम यज्ञाति,
पुत्रयोः पुत्राणां वा । प्रियतमस्येति लौगाचिः; ज्येष्ठपुत्रस्य ‘नामानि-
त्याह्वयं यावन्तो वा भवन्ति’—इति शाचायनः (२. १२. ११.)— इति तत्र
इतिर्याशिकदेशस्य ।

† प्रथमे काण्डे सप्तमप्रपाठकोय मेकविंशं ब्राह्मणं (१भा० ६२९ए०),
द्विस्त्रिंशत्तमं तद्वार्थं (६३१ए० ४०), तत्रत्यस्तरीयटीप्यन्वय मत्कृताः,
मने एवैते यन्त्या इह समागोष्याः ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णसं वर्णमुख्यः,
 कार्पाशीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्य ।
 आल्योत्यं प्राज्यजन्मा सवणज मन्वथ. शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रभास्विङ्गणार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्त्सक-
 श्रीहरिहरमहाराजसास्त्रान्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनगतपद्यत्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

(यद्य चतुर्थाध्याये त्रयस त्राहणम्)

अथ हुतेऽग्निहोत्रेऽउपतिष्ठते । भूर्भुवः स्वरिति
 तत्सत्येनेवैतद्वाचः समर्हयति यदाह भूर्भुवः स्वरिति
 तथा समृद्धयाग्निष माशास्ते सुप्रजाः प्रजाभि ह्या
 सिति तत् प्रजा माशास्ते सुवीरो वीरैरिति तद्
 वीरानाशास्ते सुपोषः पोषैरिति तत् पुष्टि माशास्ते
 ॥ १ ॥

यदा ऽअहो दीर्घं मग्न्युपस्थानम् । आशीरिव
 साशीरियं तदेतावतैवैतत् सर्वं माप्नोति तस्मादेते-
 नैषोपतिष्ठेतैतेन च्चेव च्चय मुपचराम इति च आहा-
 सुरिः ॥ २ ॥

अथ प्रवत्स्यन् ॥ । गार्हपत्य मेवाय ऽउपतिष्ठते-
 ऽथाहवनीयम् ॥ ३ ॥

स गार्हपत्य मुपतिष्ठते । नुर्यं प्रजा मे पाहीति
 प्रजाया ह्येव ईष्टे तत् प्रजा मेवास्मा ऽएतत् परि-
 ददाति गुप्तैः ॥ ४ ॥ *

अवाहवनीय मुपतिष्ठते । शृणु पशून् मे

* त्वान् — रति च ।

* ५५ — रति च ।

पाहीति पशुनाए ह्यैष ईष्टे तत् पशुनेवास्मा ऽएतत्
परिददाति गुप्तौ ॥ ५ ॥

अथ प्र वा व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र
व्येलां मन्यते तत् खन्त्वा ० व्याचं व्वि व्रजते, य प्रोष्य
परेक्ष्य यत्र व्येलां मन्यते तदाचं यच्छति स यद्यपि
राजान्तरेष खान्नैव त मुषेयात् ॥ ६ ॥

स आहवनीय मेवाय ऽउपतिष्ठते । अथ गार्ह-
पत्यं गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तद् गृह्वे-
वैतत् प्रतिष्ठायो प्रतिष्ठति ॥ ७ ॥

स आहवनीय मुपतिष्ठते । आगन्तु व्विश्वः
विदस मसुभ्यं व्वसुवित्तमम् । अग्ने सन्नाडभि
द्युम्न मभि सह आयुष्वेत्ययोपविश्य तृणान्यपः
क्षुम्पति ॥ ८ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते । अथ मग्निर्गृहपतिः
गार्हपत्यः प्रजाया व्वसुवित्तमः । अग्ने गृहपते-
ऽभि द्युम्न मभि सह आयुष्वेत्ययोपविश्य तृणा-
न्यपक्षुम्पत्येतन्न जपेनैतन्न न्वेव भूयिष्ठा इधोप-
तिष्ठन्ते ॥ ९ ॥

स वै खलु तूष्णीं मेवोपतिष्ठेत् । इदं वै
 यस्मिन् वसति ब्राह्मणो वा राजा वा श्रेयान् मनुष्यो
 न्वेव तं मेव नार्हति वृक्तु मिदं मे त्वं गोपाय प्राहुं
 व्वत्स्यामीत्यथास्मिन्नेते श्रेयांसो व्वसन्ति देवा
 अग्नयः कृ उ तानर्हति वृक्तु मिदं मे यूयं गोपायत
 प्राहुं व्वत्स्यामीति ॥ १० ॥

मनो च वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति । स ज्वेद
 गार्हपत्यः परिदां मेद मुपागादिति तूष्णीं मेवाह-
 वनीय मुपतिष्ठते स ज्वेदाहवनीयः परिदां मेद मुपा-
 गादिति ० ॥ ११ ॥

अथ प्र वा व्रजति प्र वा धावयति । स यत्र
 ज्वेलां मन्यते तत् सन्त्वा† व्वाचं व्विहजतेऽथ प्रोष्य
 परिह्य यत्र ज्वेलां मन्यते तदाचं यच्छति स यद्यपि
 राजान्तरेण स्यान्नैव तं मुपेयात् ॥ १२ ॥

स आहवनीय मेवाय ऽउपतिष्ठते । अथ गार्ह-
 पत्यं तूष्णीं मेवाहवनीय मुपतिष्ठते तूष्णीं मुपविश्य

• 'दिति'— इति ग, 'दिति'— इति घ, ङ ।

† 'सन्त्वा'— इति क, ग, ङा०-नेपर इत्यथ ।

तृणान्यपलुम्पति तूष्णीं मेव गार्हपत्य मुपतिष्ठते
तूष्णीं मुपविश्य तृणान्यपलुम्पति ॥ १३ ॥

अथातो गृहाणा मीवोपचारः । एतद् वै गृह-
पतेः प्रोपुष आगताद् गृहाः समुक्षस्ता इव भवन्ति
किं मयं मिह व्वदिष्यति किं वा करिष्यतीति स
यो ह तत्र किञ्चिद्दति वा करोति वा तस्माद्
गृहाः प्रुन्नसन्ति तस्येश्वरः कुलं व्विनोब्धोरुय यो ह
तत्र न व्वदति न किञ्चन करोति तं गृहा उपसृ-
श्यन्ते न वा ऽमय मिहावादीन् किञ्च नाकरदिति
स यदिहापि मुक्तु इव स्थाक्नु एव ततस्मात् कुर्याद्
यद् व्वदिष्यन्वा करिष्यन्वा खादेषु उ गृहाणा मुप-
चारः ॥ १४ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽग्निम् जगत् ।

निर्धमे, त मष्टं वन्दे पितामीर्यं महेश्वरम् ॥ ४ ॥

एव मन्विहोवहोमोयस्यामं विधाय मधुपम्यानमस्यानयि
दर्शयति— “अथ इति । अग्निहोतहोमान्तरं “भृभृयः

स, सुप्रजा.”—इति ७ अनेनैव मन्त्रेण आहवनीयम् ‘उप
 तिष्ठते’ १ । पूर्वोक्तादुपस्थानमन्त्रजातादस्य ः मन्त्रस्यातिशय
 माह— “तत् सत्येनेति । मन्त्ररूपा ह्येता व्याहृतयः ; त्रयी
 सारत्वात् । तथा चाम्नातम्— “भूर्भुवः स्वित्” इति १ । एवं व्याहृति
 रूपेण ॥ ‘सत्येनेव’ इमां मन्त्ररूपां ‘वाचं’ ‘समर्हयति’ । ‘तथा
 च ‘समृद्धया’ वाचा भागुक्तां सर्वां मपि ‘वा
 प्रार्थयत इत्यर्थः । तदाशासनप्रकारं दर्शयति । सु व्वेद
 ‘प्रजाभिः’ पुत्रपौत्रादिरूपाभिः इति तूष्णीं मेवाह-
 ‘स्याम्’ । एकः प्रजाशब्दोऽनुवादः । तूष्णीं मेवाह-
 वीर्यवतः पुत्राः वीराः ; तेजो परिष्टां मेद सुपा-
 पुन. प्राधान्यस्थापनार्थं इत्यगशासन मिति
 । प्रागुक्तोपस्थानेनास्य समानकार्यकारणत्वे- ति । स यत्र
 “यदिति । ‘अद’ पूर्वोक्तं ‘दीर्घं’ बहुव्रीह्या-
 साध्यं यदनुपस्थानम्, तत् वा ‘वाची’ फलार्थनम् एव
 “भूर्भुवः स्वित्” इति मन्त्रमाध्य सुपस्थान मपि ७० तादृगागीर्यं
 ‘तत्’ ततः ‘एतावतेव उपस्थानेन ‘एतत्’ प्रागुक्तं ‘सर्वं’ फलम्
 ‘आप्नोति’ । अस्मिन्नुपस्थाने ऋषिपवचनं संवादयति— “एतेन
 न्वेवेति । ‘एतेनेव’ लघूण्स्थानेनेव ‘वयम्’ अग्निम् ‘उपचरामः’
 ‘इति’ । यथादेवम् ‘आसुरिः’ महर्षिः, ‘आह अ’ उहवान्,

‘तस्मात्’ इदं मेवोपस्थानं कर्तव्यं मित्यर्थः । अत एव सूत्रात्—
 “मूर्धुवः स्वरिति वोभी”-इति ७ ॥ २ ॥

अथ प्रवासं करिष्यता यजमानेन कर्तव्यं सुपस्थानं दर्शयति—
 “अथ प्रवक्ष्यन्निति † । ‘प्रवक्ष्यन्’ प्रवासं करिष्यन् विहितं गार्हपत्याहवनीयोपस्थाने ॥ ३ ॥

तत्र गार्हपत्योपस्थानं मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स गार्हपत्य
 तत्र तत्र तात्पर्यं माह— “प्रजाया इति । एष यो ह तत्र प्रजाया इष्ट” ; अस्मान्निग्नोनिभूतत्वात् ।
 गृहाः प्रवृत्तसन्ति तस्यैष प्रजाया रक्षणार्थं परिदानं क्रियत
 तत्र न वृद्धति न किञ्चिदपस्थानं विहितम्, तदनूय मन्त्रं
 श्रयन्ते न वा इमं मित्रं इति ५ । “पशूनां हेत्वादि, निगद-
 स यदिहापि भुव्र

यद् वदिष्यन् अजतीति ॥ । एवं गार्हपत्याहवनीययोः सम-
 चारः । मन्त्रं कृत्वा, वाहनरहितयेत् स्वयं ‘प्रव्रजति’ गच्छति ;
 समहितयेत् पशुरथादीन् ‘धावयति’ प्रगमयति । ‘म’ च
 गच्छन् ‘यत्र’ यस्मिन् देशे ‘वेत्ता’ स्वनिवासघासमवर्षदा ‘भन्वते’,
 तत्रस्थानप्राप्तिपर्यन्तं वाचंयमी गत्वा, तदनन्तरं ‘वाचं विष्टजेत्’ ;
 न तु तत प्रागित्यर्थः ६ ।

* का० श्रौ० सू० ४ १२ १२ । ‘अभिदाधानानन्तरं पूर्वं माहवनेयं ततो गार्हपत्यम् — इति तत्र या० दे० ।

† का० श्रौ० सू० ४ १२ १३ ।

‡ वा० मं० ३ ३० २ ।

§ वा० मं० ३ ३० ३ ।

॥ का० श्रौ० सू० ४ १२ १४ ।

¶ का० श्रौ० सू० ४ १२ १५ ।

पुनरागमनसमयेऽपि तस्थान भृति अग्निममीपगमन-
पर्यन्त वाग्यमनं विधत्ते— “अथ प्रोष्येति ३। ‘प्रोष्य’ श्वासं कृत्वा
पुनरागला यत्र ग्राममर्यादां मन्यते, तत्र वाचंयमो भवेत् । एवं
वाग्यतस्य यजमानस्य अग्न्यागारस्य च मध्ये यदि राजा प्रागच्छेत्,
‘तम्’ अग्निं नैव ‘उपेयात्’ उपगच्छेत् । वाग्यमनानन्तरं राजादि-
पूज्यजनसन्निधानेऽपि तदनादरेण अग्निगतमनस्त एव तत्समीपं
गच्छेदित्यर्थः । १ ।

तदेतद् विस्मृष्ट भाष्यत्वेन सूत्रितम्— “आरादग्निः यो वाचं
यच्छति, यद्येनं राजा पिताचार्यं वाक्तरेजानीम् स्याच्छदिर्दग्नेनैव
माद्रियेत”- इति ३ ॥ ६ ॥

प्रवस्यत्पुपस्थानवैपरीत्य भागतीपस्थानस्य विधत्ते— “म
इति । आहवनीयस्यैव प्रथमं सुपस्थानं पश्चात् गार्हपत्यस्यै-
त्यर्थः ३ । गार्हपत्योपस्थानस्य पश्चाद्गार्हपत्यं प्रतिपादयति— “गृहा
वा इति । सर्वाग्नीनां योनित्वात् गृहपतिना संयुक्तत्वात् गार्ह-
पत्यस्य गृहगृहाभिधेयात्वम् ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमकर्तव्यं माहवनीयोपस्थानं समन्वयं दर्शयति—
“स आहवनीय इति । मन्त्रव्य ॥ वायु मर्षः ।— हे ‘सम्राट्’
मम्यथाजमान । ‘अजे ।’ ‘विश्ववेदमं’ सर्वधनोपेतम्, ‘असाभ्यं’
असददं ‘वसुवित्तमं’ वसुनः धनस्य लब्धयित्तमं त्वाम् ‘आमन्’

* का० श्री० मू० ४ १२ २० ।

† का० श्री० मू० ४ १२ २० क ।

‡ वाप० श्री० मू० ६ २५ ५ ६ ।

§ का० श्री० मू० ४ १२ २० ग ।

॥ वा० मं ३ ३८ १ ।

धगमाम । त्वं च 'द्युम्' धन, 'सह', पराभिभवहेतुभूतं बलं
च 'अभ्यायच्छस्त्र' अभिगमयेत्यर्थः ॥

समिदाधानं विधत्ते— 'अथेति ॥ । उपस्थानानन्तरं मा-
वनीयसमीपे उपविश्य 'दृष्टानि' दृष्टोपलक्षितानि समिदादीनि
'अपलुम्पति' प्रच्छिद्य तस्मिन्नग्नौ प्रधिपेत् । "लुप्ष्ट छेदने †"—
इति धातुः ॥ ८ ॥

आगतस्य यज्ञमानस्य गार्हपत्योपस्थानं समन्त्रकं विधत्ते—
'अथेति । मन्त्रार्थस्तु ‡,— 'गृहपतिः' गृहाणां पालयिता, गृह-
पतिना संयुक्तः 'अथ मग्निः' अन्नदीयायाः प्रजायाः 'वसुवित्तमः'
वसुनी धनस्य लभयिष्ठतम इति । परीक्षकतः पूर्वोऽर्धर्षः, उच्य-
रस्तु प्रत्यक्षकतः । हे 'अग्ने गृहपते !' । "अभिद्युम्न मित्यादि
पूर्ववद् योज्यम् ॥ ९ ॥

इत्थं प्रवक्ष्यदुपस्थानं आगतीपस्थानं च समन्त्रकं विधाय, तयो-
रमन्त्रकपक्ष मप्याह— "स वा इति § । "इदं वा इत्यादि । इदं
खलु लोके दृश्यते,— ब्राह्मणादीनां मन्यतमः 'श्वेयान्' श्रेष्ठः पुरुषो
'अग्निन्' जने 'वसति', सः 'मनुष्यः' 'तं' श्वेयामन् अनुसृत्य वसन्-
मानः, मदीयम् 'इदं' गृहादिकं 'त्वं गोपाय', 'अहं' प्रवासं
करिष्यामीति एव नियोगतो 'वक्तुं' 'नाहंति' ; यद्येवं लोके, तथा
'अग्निन्' यज्ञमाने 'एते श्वेयांसो वसन्ति' ; के पुनस्ते ? इति,
उच्यते— यज्ञमाने निवसन्तस्ते श्वेयांसः 'अलयः' गार्हपत्याद्याः ;

* का० श्रौ० सू० ४. १२ १६ ।

† सु० उ० १५१ धा० ।

‡ या० मं० ३ ३६. १ ।

§ का० श्रौ० सू० ४ १७ २०

‘क उ’ नाम ‘ताम्’ ‘इदं मे यूयं गोपायत’ इत्येवं नियोगिन ‘वक्तु मर्हति’ । अतः प्रजां मे सस्यं मे पशून् मे पाहीतीषं नियोगरूप-
तया मन्वो न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

मन्त्रप्रयोगाभावेऽपि प्रजापालनादिविषया बुद्धिस्तेषां स्वय मेव
भवतीत्याह— “मनो ह वै देवा इति । ‘मनुष्यस्य’ ‘मनः’
यद्विषयं तत् सर्वं ‘देवा.’ स्वय मेव सर्वतो ‘जानन्ति’; अतः ‘सः’
‘गार्हपत्यः’ अपि यजमानस्य मनोगतं स्वय मेव ‘वेद’ जानाति ।
किमिति, ‘परिदा’ परिदानं रक्षणम् उद्दिश्य ‘मा’ माम् ‘इदम्’
इदानीम् ‘उपागात्’ उपागतोऽयं * यजमान ‘इति’ । यस्मादेवं
जानाति, तस्मात् स गार्हपत्यस्तूष्णीं मेत्रीपक्षेयः । पाहवनीयो-
पस्थानस्यापि तूष्णीं कर्त्तव्यता आह— “तूष्णीं मेवाहवनीय
मित्यादिना । योजना तु पूर्ववत् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥

एवं प्रवासादागतस्य यजमानस्यानिविषयं कर्त्तव्यं सुपदिश्य
गृहविषयं अपि तद् वक्तुं प्रतिजानीते— “अथात इति ० ।
उपधरणं सुपाचारम्” वक्ष्यत इति शेषः । “गृहा मा विभी-
तेति † मन्त्रेषीपस्थानं विधिक्रुस्तेषां भयसम्भावना आह— “एतद्
वा इति । ‘मोपुप’ प्रवामं हतवती यजमानात् ‘गृहाः’ ‘समु-
त्सन्ता भीताः’ ‘इयं’ ‘भवन्ति’ । भीतिकारण्यं आह— “किं मय
मिति । ‘अयं’ यजमानोऽस्मद्विषयं ‘किं यदिष्यति ?’ किं वा
कर्त्तव्यति ?’ ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण तेषां भयगद्वा । “म यो
हेत्यादि । ‘म’ अमुं यजमानं आगत्य तत्र “गृहा मा विभीते-
स्तेतन्मन्त्रेषु उपस्थानं विना किञ्चिद् वदन् कुर्वन् वा भवति,

* ऋ० शौ० ५० ॥ १०. ११ ।

† ऋ० शौ० ५० ॥ ११. १ ।

अस्मद्विषये क्रुद्ध एवामी वर्त्तत इति । 'तस्मात्' यजमानाद्
'गृह्णा' प्रचसन्ति' प्रकथेणोद्दिजन्ते ।

अथ, गृहाणा त्रामे को टोष इत्यत आह— "तस्येश्वर इति ।
'तस्य' यजमानस्य 'कुल' वश 'विशोव्यो' विनष्ट कर्त्तुम्
'ईश्वर । ईश्वर इति व्यत्ययेनैकवचनम् † । ईश्वरा, गृह्णा
समर्था भवन्ति ।

"अथ यो हेत्यादि । यश्च गृह्णानुपगत्य किमपि न वदति,
न करोति च, मौनमेव केवलं भजति, "गृह्णा मा विभीत -इति
मन्त्रेणोपस्थानं वा करोति, 'तं' यजमानं गृह्णा 'उपसत्रयन्ते'
उपगच्छन्ति । उपसत्रयता तेषां मभिप्राय आह— "न वा इति ।
'न' खल्वयं यजमान 'इह' अस्मिन् समये 'किम्' अपि 'न' 'अवा
दीत्', 'किम्' अपि च 'न' 'अकरत्' अकार्षीत्, यदि अस्मदपराध
स्यात्, तदा तद्विषयं वदिष्यति, यत् किञ्च करिष्यति च, तस्मात्
अस्य यजमानस्य अस्मद्विषयं क्रोधो नास्तीत्यनेनाभिप्रायेण तं
उपसत्रयन्त इत्यर्थः ।

'स यदिहापीत्यादि । 'इह' अस्मिन् गृहद्विषये यद्यपि
'स' आगतो यजमानोऽपराधश्रवणात् 'क्रुद्ध' 'इव एव' स्यात्,
'तत' तद्वादागमनदिवसात् 'शुद्ध' अनन्तरदिवसे 'एव 'तत्'
यज्ञस्य कर्त्तव्यं वीपचारनिवृत्तये प्रयुञ्जीत, न त्वागमनदिवसे
इत्यर्थः ॥

तदुक्तं सूत्रकृता— "गृह्णा मा विभीतेति (वा० स० १४१)
गृह्णानुपतिष्ठते †, चेमायं व इति (वा० स० १४२ २)

† पा० ३ १ ८५ मू० धो० वा० ।

† गृह्णानुपतिष्ठते — इति मुद्रिनमृचयज्ञपाठः

प्रविशति, न हिंस्यात् शृद्धान् कामप् श्व.”—इति * ॥ १४ ॥
३ [४. १.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

प्रजापतिं वै भूतान्युपासीदन् । प्रजा वै भूतानि
व्वि नो धेहि यथा जीवामेति ततो देवा यज्ञोपवी-
तिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासीदंस्तानब्रवीद्
यज्ञो व्वोऽन्न ममृतत्वं व कुर्वः सुर्यो वो ज्योति-
रिति ० ॥ १ ॥

अथैनं पितरः । प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वा-
च्योपासीदंस्तानब्रवीन्मासि-मासि व्वोऽश्नन् स्वधा
वो मनोजवो वद्यन्द्रुमा वो ज्योतिरिति † ॥ २ ॥

* “तस्मिन् शृद्धानमनदिवसे ‘शृद्धान्’ शृद्दि भवान् भार्यापुत्रभत्यादीन्
अपराधे मत्स्यपि ‘न हिंस्यात्’ अनेकविरूपभाषणताडनादिना नोच्चाटयेत्”—
इति तत्र या० ३० ।

†, ‡ रिति— इति क, घ, ङ ।

अथैनं मनुष्याः । प्राहता उपस्थं कृत्वोपा-
सीदंस्तानब्रवीत् सायम्प्रातर्व्वीऽग्निं प्रजा वो मृत्यु-
व्वीऽग्निव्वी ज्योतिरिति ० ॥ ३ ॥

अथैनं पशुव उपसीदन् । तेभ्यः स्वैप मेव
चकार यदैव यूग्रं कदा च लुभाध्वे यदि काले
यदनाकालेऽयैवाश्राण्ति † तस्मादेते यदैव कदा च
लुभन्ते यदि काले यदनाकालेऽयैवाश्रन्ति ॥ ४ ॥

अथ हैनं शश्वदप्यसुरा उपसीदुरित्याहुः ।
तेभ्यस्तमश्च मायां च प्रददावस्य हैवासुरमायेतीव
पराभूता इ त्वेव ताः प्रजास्ता इमाः प्रजा-
स्तयैवोपजीवन्ति यथेवाभ्यः प्रजापतिर्ब्रह्मधात् ॥ ५ ॥

नैव देवा अतिक्रामन्ति । न पितरो न पशवो
मनुष्या एवेकेऽतिक्रामन्ति तस्माद्यो मनुष्याणां
मेदत्यशुभे मेदति ब्विहूर्च्छति हि न ह्ययनाय चन
भवत्यन्तं हि कृत्वा मेदति तस्माद् सायम्प्रातरा-
श्वेव खात् स यो हैवं श्विदान्त्सायम्प्रातराशी भवति
सर्व्वं हैवायुरिति यदुं ह किञ्च व्याचा व्याहरति तदु

* 'रिति'— इति क, घ, ङ ।

† 'यैवाश्रीतेति' इति मा० मभात इति डा० वेदरः

हैव भवत्येतद्भि देवसत्यं गोपायति तुह्यैतत्तेजो नाम
ब्राह्मणं य एतस्य व्रतं शक्योति चरितुम् ॥ ६ ॥

तद्वा ऽणुत् । मासि-मासेषु पितृभ्यो ददतो
यद्वैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृष्टेऽधैभ्यो ददात्येष वै
सोमो राजा देवाना मुन्नं यच्चन्द्रमाः सु एतां
रात्रिं चीयते तस्मिन् चीणे ददाति तयैभ्यो, समदं
करोत्यय यदुचीणे दद्यात् समदं इ कुर्व्याद्दिवेभ्यश्च
पितृभ्यश्च तस्माद् यद्वैवैष न पुरस्तात् पश्चाद्दृष्टे-
ऽधैभ्यो ददाति ॥ ७ ॥

स वा ऽअपराह्णे ददाति । पूर्वोहो वै
देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणा मपराह्णः पितृणां
तस्मादपराह्णे ददाति ॥ ८ ॥

सु जघनेन गार्हपत्यम् ० । प्राचोनाथीती भूत्वा
दक्षिणासो न एतं गृह्णाति स तुत एवोपोत्यायो-
शारेणान्वाहार्यपचनं दक्षिणा तिष्ठन्नवहन्ति सकृत्
फलीकरोति सकृद्दु ह्येव पराश्वः पितरस्तस्मात्
सकृत् फलीकरोति ॥ ९ ॥

तुं श्रपयति । तस्मिन्निधिश्रित ऽश्वान्यं प्रत्यान-

Muntakhabat Tawarikh (Text) Fasc 1-5 @ 1/ each	Rs 5	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II Fasc 1-5 and Indexes Vol III Fasc 1-12/ each	10	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc 1-10 @ 1/ each	7	2
Ma'asir Alamghiri (Text) Fasc. 1-6 @ 1/ each	2	4
Nukhbatul Fikr (Text) Fasc 1	0	6
	1	8
	1	14
	3	12
	1	14
	10	8
	1	0
	2	10
	2	4
	3	0
	0	12
	1	14
	0	0
Asfarnamah Vol. I, Fasc 1-9 Vol. II Fasc 1-8 @ 1/ each	0	0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1	ASIATIC RESEARCHES Vols. XIX and XX @ 10/ each	20	0
2		1/ per	
3		1846	
		16 (8)	
		1878	
		15 (6)	
		72 (8)	
		9 (3)	
		numbers	
4			
5			0
			0
			0
6	Anis ul Musharrahin	4	0
7		3	0
8		3	0
9		3	8
10		each	3
11	Khazana ul ilm	2	0
12		4	0
13		40	0
14		18	0
15		4	0
16	Ditto Grammar	10	0
17		8	0
18		3	0
19		the rooms of	1
		hasrat, by	0
			4

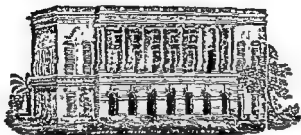
Notices of Sankrit Manuscript pts Fasc. 1-29 @ 1/ each — — 29 0
 Nepalese Buddh & Sanskrit Literature by Dr R. L. Mitra — — 5 0
 V B — All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the Asiatic Society only — — — — — Treasurer

BIBLIOTHECA INDICA -

A
Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1183.

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CATAPATHA BRĀHMANA

OF THE WHITE ĀJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRYA.

EDITED BY

ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMAS'RAMĪ.

VOL. II, FASCICULUS III.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1905

यत्पत्न्यौ वै देवेभ्यो जुह्वत्युदरन्ति मनुष्येभ्योऽथैव
पितृणां तस्मादधिश्रित ऽआज्यं प्रत्यानयति ॥ १० ॥

स उद्वास्याग्नौ द्वे ऽआहुती जुहोति देवेभ्यः ।
देवान् वा ऽएष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति
यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत् पितृयज्ञेनेवा-
चारीत्तदु देवेभ्यो निह्रुते स देवैः प्रसूतोऽथैतत्
पितृभ्यो ददाति तस्मादुद्वास्याग्नौ द्वे ऽआहुती
जुहोति देवेभ्यः ॥ ११ ॥

स वा ऽअग्नये च सोमाय च जुहोति । स
यद्ग्नये जुहोति सर्व्वत्र ह्येवाग्निरन्वाभक्तोऽथ यत्
सोमाय जुहोति पितृदेवत्वो वै सोमरास्मादग्नये च
सोमाय च जुहोति ॥ १२ ॥

स जुहोति । अग्नये कव्यताहनाय स्वाहा
सोमाय पितृमते स्वाहेत्यग्नौ मेक्षण मभ्यादधाति
तत् स्विष्टकृद्भाजन मथ दक्षिणेनान्वाहार्य्यपचनं
सक्तदुस्त्रिखति तद्देदिभाजनं सक्तदु ह्येव पराञ्चः
पितरस्तस्मात् सक्तदुस्त्रिखति ॥ १३ ॥

अथ परस्तादुल्मुकं निदधाति । स यदनिधा-
योल्मुक मधेतत् पितृभ्यो दद्यादसुररक्षसानि हैपा

मेतद्दिमधीरंस्तुथो हेतुत् पितृणा मसुररक्षसानि न
 विमयते तुस्मात् परुक्षादुन्मुकं निदधाति ॥ १४ ॥

स निदधाति । ये रूपाणि प्रतिमुञ्चुमाना
 असुराः सन्ताः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो
 ये भरन्त्यग्निष्टांशोकात् प्रणुदात्यग्नादित्वग्निर्हि
 रक्षसा मपहन्ता तस्मादेवं निदधाति ॥ १५ ॥

॥ अथोदपात्र मादायावनेजयति । असाववने-
 निक्षेत्रेयव यजमानस्य पितर मसाववनेनिक्षेत्रेति
 पितामह मसाववनेनिक्षेत्रेति प्रपितामहं तद्यथा-
 ऽऽशिष्यतेऽभिषिञ्चेत्तदेवं तत् ० ॥ १६ ॥

अथ सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दिनानि भवन्ति ।
 अथ मिव वै देवानां मथ्य मिव मनुष्याणां मूल
 मिव पितृणां तुस्मादुपमूलं दिनानि भवन्ति सकृदा-
 छिन्नानि भवन्ति सकृदु छेद पराञ्चः पितरस्तस्मात्
 सकृदाच्छिन्नानि भवन्ति ॥ १७ ॥

तानि दक्षिणोपस्तृणाति । तत्र ददाति स वा
 ऽद्भुति ददातोतीव वै देवेभ्यो जुह्वत्सुहरन्ति मनुष्येभ्यो-
 ऽथेवं पितृणां तुस्मादिति ददाति ॥ १८ ॥

सु ददाति । असावेतत्त ऽद्रुत्येव यजमानस्यं
 पित्रे ये च त्वा मन्वित्यु हैक ऽआहुस्तदु तथा न
 ब्रूयात् स्वये वै तेषां सह येपां सह तुष्मादु ब्रूया-
 द्सावेतत्त ऽद्रुत्येव यजमानस्य पित्रेऽसावेतत्त ऽइति
 पितामहायासावेतत्त ऽइति प्रपितामहाय तद्यदितः
 पराग् ददाति सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ १८ ॥

तुन्न जपति । अन्न पितरो मादयध्वं यथाभाग
 माहपायध्व मिति यथाभाग मग्नीतेत्येवैतदाह ॥ २० ॥

अथ पराड् पर्यावर्त्तते । तिरु-द्रुव वै पितरो
 मनुष्येभ्यस्तिरु इवेतद् भवति स वा ऽथा तुमिती-
 रासीतेत्याहुरेतावान ह्यसुरिति* स वै मुहूर्त्तं मेवा-
 सित्वा † ॥ २१ ॥

अथोपपल्लय्य जपति । अमी मदना पितरो
 यथाभाग माहपायिपतेति यथाभाग माशिपुरित्ये-
 वैतदाह ॥ २२ ॥

अथोदपात्र मादायावनेजयति । असाववने-
 निह्येत्येव यजमानस्य पितर मुसाववनेनिह्येति

* 'वांसुहुरिति'— इति क ।

† 'त्वा - इति घ, ड ।

इति ॐ उ प्रथय । “सृत्वुर्व इति । देहारभकर्मोपजनितं
मरण 'व' वृष्णाक मसाधारणो धर्म इत्यर्थ ॥ ३ ॥

गवादिपशूना मपि प्रजापत्युपसदन, तत्कृतजीवनक्षयजनित
मरण तदशनकृत्स्निवाह— “अथेन पशव इत्यादिना । “स्वैप
मेवेति । दद्य देवपितृमनुष्याणा यज्ञादिरूपा तत्कृत्स्नि चकार,
तथैव गवादिपशूना मपि तदुचिताहारकृत्स्नि कृतयानित्यर्थ ।
तत्प्रकार दर्शयति— “यदेवेति । गवाद्या पशवो यूय 'यदा
कदा च' काले अकाले वा दृणादिरूपा माहारजात 'लभाध्वे', 'अथ'
अनन्तर मेव तत् सञ्च दृणाद्याहारजातम् 'यथाय' । 'इति'-शब्द
प्रजापतिवाक्यपरिमर्मागौ । “तस्मादेत इत्यादि । यस्मादेव
प्रजापते सकाशात् नञ्चयरा तस्मात् 'एी गवाद्या पशव
दृणाद्याहार 'यदा एव कदा च लभन्ते', 'काले' वा अकाले' वा,
'अथ अनन्तर मेव तद् भक्षयन्ति, न त्यक्त्वादिवात् सायम्नात
रादिकालविशेष मपेक्षन् इत्यर्थ ॥ ३ ॥

अथासुरकृत प्रजापत्युपसदन परीक्षेण निर्दिशति— “अथ
हेन मिति । 'शश्वद्' बहुकृत्व 'असुरा अपि' 'उपसेदु उप
सदनश्चकुरित्वभिज्ञा कथयन्ति ।

एव पितृमनुष्यादीना मुपसदन मिव असुरकृत मुपसदन
जिज्ञासिथवाह— “तथ्यस्तमय मायाञ्चेति । परेषा दृष्ट्या
च्छादक † तम, अघटनघटनशक्तिर्माया ‡ । तदुभय यस्मात्
प्रजापतिरसुरेभ्यो दत्तवान्, तस्मात् इदानी मपि 'असुरमाया'
असुरस्य सभूता मायेत्वस्तिथ्यवहार । अत एव ते मायाविन

* पा० सू० ३ १ ११ ।

† दृष्टाच्छादकमायर्थ — इति च ।

‡ अघटनघटनशक्तिर्माया — इति च ।

इत्याख्यायन्ते । “पराभूता ह त्वेवेति । ‘ताः’ असुर्याः ‘प्रजाः’ देवादिवदवादीनां जीवनहेतूनां प्रजापतिसकाशादनाभात् केवलं तमोमायाभ्यां अक्षाः सद्य पराभवं प्राप्ता इत्यर्थः । इत्थं प्रजापतिना देवादिभ्यः कल्पितां वृत्तिं प्रदर्श्य, तदनतिक्रमेण तेषां जीवनं प्रतिपादयति— “ता इति । ‘प्रजाः’ प्रागनुक्रान्ताः ‘इमाः’ देवपितृमनुष्याद्याः, ‘यथा’ येन प्रकारेण “यज्ञो वोऽन्नम्” -इत्यादिना वृत्तिं प्रजापतिः कल्पितवान्, ‘तवैव’ व्यवस्थितां वृत्तिं नियमेन देवाद्या उपजीवन्ति ॥ ५ ॥

“नैव देवा इति । न तु ते प्रजापतेराज्ञा सतिज्जामन्ति । अथ मनुष्याणां मरणे नियमं विधित्पुरनियमप्रसक्तिं दर्शयितुं प्रजापतिऋतेरतिक्रम सुपन्थस्यति— “मनुष्या एवेति । ‘एके’ च नाम ‘मनुष्याः’ अज्ञानवशात् प्रजापतिना कल्पितां प्रागुदाहृतां वृत्तिम् ‘अतिक्रामन्ति’ । यस्मादेवं ‘तस्मान्’ मनुष्याणां मध्ये ‘यः’ ‘मिथति’, स्त्रिच्छति, पुष्यतीति यावत् । “ञि मिदा स्त्रेदने”-इति ० धातुः । स च मिथत्रनु मनुष्यो धनादिजनितमद्वयेन ‘अशभे’ नरकपाताद्यनर्थहेतुभूते पापे ‘मिथति’ स्त्रिच्छति, तात्पर्येण वर्त्तते । तस्मात् पापान् स ‘विह्वर्हति’ अधः पतति । “हुच्छी कौटिल्ये”-इति † धातु । “अयनाय चनेति । ‘चन’-गच्छोऽप्यर्थः । पुष्पनीकगमनायापि ‘न हि भवति’ । कुत इत्यत आह— “अनृतं हीति । यस्मात् ‘अनृतम्’ असत्यम्, प्रतिपिपे ‘हात्वा’ ‘मिथति’ प्रसन्नो भवति । इत्थं प्रजापत्याज्ञातिक्रमेणानियमदर्शनात् मनुष्येषु नियमापेक्षा विद्यत इति तात्पर्यार्थः ।

श्रीपेक्षातिक नियमविधिं दर्शयति— “तस्मादिति । साय-

पितामह मुसाववनेनिल्लेति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुपे-
ऽभिपिञ्चेदेवं तत् ॥ २३ ॥

अथ नीवि मुहुद्ध्य नमस्करोति । पितृदेवत्या
वै नीविसुस्मान्नीवि मुहुद्ध्य नमस्करोति यज्ञो वै नमो
यज्ञियानेवैनानेतत् करोति पट् कृत्वो नमस्करोति
पड् वा ऽकृतव कृतवः पितरस्तस्मात् पट् कृत्वो
नमस्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणाए ह
पितर ईशत ऽणुो ऽएतद्वाशीः कर्म्मणोऽथावजिघ्रति
प्रत्यवधाय पिण्डान्त्स यजमानभागोऽग्नौ सकृदा-
च्छिन्नान्यभ्यादधाति पुनरुत्सुक मपि सृजति
॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयमपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अयामावास्यायां पिण्डपिष्टयज्ञस्य † आग्नि आग्नि कर्त्तव्यतां
विधिक्षुभ्रदर्यं मास्वायिका माह— “प्रजापतिं वा इति । भवन्ति
सद्वायं प्रतिपद्यन्त इति ‘भूतानि’ । ‘प्रजाः’ देवपिष्टमनुष्याद्या
यज्ञमाणाः । तामा अभिप्राय माह— “वि न इति । ‘नः’
अग्रान् ‘वि देहि’ त्वा मित्यं कुरु — त्वा मित्यं कुरु इत्याज्ञापय ।

* ‘तु’— इति च, ७ ।

† ‘अथमं पौरोमान मनुविहितम्. अथुना दशम्यानुविधानं करिष्यन् ततः
प्राचानोर्न विष्टपिष्टयज्ञ मनुविदधाति’— इति या० दे० (सं० ४. १. १.) ।

‘यथा’ येन प्रकारेण वयं ‘जीवाम जीवन्वन्तो भवेम’ इति अने-
नाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

“ततो देवा इत्यादि । प्रजापतेरुपसदनहेतुत्वेनोपसदनममये
देवादिभिर्यद्यस्त्रिंशत् घृतम्, तत्तद्विद्वानुसारेण तेषां देवादीनां
यज्ञादिवशेषभाक्त्वं प्रजापतिर्जीवनहेतुत्वेनोपदिष्टवानिति प्रसङ्ग
कार्थः । “यज्ञो वोऽन्न मिति । हे देवाः ! ‘वः’ युष्माकं
‘यज्ञः’ ‘अन्नम्’, अतो युष्माक मेव ‘अमृतत्वम्’; ‘जक्’ बल’ च
‘वः’ युष्माक मेव; ‘सूर्यः’ एव ‘वः’ युष्माकं ‘ज्योतिः’ ‘इति’ ।

एवं यज्ञोपवीतित्वादिस्त्रिंशद्युक्तान् देवान् प्रेष्य, यज्ञादिचतुष्टयं
प्रजापतिः तेषां जीवनहेतुत्वेनोपदिष्टवान् ॥ १ ॥

“अथैनं पितर इत्यादि । अत्राप्येवं योज्यम् । “मानि-
मासीति । प्रतिमासं दशोऽनुष्ठीयमानं यत् पिण्डपिचयश्चाख्यं
इति; तद् ‘वः’ युष्माकम् ‘अगमम्’; ‘लघा’-कारोऽपि ‘वः’
युष्माक मसाधारणम्; मनस इव जवः ‘मनोजवः’, सोऽपि
युष्माक मेव । सोमलोकवर्तिनां युष्माकं ‘चन्द्रमाः’ एव ज्योतिः
भवत्विति ॥ २ ॥

“अथैनं मनुष्या इत्यादि । ‘प्रावृता.’ उत्तरवाससा संवृताः,
क्षण्डनम्बितवाससः ०, निवीतिन इत्यर्थः । अतएव तैत्तिरीय-
कम्— “निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितृणाम्, उपवीतं
देवानाम्”—इति † । “उपस्य” इत्येति । यतः प्रजापतेरुपसदन-
समये मनुष्यैरुपस्यप्रावरणं मनुष्यैः कृतम्, अतएवदेवानीं भुक्त्यादि-
समये उपस्यप्रावरणेनोपसीदन्ति । “प्रजा व इति । प्रजायन्त
इति ‘प्रजाः’ पुत्रपोत्रादिरूपाः । “उपस्ये च सञ्ज्ञायाम्”—

आतरशितुं शील मस्येति 'मायम्नातराशौ' । "सुष्यजातौ णिनि-
स्ताच्छित्थे"—इति ४ षिनिः । 'एव'-कारेण अन्तरा भोजनं
निवार्यते । विहित मनुद्य प्रशंसति— "स यो ह्येव मिति ।
"यदु इ क्विचेति उक्तभोजनकालनियमवान् यदपि किञ्चिद् 'वाचा'
'व्याहरति' भापते, तथैव यथार्थं भवति । 'हि' यस्माद्, ऋसौ
'एतत्' 'देवसत्यं' देवेन प्रजापतिना कल्पितं सत्यं 'गोपायति'
रक्षति । "गुपूरक्षणे"—इति १ धातुः । "गुपुधूपविच्छि"—इत्यायः
प्रत्ययः ३ । 'तद्' तदेव सत्यं 'सिञ्जी नाम' 'तैजः'-शब्दवाच्यतया
प्रसिद्धम् । 'ब्राह्मणम्' ब्राह्मणसम्बन्धिरूपम् । कः पुनरसा-
धीदृश्विधं देवसत्यं गोपायतीति त माह— "य एतस्येति ।
'एतस्य' प्रजापरिहृषरितरूपं 'व्रतं' 'चरितु' 'यः' यजमानः
'शक्नोति', स देवसत्यं गोपायतीति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

इत्ये पिण्डपितृयज्ञस्य मासि मासि कर्त्तव्यतां "मासि मासि
सोऽग्नं स्रधा वः"—इत्यादिना प्रजापतिवाक्येन प्रतिपाद्येदानीं तं
विधत्ते— "तदा एतदिति । 'मासि मासि' प्रतिमासम् ।
'मित्यवीसयोः"—इति ३ द्विवचनम् । जीवतां हि मनुष्याणां
सायम्नातरग्नं विहितम्, मरणादूर्ध्वं वस्त्रादिरूपेभ्यः पितृभावं ॥
प्राप्तेभ्यस्तेस्यो मासि मास्येव पिण्डयज्ञरूपं भग्नं दातव्यं मित्यभि-
प्रायः १ । स च पिण्डश्रौऽमावास्याया मेव कर्त्तव्यो नान्यस्यां
तियाविति प्रतिपादयति— "यदे वैथ इति । 'यदा' यस्मिन्नेव काले

* पा० सू० ३. २. ७८ ।

† भा० प० ३६५ घा० ।

‡ पा० सू० ३. १. २८ ।

§ पा० सू० ८. १. ४ ।

॥ 'वस्त्रादिरूपपितृभावं'— इति च ।

१ "यस्मिन् ऋग्निं चै पितॄन् रुद्राञ्चैव पितामहान् । प्रपितामहांस्त्रा-
दित्यान् श्रुतिरेवा मनातनी"— इति म० सं० २. ६८४ ।

‘एष’ इन्दु ‘न’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्या दिशि, ‘यथात्’ पश्चिमाया मपि
‘न’ दृश्यते, ‘अथ अनन्तर मेव’ एभ्यः पित्र्य्य पिण्डान् दद्यात् ।

पुरस्तात् यथात् न दृश्ये इत्येतदुपपादयति— “य वा
इति । ‘यत य’ ‘चन्द्रमा’ नमसि दृश्यते, ‘एष’ खलु ‘राजा’
राजमान ‘सोम’ ‘देवाना मवम्’ इति, “य मादित्या अपशु
माप्याययति”—इति मन्त्रवर्णात् ~ । ‘म’ वरुण ‘एताम’ अमा
वस्य दिवससम्बन्धिनी ‘रात्रि’ प्राप्य जीर्णं उदेति । तस्मिन्
जीर्णे सति यः पित्र्य्यो हविर्दद्यात्, तथा च सति एभ्यः पित्र्य्यो
देवे साकम् ‘असमद कलह न’ करोति । ‘अथ’ ‘यद् यदि
‘अर्चये’ दृश्यमाने तस्मिन् सोमे चतुर्दशां प्रतिपदि वा पित्र्य्यो
हविर्दद्यात्, तदा देवेभ्यः पित्र्य्य्य कलहं कुर्यात्, सोमस्य
देवाना मवत्वेन भोक्तुं देवेरपि सन्निधानात् दीयमानहविर्विषय
कलहो भवेदित्यर्थः । “तस्मादिति, निगमनम् ॥ ७ ॥

अपराह्णकाले विधायोपपादयति— “अथा इति । अह्ण
पञ्चाविभक्तस्य चतुर्थी भागोऽपराह्ण, तस्मिन् पिण्डपित्र्य्यो
ऽनुष्ठेयः । अत एव धृत्वाते कात्यायनेन— “अपराह्णे पिण्ड
पित्र्य्य, चन्द्रादर्शनेऽमावास्याया मिति † ॥ ८ ॥

तत्प्रकारं भाह— “अ अघनेन गार्हपत्य मिति । गार्हपत्यस्य
पश्चिमदिगे व्रीहिपूर्णांश्च निर्वापार्यंश्च शकटस्य दक्षिणतः आसीत्

* तै० अ० २ ४ २४ २

† का० श्रौ० सू० ४ १ १ पिण्डपित्र्य्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मण
मग्ना मा च पिण्डदानपत्रार्थस्त्रेवाधानुगमात् पिण्डे पितृणा यज्ञ
पिण्डपित्र्य्य इति अतश्च होमजपादयस्तद्वत् — इत्यादि (या० ६०)
आख्यानश्च तत्र द्रष्टव्यम् । आश्व० श्रौ० सू० २ ६ १ य० सू० २ ५
माहृ० श्रौ० सू० ४ ३ १ ५ २३ ।

प्राचीनावीती एवं ६ पिष्टयज्ञायं हविर्गृह्णीयात् । मन्वस्याविद्धि-
तत्वात् तूष्णीं भवेत्तद् ग्रहणम् । अत एव सूत्रितञ्च— “अपरेण
गार्हपत्यं चरु मपूर्णं सुचं वा तूष्णीं गृहीत्वा”—इति १ ।

चतुर्थे गृहीतानां त्रींशोणा मयद्दननं विधाय प्रशंसति— “स
तत एवेत्यादिना ३ । ‘तत.’ तस्मात् हविर्पह्णस्यानात् ।
“उत्तरेणिति । दक्षिणाम्नेरदूरेण उत्तरत इत्यर्थः । “एनबन्ध-
तरस्याम्”—इत्येनप् ३ । “एनपा द्वितीया”—इति । द्वितीया ।
“दक्षिणा तिष्ठन्निति । दक्षिणतस्तिष्ठन् । “दक्षिणादाच्”—
इति १ आच् प्रत्यय ।

ऐष्टिकहविष इव फलीकरणस्य त्रित्वं प्रसक्त मपवदितुं
सकृत्त्वं विधत्ते— “सकृदिति ३६ । एकवारं मिव फलीकुर्यात्,
न तु त्रिः । तत्र हेतु माह— “सकृद्दु ह्येवेति । ‘हि’ यच्चाट्ट
‘सकृत्’ एकवारं मिव ‘पराश्वः’ पराश्वो गत्वाः प्रेताः ‘पितरः’
अभवन्, न तेषां पुनरावृत्तिरस्ति, अतस्तेषां सकृत्त्वं मसाधारणो
धर्मः ॥ ८ ॥

अपण विधत्ते— “त मिति ११ । सकृत्फलीकृतांस्तप्युमान्
स्याद्यां प्रक्षिप्य, त चरु दक्षिणाग्नीं अर्पयेदित्यर्थः । उदामनात्
प्रागेव तन्निघ्नौ अभिघारणं विधत्ते— “तन्निघ्निति । ‘अधि-
घ्निते’ अनेरुपरि न्यापिते ‘तन्निघ्न’ (एतन्निघ्नं ३३) चरौ पक्के सति
‘आग्ण’ ‘प्रत्यानयति’ प्रतिक्षिपति । तदेतदुपधादयति— “अग्नीं वा

* ‘एन’— इति च ।

† का० श्री० सू० ४ १ ५ क ।

‡ का० श्री० सू० ४ १ ५ र ।

§ पा० सू० ५ ३ ३५ ।

|| पा० सू० २ ३ ३१ ।

¶ पा० सू० ५ ३ ३६ ।

** का० श्री० सू० ४ १ ६ ।

|| का० श्री० सू० ४ १ ७ क ।

इति । देवार्थं यदाज्यम्, तत् 'अग्नी' 'जुह्वति' यजमानाः । देवेभ्यो यदाज्यं देवं तत् होमेनेव दीयत इत्यर्थः । "उद्वरन्तीति । 'मनुष्येभ्यः' देवं यत् (प्राज्यम्), तत् तेषां पुरस्तात् भोजनयात्रेषु 'उद्वरन्ति' उद्वृत्य पुरतः स्थापयन्तीत्यर्थः । "अथैव मिति । 'अथ'-शब्द उक्त-वैलक्षण्ये । पितॄणां तु एव मधियितावस्थाया मेव चरावाज्य मधनेय मिति यथोक्तम्, एव मेव पितॄभ्य प्राज्यं देयम्, न त्वग्नी होमेनापि पुरस्ताद्दुद्वरयेनापि । "तस्मादिति, प्रतिज्ञातनिगमनम् ॥ १० ॥

अथ तस्य च तोरुद्वासनपूर्वकं होमं विधत्ते— "स उदास्येति । उदासनानन्तरं 'देवेभ्यः' देवार्थम् 'अग्नी' 'द्वि' प्राहुती' जुहुयात् । यद्यपि 'अग्ने' 'सोमाय' इति द्वयोरेवात्र होमः, तथापि देवेभ्य इति सामान्याभिप्रायेण बहुवचनम् । अत एव सूचयति— "अपयित्वाभिप्रायोऽस्य भिक्षयेन जुहोति अग्नेय इति सोमायेति च"—इति १॥

ननु पितॄर्घेन हविषा देवेभ्यो होमोऽनुपपन्न इत्याशङ्गीप-पादयति— "देवान् वा इत्यादिना । 'यः आहितान्नि.', 'यः' च दर्शपूर्णमासयाजी 'एयः' यजमानो 'देवान्' उपावर्त्तते' उपाहृतः, अतस्तोभ्यो देवेभ्यो हविरवर्त्तं देय मिति भावः । "अथेतदिति । 'अथ'-शब्दोऽत्र वीपरीत्यद्योतकः । 'एतत्' एतर्हि देविकं कर्म परिश्रव्य पितॄण्य कर्मणा 'अचारीत्' पितॄं कृतवानित्यर्थः । तथा मत्तन्यदीयकर्मानुष्ठानेन देवानां क्रोधः स्यात्, अतस्तन्नि-हृतये पितॄं कर्मणि 'देवेभ्यः' होमेन तदपराध 'निहृत' अप-नयति, प्रीणयति वा । एवं होमेन तोपितैः 'देवैः' 'प्रसृतः' अनु-

* नास्तेतत् पदं इ-पुस्तकादन्यत्र ।

† का० श्री० मू० ४, १, ७ ऊ, ७ ख ।

निपुर इति, परा-नि-पूर्वात् पृथोतेः सम्पदादिलक्षणे भावे क्विपि बहुव्रीहिः ; स च धातुवत् पिण्डविषये दाने वर्तते । अत एवोक्तमाशुनायनेन—“तस्यां पिण्डान् निपृणीयात् पराचीनपाणिः”—इति ० । पुत्रपदनिर्वचनप्रसङ्गे यास्कोनाप्युक्तम्—“पुत्रः, पुरुत्रायते ; निपरणादा, पुं नरत्वं ततस्त्रायत इति वा”—इति १ । यदा ‘पराः’ प्रभूताः ‘पुरः’ शरीराणि येषां ते ‘परापुरः’ ; ‘नि’ निरुद्धा अन्त्याः ‘पुरः’ शरीराणि येषां ते ‘निपुरः’ ; महाकायाः अल्पकायाद्येत्यर्थः । एवं प्रच्छन्नवेसा असुरा वै सन्ति, ‘तान्’ ‘अस्मात्’ ‘मीकात्’ पिण्डपिष्टयज्ञस्थानात् ‘अग्निः’ ‘प्रणुदाति’ । लोच्यङ्गमः †, प्रणुदत्वित्यर्थः । रक्षोनिहन्तृत्व मन्त्रेः ऋषिदमिति व्यावष्टे—“अग्निर्हीति । ‘एवं निदधाति’ अतिशब्दोपेत्येन मन्त्रेण निदध्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

पिण्डदानस्य प्राच्याह्वेनावनेजनं विधत्ते—“अथोदपात्रमिति ‡ । ‘उदपात्रम्’ उदकपूर्थं पात्रम् । “एकहलादी पूरयित्वाऽन्यतरस्याम्”—इत्युदकशब्दस्योदभावः ॥ । “अथावनेनित्त्वं”—इत्यवनेजनमन्त्रः ॥ । तत्रादयाद्स्थाने सम्युक्तान् पित्रादीनां यथाक्रमं नाम निर्होत्वम्,—हे यज्ञमग्नेन् । मम पितः । ‘अवनेनित्त्वं’ दास्यमानं पिण्ड भोक्तुम् याक्षीथी पाणी शोधयेति मन्त्रार्थः । “विजिर् शोधवोपथयोः”—इति ०८ धातुः । एवं पितामहप्रपितामहविषयो मन्त्रो योज्यः ।

० आशु० शौ० मू० ७, ६, १५ ।

१ निद० ७, ३, २ ।

‡ पा० मू० ३, ८, ६४ अट्टमम् ।

‡ का० शौ० मू० ३, २, २० ।

१ पा० मू० ६, ७, ५६ ।

१ इदं प्राच्याह्वेनावनेजन इति श्रेयः ।

०० मू० ३, ११, पा० ।

अस्यावनेजनस्य पिण्डदानात् प्राक्तर्त्तव्यता दृष्टान्तेनोपपाद-
यति— 'तद्यथेति । 'अशिष्यते' भोक्ष्यमाणाय पुरुषाय यथा
'अभिपिञ्चेत्' उदकं हस्ते ददाति, 'एवम्' एव तत् पितृणां मवने-
जन मित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ तस्मिन्नुज्जिखिते स्थाने बर्हिं स्मरितुं तत्सम्पादनं विधत्ते
—“अथ सकृदाच्छिञ्चानीति † । एकयत्नेन छिन्नानि । 'उप-
मूलं' मूलसमीपे । 'दिनानि' क्षण्डितानि बर्हिषि पित्र्यज्ञा-
र्थाणि 'भवन्ति', एवङ्गुणविशिष्टानि बर्हिषाहर्त्तव्यानीत्यर्थः । मूल-
समीपे छेदनमुपपादयति—“अथ भिवेत्यादिना । अत एव तेत्ति-
रीयकेऽप्याम्नायते— “यत् परुषि दिन तद् देवानां †, यदक्षरा
तन्मनुष्याणां, यत् समूलं तत् पितृणाम्”—इति ‡ । छेदनगत
सकृत्त्वमनूथ स्तीति—“सकृदाच्छिञ्चानीति ॥ १७ ॥

बर्हिषः स्मरणं विधत्ते— “तानीति । 'दक्षिणा' दक्षिणत,
उज्जिखितप्रदेशे 'तानि' बर्हिषि 'उपस्तृणाति' । तथैव कात्या-
यनेन सूत्रितम्—“उपमूलं सकृदाच्छिञ्चानि सिखाया कृत्वा”—
इति § । पिण्डदानं विधत्ते— “तत्रेति । 'तत्र' तस्मिन् बर्हिषा
मास्तीर्णे देशे पिण्डान् दद्यादित्यर्थः । तत्र प्रकारविशेषमभिनयेन
विधत्ते— “स वा इतीति । इति' अनेन प्रकारेण ऋजुउतर्त्तव्यो-
र्मध्येन पित्रोण तीर्थेनेत्यर्थः । देवमनुष्यसम्पदानको दाने तद्वेप-
रीत्यकथनेनोपपादयति— “इतीव वै देवेभ्य इति । अनेन ऋजु

* का० श्रौ० सू० ४, १, २१ ।

† 'परुषि' पर्वमन्थी, दिवं ह्यिन्द्रम्, तादृशं बर्हिरर्हिमितत्वात् देवानां
पिण्डम्— इति ऋ० सं० १, ६, ८, ५ भा० भा० ।

‡ १. ४. १. ६. ८. ५ ६, ७ । § का० श्रौ० सू० ४, १, २१ क ।

घ्रातः 'सः' यजमानः 'अथ' अनन्तर मेव 'एतत्' हविः 'पितृभ्यः' दद्यात् । उक्तं मर्थं निगमयति— "तस्मादिति ॥ ११ ॥

देवेभ्य इति साधारण्येनोक्तं विशिनष्टि— "स वा इति । इतरान् देवान् परित्यज्य अग्ने सोमस्य च हवने कारणं माह— "स यदग्नय इति । 'सर्वत्र' देवेषु पितॄषु च सर्वेषु कर्मसु 'अग्निः' 'अग्वाभक्तः' असुप्रविष्टो भवति; न ह्यग्निं मन्तरेण देविकं पितॄन् वा किञ्चित् कर्म निष्पद्यते, अतोऽत्राग्नेर्हीमो युक्त इत्यर्थः । "पितृदेवस्यो वा इत्यादि । यतः "चन्द्रमा यो ज्योतिः"— इति ० प्रजापतिः पितॄणां ज्योतिद्वेन चन्द्रमसं कल्पितवान्, अतः स 'सोमः' पितृदेवस्यः । अत एव धूमादिमार्गेण पितॄणां चन्द्रमोकप्राप्तिः समाग्राता— "चन्द्रमस मेव ते सर्वे गच्छन्ति"—इति १ । यत एव अतः पितॄन् कर्मणि सोमाय युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तदेवतयोर्हीममन्त्रो ऽः विधत्ते— "स जुहोतीति । 'कव्यं' पितॄन् हविः, तद् वहति प्रापयतीति 'कव्यवाहनः' । "कव्यपुरीष-पुरीषेषु"—इति ५ अुष्ट् । एतच्च पितॄणां मन्त्रेणमाधारणं नाम-धेयम् । अत एवाग्रायते— "तयो वा अग्नेर्यो हव्यवाहनो देवानां, कव्यवाहनः पितॄणां, महाराजा असुराणाम्"—इति । । 'कव्य-वाहनाय अग्नये' इदं हविः 'स्वाहा' सुहुत मसु । पितृगणैर्युक्ताय 'सोमाय' इदं हविः 'स्वाहा' सुहुत मसु ॥

मिषणम्याग्नौ प्रक्षेपं विधत्ते— "अग्नयिति ५ । चरुं मालीष्य

* ११० ए० १५ धं० दृष्टव्यम् ।

† हा० उप० ५, १०, ५ ।

‡ तौ च मन्त्रौ वा० सं० ३, २६, १, २ ।

§ पा० गृ० ३, ९, २५ ।

॥ ते० सं० ०, ५, ८, ११ ।

१ का० यौ० गृ० ४, १, ८ क ।

येन काष्ठेन गृहीत्वा ह्यते, तत् 'सिचणम्' । 'तत' अभ्यादान 'सिष्ट
कृद्भाजनम्' अस्य होमस्य सिष्टकृतस्थानीयम् ॥

अथ पिण्डप्रदानाय स्थानविशेष तत्संस्कारश्च विधाय प्रश-
मति— "अथ दक्षिणेनेति ७ । 'अथ' शब्दोऽपान्धप्रतिषेधार्थः ।
दक्षिणान्नेरदूरेण स्फोऽन 'सकृदुल्लिखति' एकयत्नेन दक्षिणप्राची
लेखा कुर्यात् ८ । 'तत' उल्लिखित स्यस 'वेदिभाजन' वेदिस्थानी
यम्, ततकार्यकर मित्यर्थः । "सकृदु ह्येवेत्वादि, उक्तार्थम् ॥ १३ ॥

उल्लिखितप्रदेशस्यान्ते अग्नेर्निधान विधत्ते— 'अथ परस्ता-
दिति । 'परस्तात' परस्मिन् विप्रकृष्टे, पर्यन्ते इत्यर्थः । विपक्षे
बाधविधानपुरस्सर मत्तदुत्सुकनिधान सुपपादयति— "स
यदिति ७ । सुरविरोधीनि रक्षांसि 'असुररक्षसानि', 'एषा'
पितृणां सभूतम् 'एतत' पिण्डरूप इति 'विमथीरन्' अपहरेयुः ।
"तयो हेति । तथा होत्सुकनिधाने मतीत्यर्थः । 'न विमथते'
नाण्डहरन्ति । "मन्य विलोडने"—इति ३ वात् ॥ १४ ॥

विहिते उत्सुकनिधाने मन्थ विधत्ते— "स निदधातीति ।
यदेतदुत्सुकनिधान विहितम्, तत "ये रूपाणि"—इत्यनेन ॥
मन्थेण कर्त्तव्य मित्यर्थः । मन्थार्थसु,— 'असुरा' मायावगात्
पितृणां रूपाणि 'प्रतिमुञ्चमाना' धारयन्त पितृय दौयमानया
'स्रधया' सह 'चरन्ति' वर्त्तन्ते । 'ये' च पूर्व 'परापुर निपुर'
पूरणपिण्डदानेन युक्ता सन्तो 'भरन्ति' हविर्हरन्ति । परापुरो

* का० थो० मू० ४ १ ८ ख ।

† तत्संस्कारसु वा० म० २, २६ ३ ।

‡ का० थो० मू० ४, २ ६ ।

§ या० म० ४२ घा० ।

॥ वा० सं० २ २०, १ मा० म० ब्रा० २, ३, ४ ।

प्रकारेण अङ्गुल्ययेण देवतीर्थेन 'दिवेभ्यः' हवींषि 'शुद्धति' ।
 'मनुष्येभ्यः' तु यथायोगं भोक्तव्यमन्नम् 'उत्तरन्ति' उद्धृत्य पात्रान्तरे
 स्थापयन्ति । न तु तत्र देवपित्रादित्तीयविशेषोऽपेक्षितः । "अथैव
 मिति । 'अथ'-शब्द उक्तवेलक्ष्यद्योतनार्थः । देवमनुष्यवेल-
 क्षणेन एव सुक्तेन पित्रेण तीर्थेन पित्रुणां सम्यन्धि हविर्देय
 मिलार्थः । "तस्मादिति । प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १८ ॥

पिठपितामहप्रपितामहानां विहिते पिण्डदाने मन्त्रान्
 विधत्ते— "स ददातीत्यादिना । "अमावेतत्ते"—इति पिण्ड-
 दानमन्त्रः * । तत्र 'अमौ'-इत्यस्य स्थाने पित्रादीनां नाम
 सम्युच्यन्तं निर्द्दिष्टव्यम् । "हे यज्ञशर्मन् ! 'एतत्' पिण्डद्वयं
 हविः 'ते' तुभ्यं मया दीयत इति मन्त्रार्थः । "ये च त्वा मनु"—
 इति † वक्ष्यमाणशाखान्तराभिमतमन्त्रशेषनिरासार्थः 'एव'-कारः ‡ ।
 अनेन च मन्त्रेण प्रथमं यजमानस्य पित्रे पिण्डं दत्त्वात् ; अनेनैव
 पितामहप्रपितामहयोरपि पिण्डदानम् । तत्रेकीयं मतं सुप-
 न्यस्य दूषयति— "ये च त्वेति । तस्य च मन्त्रशेषस्थाय मर्थः,—
 हे पितः ! 'त्वाम्' 'अनु'-इत्य 'वि' वर्तन्ते, तेभ्यद्यायं पिण्डः
 दत्ति क्रमेति । "स्वयं वा इत्यादि । पितृनन्तरभाषिणां
 यच्छब्दनिर्द्दिष्टानां तेषां 'स्वयं' पिण्डदाता महभाषी भवति । तथा
 य एव एषां स्वयम् [सह] भाषी, तेभ्यः पिण्डदाने स्वात्मने पिण्डं
 दत्तवान् भवति ; अतस्तत्प्रतिपादको "ये च त्वा मनु"—इति मन्त्र-
 भागो न घक्तव्य इत्यर्थः ।

* का० श्रौ० सू० ४. १. ११ ग । इहेव शाखाने ममाख्यातः ।

† "ये च त्वा मन्विति चैत्रे"— इति का० श्रौ० सू० ४. १. १२ ।

‡ 'अमावेतत् (१८३३)— इदं दत्त दृश्यम् (१६५ ४० १ पं०) ।

प्रथमं पदं निगमयति— “तस्मादिति । ; “तद्यदित
इत्यादि । अनेन हि क्रमेण ते पित्रत्वं प्राप्ताः— प्रथमं प्रपितामहः,
पश्चात् पितामहः, सतः पितृतेति ; इमं क्रमं परित्यज्य पिण्डदाने
‘इतः’ पित्रत्वं आरभ्य प्रपितामहान्तं ‘पराक्’ पराचीनं पिण्डान्
दद्यात् ; यतस्ते पितरः सकृच्चपराक्तधर्मयुक्ता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पिण्डदानानन्तरं मन्वजपं विधत्ते— “तत्र अपतीति ० ।
तत्रतं किञ्चित् पदं व्याचष्टे— “अत्रेति । मन्वार्यसु,— ‘अथ’
अस्मिन् देशे हे ‘पितरः ।’ ‘मादयध्वम्’ उक्ता भवत, तदर्थं च
‘यथाभागं’ स्वं स्वं भागं मनतिश्रम्य मया दत्तान् पिण्डान् ‘माह-
पायध्वम्’ अश्रीतेति । उपायध्वं मित्यस्यैतदर्थपरतां श्रुतिः स्वयं
व्याचष्टे— “यथाभागं मश्रीतेत्येवेतदाहेति † ॥ २० ॥

जपानन्तरं परागावर्त्तनं विधत्ते— “अथ पराङ् पर्यावर्त्तत
इति । पराङ्मुखः सन् पिण्डाभिसुखं विहाय ‡ पर्यावर्त्तते-
त्यर्थः । एतदुपपादयति— “तिर इवेति । पितरो हि मनु-
ष्येभ्यः तिरोभूताः ; अन्तर्धानशक्तियोगात् । अतः पितृणां तिरो-
धानेन भवितव्यम् । एतर्हि पिण्डान्तरपर्यावर्त्तमाने मति
तेषां ‘तिर इव’ तिरोधानं मिव भवति । पर्यावर्त्तनकालस्य
परिमाणं विधत्ते— “स वा इति § । स खलु परावर्त्तमानः
‘आ तमितीः’ निरुद्धासगतेरात्मनो यावत् तमनं श्वानिः भवति,
तावत् ‘आसीत इति’ केचित् ‘आहुः’ प्रतिपादयन्ति । “तसु
श्वानौ”—इत्यस्मात् । “भावलक्षणे खेच्छ्वत्त्वादिचरिइतमि-

* का० श्रौ० सू० ४. १. १३ ।

† वा० सं० २. ३१. १ ।

‡ ‘विच्छाय’— इति च ।

§ का० श्रौ० सू० ४. १. १३ ।

जनिभ्यस्तीसुन्”-इति ० तोसुन् प्रत्ययः । तत्रोपपत्तिं माह—
 “एतावानिति । एतावत्परिमाणो भवति । तस्माद्देतावन्तं
 कालं मासीतेति । पक्षान्तरं माह— “स वा इति । ‘सः’ खलु
 ‘सुहृत्तं’ द्वादशक्षणात्मको यो सुहृत्तं सञ्जकः कालः , तावत्पर्य-
 ण्तम् ‘एव’ आसीतित्यर्थः । एवकारः पूर्वोक्तपक्षव्यवच्छेदार्थः ।
 ‘आसित्त्वा’-इति ‘क्ता’-प्रत्ययसु वक्ष्यमाणक्रियापेक्षः ॥ २१ ॥

‘उक्तकालानन्तरं’ ‘पर्याप्तमानस्य मन्त्रजपं विधत्ते—
 “यथेति १ । “उपपन्थव्य’ पिण्डसमीपं परिपाप्य । परिपूर्वा-
 द्यतेर्न्यपि “उपसर्गस्यायतौ”-इति ३ लत्वम् । “अमीमद-
 न्तेति ३ । मन्त्रं जपेत् । अर्थस्तु,— ‘पितरः’ पिण्डपितृ-
 देवताः । ‘अमीमदन्त’ दत्ता अभूवन् । दत्त्यर्थान्नाद्यतेर्न्यन्तात्
 सुडि चडि रूपम् । ते च ‘यथाभागं’ खं खं भागं मनतिक्रम्य
 ‘आहपायिपत्’ अभुजत । तत्र ‘आहपायिपत्’-इति पदस्य
 विवक्षितं मयं माह— “यथेति । आहूपूर्वो उपयतिरभ्यवहारे
 यत्तंते, तस्मात्सुडि’ बहुवचनात् मितत् पदम्, अतः ‘आगिपुः’
 ‘इति’ तस्य व्याख्यानम् । “अग्ं भोजने ।”-इत्यस्मात्सुडि बहु-
 वचने आगिपुरिति रूपम् ॥ २२ ॥

“पिण्डदानात् प्रागिवेदानो भपि पित्रादीनां मुदकावनेजनं
 विधत्ते— “अयोदपात्र मिति १ । “असाववनेनिष्ठा”-इति ००
 तन्मन्त्रः । तत्र विध्यपि मध्येषु ‘अमी’-इत्यस्य स्थाने पित्रा-

• पा० मू० ३. ४. १६ ।

† का० यौ० मू० ४. १. १४ ।

: पा० मू० ८. ३. १८ ।

‡ वा० मं० २. ३१. २ ।

! अग्रा० य० ३० पा० १ ।

¶ का० यौ० मू० ४. १. १५ क ।

•• अमी, पि मन्त्र इत्येव जायते व्याख्यानः (१८५ ए० १२ पं०) ।

दीर्णा नामानि क्रमेषु निर्दिशेत् । अर्थस्तु प्रागेव दर्शितः * ।
एतदवनेजनं लोकत्रयहारेणोपपादयति— तद्यथेति । 'तत्'
तत्र विषये निदर्शनं मभिधीयते । यथा 'जक्षुषे' भुक्तवते पुं-
वाय सुखप्रचालनार्थं हस्तो उदकम् 'अभिपिबेत्', 'एवम्' एव
'तत्' पिण्डदानानामन्तरभावि अन्नावसेचन मित्यर्थः । 'जक्षुषे'
इति, अनेर्लिटः कसौ "लित्प्रान्यतरस्याम्"—इति † घसादेशः,
पुनश्चतुर्थ्यैकवचने सम्प्रसारणे च रूपम् ॥ २३ ॥

नमस्कारं विधत्ते— "अथ नीवि मिति ङ । 'नीविः'
परिधानीयस्य वाससो दशा, ताम् 'उहृद्य' विस्रंस्य ‡ पितृन् 'नम-
स्करोति' । तत्र विस्रंसने कारणं माह— "पितृदेवत्येति ।
यतो 'नीविः' 'पितृदेवत्या' पितृदेवतार्था, पितृणां हृत्तिकरीति
यावत् । "देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ।" । 'तस्मात्' ता 'नीविम्'
'उहृद्य' विस्रंस्य प्रदर्श्येते नमस्कर्त्तव्या इत्यर्थः । नीवेः पितृ-
देवत्यत्वं ते त्तिरीयकोऽप्याश्नातम् ¶— "अनेस्तुपाधानं, वायोवर्तपानं,
पितृणां नीविः"—इत्यादि ** । नमस्कारस्य प्रयोजनं माह— "यज्ञो
वा इति । नमस्कारेण हि पूजा गम्यते, 'यज्ञः' पूजात्मकः ;
'यज्ञ देवपूजा"—इति†† यजतेस्तदर्थत्वात् । अतो नमश्शब्दो यज्ञा-
त्मकः । तेन नमस्कारेण 'एवाम्' पितृन् 'यज्ञियाम्' यागार्हान्
'एव' 'करोति' । "यज्ञत्विग्मया घञञी"—इति ‡‡ अर्हार्थे घञ्

* २०६ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यः ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. १. १५ ।

॥ पा० सू० ४. ४. २४ ।

** सायणोपनिषद्भाष्ये त्वस्याः द्युतेः तै० सं० १. २. १ भाष्ये द्रष्टव्यम् ।

†† भा० उ० १००२ पा० ।

† पा० सू० २. ४. ४० ।

‡ 'विमुच्य'—इति छ ।

¶ तै० सं० ६. १. १. ११ ।

‡‡ पा० सू० ५. १. ७१ ।

प्रत्ययः । विहितश्च नमस्कारो “नमो वः”—इति ० मन्त्रेण कर्त्तव्यः ।
 उक्तं हि कात्यायनेन— “नीविं विस्वंस्य नमो व इत्यञ्जलिं
 करोति”—इति † । तस्मिंश्च मन्त्रे “षट्शब्धो नमः”—इति प्रयु-
 ज्यते, तच्छब्दा मनुष्य जीति — “षट् शब्दः”—इति ‡ । “नमो
 वः पितरो रसाय”, “नमो वः पितर शोषाय”—इत्येवं षड्वारं
 नमस्कर्यादित्यर्थः § । “ऋतवः पितर इति । वसन्ताद्युत्पु-
 प्रमीतस्य तत्तदनु रूपत्वपासेस्तादात्म्यव्यपदेशः । तथा चान्यत्र ॥
 श्रूयते— “यस्मिन्वृत्तो पुरुषः प्रमीयते, सोऽस्यासुषिंस्तोके भवति
 (यदि वसन्ते प्रमीयते, वसन्तो भवति ¶)”—इत्यादि । तस्मात्
 तेषां ऋतूनां षट्सङ्ख्यात्वयोगात् तादात्म्यापचानां पितृणां नम-
 स्कारोऽपि षड्वारः कर्त्तव्य इति युक्तं सुक्तम्— “नमो वः
 पितरः”—इति ।

नमस्कारमन्त्रो निगदव्याख्यात इत्यभिप्रेत्य तच्छेषे सुपादाय
 व्याघटे— ‘ऋहाचः पितरो दत्त इति’—इति ०० । शेषसहितस्य
 तस्य मन्त्रस्याय मर्थः— हे पितरः ! युष्मत्सम्बन्धिने ‘रसाय’
 वसन्तर्जुजाताय नमोऽस्तु । हे पितरः ! युष्मत्सम्बन्धिने शीष-
 लन्याय ‘शोषाय’ शोषणाय नमोऽस्तु । एव सुत्तरत्रापि योग्यम् ।

० या० सं० १, ३२, १ ।

† का० यी० सू० ४ १, १५ त्व ।

‡ ‘षट्शब्दमन्त्रैः षडङ्गलीन्’— इति या० दे० (४, १, १५ पू०) ।

§ तं च षट् मन्त्राः वा० सं० १, ३२ १—६ ।

¶ तै० प्रा० १, ६, ८, ६ । तत्र ‘यस्मिन् वा ऋतौ’— इति पाठः ।

‡ “यदि वसन्ते”— इत्यादिरंशस्तत्र न दृश्यते, चायसभाष्ये तस्यै-
 शीषः, तै० सं० १, ८, ४ भाष्यं दृश्यम् । ०० या० सं० १, ३२, ८ ।

‘जीवः’ वर्षतो हृद्यर्थक्रियमाणो वेगः * । ‘स्वधा’—इति अत्रनाम†, व्रीह्यादिरूप मन्त्रश्च शरदाद्विषु पच्यत ; अतः शरदृतुसम्बन्धिने अन्नायेत्यर्थः । हेमन्तशिशिरयोर्हिमेन सर्वेषां पीडनात् तद्रूपी पिष्टधर्मो ‘घोरमन्यु’ । “नमो वः पितरः पितरो नमो वः”— इति ‡ व्यतिहारोक्तिरादरातिशयव्योतनार्था ।

एवं नमस्कृतान् पितॄन् प्रार्थयते— हे ‘पितरः ।’ ‘न’ अक्षभ्यम् ‘शृष्टान्’ पुत्रपीतादिरूपान् ‘दत्त’ प्रयच्छत § । पितॄणां दानसामर्थ्ये मन्त्रशेषस्य चाग्नीःपरत्वं स्पष्ट मिति व्याचष्टे— “शृष्टाणा मिति । ‘पितरः’ खलु ‘शृष्टाणाम्’ ईयते’ ईश्वरा भवन्ति । “अधीगर्भदयेभ्याम्”—इति । कर्मणि षष्ठी । ‘एतस्य’ पिण्डपिष्टयज्ञस्यस्य ‘कर्मण’ ‘एया’ ‘आग्नी,’ फलप्रार्थना ‘उ’ एवेत्यर्थः ।

पिण्डशेषस्याघ्राणं विधत्ते— “अथावजिघ्रसीति । “वा गन्धी-पादाने ¶”—इत्यफाह्णटि “पान्नाध्या”—इति ** जिघ्रादेयः । तथा च अत्रघ्राणं ‘पिण्डान्’ पिण्डपान्ने †† ‘प्रत्यक्षधाय’ प्रतिक्षिप्य कर्त्तव्यम् । तच्चावघ्राणं ‘यजमानभाग,’ यजमानस्य स्त्रकीर्योऽग्न इति विधेयभागापेक्षया पुनित्तिङ्निर्देशः । स्त्रीर्षस्य बर्हिषः प्रतिपत्ति’ विधत्ते— “अग्नाविति । ‘अभ्यादधाति’ अचिपतौ-त्यर्थः । उरमुकस्यापि संसर्जनं विधत्ते— “पुनरिति । “यि

* “जीवाय, जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षचैवे”— इति महीधरः ।

† निघ० २ ७. १७ ।

‡ वा० सं० २. ३. ७ ।

§ वा० सं० २. ३२. ८ ।

¶ या० सू० २. ३. ५९ ।

¶ भा० प० ६२६ धा० ।

** या० सू० ७. ३. ७८ ।

†† ‘माचे’— इति ह ।

‘जीवः कृत्ययेव त्वद्विषेणेव त्वत्प्रलिलिपुस्तैवं
 व्रीह्यवानभिभवेमेति ततो न मनुष्या आशुर्न
 अत्रा व आलिलिगिरि ता हेमाः प्रजा अनाशकेन
 पितृ इति इरावभूवुः ॥ २ ॥

एतद्दे देवाः शुश्रुवुः । अनाशकेन ह वा ऽइमाः
 अस्म/ः पराभवन्तीति ते होचुर्हृगतेद् मासा मप-
 पितृ/ पाप्सा मेति केनेति यज्ञेनैवेति यज्ञेन ह स्म
 व्याच/ ईश्वराद् देवाः कल्पयन्ते युदेपां कल्प ० मासुऽर्ष-
 ‘यतस्य’ † ॥ ३ ॥

‘उ’ ते होचुः । कथं न इदं भविष्यतीति ते मम-
 पादाने न नु सम्पादयान्त्वक्रुस्ते हासम्पाद्यीचुराजि
 व भवन्नुन्नजामहे स यो न उज्जेष्यति तद्य न इदं
 कर्त्तव्य/ त्व्यतीति तयेति तस्मिन्नाजि माजन्त ॥ ४ ॥

इति/ प्रति/ ताविन्द्राग्नी ऽउदजयताम् । तस्माद्देन्द्राग्नी
 त्वर्यंश्शकपालः पुरोडाशो भवतीन्द्राग्नी ह्यद्य भाग-
 —य मुदजयतां तौ युचेन्द्राग्नी ऽउज्जिगीवाप्सौ
 तस्यतुस्तद्विषे देवा अन्वाजग्मुः ॥ ५ ॥

* ‘कल्प’ — इति च. ङ ।

† ‘मासु ऽश्वयज’ — इति क ।

क्षत्रं वा ऽइन्द्राग्नी ० । विश्वो विश्वे देवा
 यत्र वै क्षत्रं मुञ्जयत्यन्वाभक्ता वै तत्र विट् तद्विश्वान्
 देवानन्वाभजतां तस्मादेषु वैश्वदेवश्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

तं वै पुराणानां कुर्यादित्याहुः । क्षत्रं वा
 ऽइन्द्राग्नी मेत् क्षत्रं मभ्यारोह्याणीति तौ वा ऽउभा-
 वेव नवानाए ख्यातां यद्वि पुरोडाश इतरश्चरुस्ति-
 रस्तेनैव क्षत्रं मनभ्यारुदं तस्मादुभावेव नवानाए
 ख्याताम् ॥ ७ ॥

तु ऽउ इ विश्वे देवा ऊचुः । अनयोर्व्यां
 ऽश्वयं द्यावापृथिव्यो रसो हुन्तेमे ऽश्विन्नाभजा-
 नेति ताभ्या मेतु भागु मकल्पयन्नेतुं द्यावापृथिव्य
 मेककपालं पुरोडाशं तस्माद् द्यावापृथिव्य एक-
 कपालः पुरोडाशी भवति तस्यैव मेव कपाल मेकेय
 हीयं तस्मादेककपालो भवति ॥ ८ ॥

तुय्य परिचक्ष्वा + । यस्यै वै कस्यै च देवतायै
 इविर्गच्छते सर्वेषु स्विष्टकृदन्वाभक्तोऽयैतए सुर्व
 मेव जुहोति नु स्विष्टकृतेऽवद्यति सा परिचक्षोती
 हृतः पर्यावर्त्तते ॥ ९ ॥

तदाहुः । पर्याभूद्वा ऽत्रय मेककपालो मोहि-
 प्यति राष्ट्र मिति नाद्य सा परिचक्षाहवनीयो वा
 ऽआहुतीनां प्रतिष्ठा स यदाहवनीयं प्राप्यापि दश
 कृत्वः पर्यावृत्तं न तदाद्रियेत यदौत्त्वन्त्ये * वृदन्ति
 कस्तत्सन्ध सुपेशत्तस्मादाज्यस्यैव यजेदाज्यं च वा
 ऽअनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रत्यक्षं रसस्तत् प्रत्यक्षं मैवैने
 ऽएतत् क्षेण रमेण मेधेन प्रोष्यति तस्मादाज्यस्यैव
 यजेत् † ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टोभयीना मोषधीना
 याश्च मनुष्या उपजीवन्ति याश्च पशवः कृत्या मिव
 त्वद्विषु मिव त्वदुपजन्तस्त आश्रन्मनुष्या आलिशन्त
 पशवः ॥ ११ ॥

अथ युदेषु एतेन युजते । तन्नाह न्वेवैतस्य ‡
 तथा कृच्च न कृत्यथैव त्वद्विषेणैव त्वत् प्रलिम्पतीति
 देवा अकुर्वन्त्रिति त्वेवैषु एतत् करोति य मु चैव
 देवा भागं मुकल्पयन्त त मु चैवैभ्य एषु एतद्भागं

* 'यदौत्त्वन्त्ये'— इति क, म, 'यदौत्त्वन्त्ये'— इति च दृष्टं डा० उपरेण ।
 † 'यजेत्'— इति क, म ।
 ‡ 'तन्नाह न्वेवैतस्य'— इति च दृष्टो डा० उपरेण ।

करोतीमा उ चैवैतदुभयोरुपधीर्याश्च मनुष्या उप-
जीवन्ति याश्च पशुवस्ता अनमीवा अक्लिष्वाः
कुरुते ता अस्मानमीवा अक्लिष्वा इमाः प्रजा
उपजीवन्ति तस्माद्वा ऽएष एतेन यजते ॥ १२ ॥

तत्र प्रथमजो गौर्दक्षिणा । अग्र० मित्र हीदए
स यदोजानः स्याद्दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेतायैतेन
यजेत यद्यु ऽग्नीजानः स्याच्चातुप्राश्य भैवैतमोदुन
मन्वाहार्यपचने पचेयुक्तं ब्राह्मणा अग्नीयुः ॥ १३ ॥

इया वै देवा देवाः † । अहेव देवा अथ ये
ब्राह्मणाः शुश्रुवाएसोऽनूचानास्तु मनुष्यदेवास्तद्यथा
व्यपट्कृतए ‡ हुत मेव मयैतद् भवति तन्नो यच्छ-
क्तुयात्तद्दद्यान्नादक्षिणए हविः स्यादिति द्याहुर्नाग्नि-
होत्रे जुहुयात्समदए ह कुर्याद्यदग्निहोत्रे जुहु-
यादन्यद्वा ऽप्राग्रयण मन्वदग्निहोत्रं तस्मान्नाग्निहोत्रे
जुहुयात् ॥ १४ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* 'अग्नि'— इति मा०-मध्यतः पाठ इति डा० वेबरः ।

† 'देवाः'— इति घ, ङ ।

‡ 'व्यपट्कृत'— इति घ, ङ, 'व्यपट्कृत'— इति च उद्यो डा० वेबरः ।

अथ विधिविधायया आशयशेषेभ्योऽभिदेन प्रयोजनं दर्शयंस्तौवद्
 क्वहोत्वस्य मतं सुपन्थस्यति—“तद् दु होवाचेति । ‘तत्’ तत्र,
 वच्यमाणे आशयशेषेष्टिविषये ‘उवाच’ उक्तवान् ‘कौपीतकिः’
 कुपीतकस्य पुत्रः । ता मुक्तिं दर्शयति—“अनयोऽरिति * ।
 योऽयं व्रीहियवाद्योपध्यात्मजो रसः, सः ‘अयम्’ ‘अनयोः’ द्यावा-
 दृथिव्योः’ ‘रसः’ ; द्युसम्भन्ध्या वृद्ध्या भूमेस्तत्पत्नत्वात् । ‘अस्य
 रसस्य’ । कर्मणि यत्नी † । इमं रसं देवेभ्यः प्रथमं ‘हुत्वा’
 ‘अथ’ अनन्तरं हुतशिटम् ‘इमम्’ ‘अन्नाम’ भुञ्जामहे इत्यर्थः ।
 ‘तस्मादिति, आशयशेषेष्टिविधिः ; यस्मादेवं क्वहोलेनीताम्,
 ‘तस्मात्’ नवाक्षस्य हुतशिटत्वमिदमे ‘आशयशेषेष्ट्या’ यष्टव्य
 मित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ याज्ञवल्क्याभिमतं प्रयोजनं दर्शयितुं प्रस्तौति—“तद् दु
 होवाचेति । तत्रेतिहास माचष्टे—“देवायेति । ‘प्राजापत्याः’
 प्रजापतेः पुत्राः ‘पस्यधिरे’ स्वर्गा कृतवन्तः । “अपस्यधेया
 मानृदुः”—इति ‡ क्वचित् सम्प्रसारणेन निपातनस्यैव लक्षणार्थ-
 स्वात् लित्वपि सृष्टेः सम्प्रसारणम् । “उभयोरोपधीरिति ।
 उभयविधा द्योपधयः,— द्युध्यात्मभूता व्रीहियवाद्याः, पञ्च-
 न्तभूतास्तृणाद्याः, ताः सर्वाः ‘कृत्वयेव त्वत्’ त्वच्छब्द एकशब्द-
 पर्यायोऽविभक्तिकः । ‘त्वत्’ एकत्र ‘कृत्वया’ व्यापादयन् ‘इव’,
 ‘त्वत्’ अन्वय ‘विषेण’ च ‘प्रनिनियुः’ प्रकर्षेण लिता अकुर्वन् ।
 लेपनाभिप्राय भावः—“उतेव मिति । ‘एवम्’ अपि ‘देवान्’
 ‘अभिप्रवेम इति’ तिरस्कृत्यमिति । ‘ततः’ अनन्तरम् असुर-

* का० श्रौ० सू० ४. ६. १ ।

† पा० सू० २. ३. ६६ ।

‡ पा० सू० ६. १. ३६ ।

कृतं विपलेपं ज्ञात्वा 'मनुष्या.' 'न चाशुः' न बुभुक्षिरे, 'पगवथ'
'न' भक्षयाश्नुः । केवलम् 'अनाशकेन' अनाशनेन च 'ता इमाः'
सर्वाः 'प्रजाः' 'परावभूतुः' पराभूता अभवन् ॥ २ ॥

"तदे देवाः शश्वुरिति । देवाश्च तत्सर्वं भाकर्ष्यं केनोपायेन
असुरकृतं सुपद्रवं परिहरामिति विचार्य, यज्ञेनेवेति निश्चित्य,
'एषां' मनुष्यादीनां 'यत्' 'कल्पं' कल्पनीयं सम्पाद्यम् 'धास'
तत् अकल्पयन् । न केवलं देवा एव, 'कृपयः' अथैव नैव
अकल्पयन् ॥ १ ॥

"तं हीक्षुर्दित्यादि । प्रजानां मयनक्षुप्तिसाधनम् 'इदं' 'नः'
अस्माकं मध्ये 'कस्य भविष्यति ?' 'इति विचारिते 'ते' सर्वे देवाः
'मम' इदं— 'मम' इदम् 'इति' 'न सम्पादयाश्नुः' सम्पादनं
नामादितवन्तः । 'ते' च देवाः इत्थं परस्परं विप्रतिपत्तिं प्राप्य
'आजिम्' आजिधावनम्, तन्प्राप्तुपायं नैवाकल्पयन् । आजि-
नां गन्तव्यावधिभूतः यदार्यः, तम् (अस्मिन् पदार्थे निष्पन्ने
सति †) 'अजामहे' धावाम । "अज गतिवेषणयोः"—इति ‡ ।
तथा च 'न.' अस्माकं मध्ये 'य.' उज्जीवति, 'तस्य' 'इदं' 'हविः'
'भविष्यति', 'इति' विचार्य, 'तया' 'इति' अङ्गीकृत्य, 'तस्मिन्'
विषये तं आजिधावनं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

"ताविन्द्राग्नी इति । 'तौ' प्रसिद्धौ 'इन्द्राग्नी' आजिधावनेन
तद्विः 'उदजयताम्' । यथादेवं तस्मादेव कारणात् 'अन्यान्'
देवान् परित्यज्य आययच्छेष्टौ प्रथमं हविः इन्द्राग्निदेवताकम्,
चादशसु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाशात्मकं भवति । अनेनाभि-

* अनाशनेन— इति च ।

† नोद्वेषोऽशुः च पुस्तके ।

प्रायेण ऐन्द्राग्नेयागः प्रथमः कर्त्तव्य इति विधिरुक्तीतो भवति ॥

वैश्वदेवचरुरूपं द्वितीयं हविर्विधातुं विश्वेषां देवानां माजि-
सम्बन्धमाह— “यत्रेति ३ । ‘यत्र’ यस्मिन् ममये उज्जितवन्ती
‘इन्द्राग्नी’ ‘तस्यतु’ । जयतेर्लिटः क्तसौ “मन्निटोर्जेः”—इति १
अभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कृत्वम् । ‘तत्’ तस्मिन् ममये विश्वे
देवा नाम गणरूपा देवाः आगतवन्तः ॥ ५ ॥

वैश्वदेवस्य हविष ऐन्द्राग्नामन्तर्यं कारणान्तरमाह— “क्षत्रं
वा इति । देवेषु मध्ये इन्द्राग्नी ‘क्षत्रं’ क्षत्रियजातिः, ‘विश्वे
देवाः’ ‘विगः’ व्येश्यजातिः । ‘यत्र’ खलु ‘क्षत्रं’ क्षत्रियो राश्या-
दिकम् ‘उज्जयति’, ‘तत्र’ ‘विद्’ वैश्वजातिरपि ‘अन्वाभक्ता’
भवति ; यस्मादेवं लोके, तस्मात् ताविन्द्राग्नी स्वविंश, ‘विश्वान्
देवान्’ ‘अन्वाभजताम्’ अन्वाभक्तान् कुरुताम् । “तस्मादित्यादि,
वैश्वदेवयागविधिः ॥ ६ ॥

तस्य यागस्य पुराणव्रीहिनिय्याद्यत्वं पूर्वपक्षत्वेन प्रतिपाद-
यति— “तं वा इति । ‘पुराणानां’ पुरातनानां व्रीहीणां सम्ब-
न्धिनं ‘तं’ वैश्वदेवं चरुं ‘कुर्यात्’ इति आहुः’ अभिज्ञा कथ-
यन्ति ३ । “क्षत्रं वा इति । तदुपपादनम्— “नेत् क्षत्र
मिति । नेव क्षत्रियजातेरुपरि वैश्वजातिं तत्कमत्वेन ‘भारो-
हयापि’ आरुढां करवाणीति ; सर्वथा हि क्षत्रियवैश्वयोर्वेष्येन
भवितव्यमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण वेपथ्यं दर्शयन्नुभयोरपि
हविर्वोर्नवधान्यप्रकृतित्वमाह— “तौ वा उभावैव नवाना मिति ।

“यद्वीति । ‘यत्’ यतः तयोरन्यतरः पुरोडाशः , अन्यतरयत् ;
 ‘तेनेव’ येलक्षणेन विद्या ‘क्षत्रम् अनभ्यारुद्धम्’ क्षत्रियजाति-
 रनभ्यारुद्धा भवति । “तस्मादित्यादि , प्रतिष्ठापूरणार्थं निग-
 मनम् ॥ ७ ॥

अथ तस्या भेदाद्यग्नेष्टो ष्ठीवं द्यावापृथिव्यं हविर्विधातु
 माह— “त उ हेति । ‘विश्वे देवाः’ ‘ऊचुः’ उक्तवन्तः । अथ
 मिति, नवधान्यरूपं हविः ‘अनयोः द्यावापृथिव्योः रमः’ इति
 प्रागुपपादितम् ७ । ‘हन्त’-इत्यनुकम्पायाम् । ‘अस्मिन्’ नव-
 हविषि ‘इमे’ द्यावापृथिव्यौ वयम् ‘आभजाम’ प्रापयामिस्वर्थः । ते
 च ‘ताभ्यां’ द्यावापृथिवीभ्याम् ‘एते’ हविर्भागम् ‘अकल्पयन्’, अ
 एष द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशः , तम् । “तस्मादिति ,
 द्यावापृथिव्यग्रामविधिः । तस्य द्यावापृथिव्यस्य हविषः एकस्मिन्नेव
 कपाले संस्कार सुपपादयति— “तस्येय भवेति । ‘तस्य’ ‘इयं’
 भूमिः ‘एव’ ‘कपालम्’ पुरोडाशग्रपणाधिष्ठानम् ; ‘हि’ यस्मात्
 ‘इयम्’ ‘एकेव’ एकाकारा भवति, ‘तस्मात्’ तद्देवत्वः पुरोडाशोऽपि
 ‘एककपालः’ इति १ ॥ ८ ॥

आग्नेनेव द्यावापृथिव्योर्यागे विधिः पुरोडाशपक्षे दोष
 सुपपादयति— “तस्य परिचचेति । ‘तस्य’ एककपालस्य पुरो-
 डाशस्य काचित् ‘परिचचा’ निन्दा विशतं । ता भव दग्म-
 यति— “यस्या इति । सर्वेषु हि यागेषु ‘स्विष्टकृद्’ यागः ‘अन्वा-
 भक्तः’ अनुप्राप्तोऽस्ति ; “शेषात् स्विष्टकृते समवद्यति”—इतीष्टिशिष्ट-
 प्रतिपत्तित्वेन तस्य विहितत्वात् ४ । अर्थवं सति अत्रैककपालं

* पुरस्तादिहैव २१६ ए० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० ४. ६. ४ ।

‡ १ का० ६ प्र० १ ब्रा० द्रष्टव्यम् ।

पुरोडाशं 'सर्वं भव ॥ जुहोति', हविरन्तरवत् खिष्टकृत्वास्त्रेऽग्नये
'न भवत्यति'; अतोऽस्येककपालस्य खिष्टकृत्वाभावात् 'सा' एव
'परिचक्षा' निन्दा । दोषान्तर मध्याह्न— "उतो हुत इति ।
'उत उ' अपि च अग्नौ 'हुतः सन् एककपाल. पुरोडाशः 'पर्या-
वर्त्तते' पर्यावर्त्तते ॥ ८ ॥

"तदापुरिति । 'तत्' तत्र विषये 'आहुः' ब्रह्मवादिनः
कथयन्ति । किं मिति— 'अयम्' 'एककपालः' 'पर्याभूत्' पर्या-
वर्त्तोऽभूत्, तेन पर्यावर्त्तनेन 'राष्ट्रम्' एव पर्यावर्त्तं सत् † 'मोहि-
त्यति' मूर्च्छं भविष्यतीति । इत इत्यत आह— "आहवनीय
इति । आहवनीयो हि सर्वाहुतीनां साधारभूतः । तस्मात्
पूर्वं पर्यावर्त्तने दोषः, तदुत्तरकालन्तु 'अपि' 'दग्म कृत्व.' दग्म-
घारं 'पर्यावर्त्तते' । 'तत्' तत्र आदरो नैव कर्तव्यः । देवतो-
द्देशेन हविषः ‡ प्रक्षिप्तत्वादित्यभिप्रायः । तथात् खिष्ट-
कृत्वाभावकृत एव निन्दा परिशिष्यते, तत्परिहाराय पञ्चाक्षर
माह— "यदौति । 'यदि तु' 'अग्नौ' शाखिन 'वर्दन्ति', 'कः'
नाम 'तत्' उक्तदोषमन्यासं कर्तुम् 'उपेयात्' उपगच्छेत् ? अतो
दोषमहित एककपालपक्षः परिखाण्यः § । किन्तुर्हि द्यावा-
पृथिव्यस्य यागस्य द्रव्यम् ?, तदाह— 'तस्मादिति । यदेतत्
धुक्तास्य माज्यं भवत्यन्नसाधारणम्, तस्य 'माज्यस्य एव' सकाशात्
चतुरपक्ष मवदाय द्यावापृथिव्योर्धलेतेत्यर्थः ॥ इमं मये प्रगं-

* 'सर्वं हुत मेव'— इति च, ह ।

† नास्तीत्यत् पर्दं च पुस्तके ।

‡ 'हविष्योदितदारि'— इति च, 'हविष्योदितधारि'— इति ह च ।

§ 'परिखाण्यः' इति च ह च ।   † का० शौ० सू० ३ १. १ ।

सति—“आज्यं हेति । “प्रत्यक्षं रस इति । आज्यस्य द्रवत्व-
रूपयोगात् प्रत्यक्षरमत्वम् ; व्रीहियवादेशु धान्यस्य काठिन्यात्
परोक्षत्वम् * । “मिधेनेति । सारभूतमेत्यर्थः ।

निन्दाया उत्तरस्य प्रशंसार्थं मभिप्रेत्य कात्यायनेनेतत् पक्ष-
हय मपि सूचितम्— “द्यावापृथिवीय एककपालः ०—० आज्यस्य
वेति † । आपस्तम्बोऽपि— “अपि बेककपालेन कुर्वीत, आज्येन
द्यावापृथिवी यजेत”-इत्युक्तवान् ॥ १० ॥

अस्या आश्रयणेऽरेनाश्रितदोषनिर्हरणहेतुत्वं प्रतिपादयितुं पुरा-
हृतं मुदाहरति— “एतंनेति । ‘याद्य’ व्रीहियवाद्या ओषधीः
‘मनुष्याः’ ‘उपजीवन्ति’, ‘याद्य’ वृक्षाद्याः ‘पगवः’ ‘उपजीवन्ति’,
तासाम् ‘उभयीनाम् ओषधीनाम्’ इति सम्बन्धः । “कृत्या
मिव त्वदिति । ओषधीषु कृत्या-विपादिकं यत् अक्षुरैः प्रलितम्,
तदनेन यागेन देवा अपहतवन्त इत्यर्थः । “तत इत्यादि । ततो
ह्येवेरन्नस्य निर्दोषकरणात् ‘मनुष्याः’ ‘आश्रन्’ अमुञ्जत, ‘पगवद्य’
वृक्षादिकम् ‘आनिगन्त’ अमचयन् । “क्षिय अस्मीभावे”—इत्ययं
धातुः‡, अत्र वृक्षादेरस्मीभवनहेतौ भक्षणे वर्तते ॥ ११ ॥

एवं पुराहृतं मुदाहृत्य दृष्टान्तेर्निदानीन्तनानुष्ठानेऽपि नवाद्या-
श्रितदोषनिर्हरणहेतुत्वं प्रतिपादयति— “अथेति । ‘अथ’ इदानीं
‘यत्’ यस्मात् कारणात् ‘एथः’ यजमानः ‘एतेन’ आपयथेन
‘यजते’ । ‘अह’, ‘नु’, ‘एव’—इति त्रयो निपाता अत्रधारणार्थाः ।
‘तत्’ तस्मादेव कारणात् ‘एतस्य’ यजमानस्य ‘तथा’ तथैव ओष-
धीषु क्षयया विषेण च न कोऽपि हेष्टा ‘प्रलिम्पति’ प्रक्षेपयति ।

* ‘काठिन्परोक्षत्वम्’— इति च । † का० श्रौ० सू० ४. ६. ४—६ ।

‡ दि० व्या० ७३ धा० ।

“लिप उपदेहे”-इति ६ धातुः । “शे मुचादीनाम्”-इति ७
 तुम् । “देवा इत्यादि । १ ‘देवाः’ खलु पुरा ‘इति’ एवम्
 ‘अकुर्वन्’, ‘एय’ यजमानोऽपि ‘इति त्वेव’ एवमेव तु ‘करोति’ ।
 एतदेव विदुषोति— “य मु चैवेति । “अनमीवा अक्लिष्या
 इति । अमीवा रोगाः, तद्रहिताः ; क्लिष्यं रोगनिदानं
 पापम्, तद्रहिताय ‘कुर्वते’ । “ता अस्वेति, प्रयोजनात्वाद्या-
 नम् ॥ १२ ॥

दक्षिणां विधत्ते— “तस्य प्रथमज इति । ‘तस्य’ आप-
 यणस्य ‘प्रथमज.’ तस्मिन् संवत्सरे यजमानस्य गीठे यो वस्त्रो
 जायते, सः ‘गौ’ अस्य यागस्य दक्षिणात्वेन देय इत्यर्थः ६ ।
 कृत इत्यत आह— “अग्र मिवेति ५ । अग्रे भवन् अग्नि-
 यम् । “अपाद् यद्, च कौ च”-इति ॥ । ‘इदम्’ आपयणाख्यं
 ‘हि’ इविः ‘अग्रम्’, प्रथमजो वत्सखायाः ; अतदास्यापयणदक्षि-
 णात्वं सुचित मिति ।

इजानानौजानयोरापयणविषयां व्यवस्थां दर्शयति— “स
 यदिति । ‘यद्’ यदि ‘सः’ यजमान ‘इजानः’ भूमयागोनेष्टवान्
 ‘स्यात्’ । यजेर्निटः कानच् । योजने इविर्यज्ञयाज्ञी मन्
 ‘दर्गपूर्णमासाभ्याम्’ एव ‘यजेत’, ‘अथ’ अनन्तरं मिव ‘एतेन’ आप-
 यणेन ‘यजेत’, न प्रागित्यर्थः ५ । किन्तर्हि तदा कुर्यादिति,

• तु० उ० १५२ धा० ।

† पा० मू० ७ १ ५६ ।

‡ का० औ० ख० ४ ६ ८ ।

५ अपिपि निदिदि— इति च. ह. । एष एव पाठः भाष्यमन्मनो
 गम्यते, यद्वा चेति एतस्यापीहोन्निवदशंनान परं नभूमूलदुक्षरनिवदः ।

॥ पा० मू० ४ ११६ ११० । † का० औ० ख० ४ ६ १० क ।

तदाहं— “यद्यु इति । यदि तु दर्शपूर्णमासादिभिः ‘अनीजानः’ अनिष्टवान् ‘स्यात्’, तदा स यजमान ‘चातुष्प्राश्न’ चतुर्भिः ब्राह्मणैः प्राशितव्यं ‘तम्’ ‘ओदनम्’ अन्नं दक्षिणाग्नीं पक्ता, ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्* ; ‘ब्राह्मणाः’ च ‘तम्’ ‘अग्नीयुः’ भुञ्जीरन् ॥ १३ ॥

ब्राह्मणभोजनस्यापि यागोत्पादकत्वमुपपादयति— “इया वा इति । “अहेवेति, हावपि निपाताववधारणार्थी । ‘शुश्रुषामः’ शुश्रुषस्तः, बहुश्रुतार्या इत्यर्थः ; ‘अनूचाना.’ अनुगतानुष्ठानपराः, य एवङ्गुणाः, ‘ति’ मनुष्यदेवाः’ मनुष्यरूपा देवाः । ‘तत्’ तथा मति ‘यथा’ वपट्कारेण देवेभ्यो दत्तम्, स्नाहाकारेण ‘हुतं’ च भवति, एव नैव ‘अस्य’ अनीजानस्य यजमानस्य ‘एतत्’ ब्राह्मणभोजनं भवतीत्यर्थः † ॥

यागे इव भोजनेऽपि दक्षिणादानं विधत्ते— “तन्नो इति † ‘तन्न’ ब्राह्मणभोजनकामेऽपि ‘यत्’ किञ्चित् दातुं ‘शक्नुयात्’, ‘नत् दद्यात्’ ; ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ‘हवि.’ ‘अदक्षिणं’ दक्षिणारहितं ‘न स्यात्’ ‘इति’ अग्नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ‡ ॥

केचित्प्रायश्चेष्टावधिलतस्याग्नीज्ञानस्य नवधान्येनाग्निहोत्रहोममभिधीयते । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— “नवेः सायम्प्रातरग्निहोत्रहोमः”—इति § । आपस्तम्बेनाप्युक्तम्— “अपि वा नवानां यवानां सायम्प्रातर्जुहुयात्”—इति । तदत्र निराकरोति— “नाग्निहोत्र इति । अग्निहोत्रकर्तृणि नवं ।

* ‘दद्यात्’—इति ह । † का० श्रौ० सू० ४. ६. १० ग ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. ६. १० ग ।

§ का० श्रौ० सू० ४. ६. ११ ।

‡ ‘नवं’—इति न ।

हविर्न जुहुयात् । 'यद्' यदि 'जुहुयात्', तदा इन्द्रान्यादीना
 माधयत्प्रदेवताना मग्निहोत्रदेवगणेः ॐ सह 'समदं' कलहं 'कुर्यात्' ।
 असमुच्चयहेतुभूतं पृथक्तं दर्शयति — "अन्यदा इति । 'आध-
 यणम्' 'आययशाख्यं' कर्म, अग्निहोत्रात् 'अन्यत्' ; 'अग्नि-
 हीत्रं' त्वाप्रयणात् 'अन्यत्' ; इति एताप्रकरणभेदात् नामधेय-
 भेदाच्चावसितम् । अन्त्यान्तराभ्याससञ्ज्ञागुणनामधेयानि इह कर्म
 भेदे प्रमाणत्वेन जैमिनिनोपन्यस्तानि † ॥ १४ ॥ ५ [४. २.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनयतपयब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ‡ ॥

* 'अग्निहोत्रदेवताना'— इति च ।

† "अन्त्यान्तरे कर्मभेदः (२. २. १.)"— इत्यादीनि सूत्राणि दृष्टव्यानि ।

‡ "कण्डिकामच्छा ११३"— इति क. "यजुः ११३"— इति ग, घ डयोः

कथिते । तत्र १ ब्रा० २ क०, २ ब्रा० ४१ क०, ३ ब्रा० १४ क०, ४ ब्रा०
 २४ क०, ५ ब्रा० १४ क० मङ्गलनया ११३ मिद्धम् ।

तेनो ह तत् ईजे । देवभागुः श्योतर्षः सु उभ-
येषां कुरूणाञ्च सृञ्जयानाञ्च पुरोहित आस परमता
वै सा यो न्वेवैकस्य राष्ट्रस्य पुरोहितो, सत्या न्वेव
परमता किं मु यो द्वयोः परमता मिथ ह वै
गच्छति य एषं श्विदानितेन यज्ञेन युजते तस्माद्वा
ऽएतेन यजेत ॥ ५ ॥

तेनो ह तत् ईजे । दक्षः पार्व्वतिस्तु ऽइमेऽप्ये-
तर्हि दाशायणा राज्य मिथैव प्राप्ता राज्य मिथ ह
वै प्राप्नोति य एवं श्विदानितेन यज्ञेन युजते तस्माद्वा
ऽएतेन यजेत स वा ऽएकैक एवानूचीनाहं पुरो-
डाशो भवत्येतेनो हास्यासपुत्रानुपवाधा श्रीर्भवति
स वै हे पौर्णमासी युजते हे ऽसमाश्रये हे वै मिथुनं
मिथुनं मेवैतत् प्रजननं क्रियते ॥ ६ ॥

अथ यत् पूर्व्वद्युः । अग्नीषोमीयेण युजते
पौर्णमास्यां ते हे देवते हे वै मिथुनं मिथुनं मेवैतत्
प्रजननं क्रियते ॥ ७ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवत्येन्द्र-
सान्नाय्यं ते हे देवते हे वै मिथुनं मिथुनं मेवैतत्
प्रजननं क्रियते ॥ ८ ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमावास्यायां
ते हे देवते हे वै मिथुनं मिथुनं मेवैतत् प्रजननं
क्रियते ० ॥ ९ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवति
मैत्रावरुणौ पयस्या नेद्यज्ञाद्यानीति न्वेवाग्नेयः
पुरोडाशोऽथैतावेव मित्रावरुणौ हे देवते हे वै मिथुनं
मिथुनं मेवैतत् प्रजननं क्रियत ऽएतद् हास्य तद्रूपं
येन बह्वर्भवति येन प्रजायते ॥ १० ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते
पीर्णमास्यां य मेवामु सुपवसथेऽग्नीषोमीयं पशु मालु-
भते स एवास्य सः † ॥ ११ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवत्यैन्द्रु-
सान्नाय्यं प्रातःसवनं मेवास्याग्नेयः पुरोडाश
आग्नेयः हि प्रातःसवनं मथेन्द्रु सान्नाय्यं
माध्यन्दिनं मेवास्य तत्सवनं मैन्द्रु हि माध्य-
न्दिनं सवनम् ॥ १२ ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । ऐन्द्राग्नेन यजतेऽमा-

* 'क्रियते'— इति क, 'क्रियते'— इति ग ।

† 'सुः'— इति घ, ङ ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम्,

अपि वा

चतुर्थाध्याये चतुर्थ ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रजापतिर्ह वा ऽएतेनाग्रे यज्ञेनेजे । प्रजा-
कामो बहुः प्रजया पशुभिः स्यात् श्रियं गच्छेयं
युगः स्या मन्नादुः स्या मिति ॥ १ ॥

स वै दक्षो नाम । तद्यदेनेन सोऽग्रेऽयजत
तस्मादाक्षायणयज्ञी नामीतेन मेके व्वसिष्ठयज्ञ
इत्याचक्षत ऽएप वै व्वसिष्ठ एत मेव तदन्वाचक्षते
स एतेन यज्ञेनेजे स एतेन यज्ञेनेष्टा येयं प्रजापतेः
प्रजातिर्या श्रौरितद् वभूवैताणु इ वै प्रजातिं
प्रजायत ऽएताणु श्रियं गच्छति यु एवं व्विहानेतेन
यज्ञेन यजते तस्मादा ऽएतेन यजेत ॥ २ ॥

तेनो ह तत् ईजे । प्रतीदर्शः श्वैक्तः स ये तं ०
 प्रत्यासुस्तेषां विवचन मिवास विवचन मिव-† ह वै
 भवति य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा
 ऽएतेन यजेत ॥ ३ ॥

त माजगाम । सुप्ता सार्द्धयो ब्रह्म चर्य्यं
 तस्मादेतञ्च यज्ञ मनुचेऽन्य मु च सोऽमुच्य पुनः
 सृष्टयान् जगाम ‡ ते ह सृष्टया विदास्रक्तुर्यज्ञं वै
 नोऽनूच्यागन्निति ते होचुः सह वै नस्तद्देवैरागन्यो
 नो यज्ञ मनुच्यागन्निति स वै सहदेवः सार्द्धयस्तदु-
 प्येतन्निवचन § मिवास्त्यन्यद्वा ऽचरे सुप्ता नाम दध
 ऽइति स एतेन यज्ञेनेजे स एतेन यज्ञेनेष्टा वेयए
 सृष्टयानां प्रजातिव्यां श्रीरेतद् बभूवैताए ह वै प्रजा-
 तिं प्रजायत ऽएताए श्रियं गच्छति य एवं विदा-
 नेतेन यज्ञेन यजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ ४ ॥

* 'स एतं'— इति मा० सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः । 'सु धे तुं'—

इति च वक्षो डा० वेबरः ।

† 'मेव'— इति मा० सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

‡ 'सृष्टयाजगाम'— इति क, ग ।

§ 'निवचन'— इति पाठ मा० सम्मत इति डा० वेबरः ।

वाद्यायां तृतीयसवनं मेवास्य तद्वैश्वदेव वै तृतीय-
सवनं मिन्द्राग्नी वै विश्वे देवाः ॥ १३ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रा-
वरुणौ पयस्वा नृद्यञ्चाद्यानीति न्वेवाग्नेयः पुरो-
डाशोऽथ या मेवामूं मैत्रावरुणीं पश्या सनूवन्त्या
सालुभते सैवास्य मेवावरुणी पयस्वा स पौर्णमासेन
चामावाख्येन वेष्ट्वा यात्रासौख्येनाध्वरेणेष्ट्वा जुयति
तावज्जयति तद्द खुलु महायज्ञो भवति ॥ १४ ॥

अथ यत् पूर्व्वेद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते
पौर्णमास्या मेतेन वा ऽइन्द्रो वृत्र महन्वेतो ऽएव
व्यजयत् धाख्येयं व्विजितिसां तद्यो ऽएवैष एतेन
पाप्मानं द्विपुनं भ्रातृव्यए हन्ति तयो ऽएव व्विज-
यतेऽथ यत् सन्नयथाभावाद्य वै सान्नाय्यं दूरे तद्
यद्माशाख्येति क्षिप्रं ऽएवैतद्दृष्टं जघुषे त मेतेन
रुमेनाप्रोणन् क्षिप्रे ह वै पाप्मानं सुपहते य एवं
व्विदान् पौर्णमास्याए सन्नयत्येव वै सोमो राज्ञा
देवानां सुत्रं यच्चन्द्रमास्त मेतत् पूर्व्वेद्युरभिपुण्वन्ति
प्रातुर्भक्षिष्यन्तस्तु मेतद्दक्षयन्ति यदपनीयते † ॥ १५ ॥

अथ यत् पूर्व्वद्युः । अग्नीषोमीयेण यजते
 पौर्णमास्या मभिपुणोत्येवैन मेतत्तस्मिन्नभिपुत ऽएतत्
 रुसं दधात्येवैतेन रुसेन तीव्रीकरोति स्वदयति ह वै
 देवेभ्यो हव्यत् स्वदते हास्य देवेभ्यो हव्यं य एव
 व्विद्वान् पौर्णमास्यात् सन्नयति ॥ १६ ॥

अथ यत् पूर्व्वद्युः । ऐन्द्रान्नेन यजतेऽमावा-
 ख्यायां दर्शपूर्णमासयोर्व्वे देवते स्त इन्द्राग्नी ऽएव ते
 ऽएवैतद्दृष्टसा प्रत्यक्षं यजत्यृष्टसा ह वा ऽअस्य
 दर्शपूर्णमासाभ्या मिष्टं भवति य एव मेतद्
 वेद् ० ॥ १७ ॥

अथ प्रातः । आग्नेयः पुरोडाशो भवति
 मैत्रावरुणौ पयस्त्रा नेद्यज्ञादयानीति न्विवाग्नेयः
 पुरोडाशोऽधैतावेशार्हमासौ मित्रावरुणौ य एवा-
 पूर्य्यते स ऋणो योऽपक्षीयते स मित्रस्तावेतात्
 रात्रि मुभौ समागच्छतस्तदुभावेवैतत् सह † सन्तौ
 ग्रीणाति सर्व्वत् ह वा ऽअस्य प्रीतं भवति सर्व्व मासं
 य एव मेतद्देद् ॥ १८ ॥

* 'वेद्'— इति ग, 'यद्— इति घ, च ।

† 'वेवेतच्छ'— इति पाठश्च इत्यो डा० वेदरेण ।

तद्वा ऽएतां रात्रिम् ० । मित्री व्वरुषे रेतः
सिञ्चति तदेतेन रेतसा प्रजायते यदापूर्यते तद्यदे-
प्रात्र मैत्रावरुषी पयस्यान्नकृप्ततमा भवति ॥ १६ ॥

सान्नाय्यभाजना वा ऽश्वमावाद्या । तद्दक्षुत्
पौर्णमाद्यां क्रियते स यदावापि सन्नयेज्जामि
कुर्व्यात् समुदं कुर्व्यात् तदेन मद्भ्य षोपधिभ्यः
सम्भृत्याहुतिभ्योऽधिजनयति सु एष आहुतिभ्यो
जातः पद्याद्दृशे ॥ १७ ॥

मिथुनादिहा ऽएन मेतत् प्रजनयति । योषा
पयस्या रेतो व्वाजिनं तद्वा ऽअनुष्टा † युन्मिथुना-
ज्जायते तदेन मेतस्मान्मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति
तस्मादिप्रात्र पयस्या भवति ॥ २१ ॥

अथ व्वाजिभ्यो व्वाजिनं जुहोति । षट्पदो
वै व्वाजिनो रेतो व्वाजिनं तदनुष्टयेवैतद्रेतः‡ सिञ्चते
तद्दत्तवो रेतः सिक्तं मिमाः प्रजाः प्रजनयन्ति
तस्मादाजिभ्यो व्वाजिनं जुहोति ॥ २२ ॥

०: 'रात्रिं'— इति ष ष्योरपि ।

† 'अनुष्टया'— इति ग ।

‡ 'तदनुष्टयेवैतद्रेतः'— इति क, ग ।

स वै पद्यादिव यज्ञस्य, जुहोति । पद्याद्
वैपरीत्य व्युपा योपा मधिद्रवति तृष्यात् रेतः
सिञ्चति स वै प्रागेवाग्रे जुहोत्यग्ने व्वीहीत्यनु-
वपत्करोति तत् स्त्रिष्टकृद्वाजनत् स वै प्रागेव
जुहोति ॥ २३ ॥

अथ दिशो व्याघारयति । दिशः प्रदिश आदिशो ०
व्विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहेति पञ्च दिशः पञ्च-
र्त्तवस्तुदत्तुभिरेवैतद्दिशो मियुनीकरोति ॥ २४ ॥

तद्दे पञ्चैव भक्षयन्ति । होता चाध्वर्युश्च ब्रह्मा
चाग्नीश्च यजमानः पञ्च वा ऽऋतुधस्तुदत्तना मेवै-
तद् रूपं क्रियते तद्दत्तुध्वैतद् रेतः सित्त प्रतिष्ठा-
पयति प्रथमो यजमानो भक्षयति प्रथमो रेतः परि-
गृह्णानीत्ययो ऽप्युत्तमो मय्युत्तमे रेतः प्रतितिष्ठा-
दित्युपहत उपहयत्येति सोम मेवैतत् बुर्व्वन्ति
॥ २५ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

आहनिगुणविज्ञानो दग्धपूर्वमानवागप्रयोग एव दाचायत्
दग्ध , मं विधिपुराव्यायिका माह— 'प्रभापतिरिति ।

अधीत्य 'यागन्' आगतोऽभूत् । गमेर्लुङि "मन्त्रे घम"—इति ४
 घ्नेर्लुक्, "हल्चाम्ब्य."—इति १ ति-लोपः, "भो नो धातो."—
 इति ३ः नत्वम् । 'इति' ज्ञात्वा ते सृञ्जया अहुवन्,— 'न,' अछ-
 दयं यः 'यज्ञम्' अधीत्यागमत्, 'म.' तक्षम्वन्धिभिः देवैः सह
 अगमदिति । ततः प्रसृति 'सः' 'सार्क्ष्यः' 'सहदेवः' इति सञ्ज्ञया
 प्रसिद्धोऽभवत् ।

'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतर्हि, इदानीं म'पि
 ('नियचमं') निर्घचनं निरन्तरं वचनम् 'अस्ति' व्यवहारो
 लोके § विद्यते । वचनस्य स्वरूपं दर्शयति— "अन्यथा इति ।
 पूर्वं हि सार्क्ष्यः 'सुप्ता नामं' अभवत्, अधुना तु देवैः महागम-
 नात् 'सहदेवः' 'इति' 'अन्यत्' नाम 'दधे' धारितान् 'इति' ।
 'मः' च सार्क्ष्यः स्वजनपदेषु 'एतेन' दाक्षायण्यज्ञेन 'इजे' इष्ट-
 वान् । "स एतेन यज्ञेनेष्टा"—इत्यादि, एतस्य सार्क्ष्यस्य फल-
 प्राप्तिकथनम् ।

"एताए ह वै प्रजाति मिति, इदानींस्तनस्य विदुषोऽनु-
 छातु फलम् । "तस्मादा एतेनेति । यस्मात् सृञ्जयम्वन्धि
 प्रजात्यादिक मपि दाक्षायण्यज्ञफलम्, तस्मादपि कारणा-
 दित्यर्थः ॥ ४ ॥

इतोऽपि दाक्षायण्यज्ञोऽनुष्ठेय इत्यभिप्रेत्यान्वां परकृति मुप-
 ग्यस्यति— "तेनो हेति । 'ततः' भार्गवानुष्ठानास्तरं 'नेन'
 दाक्षायण्यज्ञेन 'श्रीतपः' श्रुतपैः पुत्रो 'दिवभाग.' नाम महर्षिः
 'इजे' इष्टवान् । 'म.' च तेन यागेन 'कुरुषां च सृञ्जयानां च'

* पा० मू० २, ४, ८० ।

‡ पा० मू० ८, २, ६४ ।

† पा० मू० ६, १, ६८ ।

§ 'अवधारणोक्तं'— इति च, ६ ।

राज्ञा मुभयविधाना मपि 'पुरोहितः' बभूव । पौरोहित्यस्य
फलरूपता माह— "परमता वा इति । 'था' खलु 'एकस्य'
अपि 'राष्ट्रस्य' 'पुरोहितः' 'असत्' भवति, 'सा' खलु 'परमता'
सत्कृष्टता, तस्य सर्वत्रेष्टं भवतीति यावत् ; 'यः' तु 'द्वयो.'
राष्ट्रयोः पुरोहितो भवति, सैव खल्वतिशयिता परमनेति
किमु वक्तव्यमित्यर्थः । इदानीन्तनविददनुष्ठानस्यापि तरफल
माह— "परमता मिथेति ॥ ५ ॥

फलान्तरप्रतिपादनायान्यां परकृतिमुपगच्छति— "तनो ह
तत ईज इति । पर्वतो नाम कश्चित्, तस्य पुत्रः 'पार्वतिः',
'दक्षः', स एतेनेष्टा राज्यं प्राप्नोत् । ततः 'एतर्हि' इदानीं मपि
'दाद्यायथाः' तत्कालानुभूता राजानः 'राज्यं प्राप्ताः' एव भवन्ति ।
"राज्यं मिथे ह वा इति, अनुष्ठानतुः फलम् ।

अत्र हि दाद्यायण्यज्ञसम्बद्धभूते हे पौर्णमास्ये हेमावास्ये
यजेतेति दर्शपूर्णमासयोराहृतिं वक्ष्यति ० । तत्र पौर्णमास्यां
ही पुरोडाशौ,— आग्नेयोऽग्नीषोमीयश्च ; अमावास्यायां मपि
ही,— आग्नेय ईन्द्राग्नेय । तयोः प्रत्यहं शिकीकशोऽनुष्ठान
माह— "स वा इति । 'अनूचीनाहं' प्रत्यहम् 'एकीक एव'
'पुरोडाशो भवति' पूर्वखिन् पूर्णमासप्रयोगे एक एव पुरोडाशः
कर्तव्यः, उत्तरखिन् दिनेऽप्येकः पुरोडाशः प्रयोक्तव्यः । तथा-
ग्नीषोमीयौ शवप्येकस्मिन्नित्यर्थः † । एवं दर्शप्रयोगेऽपि दृष्ट-
व्यम् । एकेकशोऽनुष्ठानस्य फलं माह— "एतेनो हास्येति ।
'असपत्रानुपवाधा' सपत्रेः शत्रुभिरवाधिता ।

* "अत्र ह्येव मा सम्पत् सम्पद्यते, हे हि पौर्णमास्यौ यजते हे अमा-
वास्ये, अत्रो एव खलु मा सम्पद् भवति"—इति उपरिष्ठाद् ११ का० १, २, १५ ।

† का० श्रौ० सू० ४. ४. ८ ।

‘एतेन’ वक्ष्यमाणेन दाक्षायणनामकेन यज्ञेन च ‘प्रजापतिः’ ग्रहम् अविष्कृत एव सन् देवमनुष्यादिरूपया ‘प्रजया’, गवादिभिः ‘पशुभिः’ च ‘बहुः’ बहुविधः ‘साम्’ भवेयम्, उत्पन्नानां प्रजादीना मशनाथे ‘शियं’ सम्पदं गच्छेयं प्राप्नुयाम्, ततोऽहं ‘यगः’ यगस्त्री ‘साम्’, ‘अन्नादः’ भवेयम् ‘इति’ । एव मीते दाक्षायणयज्ञं कृतवतः प्रजापतेः कामाः, तत इदानी मपि तादृग्विधकामनायुक्त एव दाक्षायणयज्ञेऽधिक्रियत इत्यर्थः † ॥ १ ॥

तन्नाम निर्मूले— “स वा इति । ‘सः’ खलु प्रजापतिः ‘दक्षो नाम’ अभवत्, तेन प्रथम मिष्टवान्, ‘तस्मात्’ ‘दाक्षायणयज्ञः’ इत्युच्यते । नामान्तर मपि कथयति— “उतेन मिति । ‘उत’ अपि च ‘एनम्’ ‘एके’ आखिनः ‘वसिष्ठयज्ञ इति’ व्यवहरन्ति । ‘एषः’ एव खलु प्रजापतिः ‘वसिष्ठः’ नाम्यः ; सर्वव्येठत्वात् । ‘एत मिव’ दाक्षायणयज्ञं ‘तत्’ तत्र वसिष्ठयज्ञ इति ‘अन्वाचयते’ । “एतेनेति । ‘सः’ दक्षगर्भवसिष्ठगर्भवाच्यः प्रजापतिः तच्छब्देन परामृश्यते । “एतन्नभूवेति । ‘एतत्’ एतर्हि ‘यियं’ ‘प्रजापते’ सकाशात् ‘प्रजापतिः’ प्रजाना सुत्पपतिः ‘बभूव’, ‘या’ च ‘श्रीः’ निरतिशया भाजापत्यपदरूपा सम्पत् ‘बभूव’ ‡ । “एता मित्वादि । ‘यः’ ‘विद्वान्’ एतदनुष्ठानस्य फलं जानातः । ‘तस्मात्’ दाक्षायणयज्ञफलकाम ‘एतेन’ ‘यजेत’ ॥ २ ॥

* “नामफलगुणयोगान् कर्मान्तरम्, गुणविधानं वा समिधिसम्पदश्च नाम्”— इति का० श्रौ० सू० ४. ४. २. ३ । प्र० ब्रा० ३. १. २. १० दर्शनेनान्तिधम्, ११ १. २ १३ दर्शनाच्च सम्पदश्च अवगम्यते ।

† “दाक्षायणयज्ञः प्रजापत्यमजामस्य” इति का० श्रौ० सू० ४. ४. १ ।

‡ विशेषतस्त्रिंशोपरिष्ठाद् (११ १ २ १३.) दृष्टम् ।

विहितस्य यागस्य फलान्तरहेतुत्वं अपि परकृत्युपन्या-
सेन दर्शयति— “तेनो हेति । ‘श्वेकः’-श्विकस्य पुत्रः ; नाम्ना
‘प्रतीदर्शः’ । “उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलम्”— इति ४ बहुल-
ग्रहणात् मनुष्यवाचित्वेऽपि घञन्त उत्तरपदे उपसर्गस्य दीर्घः ।
“स एत न मिति । ‘एतं’ प्रतीदर्शम् । ‘सः’ इति व्यत्ययेनैक-
वचनम् । ते तत्रत्या जनाः ‘प्रत्यासुः’ केनचित्कारणेन प्रति-
चित्पुः । “असु वेपथे ‡”—इत्यस्माज्जिट् । तेन च दाक्षायण-
यज्ञेनेष्टे सति ‘तेषां’ जनानां ‘विवचनं’ विशिष्टवचनं पक्षपात-
वचनम् (‘इव’) एव ‘आस’ बभूव , अस्मिन् बहुमानं कृतवन्त
इत्यर्थः । तद्वदन्तेनेदानीं विद्वदनुष्ठानस्यापि तत्फलं भाव—
“विवचनं निव इ वा इति ॥ २ ॥

पुनरप्यस्य यज्ञस्य विशिष्टफलान्तरहेतुत्वं प्रतिपादयितुं
माख्यायिकया परकृतिं सुदाहरति— “तं भाजगामेति । ‘तं’
प्रतीदर्शं सुपदेऽङ्गुत्वेनोपानीदन्, सञ्जयपुत्रः ‘सुजा’ नाम ‘नञ्चर्यम्’
‘भाजगाम’ प्राप्तवान् । ‘तस्मात्’ तदुपदेष्टुः प्रतीदर्शात् ‘एतं’
दाक्षायणयज्ञम् ‘अथ सु’ अथ अपि ‘त’ ‘यज्ञम्’ ‘अनूचे’ ।
‘सः’ सार्द्धयः ‘एतम् अनूच्य’ ‘पुनः’ ‘सञ्जयान्’ तदाख्यान् जन-
पदान् ‘जगाम’ ; ‘ते’ च ‘एतं’ ‘विदाशकुः’ प्राप्तवन्तः ।
“उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्”—इति ३ नित्याम् प्रत्ययः । यद्य
मिति, तदाह— “यज्ञ मिति । ‘नः’ अस्मदर्थं ‘यज्ञम्’ ‘अनूच्य’

• पा० सू० ६- २- १२२ ।

† ‘म ये त’—इत्येव पाठोऽस्माद्दृष्ट-मर्ममूलपुस्तकेषु ।

‡ दि० प० १-३ पा० ।

• म० ३ १ ३८ ।

प्रकृतयोरेव दर्शपूर्णमासयोर्व्योऽय माहत्तिलक्षणे गुणः
फनायाभिधीयत इत्यवादिष्य, त मिदानी' विधत्ते— “स वा
इति । दित्वसह्यां प्रशंसति— “हे वै मियुन मिति ॥ ६ ॥

पूर्वस्या पौर्णमास्या मनुष्ठेयं यागं विधाय प्रशंसति— “अथ
यत् पूर्वेद्युरिति । ‘ते हे देवते इति । अग्नीषोमीयव्यासनायो-
रेव देवतात्वात् अधिष्ठानदित्वापेक्षया देवतयोर्दित्वं मन्त-
व्यम् ॥ ७ ॥

परस्मिन्नहनि यागद्वयं विधत्ते— “अथ प्रातरिति । पूर्वेद्यु-
रग्नीषोमीयेषेष्टा मरेद्युः प्रातः काले आग्नेयपुरोडाशकयागः
प्रथमं कर्तव्यं, तत इन्द्रदेवताकं सामाद्यं दधि प्रयोक्तव्यम् ० ।
एतद् यागद्वयं सम्भूय प्रशंसति— “ते हे इति ॥ ८ ॥

अमावास्याप्रयोगेऽपि पूर्वेद्युः कर्तव्यं माह— “अथ यत्
पूर्वेद्युरिति । प्रशंसति— “ते इति । अग्नीषोमीयवदत्रापि
देवतादित्वं मन्तव्यम् १ ॥ ९ ॥

परेद्युर्मनुष्ठेयं यागद्वयं विधाय प्रशंसति— “अथ प्रातरिति ।
'मैत्रावरुणी' मित्रावरुणदेवताका, पयसी विह्वतिः 'पयस्या' † ;
तत्र हि पयो दध्ना संस्कृतं सत् पयस्या भवति ‡ । “नेद्यन्नादि-
त्यादि । 'यज्ञात्' प्रकृताद् यागात् 'नेत्' नेव 'अयानि' वियुक्ता
गच्छानि 'इति' अग्नेदेवाभिप्रायेण आग्नेयः 'पुरोडाशः' क्रियते ;
न तु पूर्णमासप्रयोगवान् देवतयोर्दित्वसम्पादनाय । यतः पयस्या-

* “साम्राज्यवन् प्रातः— इति का० श्रौ० सू० ४, ४, ६ ।

† का० श्रौ० सू० ४, ४, ५ ।

‡ “अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी”— इति का० श्रौ० सू० ४, ४, ७ ।

§ “इति वा इध्यानवनि”— इति का० श्रौ० सू० ४, ४, ८ ।

भार्जा 'मित्रावरुणौ' सत एव 'इ देवते' अत इत्यर्थः । गत
मन्थत् । "एतद् दुःशास्येति । येन रूपेणानुष्ठाता प्रजया पशु-
भिश्च 'बहुः' बहुविधो भवति । 'एतत्' एव मिथुनात्मकं हित्वम्
'अस्य' यज्ञस्य 'तद्रूपम्' इत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्य दाक्षायण्यज्ञस्य सोमयागरूपतां प्रतिपादयति—
'अथ यदित्यादिना । "असु सुपवसथ इति । सुत्यादिवसात्
पूर्वं महकपवसथः । प्रकरणात्तरे विहितत्वेन विप्रकर्षादसु मिति
विप्रकृतवाचिना अदशाब्देनाग्नीषोमीयस्य पशोः परामर्शः ।
'स एवास्येति । 'अस्य' यज्ञस्य पूर्वेषुरनुष्ठेयो योऽग्नीषोमीयः
पुरोडासः, 'स एव सः' अग्नीषोमीयः पशुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रातरनुष्ठेययोरानेवैन्द्राग्नोर्यागयोः प्रातर्माध्यन्दिनसवनरूपता
सुपपादयति— "अथ प्रातरिति । आग्नेयपुरोडासस्य प्रातःसवनस्य
चैकदेवताधिष्ठितत्वात् तादात्म्यम् ; सात्वाय्यमाध्यन्दिनसवनस्य
चेन्द्रदेवत्वसाम्यात् तथात्वम् ॥ १२ ॥

दशैः पूर्वेषुरनुष्ठेयस्यैन्द्राग्नपुरोडासस्य तृतीयसवनरूपता माह
— "अथ यदिति । "इन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः"—इति । इन्द्रा-
ग्न्योर्विश्वेषु देवेष्वन्तर्भावात् ऐन्द्राग्नपुरोडासतृतीयसवनयोरनेक-
देवत्वत्वसाम्याच्च तादात्म्यम् ॥ १३ ॥

दशैः परेषुः प्रातरनुष्ठेयस्य पयस्थायागस्थानूबन्ध्यारूपता
माह— "अथ प्रातरिति । "नेवाग्नादिति । आग्नेयपुरोडास-
यागस्थानुष्ठानविहिताद्यज्ञासैव गच्छति ; प्रसंस्त्रंशो माभूदित्य-
नेनेवाभिप्रायेण ; न तु तेन किञ्चिदपि सोमयागसाम्यं सम्पाद्यते ।
'अमू', मैत्रावरुणी मिति । सोमयज्ञकरणे विहितत्वेन विप्रकृतवाया
अनूबन्ध्याया अदशाब्देन परामर्शः । "मैत्रास्येति । 'अस्य'

दाक्षायणयज्ञस्य या 'मैत्रावरुणी पयस्या', सोमैऽनुष्ठीयमाना
 अनूद्यया एव सेत्वर्यः । इयं दाक्षायणयज्ञस्य सोमयागसास्यं
 सम्पाद्य, तत एव हेतोः फलसाम्य भावः— "स पौरुषमासेन
 चेति । 'सौम्येन' सोमद्रव्यसाध्येन दागेनेत्यर्थः । "तद् सुखिति ।
 'तत्' तस्मादेव खलु' कारणात् दाक्षायणयागो 'महायज्ञः' सोम-
 यागो 'भवति'; स हि महायज्ञ इत्याख्यायते । अत एव तैत्ति-
 रीयके सोमयागप्रकरणे समाह्वयते— "ते देवा एतं महायज्ञं मप-
 श्नन्"—इति ॥ १४ ॥

अथेत्दाक्षायणं यज्ञं प्रकारान्तरेण प्रशंसन् पौरुषमासप्रयोत्ते
 पूर्वेषुरनुष्ठेय मन्नीषोमीययागं मनूय सतीति— "अथ यत् पूर्व-
 क्षुरिति । "एतेन वा इत्यादि । 'एतेन' खलु अन्नीषोमीय-
 यागेन पुरा 'इन्द्रो हवन्मं चहन्' प्राणापानरूपयोरन्नीषोमयोर्हविषा
 हतयोर्निष्क्रमणाच्च हवो नृतः । तथा चाह्वयते— "तस्मा-
 ऽन्नीष्यमानादन्नीषोमी निरक्रामताम्, प्राणापानौ वा एतं तद-
 लहिता मितिः । 'अस्य' इन्द्रस्य 'या इयं विजितिः' प्रसिद्धा,
 'ता' 'अजयत' इति सम्बन्धः । "वियराभ्यां जीः"—इत्यात्मने-
 पदम् ॥ "तथो एवेति । इन्द्रो यथा, 'तथा' एव 'एयः'
 यज्ञमानोऽपि 'एतेन' अन्नीषोमीययागेन 'पाप्मानं' पापभूतं
 'दिपन्तं' हेष्टारं 'भ्रातृष्वं' शत्रुं 'हन्ति' ॥

पौरुषमास्यां 'यः' साक्षाद्ययागो विहितः, तं मनूय सतीति
 —"अथ यदित्यादिना । "आमावास्यं वा इति । इन्द्रवीर्यस्य
 सवयनसाधनं दधिपयोरूपं हविः 'आमावास्यं वै' अमावास्या-

सम्बन्धमेव । 'अमावास्या' तिथिः । 'इति' 'यत्', 'तद्' 'दूरे' ; प्रतिपदादिभिर्यजुर्दशीभिर्व्यवधानात् । पुरा खलु देवाः 'क्षिप्र एव' अन्नकाले एव शीघ्रम् 'एतत्' इत्थं 'हव्यं' 'जघ्रुषे' हन्तवे इन्द्राय । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्"—इति ० कर्मणः सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । 'तं' पौर्णमास्यां हव्यं हतवन्त मिन्द्रम् 'एतेन' सान्नाय्य-रूपेण 'रसेन' 'अपीनन्' अतर्पयन् । 'यः' यजमानः 'एवं विद्वान्' पौर्णमास्या मिन्द्रं मुद्दिश्व भासाय्ययामं करोति, स इन्द्रवत् क्षिप्रमेव हकीयं पापरूपं यक्षुम् अपहते' हिनस्ति । तदेव अन्नयनं प्रकारान्तरेण स्तौति— "एष वा इति । योऽयं पौर्ण-मास्यां सम्पूर्णः 'चन्द्रमाः', 'एव.' खलु 'राजा सोमः' दिवाना मन्त्रम् ; 'तं' सोमरूपम् 'एतत्' अन्नम् 'प्रातः भक्षयिष्यन्तः' पूर्वदिपक्षे 'अभियुञ्जति' रजभाषं प्रापयन्ति । 'तम् एतत्' अपर-पक्षे 'भक्षयन्ति' । 'यत्' यस्माद् अस्मौ प्रत्यहं तन्न 'अपक्षीयते', अतो भक्षयन्तीति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

तथाविधमेवैतदनुष्ठानमित्याह— "अथ यत् पूर्वेषुरग्नी-योमीयेषेति । "अभियुञ्जत्येवेन मिति । पूर्वेषुः कर्त्तव्या-भिपवस्यानीयोऽयं मन्वीयोमीययान इत्यर्थः । 'अभियुते तस्मिन्' सोमे 'एतं' सावाय्यरूपं 'रसं' परेषुः 'दधाति' स्थापयति । 'एतेन' च सावाय्यरसेन तं सोमं 'तीव्रीकरोति' तीव्रमतिगयेन मदकरं करोति, तथा तेन सावाय्यरसेन 'दिवेभ्य' देवायै - 'हव्यं' हविः 'स्वदयति' स्वादूकरोति । 'अस्य' यजमानस्य तत् 'हव्यं' हविः 'दिवेभ्यः' 'स्वदते' रोचते । "हव्यर्यानां प्रीयमास." इति १ सम्प्रदानत्वात् देवेभ्य इति चतुर्थी ॥ १६ ॥

अनुष्ठानात् सम्यक् 'यत्' यत् एतत् एतत् स्त्रीपुंसनघणात् 'मियुनात्'
'जायते' ॥ २१ ॥

इत्थं वाजिनस्य मिथुनमम्यथ्यर्थत्वमुक्त्वा तस्य होमं विधत्ते—
“अथ वाजिभ्य इति ३ । विहितं वाजिनहोमं प्रजोत्वतिहेतुत्वेन
स्तीति—“ऋतवो वा इति । 'ऋतवः' खलु वाजिगव्याभिधेयाः,
तीभ्यः । वाजिनहोमात् ऋतुष्वेव सर्वप्रजोत्पत्तिकारणं 'रेत'
'सिक्तं' भवति ; तस्माच्च रेतमः मवागात् ते 'ऋतवः' सर्वाः
'प्रजाः' उत्पादयन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्य वाजिनहोमस्य कालं विधातुं स्तीति—“स वा इति ।
अथवा पचाह्वाने प्रक्षारपरिधिप्रहरणीतरकालं वाजिनहोमः
कर्त्तव्यः । अत एवोक्तं कात्यायनेन—“वाजिनं निधिष्योल्क्रे
करोति, ०—० प्रहृथ हृथं तेन धरति, विमुथ वा स्तुची”—
इति १ । आपस्तम्बोऽप्याह ज—“परीधीन् प्रहृत्य, संस्रवास्तं
हत्वा, वाजिनपादं मुपस्तीर्य”—इत्यादि । होमे विशेषं
विधत्ते—“स वा इति । 'सः' खलु अश्वर्युः, 'अश्वे' प्रथमं
'प्रागेव' प्रागपवर्गं मस्य वाजिनं 'लुहोति' । “पथे वीहि”—
'इति' ४ यदा होता 'अनुवपद् करोति', तदा खिष्टहारस्वामीयं
वाजिनशेषं मुत्तरपूर्वस्थां दिशि लुहोति ५ । “स वै प्रागेवेति,
प्रधानहोमस्य निगमनम् ॥ २३ ॥

हुतगिष्टेन वाजिनेन दिग्ध्याधारणं विधत्ते—“अथ द्विषो
व्याधारयतीति ॥ । दीर्घंधारयाग्नी प्राच्यादिदिक्षु पातनम्, व्याधा-

* का० श्रौ० सू० ४, ४, २ । † का० श्रौ० सू० ४, ४, २—१२ ।

‡ ऐ० मा० १, ४, ५ द्रष्टव्यम् । § का० श्रौ० सू० ४, ४, २६ क ।

॥ का० श्रौ० सू० ४, ४, २६ ख ।

रणम् । तन्मन्त्रा—“दिग् प्रदिग् इत्यादय ३ । अनेन वाजि
नेन ‘दिग्’ द्यमा भवन्तु । एव मुत्तरत्नापि योन्यम् । प्रधानभूता
‘दिग्’, दिङ्मध्यवर्तिन्य प्रदिग्’, ईषदिग् ‘आदिग्’, ‘विदिग्’
आनेयादिकोणदिग्, ‘उदिग्’ कक्षा दिग् । एव पञ्चभिर्मन्त्रैः,
खाद्याकारान्तै प्राच्यादिक्रमिण पञ्चसु दिक्षु व्याघारार्थं ‘दिग्भ्य
स्व हा”—इति पठेन पूर्वार्धे जुहुयात् । तदुक्त सूत्रकृता—
“वाजिनशेषेण दिशोऽथ चारयति, दिग् इति प्रतिमन्त्रम्, प्रदक्षिणं
पुरस्तात् प्रथमं मुत्तमाभ्या मध्ये पूर्वार्धे च”—इति † । तदेतद्
व्याघारणं प्रथमसति— ‘पञ्च वा ऋतव इति ॥ २४ ॥

यजमानपञ्चमाना ऋत्विजा भक्षणं विधत्ते—“तद्” पञ्चै
वेति ‡ । तद्भक्षणं प्रथमसति—“पञ्च वा ऋतव इति । “हेमन्त
शिशिरयो समासेन”—इति § ऋतूना पञ्चत्वम् । यदेव पञ्चाना
ऋत्विजा भक्षणम्, एतत् पद्यरुद्ध्याना ऋतूना मेव रूपं क्रियते ।
“तत्” तस्मात् ‘ऋतुषु’ प्राक् ‘सित्त रेत’ प्रतिष्ठापयति’ प्रतिष्ठितं
करोति ॥

यजमानस्य प्राथम्यं विधत्ते—‘प्रथमो यजमान इति । ।
ऋत्विग्भ्य ‘प्रथम’ पूर्वभावी मन् षच् ‘रत’ ‘परिगृह्णानि स्त्रीक
रवाणि’ इति अनेनाभिप्रायेण यजमानस्य प्रथमभक्षणं नित्यर्थं ॥

पश्चान्तरं माह—‘अथोऽप्युत्तमं इति ¶ । पश्चान्तर-
द्योतकं ‘अथो’-शब्दः । ऋत्विजाम् ‘उत्तमं चरमभावी सन्

* वा० म० ६ २६ १-५ ।

† का० श्रौ० मू० ४ ४ २६ १० । खाद्याकार सर्वत्र माकाङ्क्षित्वात् १८ ।

‡ “द्वोत्रध्वर्युंजसायीत्यन्वमाना”—इति का० श्रौ० मू० ४ ४ २६ ।

§ ऐ० ब्रा० १ १ १ इष्टवम् ।

¶ १ “प्रथमो वोभयतस्तु यजमानः” इति का० श्रौ० म० ४, ४ २० ।

दर्शयागे पूर्वदिवस मनुष्ठेय मेन्द्रान्नयाग मनुष्ठ स्तौति—
 “अथ यदिति । ‘इन्द्राग्नी एव’ खलु ‘दर्शपूर्णमासयोर्देवते’ ;
 तत्रत्यप्रथमपुरोडाशस्याग्निदेवत्वत्वात्, साचाय्यस्य चेन्द्रत्वात् । “त
 एवेतदित्यादि, निगदमिदम् ॥ १७ ॥

दर्शप्रयोगे परेद्युरनुष्ठेयावपि यागावनुष्ठ स्तौति— “अथ
 प्रातरिति । “अथैताधेवेत्यादि । पयस्याग देवते ‘मित्रवरुणौ’,
 ‘एताधेव अर्हमासौ’ । एतदेव विहस्यति— “य एवेति । ‘य
 एव’ अर्हमासः ‘आ’ समन्तात् ‘पूर्यते’ वर्हमानथा चन्द्रकान्या
 यूर्णो भवति, ‘सः’ अमृतरससम्बन्धाद् ‘वरुणः’, स हि रसाभि-
 मानो देवः ; ‘यः’ अर्हमास ‘अपचीयते’ चीयमासचन्द्रकालयुक्तो
 भवति, ‘सः’ अपरपक्षः ‘मित्रः’ ; ‘तौ’ चन्द्रध्यात्मकौ मित्रा-
 वरुणौ ‘उभौ’ ‘एतां रात्रिं’ दर्शरात्रिं ‘समागच्छतः’ सह समावृतः ।
 ‘तत्’ तस्मात् कारणात् ‘एतत्’ एतेन मित्रावरुणयागेन
 ‘उभावेव’ तौ ‘मह भक्तौ’ सह भवन्तौ युगपत् ‘प्रीणाति’
 तर्पयति । “सर्वं ह वा अस्येति, वेदितुः फलम् ॥ १८ ॥

मित्रावरुणदेवद्वयं प्रकारान्तरेण स्तौति— “तद्वा एता
 मिति । ‘एतां रात्रिम्’ । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ० । ‘मित्रः’
 अपरपक्षाभिमानो देव, ‘वरुणे’ शुक्लपक्षाभिमानिने देवे ‘रेतः’
 सिद्धति’ । ‘तत्’ तथा सति ‘एतेन रेतसा’ स शुक्लपक्ष. ‘प्र जा-
 यते’ उत्पद्यते ; ‘यत्’ यतः कारणात् अस्मिन् चन्द्रः ‘आपूर्यते’ ।
 ‘यत्’ यस्मात् एवम्, ‘तत्’ तस्मात् ‘एया’ मित्रावरुणदेवताका
 यस्या’ ‘अवकृतमा’ अतिशयेनावकृता, कृतसामर्थ्या
 वति ॥ १९ ॥

* “कालाभ्यन्तोरत्यन्तसंयोगे”— इति भा० सू० २ ३ ५ ।

इतोऽपि पयस्यायागो दग्धं युक्ततर इत्याह—“सात्राय्यभाजना
या इति । ‘सात्राय्यभाजना’ सात्राय्ययागस्य स्थानभूता क्षमा-
माया ; ऐन्द्रदध्यामावास्याया मिति दधिपयसोर्यागस्य प्रकृतौ
तत्र विहितत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ते हे ऐन्द्रसात्राय्ये ‘भदः’
विप्रकष्टः ‘पौर्णमास्याम्’ एव ‘क्रियते’ । यद्यपि ‘सः’ पौर्ण-
मास्यां सात्राय्यं यजमानः ‘अत्र’ दग्धं ‘अपि’ ‘सन्नयेत्’, तदा
कृतस्यैव पुनःकरणात् ‘जामिता’ दीपः स्यात् ; अपि च दग्धपूर्ण-
मासदेवतयोः परस्परं ‘समदं’ कलहं ‘कुर्यात्’ । पूर्णसात्रे कृत
मैन्द्रं सात्राय्यं परित्यज्य दग्धं मित्रावरुणदेवताका पयस्यैव कार्या ।
तस्या अपि दधिपयसोर्यिकारत्वात् अमावास्यायाः सात्राय्यभाज-
नस्य मपि न व्याहन्यत इत्यर्थः । “तदेन मदुभ्य इत्यादि । ‘तत्’
तेन दग्धेऽनुष्ठितेन सात्राय्ययागेन अष्णु चोपधिषु च प्रविष्टम् ‘एनम्’
भोमं ततः ‘सम्भूत्य’ दधिपयोरूपेण सम्पाद्य , अन्वौ हुत्वा , तानि
‘आहुतिभ्यः’ सकाशात् ‘अधिजनयति’ । ‘म एयः’ चन्द्रः
(सात्राय्याहुतिभ्यः जातः) प्रतिपदि ‘पद्याद् दहगे’ कलारूपेण
दृश्यते ॥ २० ॥

पयस्योत्पत्त्यनुष्ठित्यादिना वाजिनस्यापि † भोमं विधिषु
पयस्यावाजिने सम्भूय स्त्रीति—“मियुनादिति । ‘एनं’ चन्द्रं
‘मियुनात्’ एव हि अस्तु ‘यतत्’ ‘प्रजनयति’ उत्पादयति ।
किन्तर्हि मियुनम् ? ‘पयस्या’ हि स्त्रीनिहत्वाद् ‘योपा’ स्त्री,
‘वाजिनं’ हि ‘शतः’ पुरुषस्य वीर्यस्थानीयम् ; ‘तत्’ अस्तु ‘अनुष्ठित्या’

* वास्येतन् यद्दयं च प्रकृष्टे ।

† “दधिपयसोः भारभूतं यत् कठिनं सम्पद्यते, सा पयस्या ; यत्
उदकं पयम् भवति, तद् वाजिनम्”— इति धा० दे० (का० मू० ३, ४, ५.) ।

यजमानो भक्षयेत् । एव मपि विरोधो नास्तीति 'अपि'-शब्-
 धार्थः । 'उत्तमे' चरमभाविनि यजमाने ह्यस्त्वं 'रेतः' 'प्र-
 तिष्ठात्' प्रतितिष्ठेत्, न मा मतिवर्त्तेत, इत्यनेनाभिप्रायेण य-
 जमानस्य चरमभक्षणमित्यर्थः ० ॥

अथ मन्त्रानुष्ठापनपूर्वकं तद्भक्षणं कर्त्तव्यमिति विधत्ते-
 'उपहृत इति । "उपहृतः"—इत्यनुष्ठापनमन्त्रः, "उपहृत्यस्त्वं
 इत्यनुष्ठापनमन्त्रः । एतच्च द्वादशलक्षणां ऋत्वीये विचारितम् ।
 कात्यायनेनाप्युक्तम्— "उपहृत्यस्त्वेत्यामन्त्रा भक्षणं उपहृत इ-
 प्रसृतः"—इति ॥ एवञ्च सति 'एतद्' वाजिनम् ऋत्विजः सो-
 मेषु सोमसदृशेषु शेषेषु 'कुर्वन्ति'; उपहृतमाधनं हि सो-
 मेषुः § ॥ २५ ॥ १ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

० "अतूनां त्वा वाजिनो वाजिनं भक्षयामीति"—इत्यादयश्च मन्त्रविधयः
 का० श्रौ० ४. ४. २१-२४ २५ मू० हेतु द्रष्टव्याः ।

† सो० श्रौ० मू० ३. ४. १८-५१ मू० प्राणि, तेषु ६-१६ अधिकरस्यानि च
 द्रष्टव्यानि । विशेषतस्त्वित् "वचनाद्भुजातभक्षणम्, यदुपहृत उपहृत्यस्त्वं-
 मितानुष्ठापयेन्नित्वाङ्" इति सूत्रद्वयं विशेष्यम् (४०, ४१ मू० ; १४, १५ अधि०) ।

‡ का० श्रौ० मू० ४. ४. १८ । "युक्तनामभिर्वा"—इति तदुत्तरम् (२०) ।

§ का० श्रौ० मू० ४. ४. २१ । "दाषायस्य वा दक्षिणा"—इति (का०
 श्रौ० मू० ४. ४. २८) भाष्ये दक्षिणाविधिः । 'दाषायस्यं सुवयं सुच्यते ०—
 तच्च शतमानं दक्षिणाशतपरिमितम् (२०, १. २५ मू०)—इत्यादि-
 च तत्र इतीं प्राश्निकं दृश्यः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थायसुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहस्रं कनकहयतुम्बापूरुषो स्वर्णगर्भम्,
सताब्धीन् यज्ञमीरोस्तिदगतकनताधेनुमीवर्णभूमी ।
रद्वोस्तां रुक्मशजिद्विपसहितरर्थाः सायणिः मिद्वणार्थी,
व्यघ्राणीद्विष्वक्क भयितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धाम्नाद्रिं धन्यजन्मा तिनभव सतुम्भः स्वर्णं च वर्णमुत्थाः,
कार्पाभीयं कृपावान् गुडज्ञत मज्जडो राजते राजपूष्ण ।
आज्योत्य प्राज्यजन्मा लज्जज मन्वृणः गार्करं चार्कतेजा,
रत्नाद्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पातमाक्षिद्वणार्थः ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनगतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

(अथ पञ्चमाध्याये प्रथमं नाह्वयम्)

प्रजापतिर्ह वा ऽइदं मय ऽएक एवास । सु
 ऐक्षत कथं नु प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत् स तपोऽतप्यत्
 सु प्रजा असृजत ता अक्ष प्रजाः सृष्टाः पुरावभूवु-
 स्तानीमानि ब्रूयात्सि पुरुषो वै प्रजापतर्नेदिष्टं
 द्विपाहा अयं पुरुषस्तस्माद् द्विपादो ब्रूयात्सि ॥ १ ॥

सु ऐक्षत प्रजापतिः । यथा न्वेव पुरैको-
 ऽभूव मेव सु न्वेषाप्येतर्द्धेक एवास्मीति सु द्वितोयाः
 ससृजे ता अक्ष परैव वभूवस्तदिष्टं जुष्टु सरीसृपं
 यदन्यत् सर्पेभ्यस्तृतीयाः ससृज ऽइत्याहुस्ता अक्ष
 परैव वभूवस्तु ऽइमे सर्पा एता ह न्वेव द्वयीयाञ्ज-
 वसक्य उवाच त्रयीरु तु पुनर्दवा ० ॥ २ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यन् प्रजापतिरीवाञ्चक्रे । कथं नु
 मे प्रजाः † सृष्टाः पुराभवन्तोति सु हेतुदेव ददर्शान-
 गनुतया वै मे प्रजाः पुराभवन्तोति सु आत्मन एवाये
 स्तनयोः पय आप्याययाञ्चक्रे सु प्रजा असृजत ता

• 'सु'— इति घ, ङ ।

† 'प्रजाः'— इति घ, ङ ।

अस्य प्रजाः रुष्टा स्तनावेवाभिपद्य तास्ततः सम्-
बभूवुस्ता इमा अपराभूताः ॥ ३ ॥

तस्मादेतदृषिणाभ्यनूक्तम् । प्रजा ह तिस्रो
ऽथत्याय मीयुरिति तद्याः पराभूतास्ता एवैतदृष-
नूक्तं न्यत्या अक्षं सभितो त्रिविधः ऽदृष्यग्निर्ध्वा
ऽअक्षीन्तद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता अग्निं सभितां
निविष्टास्ता एवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ४ ॥

महद्द ० तंस्थौ भुवनेष्वन्तरिति । प्रजापतिं सवै-
तदृष्यनूक्तं पवमानो हरित आविवेशेति दिशो वै
हरितस्ता अयं ध्वायुः पवमान आविष्टस्ता एवैष-
ऽर्गभ्यनूक्ता ता इमाः प्रजास्तथैव प्रजायन्ते यथैव
प्रजापतिः प्रजा असृजतेदं हि यद्वैव स्त्रियै स्तना-
षाम्प्रायेते ऽऊधः पशूना मयैव यज्जायते तज्जायते
तास्तत स्तनावेवाभिपद्य सम्भवन्ति ॥ ५ ॥

तद्वै पय एवाक्षम् । एतदृष्ये प्रजापतिरन्न
मृजनयत तदा ऽअन्नं मेव प्रजा अन्नाद्भि सभ्रवन्तीदं
हि यासाम्पयो भवति स्तनावेवाभिपद्य तास्ततः सम्भ-
वन्त्यय यासाम्पयो न भवति जातं मेव ता अया-

दयन्ति तद्गु ता अन्नादेव सुभवन्ति तस्मादन्न मेव
प्रजाः ७ ॥ ६ ॥

स यः प्रजाकामः । एतेन हविषा युजत ऽत्रा-
त्मान मेवैतद्यज्ञं विधत्ते प्रजापतिं भूतए † ॥ ७ ॥

स वा ऽत्राग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ।
अग्निर्व्यं देवतानां सुखं प्रजनयिता स प्रजापति-
स्तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ८ ॥

अथ सौम्यश्चरुर्भवति । रेतो वै सोमस्तदग्नो
प्रजनयितुरि सोमए रेतः सिञ्चति तत् पुरस्ताग्निधुनं
प्रजननम् ॥ ९ ॥

अथ सावित्रः ‡ । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो
वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां
प्रसविता प्रजापतिर्मध्यतः प्रजनयिता तस्मात्
सावित्रो भवति ॥ १० ॥

अथ सारस्वतश्चरुर्भवति । पौष्पश्चरुर्योषा वै
सुम्नती वृषा पृषा ततः पुनर्मिधुनं प्रजनन मेतु-

• प्रजा — इति घ, ङ ।

† भूतए — इति घ, ङ ।

‡ — इति घ ङ ।

स्माद्वा ऽउभयतो मिथुनात् प्रजुननात् प्रजापतिः
 प्रजाः सृजत ऽइतथोर्ध्वा इतथावाचीरुथो ऽएवैष
 एतस्मादुभयत एव मिथुनात् प्रजुननात् प्रजाः
 सृजत ऽइतथोर्ध्वा इतथावाचीरुस्माद्वा ऽएतानि
 पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ ११ ॥

अथातः पयध्याया एषायतनम् । मारुतस्तु सप्त-
 कपालो त्रिंशो वै मरुतो देवत्रिंशस्ता हेतु मनि-
 पेधा * इव चेरुस्ताः प्रजापतिं यजमान सुपेत्योषुर्वि
 वै तं मथिष्यामह ऽइमाः प्रजा या एतेन हविषा
 सृज्यस ऽइति ॥ १२ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । पुरा मे पूर्व्याः प्रजा
 अभ्वन्निमा उ चेदिमे त्रिमयुते न ततः किञ्चन
 परिशेक्ष्यत ऽइति तेभ्य एतं भागं मकल्पयदंतं मारु-
 तेषु सप्तकपालं पुरोडाशेषु स एष मारुतः सप्त-
 कपालस्तद्वत् सप्तकपालो भवति सप्त-सप्त हि
 मारुतो गणस्तस्मान् मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशो
 भवति ॥ १३ ॥

तं वै स्वतवीभ्य इति कुर्यात् । स्वयं हि तं

ऽएतं भागं मुकुर्वन्तीतो स्वतवोभ्यो याज्यानुवाक्ये
 न विन्दन्ति स उ खलु मारुत एव स्यात् स वा
 ऽएष प्रजाभ्य एवाहिष्सायै क्रियते तस्मान्
 मारुतः ० ॥ १४ ॥

अयातः पयस्यैव † । पयसो वै प्रजाः सम्भ-
 वन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत् एव सम्भूता यतः
 सम्भवन्ति तद्देवाभ्य एतत् करोति तद्याः पूर्व-
 हविर्भिः प्रजाः सृजन् ता एतस्मात् पयस एतस्यै
 पयस्यायै सम्भवन्ति ॥ १५ ॥

तस्यां मिथुन मस्ति । योषा पयस्या रेतो
 ध्वानिनं तस्मान् मिथुनाद्दिश्व मसस्मित मनु प्राजा-
 यत तद्यदेतस्मान् मिथुनाद्दिश्व मसस्मित मनु
 प्राजायत तस्माद्दिश्वदेवी भवति ॥ १६ ॥

अय द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति ।
 एतैर्वै हविर्भिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावा-
 पृथिवीभ्यां पय्यं गृह्णात्ता इमा द्यावापृथिवीभ्यां
 परिगृहीतास्तयो ऽएवैष एतद्या एतैर्हविर्भिः प्रजाः

० 'मारुतः' - इति क, घ, ङ ।

† 'व' - इति घ, ङ ।

सृजते ता द्यावापृथिवीभ्यां परियच्छाति तस्माद्
 द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

अथात आहुदेव ० । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं
 ध्विसृष्ट मसत् सर्वं मसद्वैश्वदेव ममदिति चेधा
 वहिः सन्नहं भवति तत् पुनरेकधैतहि प्रजननस्य
 स्यं प्रजनन मु हीदं पिता माता यज्जायते तत्
 तृतीयं तस्मात् चेधा सत् पुनरेकधा प्रसू उप-
 सन्नहा भवन्ति त प्रसूतं गच्छति प्रजनन मु
 हीदं प्रजनन मु हि प्रथमतश्चात् प्रसूः प्रसूतं
 गच्छति ॥ १२ ॥

षामाद्य हवोऽप्यग्निं मन्यन्ति † । अग्निं
 ह वै जायमान मनु प्रजापतेः प्रजा जज्ञिरे ‡ तयो
 ऽपवैतप्याग्निं मेव जायमान मनु प्रजा जायन्ते
 तस्मादासाद्य हवोऽप्यग्निं मन्यन्ति § ॥ १६ ॥

नवप्रयाजं भवति । नवानुयाजं द्वाघरा वै
 ध्विराहुयैता सुभयनो न्यूनां ध्विराजं करोति

• 'व' इति च, क ।

† § 'मज्जति' इति च ।

‡ 'मज्जति' - इति च इति च ॥ १० ॥

प्रजुननायैतस्माद्वा ऽउभयतो न्यूनात् प्रजुननात् प्रजा-
पतिः प्रजाः ससृज ऽइतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तथो
ऽएवैष एतस्मादुभयत एव न्यूनात् प्रजुननात् प्रजाः
सृजत ऽइतश्चोर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्मान्नुवप्रयाजं
भवति न्वानुयाजम् ॥ २० ॥

त्रीणि समिष्टयजूषि भवन्ति । ज्याय इव
हीदुषु हविर्यज्ञाद्यत्र न्वप्रयाजं न्वानुयाजं मथो
ऽअप्येकं मेव स्याद्वविर्यज्ञो हि तुस्य प्रथमजो गौर्दु-
क्षिणा ॥ २१ ॥

एतेन वै प्रजापतिः । यज्ञेनेष्टा येयं प्रजापतिः
प्रजातिषां श्रीरेतद् वभूवैताणु इ वै प्रजातिं प्रजा-
यत ऽएताणु श्रियं गच्छति य एवं विद्वानेतेन यज्ञेन
युजते तस्माद्वा ऽएतेन यजेत ॥ २२ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

अथ चातुर्मासानि ० विधिक्षुप्तत्र वैश्वदेवस्य प्रजासृष्टि-
हेतुता मास्यधिक्या प्रतिपादयति— “प्रजापतिर्ह वा इति ।

* चातुर्मास्यशब्देन इतः, तस्माद् विधास्यमानानि वैश्वदेववरुणदधाम-
साकमेधमुनामीरीयमज्ञानि चत्वारि वर्षाण्यभिधीयन्ते ।

इदं दृश्यमानं चराचरात्मकं जगत् तत्कमप्रसृष्टेः प्राक्काले प्रजा-
पतिरेक एव आसीत् ; कार्यस्य जगतः कारणभूते प्रजापतौ लीन-
त्वात् । सः असहायः एक एव आसीदित्यर्थः ।

ततः सकाशात् प्रजासृष्टिं दर्शयति—“स ऐक्षतेत्यादिना ।
“यथाभ्यदिति । प्रजोत्पत्तिकारणपर्यालोचनया यान्तः खिन्नो-
ऽभवदित्यर्थः । “असु तपसि खेदे च” ६ । “गमा मष्टा-
नाम्”—इति † दीर्घः । स च यान्तः सन् प्रजोत्पत्तिकारणं
तपस्तप्तवान् । “स प्रजा इत्यादि, निगदसिद्धम् ।

“तानीमानीति । या खलु सृष्टेः पराभूताः, ‘तानि
इमानि’ ‘वयांसि’ जातानि, पश्चिन्नेषामवसित्यर्थः । एतदुपपा-
दयति—“पुरुषो वा इति । ‘पुरुषः’ मनुष्यः खलु सृष्टानां
प्रजानां मध्ये ‘प्रजापते.’ ‘नेदिष्ठम्’ अन्तिकतमं कार्यम् । स च
पादद्वयोपेतः, तत्परिणामरूपत्वात् पश्चिणोऽपि पादद्वयोपेता
दृश्यन्ते । तस्माद् वयसा पुरुषसाधर्म्यात् तेषां तत्परिणामरूपत्व
भवस्यैव मित्यर्थः ॥ १ ॥

पुनरन्वया प्रजासृष्टि माह—“स ऐक्षतेति । “यथा न्वेवेति ।
‘यथा’ खलु ‘पुरा’ प्रजासृष्टेः पूर्वम् ‘एकः’ असहायः ‘अभूवम्’,
‘अप्येतर्हि’ इदानीं प्रजासृष्ट्युत्तरकाले मपि तथैव ‘एकः एव
अस्मि इति’ । एव भीक्षित्वा ‘सः’ पुनः अन्याः प्रजाः ‘सृजे’,
पूर्वसृष्टप्रजापेक्षया आसां द्वितीयत्वम् । “परंवेति । ‘अस्य’
‘ताः’ अपि प्रजाः पराभूताः ‘एव’ अभवन् । ‘तत्’—इति विधेया-
पेक्ष नपुंसकत्वम् ; ताः पराभूताः द्वितीयसृष्ट्युत्पत्ताः प्रजाः,

यत् 'इदं' 'सुद्रम्' चक्षुगरीरं 'मरीच्यं' सर्पगणौलं सर्पव्यति-
रिक्तं प्राणिजातं दृश्यते, तदात्मना परिणता इत्यर्थः । "द्वतीयाः
ससृज इत्याहु रिति । पुनरपि स प्रजापतिः सृष्टिद्वयापेक्षया
'द्वतीयाः' अस्याः प्रजाः 'ससृजे' सृष्टवान् 'इति' 'आहुः' अभिज्ञाः
कथयन्ति । 'ताः' अपि 'अस्य' परामृताः अभवन् । 'ते इमे'
सर्परूपेण दृश्यन्ते ॥

द्वतीयसृष्ट्यावाहु रिति यः परोक्षनिर्देशः, तदभिप्राय माह
— "एता हेति । 'एताः' पूर्वोक्ताः 'द्वयीः' द्विविधाः 'एव' प्रजाः
प्रजापतिना सृष्टाः इति 'याज्ञवल्क्यः' सन्निधिः 'उवाच' उक्तवान्,
न द्वतीयानां प्रजानां सृष्टिः; 'सृष्ट्वा' सृष्टत्वेण ७ 'पुरः' 'द्वयी'
द्विविधा अपि 'प्रजाः' सृष्टा इति प्रतिपाद्यते ॥ २ ॥

स चौदाहरिष्यते— "सोऽर्चमित्यादि । चिदारं सृष्टानां
प्रजानां पराभवकारणं किं मिति विचार्य 'सः' खलु 'पतत् एव'
कारणं 'दर्शय' ।, एतच्छब्दनिर्दिष्टं दर्शयति— "धनमनत-
येति । उत्पन्नानां प्रजानां मग्नराहित्यं पराभवकारणं मित्यर्थः ।
उत्पद्यमानानां प्रजानां मनमनत्वं मामूदिति प्रजापतिना कल्पित
मग्न माह— "न आत्मन एवेति । 'अये' सृष्टेः प्रागेव प्रजा-
पतिः 'आत्मनः' स्वशरीरस्य एव सम्यन्विनोः 'भूतयोः' 'पयः'
'आध्याययाचक्रे' आध्यायितं मूरितं कृतवान् । एव मग्नं
प्रकरष्य धनन्तरे या प्रजाः असृजत, 'अस्य' प्रजापतेः 'ताः'
सृष्टाः 'प्रजाः' पयसा पूर्णौ 'स्तनौ' 'अभिपथ' जीवनवत्योऽभवन् ।
'ततः' धनन्तरं 'ताः' प्रजाः 'सम्बभूवुः' सम्यगुत्पन्ना लब्धात्मानो-
ऽभवन् । पराभवं न प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* त मिमं मन्त्र मिहैवोपरिष्टान चतुर्थपञ्चमयोरुद्दिष्टत्वात् धार्यास्यते ॥

उक्तोऽर्थे ऋक्षन्त्रं संवादयति— “तस्मादिति । यस्मादर्थे एव मासीत्, तस्मात् कारणात् तदुक्त मर्थजातम् ‘ऋषिणा’ मन्त्रेण ‘अभ्यनूक्तम्’ प्रतिपादितम् ॥ तत्र प्रथमपाद मन्त्रोक्तार्थ-परता माह— “प्रजा हेति । ‘तिस्रः’ त्रिविधाः ‘प्रजाः’ ‘अलायम्’ अत्ययं विनायम् ‘इयुः’ जग्मुः । ‘ह’-शब्द एतद्-ब्राह्मणप्रसिद्धिं द्योतयति † । “तस्या इति । ‘या’ खलु प्रजाः त्रिधा दृष्टा अन्नाभावहेतुना ‘पराभूताः’, ‘एतत्’ एतेन मन्त्र-पादेन ता एवाभिलष्य ‘अभ्यनूक्तम्’ प्रतिपादितम् ॥

द्वितीयपाद मन्त्रोक्त व्याचष्टे— “न्यन्या इति । पयोरूप अयनं प्राप्य ‘अभ्याः’ प्रजाः ‘अर्कम्’ अर्चनीय मग्निम् ‘अभितः’ सर्वतः ‘निविषिन्ने’ निविवेशिरे । “निर्विगः”—इति ‡ चात्मने-पदम्, “इरयो रे”—इति § रे-आदेशः । “तस्या इत्यादि । ‘तत्’ तत्र ‘या इमाः प्रजाः’ ‘अपरामृताः’, ‘ताः’ एव, जाठररूपेण लौकिकवेदिकभेदेन वाच्यमितम् ‘अग्निं’ स्वध्वव्यापाराय पर्वपविष्टा वर्तन्ते । एतदेतेन पादेन प्रतिपादितम् ॥ ४ ॥

तृतीयपाद मन्त्रोक्त व्याचष्टे— “महव तस्याविति । इत्थं देवमनुष्यादिरूपासु प्रजासु मतीषु तरुस्तथा प्रजायतिः ‘भुव-

* ऋ० सं० ८. १०१. १४ ।

† भाष्यकारेणैवं वचन मयङ्गियम्, अथ हि ब्राह्मणग्रन्थस्य ऋग्वेदीय-मन्त्रग्रन्थात् परतन्त्रत्वात् । अत एवात्र ऋक्षात्मनोपस्थानः सङ्गच्छते । वस्तुतः सर्वे एव ब्राह्मणग्रन्थाः सर्वेभ्य एव मन्त्रग्रन्थेभ्यः परभवा इत्येति-हात्मिकमिदं एव ।

‡ पा० सू० १. ३. १० ।

§ पा० सू० १. ४. ०६ ।

नेपु' 'अन्तः' मध्ये 'महत्' * अधिकं 'तस्यौ' सर्वोत्कर्षेणाव-
स्थितः । गत मन्यत् ॥

चतुर्थपाद मनूद्य व्याचष्टे—“पवमान इति । 'दिशो वे
हरितः' दिशो हि हरिच्छब्दवाच्याः, अतः 'ताः' 'अयं' पुरोवर्ती
'पवमानः' वायुः 'आविष्टः' दृश्यते । अतस्तुरीयपादेन अय
मर्थः प्रतिपाद्यत इति । “ता एवेति, उक्तार्थनिगमनम् । 'ताः'
उक्ताः प्रजाः 'एव' अभिलष्येत्यर्थः † ॥

प्रजापतिहतायाः सृष्टेरविच्छेदेनानुवृत्तिं दर्शयति—“ता
इमा इति । 'यथेव' येन हि प्रकारेण पुरा 'प्रजापतिः प्रजाः
असृजत', 'तथेव' तेनेव प्रकारेण 'ता इमाः' मनुष्याद्याः 'प्रजाः'
'प्रजायन्ते' उत्पद्यन्ते । एतदेवोपपादयति—“इदं हीति ।
इदानीं न हि 'यदेव' खलु लोके 'स्तियै' स्तियाः । यद्ययं चतुर्थी ‡ ।
'स्तनौ' 'आप्यायेत' पयसा पूरितौ भवतः । व्यत्ययेनेकवच-
नम् § । गवादिपशूनाम् 'जघ' च पयसा पूर्ये भवति । 'अयं'
अनन्तरम् 'एव' 'यत् जायते' 'तत्' एव 'जायते', अन्वदजायमानं
विपद्यत इत्यर्थः । “तास्तत इति । 'ताः' उत्पन्नाः प्रजाः

* 'दृष्टत'— इति सुदितायाः शाकलशाखाया व्याख्यायनशाखाया वा
पाठः । तदेवं अतपयत्राह्वयन्तु शाकलाभिधानां पञ्चानां माश्वलायन्या-
दीनां माश्विर्भावात् पूर्वतन मिति गम्यते । भाष्येतेन मन्त्रसंहिताभ्य इहं
पुरातन मिति अमितशम् ।

† ऐतरेयकारण्यके स्त्रिय मन्त्रो विशेषतो व्याख्यातः । ऐ० व्या० २ ब्रा०
१ अ० १ स० ४-८ । तत्र 'तिस्रः' इत्यस्य 'वज्रावगधाच्चरपादाः'—इति
शाखा मन्त्राभावात् । मायणहृतं तद्व्याख्यानञ्च न ममीचीनं मन्यामहे ।

‡ पा० २. ३ ४२ सू० १ वा० ।

§ पा० सू० २. १ ८५ । इह कारिका द्रष्टव्या ।

‘ततः’ जननानन्तरं पयोधरी ‘स्नानी एव’ ‘अभिपद्य’ अभि-
प्राप्य स्नान्यपानेन ‘सम्भवन्ति’ प्रवर्द्धन्ते, न विषद्यन्ते ॥ ५ ॥

‘पयसोऽव रूपता माह— “तद्वे पय इति । ‘तत्’ तत्र खलु
जन्मानन्तरकाले ‘पय एव’ प्रजानाम् ‘अवम्’ भवति । ‘हि’
यस्मात् ‘अग्ने’ इतरात्रष्टटेः प्राक् ‘एतत्’ एव ‘अवम्’ ‘प्रजापतिः’
‘अजनयत’ उत्पादितवान्, तस्मादिदं मेव मुख्यं मन्त्रं मित्यर्थः ।
तस्य चाक्षय्यं कार्यकारणयोरभेदोपचारेण प्रजारूपता सुप-
पादयति— “अन्नं मेवेति । ‘हि’ यस्मात् ‘प्रजाः’ ‘अन्नात्’
‘सम्भवन्ति’ प्रवर्द्धन्ते, तस्मात् तदात्मिका इत्यर्थः । ‘इदं हि’
‘इदानी’ हीत्यर्थः । “जातं मेवेति । स्नान्याभावे जातस्य शिशो-
जीवनासम्भवात् तज्जीवनाद्ये जननानन्तरं मेव ‘ताः’ प्रजाः स्नान्य-
मेव ‘अदयन्ति’ भोजयन्ति ० । अष्ट मन्वत् । इत्य मन्त्र-
हेतुकं प्रजापतेः प्रजामर्जनं सुपोद्घातत्वेनोपन्यस्तम् ॥ ६ ॥

अथोपोद्घातिकापु वैश्वदेवहविरुत्पादयंस्तद् दर्गायिष्यंस्तावत्
वैश्वदेवयज्ञं विधत्ते—“स यः प्रजाकाम इति † । ‘यः’ यजमानः
प्रजाकामः, ‘सः’ ‘एतेन’ वैश्वदेवास्यपर्वरूपेण ‘हविषा’ यजेत, तस्य
प्रजाफलमाधनत्वं सुपपादयति— “आत्मानं मेवेति । स यजमानः
‘आत्मानं मेव’ प्रजापतिरूपं मापन्नम् ‘एतद्’ वैश्वदेवास्य’ ‘यज्ञं’
विधत्ते’ वैश्वदेवयज्ञं मात्मना करोतीत्यर्थः । अतो वैश्वदेवेनेष्टवतः
प्रजापतेः प्रजीत्यप्तिमाधनत्वं मुन्वीत मित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधाय प्रशंसति—“स वा इति ‡ ।

० ‘आदयन्ति भाषयन्ति’— इति च ।

† का० श्रौ० सू० ५ १. १-२० ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ १. ५ व्यास्योऽष्टाकपालः पुरोडाशः ।

‘आग्नेयः’ अग्निदेवता अस्य । “सास्य देवता”—इत्यर्थे ० “अग्ने-
 टंक्”—इति † टक् । अष्टसु कपालेषु मंस्कृतः ‘अष्टाकपालः’ ।
 ‘अग्निः प्रजनयिता’ मातापितृभ्यां भुक्तप्यान्नस्य जाठराग्निपरि-
 पाकवशेन शुक्रशोणितात्मना परिणामादग्नेः प्रजनयित्वम् ; यत
 एव प्रजापतिः सोऽग्निरित्यर्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयं हविर्विधाय प्रशंसति— “अथ सौम्य इति ‡ । सौमो
 देवता अस्य ‘सौम्यः’ । “सौमाट् व्यण्”—इति † व्यण् । ‘प्रजनयितरि’
 उत्पादयितरि ‘अग्नी’ सोमात्मकं ‘रितः’ ‘मिच्छति’, तदेव ‘तत्’
 प्रजीत्यत्तिसाधनं ‘पुरस्तात्’ क्रियमाणं मेकं ‘मिथुनं’ सम्भवं
 भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयं हविर्विधाय प्रशंसति— “अथ सावित्र इति § ।
 सौम्ययागानन्तर्यम् ‘अथ’-गर्भार्थः । सविता देवता अस्य
 ‘सावित्रः’ । ‘प्रमविता’ प्रेरयिता । स एव ‘प्रजापतिः’ वैश्व-
 देवादिः । आग्नेयादीनां पशूनां यागानां मध्ये इज्यमानः सन्
 ‘सविता’ ‘मध्यतः’ प्रजानां ‘प्रजनयिता’ भवति ॥ १० ॥

चतुर्थपञ्चमे हविषी विधाय सम्भूय प्रशंसति— “अथ सार-
 स्वत इति ¶ । सरस्वती देवता अस्य ‘सारस्वतः’ ¶ । “तत्
 पुनर्मिथुन मित्यादि । आदावनुष्ठितादग्ने क्रियमाणादित्यर्थः ।
 “इतयोर्वा इत्यादि । ‘इतः’ अस्मात् भूलोकादारभ्योपरितन-

* पा० सू० ४. २. २४ ।

† पा० सू० ३. २. ३३ ।

‡ “सौम्यश्चरुः”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. ६ ।

§ “माषिचो दादशकपालोऽष्टाकपालो वा”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. ७ ।

¶ “सारस्वतश्चरुः, पौष्णश्चरुः प्रमिष्टानाम्”—इति का० श्रौ० सू० ५. १. ८, ९ ।

‡ “योषा वै सरस्वती”—इत्यर्थादादिह सरस्वत्या देवतात्वं, न तु सरस्वतः ।

भोक्वर्त्तिनीः 'प्रजाः' 'उभयतः' भवस्थितात् 'मिथुनात्' प्रजा-
पतिः सृष्टवानित्यर्थः । इदानीन्मनयजमानोऽपि एव मेव मिथुन-
हयानुष्ठानेन द्विविधाः प्रजाः सृजतीत्याह— "तथो एवेति ।
"तस्मादित्यादि, विहितानां हविषां निगमनम् ॥ ११ ॥

एवं पञ्चभिर्हविर्भिरुत्पादितानां प्रजानां स्वित्यर्थं प्रजापतिना
कल्पितं पयस्यारूपं मद्यं दर्शयितव्यं मिति पयस्यायागस्य स्थानं
प्रतिजानीते— "अथात इति । 'अथ' एवं प्रजासृष्टेरनन्तरं
यत् सृष्टानां प्रजानां मन्त्रं मपेक्षितम्, 'अतः' 'पयस्याया एव'
पयोविकारद्रव्यमाध्यस्य यागस्य एतत् 'अथातमं' स्थानं मित्यर्थः ।
अथैवं पयस्यायाग एव षष्ठोऽनुष्ठेय इति, नैत्याह— "मारुतश्च
इति । 'तु'-शब्दः पयस्यायागस्य न्यायप्रार्थं षष्ठस्यानन्तं व्यावर्त्त-
यति ; 'मारुतः मत्तकपालः' एव षष्ठोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ० ।

एतदाख्यायिकयोपपादयति— "विगो वै मरुत इत्यादिना ।
वैश्यजातयो हि मरुतः ; ते च देवतारूपत्वाद् 'देवविगः' खलु
'अग्निपेक्षुश्च इव' * अग्निपेक्षुकाः, नियन्तुरङ्गिता इव स्वतन्त्राः
'वेरुः' । 'ताः' स्वातन्त्र्येण वर्त्तमानाः आद्यैः पञ्चभिः हविर्भिः
प्रजा उत्पादितवन्तं 'प्रजापतिं यजमानम्' 'उपेत्य' उपयन्त्य 'जघुः'
—'ते' त्वदीयाः 'इमाः' उत्पन्नाः 'प्रजाः' वयं 'विमयिष्यामः'
हिंसिष्यामः, 'याः' प्रजाः 'एतेन' वैश्वदेवपर्यायिना 'हविषा' त्वं
'स्रक्ष्यसे' सृष्टाः कश्चिदिति ॥ १२ ॥

एवं मरुद्विरुद्धे मति 'मः' 'प्रजापतिः' 'ऐषत' पर्यायोचित-
वान् । 'मि' मदीयाः 'पूर्वाः' पूर्वसृष्टाः 'प्रजाः' 'पराभूवन्' ।

* का० श्री० ए० ५. १. १६. १० ।

† 'अग्निपेक्षा इव'—इति च ।

‘इमाः’ प्रजाः ‘इमे’ मरुतः ‘विमधुन्ते’ वाधन्ते चेत् ‘ततः’ अनन्तरं ‘किम्’ अपि सृष्टं ‘न परिग्रेष्यते’ परिग्रेषितं न भविष्यति । ‘इति’ एवं मरुद्भ्यो भीतः सन्, ‘तेभ्यः’ ‘एतं’ मत्तदगकपालरूपं ‘भागं’ कल्पितवान् । अतः प्राप्तस्थान मपि पयस्यायागं परित्यज्य ‘स एष भारुतः’ यागः इदानीं मपि घटत्वेनानुष्ठीयते । मत्तसङ्ख्या मनुष्य प्रशंसति— “तद्यदिति । मरुतो हि मत्तगणाः, तेष्वेकेकस्मिन् गणेषु सप्त सप्त मरुतः । ते चैकोनपञ्चाशत्सङ्ख्याकाः अग्निस्त्रापनप्रकरणे “इहद् चान्याहद् च”— इत्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तन्नाम्ना प्रतिपादिताः ॥ १३ ॥

तेषां किञ्चिद् विशेषण सुपक्षिपति— ‘तं वै स्वतवोभ्य इतीति † । ‘तं’ खलु सप्तकपालं पुरोडाशं ‘स्वतवोभ्यः’ ‘इति’ विशेषणविशिष्टेभ्यो मरुद्भ्यः ‘कुर्वात्’ । ‘तवः’ इति वननाम ‡ । स्त्रायत्तं तवो बलं येषां तं स्वतवसः । अस्य विशेषणस्यान्वयता माह— “स्वयं हीति । ‘तं’ मरुतः ‘स्वयं हि’ स्वपौरुषेणैव हि ‘एतं भागम्’ ‘अकुर्वन्’ स्वीकृतवन्तः; अतस्तौ स्वतवसः सम्पन्ना इत्यर्थः ।

प्रागुक्तं मेव पक्षं निगमयितुं कारणं सुपन्थस्यति— “अत इति । यदि तु ‘स्वतवोभ्यः’ प्रतिपादिके † ‘याज्यानुवाक्ये’ ‘न’ सप्तमे, तदा सः’ एव प्रागुक्तः केवलः ‘भारुत एव’ यागो

* तै० मं० ४. ६. १५—२१ दृष्ट्याः । “मत्तगणा वै मरुतः”— इति च तै० ब्रा० २. ७. २ ।

† ‘स्वतवद्भ्यः’— इति का०-श्रौ०-सू० मम्मतः पाठः । “स्वतवद्भ्य इति छान्दसं रूपम्”— इति तत्र या० दे० । ‡ निघ० २. ६. ५ ।

§ ‘स्वतवः-प्रतिपादिके’— इति वा ख्यादिह पाठः ।

भवति । एतच्च पचद्वयं कात्यायनोऽप्यसूत्रयत्— “मरुद्भ्यः
स्वतयोभ्यः सप्तकपालो मारुतो वेति ३ ।

“स वा एष इति । ‘मः’ खलु ‘एषः’ मारुतो यागः
‘प्रजाभ्यः’ प्रजानाम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी १ । ‘चहिंसायै’ मरुत्-
हृतबाधराहित्याय ‘एव’ ‘क्रियते’ । “तन्मादिति । मारुत-
यागस्य निगमनम् ॥ १४ ॥

पयस्यायागं विधत्ते— “पयात् इति ३ । ‘पय’-शब्दो
‘मारुतयागानन्तर्ये’ । यतः सृष्टाः प्रजा मारुतयागेन तत्कृत-
हिंसायाः परिहृतत्वात् सुखेनावस्थिताः अत्र माकाङ्क्षन्ते, अतः
पयोरूप मन्त्रं तैभ्यो जनयितुं पयस्यायागः कर्तव्य इत्यर्थः ।
तस्य प्रजावृद्धितुल्यमाह— “पयसो वा इत्यादि । सृष्ट्यादौ
प्रजापतिना सृज्यमानाभूताः ‘प्रजाः’ तदीयस्तन्वत्कृपात् ‘पयसः’
सकाशात् ‘मन्मूताः’ प्रवर्हिताः यतः, एव सिदान्नी मपि
सर्वाः प्रजाः पयस एव ‘सम्भवन्ति’ जन्मानन्तरं तरुण्ये एव पयो-
लक्षण मन्त्रं प्राप्य वर्द्धन्ते । पयोरूपस्य तस्यान्तस्य सम्पत्ति मन्त्र
दर्शयितुं सुक्त मन्त्रं अनुवदति— “तथात् एवेति । ‘तत्’ तथा
मतीत्यर्थः । ‘एतत्’ एतेन पयस्यायागेन ‘तदेव’ प्रजावृद्धितुभूतं
पयः ‘प्राभ्यः’ प्रजाभ्यः ‘करोति’ सम्पादयति । अत एवेदान्नी
पूर्वसृष्टानां प्रजाना मभिवृद्धिर्दृश्यत इत्याह— “तथा इति ।
‘पूर्वैः’ प्रागुक्तेरान्नेयादिभिः पशुभिः ‘हविर्भिः’ । “एतध्यात्

* का० श्रौ० सू० ५, २, २६, १० ।

† मा० २, ३, ६२ सू० १ या० ।

‡ ‘वैश्वदेवो पयस्या’— इति का० श्रौ० सू० ५, १, १८ ।

पयस इति । दध्ना संस्कृतः पयोविकारः पयस्या ः । अमी
 धामिष्ठा-शब्देनान्यत्रास्त्रायते— “तमे पयसि दध्यानयति सा
 वेश्वदेव्यामिष्ठा, वाजिभ्यो वाजिनम्”—इति † । काल्यायनोऽपि
 पयस्यां प्रकृत्य सूत्रयामास— “शृते वा दध्यानयति, वाजिनं
 निपिथोत्करे करोति”—इति ‡ । पष्ठर्थे चतुर्थी § । एतस्याः
 पयस्यायाः प्रकृतिभूतं पय । ; एतस्मादुत्पन्नाः प्रजा वर्हन्त
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं यामोपयुक्तं द्रव्यं प्रशस्य तस्य वैश्वदेवत्वं प्रतिपादयति—
 “तस्या मित्वादिना । ‘तस्या’ पयस्यायां प्रजननसाधनं ‘मिद्युनं’

* “धामिष्ठापयस्येति यामर्षान्तरम्”—इति या० दी० (का० श्रौ०
 सू० ४. ३. १०) । “पयस्या भवति, पयो द्वि वा एतस्मादपक्रामति”—
 इति ऐ० ब्रा० १. ३. ३ । “आकस्य वा एतदूर्ध्वं यदामिष्ठा”— इति
 तै० ब्रा० १. ३. १०. ४ । तथाच वङ्गदेशादिप्रसिद्धा ‘ज्ञाना’ एव पयस्य
 सैवामिष्ठा चेति स्फुटम् ।

† “वैश्वदेव्यामिष्ठा”— इत्यादि, “वाजिनी यजति, अजिर्षापुष्पूर्ध्वं
 वै वाजिनः”—इत्यादि च तै० ब्रा० १. ३. २, ३, तै० स० १. ८. २ । धामि-
 ष्ठाया निःसृतं यज्ञीरं तदेव वाजिनशब्दाभिधेय मिति च तद्वाप्योक्ते
 देवावगम्यते ।

‡ का० श्रौ० सू० ४. ४. ८, ९ । “अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी”—
 इति तत्पूर्वमूत्रम् । अत एव पयस्यां प्रकृत्येत्युक्तम् ।

§ पा० २. ३. ६२ सू० १ वा० ।

॥ व्यक्त शोपरिष्ठात ३ का० ३ अ० ३ ब्रा० २ क० (३ भा० १६५,
 १०१ ए०) दशविधानां गन्धानां परिचयो द्रव्यः ।

विद्यते । 'पयस्या' शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् 'योषा', तदनु
निष्पादि 'याजिन' रित' सुभो वीर्यम्, 'तस्मात् मिश्रुनात्' 'अम
सितम्' अपरिमितम् इदं विश्व' देवमनुष्याद्यात्मकम् 'अनु प्राजा
यत' अनुक्रमेण प्रजायते, प्रजात भभूत् । "तद्यदेतस्मादिति,
प्रतिपादितार्थस्य हेतुत्वभिधानम् । "तस्मादिति । यस्मात्
विश्वोत्पत्तिहेतु पयस्या, तस्माद् विश्वदेवदेवत्वा कार्य-
त्यर्थं ॥ १६ ॥

अन्तिम इविर्विधत्ते— "अथेति ॥ १६ ॥ द्यावापृथिवी देवते
अस्येति 'द्यावापृथिव्य' । "द्यावापृथिवीशुनानीरमशत्वत्"—इति
सूत्रेण । यत् । तत्र हि चकारेण यदित्यनुलक्ष्यते । तदेतत्पुरा
कृति सुदाहृतदृष्टान्तेन उपपादयति— "एतैर्वा इत्यादिना ।
'द्यावापृथिवीभ्या पर्यगृह्णादिति । अथस्तात् पृथिव्या, उप
रिष्ठात् शुलीकेन, तदुभयलोकवर्तिनी सृष्टा प्रजा 'पर्यगृह्णात्'
परितो वेष्टितवान् । याच 'इमा' प्रजा आभ्यां 'द्यावापृथिवीभ्या'
'परिवेष्टिता' परिवेष्टिता एव वर्तन्ते, न पुन स्वतो निम
च्छन्ति । "तयो एवेति । यथा प्रजापति, 'तयो' तयोव 'एय'
इदानीन्तनो यजमानोऽपि 'य एतै इविर्भिं प्रजा सृजते', सृष्टा
च पयस्यायागिन तासां पयोरुप मेष परिकल्प्य, द्यावापृथिव्य
यागिन 'द्यावापृथिवीभ्यां' 'ता' 'परिवेष्टिता' परिवेष्टयतीत्यर्थं ॥
एव विश्वदेवयवणि अष्टौ प्रधानयागा विहिता इ, तद्वित

॥ 'द्यावापृथिवीय एककपाल'— इति का० श्रौ० सू० ५ १ १६ ।

† या० सू० ४ १ ३२ ।

‡ एतद् वैश्वदेवम् — इति का० श्रौ० सू० ५ १ ७० इतिदंष्टया ।

निर्देशोपधिद्रव्यत्वात्सिद्धमामान्याद् दर्शपूर्णमासविधयस्तत्राति-
दिष्टाः ; “प्रकृतिवद् विकृतिः कर्त्तव्या” इति ८ ॥ १० ॥

तत्र यानि वैशेष्यकानि † अङ्गानि तानीदानो विधातुं प्रति-
जानीते— “अथात आहृदेवेति । ‘अव’-इति धानन्तर्ये । यतः
प्रधानाना मद्रापेक्षा , अतः कारणात् । ‘आहृत’ गच्छः प्रकार-
वाची । चोदकप्राप्ताया मितिकर्त्तव्यतायां प्रकारविशेषः कथ्यते ;
न खन्यत् किञ्चिन्नूतन मद्र प्रतिपाद्यत इति ‘एव’-कार्गर्थः ।
अग्निमन्यनादेवैशेष्यकस्याङ्गस्य विधास्यमानत्वात् महश्चरित ः
सुत्तरवेद्यावपन मपि प्रसक्तम् , तन्निषेधति— “नोपकिरन्तीति ।
‘उत्तरवेदि’ ‘नोपकिरन्ति’ नोपचिपन्ति , नोपवपन्तीत्यर्थः ।
ऋत्विजां षड्ङ्गाद् बहुवचनम् । “कृ विक्षेपे”-इति ‡ धातुः ।
तत्र हेतु माह—“विष्टष्ट मिति । मत्वां ह्युत्तरवेदो तत्रानुष्ठीय-
मान मितत् कर्म तथा निरुद्भगति स्यात् ; तदभावे तत्कृतनिरोधा-
भावात् क्रियमाणं कर्म ‘विष्टष्टं’ व्यापनशीलम् ‘असत्’ भवेत् ;
अत एव परिच्छेदाभावात् ‘अवे’ कृत्स्नं सम्पूर्णम् ‘असत्’ भवेत् ।
धातुर्थादैव तद् ‘वेश्वदेवम्’ विश्वदेवसम्बन्धयोग्यम् ‘असद्’
भवेत् ; न ह्यसर्वस्य सर्वदेवसम्बन्धो घटते ; अतो विष्टष्टत्वादिसिद्धये
उत्तरवेदिर्न कार्थेत्यभिप्रायः ॥

* ‘प्रकृतिवद् विकृतिः कर्त्तव्या’—इत्येवंरूपेणातुमारानिकवचनेन—
इत्यादि का० श्रौ० ४. ३. ३ सूत्रशालायां धार्मिकदेवः । तत्रानुमानं
‘दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिप्रशुषु सामर्थाद् दर्शनाच्च , वैश्वदेवधर्मांश्चातुर्मा-
स्येषु वचनप्रवृत्तिभ्याम्’—इत्येवमादिभ्यो वचनेभ्य एव बोधशीति ।

† ‘वैशेष्यकानि’—इति च ।

‡ ‘सहस्रचित’—इति च ।

‡ तु० प० १२८ धा० ।

बर्हिंराहरणे विशेष विधत्ते— “त्रैधा बर्हिंरिति ॥ । ‘त्रैधा’
 त्रिविधं ‘बर्हिः’ प्रथमं सन्नद्य, ‘तत्’ एव ‘पुनः’ ‘एकधा’ एकविधं
 मन्नद्यति । त्रिगन्धात् एकगन्धाच्च “सद्भ्याया विधाये
 धा”—इति ११ धा-प्रत्ययः । प्रजोत्पत्त्यनुकूलत्वेनेतत् स्तीति—
 “एतद्धीति । यदेतत् त्रिधाबहस्य बर्हिषः पुनरेकधा संहतम्,
 ‘एतत्’ खलु ‘प्रजननस्य’ प्रजोत्पत्तेः स्वरूपम् । तदेतत् त्रैविध्यं
 प्रजननगतं दर्शयति— “प्रजननं सु हीति । ‘पिता, माता’,
 ‘यत् जायते’ यज्जायमान मपत्यम् ‘तत्’, एतत् ‘द्वितीयं’ द्वितीयम् ;
 इदं नैव हि ‘प्रजननं प्रजातिः ३ ; अस्य हि मातापित्रादिरूपेण
 त्रिहत्त्वात्, प्रजननरूपेण चैकात्वात्, तन्नाधमभूतस्य बर्हिष-
 स्तधर्मभाक्तं सूचितं मित्यर्थः । तस्मिन्नेव बर्हिषि धर्मविशेषं
 विधत्ते— “प्रस्र इति ५ । प्रस्रवते फलानीति ‘प्रस्रः’ पुष्यिता-
 दुराः ॥, ती ‘उपस्रवहाः’ भवेयुः । “यूष् षाणिगर्भविमोचने” ॥ ।
 प्रपूर्वादध्यात् “सत्-सू-द्विय”— इति ०० क्तिप् । “योः सुपि”—
 इति १११ यष् । प्रस्रतयुक्तानां कुशानां प्रस्तरत्वेन ग्रहणं विधत्ते—
 “तं प्रस्तर मिति ३३ । ‘तम्’—इति प्रस्तरापेक्षयेकावचनम् ।
 प्रस्रभिः कुशैः प्रस्तराख्यं मुष्टिं सन्धरेदित्यर्थः ॥

* का० श्रौ० सू० ५. १. ३५ ।

† पा० सू० ५. ३. ३२ ।

‡ तैत्तिरीयके (मा० १. ६. ३.) शीर्षं षट् माष्यातम्— “त्रिष्टु बर्हिः
 भेरति, माता पिता पुनः”—इत्यादि ।

§ का० श्रौ० सू० ५. १. २६ क ।

॥ ‘पुष्यितकुरातः’— इति छ ।

१ अथवा० प० २० धा० ।

०० पा० सू० ३. १. ६१ ।

११ पा० सू० ६. ४. ८३ ।

∴ का० श्रौ० सू० ५. १. २६ म ।

एतस्य प्रकृतिकर्मानुकल्पना माह— “प्रजननं मु हीद मिति ।
‘इदं हि’ वैश्वदेवाख्यं कर्म ‘प्रजननं’ प्रजोत्पत्तिसाधनम्, ‘प्रसूः’
प्रसूतयुक्ताः कुशाय फलोत्पत्तिहेतवः ; अतः साधर्म्यात् प्रसूतकुश-
मयं प्रसूतं कुर्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकृतितोऽप्राप्तत्वात् तत्त्वान्विशिष्टं ० अग्निमन्थनं विधत्ते—
“धासाद्य हवींयीति † । प्रकृतिषड्विरासादनान्तं कृत्वा अग्नि-
मन्थनं कुर्यादित्यर्थः । तदेतत् प्रशंसति—“अग्निं हिति ।
प्रथमसृष्टौ प्रजापतिरग्निं जनयित्वा तदनन्तरं भव अग्न्याः प्रजाः
सृष्टवान् ; अत इहान्नेर्जननं प्रजोत्पत्तिपारणं भवतीत्यर्थः । अत
एव प्रागान्नातम्— “तद् या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता अग्नि
मभितो निविष्टाः”—इति ‡ ॥ १९ ॥

चोदकप्राप्तानां प्रजानां सञ्ज्ञान्तरं विधत्ते § — “नवप्रयाजं
भवतीति । नव प्रयाजाः अनुयाजाश्च यस्मिन् तत् ‘नवप्रयाजं,
नवानुयाजं’ ; तथा कर्त्तव्यं मित्यर्थः । नवसञ्ज्ञां प्रशंसति—
“दशाक्षरिति । “उभयत इति । प्रधानयागात् पुरस्तादुपरि-
ष्टाच्च । “न्यूनादिति । एकाक्षरेण ‘न्यूनात्’ । “एतस्माद्वा
इत्यादि । ‘एतस्मात्’ उभयतोऽनुवीयमानात् प्रयाजानुयाज-
रूपात् एकाक्षरन्यूनात् ‘प्रजननात्’ प्रजननसाधनादित्यर्थः । “इत-
थोर्द्वा इति । प्रयाजरूपात् प्रथमाद् विराजो मूलोकादारभ्योर्द्वा-

* ‘प्रकृतितोऽप्राप्तत्वात् विशिष्टं— इति च ।

† का० श्रौ० सू० ५, १, २७ ।

‡ पुरस्तादिहैव अनुषंगकविकारायां (२५१ ए०) दृष्टम् ।

§ ‘मञ्जान्तरं माह’— इत्येव च-युक्तम् ।

॥ का० श्रौ० सू० ५, २, ७ ।

यत्सिनीः प्रजाः सृष्टवान् । उपनिष्ठात् क्रियमाणादनुयाजरूपाद्
विराजो भूमोकात् शवाचीनाः प्रजाः सृष्टवान् । सृष्ट-
मन्यत् ॥ २० ॥

घोदकप्राप्तस्य समिष्टयजुषोऽपि सद्धान्तरं विधाय प्रथ-
मति ० — “क्षीणीति । तानि च सूत्रलता दर्शितानि— “क्षीणि
समिष्टयजुंषि जुहोति, देवा गातुविदो यज्ञ यज्ञ मेप त इति ॥” —
इति । “ज्याय इव हीद मिति । अन्यस्माद्विर्यंश्चाद् दगंपूर्ण-
मामाद् ‘इदं’ वैश्वदेवपर्यरूपं हविः ‘ज्याय इव’ प्रसह मिव हि ।
ज्यायन्त्रे कारण माह— “यत्रेति । ‘यत्र’ यस्मिन् कामेणि ‘नव-
प्रयाजं नवानुयाजं’ भवति, तदि प्रकृतेर्ज्यायो भवति ; प्रकृतौ
प्रयाजानां पञ्चत्वात् अनुयाजानां त्रिष्टत्वाच्च ॥

प्रचान्तर माह— “ययो इति । ‘एक मेव’ समिष्टयजुर्मवति,
न तु क्षीणि ॥ । तत्र कारण माह— “हविर्यज्ञ इति ।
‘हि’-शब्दो ह्येति । दक्षिणां विधत्ते— “तस्येति । यजमानस्य
गोष्ठे प्रथमं जातः ‘प्रथमजः’, तादृशो ‘गौः’, ‘तस्य’ वैश्वदेव-
पर्यन्तो दक्षिणात्वेन देय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

विहितस्य वैश्वदेवयागस्य प्रजाथीकसमाधत्वं महशान्त मुप-
संहरति— “एतमेत्यादिना ॥ । “एतद् बभूवेति ॥ । ‘एतत्’

० ‘महशान्तर माह’—इत्येव च-सुक्ते ।

१ का० यौ० सू० ५, १, २. वा० सं० ८, २१, २०, ०० ।

२ “इदं ता वैश्वदेवे” — इति वा० यौ० सू० ५, ३, १० ।

३ “प्रचान्तरमाह वि वैश्वदेवम्” — इति वा० यौ० सू० ५, ३, २० ।

॥ यानि विप्रवराणां चानि वैशाखाणामि तानि नवस्तित्वा ३५ः आयाप-
धिन मुक्तिपानि, नवेष तानि दष्ट तानि (यौ० सू० ५, १, २) ।

एतर्हि 'प्रजापतेः' 'या श्रीः' बभूवेत्यर्थः । "तस्मादिति । उप-
संहृतस्य यागविधिर्निगमनम् ॥ २२ ॥ २ [५.१.] ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

व्यैश्वदेवेन वै प्रजापतिः । प्रजाः सृष्टजे ता अस्य
प्रजाः सृष्टा व्वरुणस्य युवान् † जस्रुर्व्वरुण्यो ह वा
ऽश्रये युवस्तद्युन्वेध ‡ व्वरुणस्य युवान् प्रादंसस्माद्
वरुणप्रघासा नाम ॥ १ ॥

ता व्वरुणो जयाह । ता व्वरुणगृहीताः
पुरिदौर्षा अनत्यश्च प्राणत्यश्च शिशिरे च निपेदुश्च
प्राणोदानौ हैवाभ्यो नापचक्रमतुरयान्याः सव्वा
देवता अपचक्रमुस्तयो हैवाश्च हेतोः प्रजा न परा-
बभूवुः ॥ २ ॥

• तै० मा० १. ६. १-३, तै० स० १. ८. १. २, श्वेतुवाकेषु चैतद्
वैश्वदेवयागविधानादिकं भाष्यात्मम्, तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यमिति ॥

† 'यवान्'— इति क, ग ।

‡ 'न्वेध'— इति क ।

ता एतेन हविषा प्रजापतिरभियज्यत् ।
 तद्याद्यैवाद्य प्रजा जाता आसन् यास्याजातास्ता
 उभयीर्व्वरुणपाशात् प्रामुञ्चत् * ता अस्थानमीवा
 अकिल्बिषाः † प्रजाः प्राजायन्त ‡ ॥ ३ ॥

अथ यदेष एतैश्चतुर्थे मासि यजते । तन्नाह
 न्वेवैतस्य तथा प्रजा व्वरुणो गृह्णातीति देवा
 अकुर्व्वन्निति त्वेवेष § एतत्करोति याश्च त्वेवाद्य ।
 प्रजा जाता यास्याजातास्ता उभयीर्व्वरुणपाशात् प्र-
 मुञ्चति ता अस्थानमीवा अकिल्बिषाः ¶ प्रजाः प्रजा-
 यन्ते ०० तस्माद् ॥ एष एतैश्चतुर्थे मासि यजते ॥ ४ ॥

तद्देवे वेदी हावग्नी भवतः । तद्यद्देवेदी
 हावग्नी भवतस्तदुभयत एवैतद्वरुणपाशात् प्रजाः
 प्रमुञ्चतीतद्योर्ध्वा इतद्यावाचीस्तस्माद्देवे वेदी
 हावग्नी भवतः ॥ ५ ॥

स उत्तरस्या मेव वेदी । उत्तरवेदिमुपकिरति न

दृचिणखां चत्रं वै वृणो त्रिशो मरुतः चत्र मेवै-
 तद्विश उत्तरं करोति तस्मादुपर्यासीनं चत्रिय
 मधुम्नादिमाः प्रजा उपासते तस्मादुत्तरस्था मेव
 वेदा ऽउत्तरवेदि मुपकिरति न दृचिणखाम् ॥ ६ ॥

अथैतान्येष पञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्वै
 हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा असृजतैतैरुभयतो वृण-
 पाशात् प्रजाः प्रामुञ्चदित्योर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्मा-
 द्वा ऽएतानि पञ्च हवींषि भवन्ति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ।
 प्राणोदानौ वा ऽइन्द्राग्नी तद्यथा पुण्यं चक्रुषे
 पुण्यं कुर्व्यादेवं तत्तयोर्हैवास्त्र हेतोः प्रजा न
 परावभूवन्तत् प्राणोदानाभ्या मेवैतत् प्रजा भिपश्यति
 प्राणोदानौ प्रजासु दधाति तस्मादैन्द्राग्नो द्वादश-
 कपालः पुरोडाशो भवति ॥ ८ ॥

उभयत्र पयस्ये भवतः । पयसो वै प्रजाः
 सम्भवन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत एव सम्भूता यतः
 सम्भवन्ति तत एवैतदुभयतो वृणपाशात् प्रजाः
 प्रामुञ्चतीत्योर्ध्वा इतश्चावाचीस्तस्मादुभयत्र पयस्ये
 भवतः ॥ ९ ॥

व्वारुण्युतरा भवति । व्वरुणो ह वा ऽअस्य
 प्रजा अगृह्णात्तत् प्रत्यक्षं व्वरुणपाशात् प्रजाः
 प्रमुञ्चति मारुतो दृक्षिणाजामितायै न्वेव मारुतो
 भवति जामि ह कुर्व्याद्युदुभे व्वारुण्यौ खाता मतो
 ह वा ऽअस्य दृक्षिणतो मरुतः प्रजा अजि-
 घाएंसंस्तानेतेन भागेनाशमयत् तस्मान्मारुतो
 दृक्षिणा ॥ १० ॥

तयोरुभयोरेव करीराण्यावपति । कं वै
 प्रजापतिः प्रजाभ्यः करीरैरकुरुत कम्ब्वैप एतत्
 प्रजाभ्यः कुरुते ॥ ११ ॥

तयोरुभयोरेव शमीपलाशान्यावपति । शं व्वै
 प्रजापतिः प्रजाभ्यः शमीपलाशैरकुरुत शम्ब्वैप
 एतत् प्रजाभ्यः कुरुते ॥ १२ ॥

अथ काय एककपालः पुरोडाशो भवति ।
 कं वै प्रजापतिः प्रजाभ्यः कायेनैककपालेन
 पुरोडाशेनाकुरुत कम्ब्वैप एतत् प्रजाभ्यः काये-
 नैककपालेन पुरोडाशेन कुरुते तस्मात् काय
 एककपालः पुरोडाशो भवति ॥ १३ ॥

अथ पूर्व्वेद्युः । अन्वाहार्यपचने ऽतुपानिध

युवान् कृत्वा तानोपदिवोपतप्य तेषां करम्भपात्राणि
कुर्वन्ति यावन्तो गृह्याः स्युस्तावन्ये केनातिरि-
क्तानि ॥ १४ ॥

तत्रापि मेघं च मेघीं च कुर्वन्ति । तयो-
र्मेघे च मेघ्यां च यद्यनैडकीरुणां * व्विन्देत्ताः
प्रणिज्य निशेषयेद्यद्यु ऽचनैडकोर्न विन्देद्दुधो
ऽपि कुशोर्णा एष स्युः ॥ १५ ॥

तद्यन्मेघस्य मेघी च भवतः । एष वै प्रत्यक्षं
व्वरुणस्य पशुर्धन्मेघस्तत् प्रत्यक्षं व्वरुणपाशात्
प्रजाः प्रमुञ्चति यवमयी भवतो युवान् हि जजुषी-
व्वरुणो ऽगृह्णान्मिधुनौ भवतो मिधुनादेवैतद्
व्वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ १६ ॥

स उत्तरस्या मेव पयस्यायां मेघी भव दधाति ।
दुलिणस्यां मेघु मेव भिव हि मिधुनं कृप्तं मुत्तरतो
हि स्त्री पुमांस सुपशेते ॥ १७ ॥

स सुव्वाण्येव हवीपुष्यध्वर्युः † । उत्तरस्यां व्वेदा-

* 'यद्यनैडकीरुणां'— इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० धवरः ।
इहोत्तरत्र 'ऽचनैडकीर्न'— इति चैव मेघ ।

† 'युः'— इति घ, ङ ।

वासादयत्यथैता मेव पयुखां प्रतिप्रस्थाता
दक्षिणखां वेदावासादयति ॥ १८ ॥

आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यति । अग्निं
मन्यत्वानुप्रहृत्याभिजुहोत्ययाध्वर्युरेवाहाग्नये समिध्य-
मानायानुब्रूहीति ता ऽउभावेवेध्यावभ्याधत्त उभौ
समिधौ परिशिष्टे ऽउभौ पुर्वावाधारावाधारयतो
ऽयाध्वर्युरेवाहाग्निमग्नीत् सम्मृष्टीत्यसम्मृष्ट मेव
भुषति सम्प्रेषितम् ॥ १९ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति । स पत्नी मुदा-
नेष्यन् पृच्छति केन चरसीति व्वरुख्यं व्या ऽपतत्
स्त्री करोति यदन्यथ सत्यन्येन चरत्यथो नेन्मोऽन्तः-
गल्या ० जुह्वदिति तस्मात् पृच्छति निरुक्तं व्या
ऽएनः कुनीयो भवति सत्यए हि भुषति तस्मादेव
पृच्छति सा यन्न प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हासैत-
दहितए स्यात् ॥ २० ॥

तां व्वाचयति । प्रधासिनी इवामहे . मरुतश्च
रिशदसः । करम्भेण सजोपस इति यथा पुरोऽनु-
वाक्येव मेपैतयेवैनानेतेभ्यः पांचेभ्यो ह्वयति ॥ २१ ॥

तानि वै प्रतिपुरुषम् * । यावन्तो गृह्याः सु-
 स्तावन्त्येकेनातिरिक्तानि भवन्ति तत् प्रतिपुरुष मेवै-
 तदेकैकेन या अथ प्रजा जातास्ता व्वरुणपाशात्
 प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्तानि भवन्ति तद्या एवाथ
 प्रजा अजातास्ता व्वरुणपाशात् प्रमुञ्चति तस्मा-
 टेकेनातिरिक्तानि भवन्ति ॥ २२ ॥

पात्राणि भवन्ति । पात्रेषु ह्यग्न मृश्यते यव-
 मयानि भवन्ति यवान् हि जक्षुषीर्व्वरुणो ऽगृह्णात्कूर्पेण
 जुहोति शूर्पेण ह्यग्नं क्रियते पत्नी जुहोति मिथुना-
 टेवैतद्वरुणपाशात् प्रजाः प्रमुञ्चति ॥ २३ ॥

पुरा यज्ञात्पुराहुतिभ्यो जुहोति । अहुतादो
 वै व्विशो व्विशो वै मरुतो यत्र वै प्रजापतेः प्रजा
 व्वरुणगृहोताः परिदीर्घा अनत्यश्च प्राणत्यश्च
 शिशिरे † च निषेदुश्च तद्वासां मरुतः पाप्मानं
 व्विमेषिरे तथो ऽएवैतश्च प्रजानां मरुतः पाप्मानं
 व्विमघते तस्मात् पुरा यज्ञात् पुराहुतिभ्यो
 जुहोति ॥ २४ ॥

* 'वं'—इति च, इ ।

† 'शिशिरे'—इति च दृष्टो डा०-वेवरेण

स * वै दृक्षियेऽग्नौ जुहोति । यद् यामे
 यदुरण्य ऽइति यामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते
 यत्सभायां यदिन्द्रिय ऽइति यत्सभाया मिति युन्मा-
 नुप ऽइति तदाह यदिन्द्रिय ऽइति यद्देवचेति
 तदाह यदेनश्चक्रमा व्वय मिदं तद्वयजामहे स्त्राहेति
 यत् किञ्च व्वय मेनश्चक्रमेद् व्वयं तस्मात् सुञ्चस्मात्
 प्रमुच्यामह ऽइत्येवैतदाह ॥ २५ ॥

अथैन्द्रो मरुत्यती जपति । यन्न वै प्रजापतेः
 प्रजानां मरुतः पाप्मानं व्विमेधिरे तुरेष्टाश्चक्र
 ऽइमे इ मे प्रजा न व्विमधीरन्निति ॥ २६ ॥

सु एता मेन्द्रो मरुत्यती मजयत् । घञ वा
 इन्द्रो व्विगो मरुतः घञं व्वे व्विगो निपेदा नि-
 पिदा † असन्निति तस्मादैन्द्री ‡ ॥ २७ ॥

सो यू थाः । इन्द्राव पृत्सु देवैरस्ति हि था
 ते शुषिन्नवयाः । महश्चिदाथ मीढुपो यव्या
 हविष्मतो मरुतो व्वन्दते गौरिति § ॥ २८ ॥

* 'मा'—इति क, ग।

† 'निपिदा'—इति च इयो डा० वेदरेणः।

‡ 'त्री'—इति घ, ङ।

§ 'गौरिति'—इति क, घ, ङ।

अथैनां व्वाचयति । अक्रन् कर्म कर्मकृत इत्य-
 क्रन् हि कर्म कर्मकृतः सह व्वाचा मयोभुवेति सह
 हि व्वाचाक्रन् देवेभ्यः कर्म कृत्वेति देवेभ्यो हि कर्म
 कृत्वास्तं मेत सचामुव इत्यन्यतो ह्योठया सह
 भवन्ति * तस्मादाह सचामुव इत्यस्तं मेतेति । जघ-
 नार्धो वा । ऽएष यज्ञस्य यत्पत्नी ता मेतत् प्राचीं
 यज्ञं प्रासीपद्द् गृहा वा ऽश्वस्तं गृहाः प्रतिष्ठा तद्
 गृहेष्वेवैना मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २६ ॥

† प्रतिपराणीयोऽेति प्रतिप्रस्थाता † । सम्मृज-
 न्यग्निं सम्मृष्टे ऽग्नौ ता ऽउभावेवोत्तरावाघारावा-
 धारयतो ऽथाध्वर्युरेवाश्राव्य होतारं प्रवृणीते प्रवृत्तो
 होतोत्तरस्यै । वेदेर्हीहृषदन ऽउपविशत्युपविश्य
 प्रसूति ता ऽउभावेव प्रमूतौ सुष आदायाति-
 क्रामतोऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह । समिधो यजेति
 यज-यजेति । चतुर्थे-चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानौ
 नवभिः प्रयाजैश्चरतः ॥ ३० ॥

अथाध्वर्युरेवाहाग्नये ऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्य-

* 'भवन्ति'—इति क, ग, डा० वेदरेण च इत्यः ।

† 'ता'—इति क, 'ता'—इति घ, ङ ।

भागं ता उभाविव चतुराज्यस्यावदायाति-
 क्रामतो ऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहाम्निं यजेति ता
 ऽउभाविव व्यपट्कते जुहुतः ॥ ३१ ॥

अथाध्वर्युरेवाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य
 माज्यभागं ता ऽउभाविव चतुराज्यस्यावदायाति-
 क्रामतो ऽतिक्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाह सोमं यजेति
 ता ऽउभाविव व्यपट्कते जुहुतः ॥ ३२ ॥

तद्यत् किञ्च व्वाचा कर्तव्यम् । अध्वर्युरेव
 तत् करोति न प्रतिप्रस्थाता तद्यदध्वर्युरेवाश्रा-
 वयतीहैव यत्र वपट् क्रियते ॥ ३३ ॥

कृतानुकर एव प्रतिप्रस्थाता । एवं वै व्वरुणो
 व्विशो मरुतस्तत् चन्नायैवैतद्दिशं कृतानुकरा मनु-
 वत्मानं करोति प्रत्युद्यामिनोऽह चन्नाय व्विशं
 कुर्याद्यदपि प्रतिप्रस्थाताश्रावयेत्सस्मात् प्रतिप्रस्थाता-
 श्रावयति ॥ ३४ ॥

पाणावेव प्रतिप्रस्थाता । सुची कृत्वोपाम्ने
 ऽथाध्वर्युरेवैतैर्हविर्भिः प्रचरत्याग्नेयेनोष्ट्राकपालिन
 पुरोडागेन सौम्येन चरुणा सावित्रेण द्वादशकपालिन
 वाष्ट्राकपालिन वा पुरोडागेन सारस्वतेन चरुणा

पौष्णेन चरुशैन्द्राग्नेन हादशकपालेन पुरोडाशेन
॥ ३५ ॥

अथैताभ्यां पयस्याभ्यां प्रचरिष्यन्तीं द्विपरि-
हरतः । स यो मेपो भवति मारुत्यां तं व्वारुण्या
मवदधाति या मेपी भवति व्वारुण्यां तां मारुत्या
मवदधाति तदादेवं द्विपरिहरतः चत्वं चै वरुणो
व्वीर्यं पुमान्वीर्यं मेवैतत् चने धत्तो ऽवीर्या वै स्त्री
द्विशी मरुतस्तदवीर्यां मेवैतदिगं कुरुतस्तस्मादेवं द्वि-
परिहरतः ॥ ३६ ॥

अथाध्वर्युरेवाह व्वरुणायानुब्रूहीति । स
उपस्तृणीत ऽत्राज्यं मयास्यै व्वारुण्ये पयसायै दिरुव-
द्यति सो ऽन्यतरेणावदानेन सह मेष मवदधात्यथो-
परिष्ठाद्वाज्यस्याभिघारयति प्रत्यनक्तवदाने ऽपति-
क्तामत्यतिक्रम्याश्राव्याह व्वरुणं यजेति व्वपट्कते
जुहोति ॥ ३७ ॥

सद्ये पाणावध्वर्युः * । सुचीं कृत्वा दक्षिणेन
प्रतिप्रस्थातुर्वा सो ऽन्वारभ्याह मरुद्भ्यो ऽनुब्रूही-
त्युपस्तृणीत ऽत्राज्यं प्रतिप्रस्थातायास्यै मारुत्यै

पयस्यायै दिग्भवद्यति सोऽन्यतरेषावदानेन सह
 मेयी भवदधाल्यथोपरिष्ठादाज्यस्त्राभिधारयति प्रत्य-
 नक्तावदानेऽतिक्तामत्यथाध्वर्युरेवाश्राव्याह मरुतो
 यजेति व्यपट्कते जुहोति ॥ ३८ ॥

अथाध्वर्युरेष कायेन ० । एककपालेन पुरो-
 ङागेन प्रचरति कायेनेककपालेन पुरोङागेन
 प्रचर्याध्वर्युरेवाहाग्नेये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति स
 सर्व्वया मेव हविषा मध्वर्युः सकृत्सकृदवद्यत्यथेतद्या
 ऽएव पयस्यायै प्रतिप्रस्थाता सकृदवद्यत्यथोपरिष्ठाद्
 दिग्ज्यस्त्राभिधारयतस्ताऽउभावेवातिक्रामतोऽति-
 क्रम्याश्राव्याध्वर्युरेवाहाग्निं स्विष्टकृतं यजेति ता
 ऽउभावेव व्यपट्कते जुहोतः ॥ ३९ ॥

अथाध्वर्युरेष प्राशिञ्च भवद्यति । पूडां समव-
 द्याय प्रतिप्रस्थात्वेऽतिप्रजिहीते तत्रापि प्रतिप्रस्थाता
 भारुत्यै पयस्यायै दिग्भवद्यत्यथोपरिष्ठाद् दिग्ज्यस्त्रा-
 भिधारयत्युपह्वय मार्जयन्ते ॥ ४० ॥

अथाध्वर्युरेवाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि । समिध
 माध्याग्निं मग्नीस्त्रं मृष्ट्वाग्निं स सुचोरेवाध्वर्युः पृथ-

दाज्यं व्यानयते ऽथ यदि प्रतिप्रस्थातुः पृषदाज्यं
 भवति तत्सु हेधा व्यानयत ऽउतो तत्र पृषदाज्यं
 न भवति स यदेवोपभृत्याज्यं तत् सु हेधा व्यानयते
 ता ऽउभावेवातिक्रामतो ऽतिक्रम्याद्याव्याध्वर्युरेवाह
 देवान्यजेति यज-यजेति चतुर्थे-चतुर्थेऽनुयाजे समा-
 नुयमानौ नवभिरनुयाजे चरतस्तद्यन्वप्रयाजं भवति
 नवानुयाज तदुभयत एवैतद्वरुणपाशात् प्रजाः
 प्रमुञ्चतीतुद्योर्ध्वा इतस्यावाधीस्तस्मान्नवप्रयाज भवति
 नवानुयाजम् ॥ ४१ ॥

ता ऽउभावेव सादयित्वा सुधो व्यूहतः । सुधो
 व्युञ्ज्य परिधीन्त्वमज्य परिधि मभिपद्याथाव्या-
 ध्वर्युरेवाहेपिता देव्या होतारो भद्रवाच्याथ प्रेषितो
 मानुषः सूक्तवाकायेति सूक्तवाक् ऽ होता प्रतिपद्यते
 ऽथैता ऽउभावेव प्रस्तारौ समुक्ष्म्यत ऽउभावनुप्रहरत
 उभौ तृणे ऽअपगृह्णोपासाते यदा होता सूक्तवाक्
 साह ० ॥ ४२ ॥

प्रयाग्नीदाहानुप्रहरति । ता ऽउभावेवानुप्रह-
 रत ऽउभावात्माना ऽउपस्थृषेति ॥ ४३ ॥

अथाह संवदस्त्रेति । अगानग्नीद्गच्छावयु
 श्रौपद् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शं यो-
 त्रेहीत्यध्वर्युरेवैतदाह ता ऽउभावेव परिधीननुग्रह-
 रत उभौ सुचः सम्प्रगृह्य स्फ्ये सादयतः ॥ ४४ ॥

अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य । पत्नीः संयाजयत्यु-
 पास्त ऽएव प्रतिप्रस्थाता पत्नीः संयाज्योदैत्यध्वर्युः ०
 ॥ ४५ ॥

व्रीणि समिष्टयज्ञूपि जुहोति । तूष्णीं मेव प्रति-
 प्रस्थाता सुचं प्रगृह्णाति तद्ये वैश्वदेवेन यजमानयो-
 र्वसिसी परिहिते स्यातां ते ऽएवात्रापि स्याता म-
 यास्यै व्वास्त्यै पयसायै क्षामकर्षमित्यु मादायावभृथं
 यन्ति व्वरुण्यं व्वा ऽएतन्निर्व्वरुणतायै तत्र न साम
 गीयते न ह्यत्र साम्ना किञ्चन क्रियते तूष्णीं मेवेत्या-
 भ्यवेत्योपमारयति ॥ ४६ ॥

अवभृथ निचुम्पुण । निचेरुरसि निचुम्पुणः † ।
 अव देवैर्देवकृत मेनो ऽयासिय भव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं
 पुरुराव्यो देव रिपस्याहीति कामए हेते युष्मै

० 'देवभृथुः'—इति ग पाठः, वा—वेवरेवच ।

† 'तुः'—इति घ, व

कामयेत तस्मै दद्यान्न हि दौक्षितवसने भवतः स
यथाहिस्त्वचो निर्मुच्येतैवत् सूर्ध्वस्मात् पाप्मनो
निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

अथ केशम्भ्यूत्वा । समारोह्याग्नी ऽउद्व-
सावेध ह्येतन्न यजते न हि तद्वकल्पते यदुत्तरवेदा-
वग्निहोचं जुहुयात्तस्मादुद्वसति गृहानित्वा निर्मु-
च्याग्नी पौर्णमासेन यजत ऽउत्सन्नयज्ञ ऽइव वा ऽएष
यच्चातुर्मासान्यथैष कृष्णः प्रतिष्ठितो यज्ञो यत्
पौर्णमासं तत् कृष्णेनैवेत्यज्ञेनान्ततः प्रतितिष्ठति
तस्मादुद्वसति ॥ ४८ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

विधिक्षितस्य वरुणप्रघासाख्यस्य * द्वितीयस्य पर्वणो वरुण-
पाशविमोचनहेतुत्वं मास्थायिकया प्रतिपादयंस्तद्विधिं मुन्नयति †
— “वैश्वदेवेन वा इत्यादिना । पुरा वैश्वदेवयामेन प्रजापतिना
सृष्टा. ‘प्रजाः’ वरुणसम्बन्धिनी ‘यवान्’ ‘जसुः’ [भक्षयामासुः ।
यवस्य वरुणदेवत्वत्वं माह— “वरुणो हेति । ‘अये’ सृष्टिसमये
सृज्यमानः ‘यवः’ वरुणसम्बन्धी ‘एव’ अभवत् । अतो यवो
वरुणस्य स्त्रभूतः । तत्प्रसङ्गात् वरुणप्रघासोऽस्य नाम निर्वृत्तम् ।

* पुरस्तात् २५६ पं. • टीप्पणी द्रष्टव्या ।

† ‘सुपनयति’—इति च ।

“तद्यदिति । ‘तत्’ तथा सति ‘यत्’ यस्मात् ‘एव’ कारणात्
 ‘वरुणस्य’ स्वभूतान् ‘यवान्’ ‘मादन्’ प्रकर्षेणाभक्षयन्, ‘तस्माद्’
 वरुणसम्बन्धियवप्रघासनात् ‘प्रजाः’ ‘वरुणप्रघासाः’ । तत्प्राश-
 न्यहीतानां तासां पाशविमोक्षनाय क्रियमाणा यांसां चप्युपचारेण
 वरुणप्रयासाख्याः सञ्जाता इत्यर्थः । ‘जसुः’-इति, षट्लिटि
 लुङि च ‘सुडसनोर्धसु’-“लित्त्वन्वतरस्याम्”-इति ० षष्ठादेशे
 रूपम् ॥ १ ॥

यथादनानन्तरं वदथल्लव्य माह— “ता इति । ‘परिदीर्घाः’
 परितो दीर्घा, परितो दीर्यमाणावयवाः । “द्वि विदारणे”-
 इति, † यस्मात् निहायां “शुक्रः किति”-इति ‡ इद्-प्रतिषेधः,
 “ऋत इवातीः”-इतीत्वम् §, “स्वादिभ्यः”-इति ॥ निडातका-
 रस्य नकारः । “अनत्यथेलादि । वरुणप्राणयहणादेशे हेतोः
 ‘अनत्यः’ चेत्यमानाः, हृशपादादिधूमनं कुर्वाणाः, ‘प्राणत्वय’
 प्राणनव्यापारं श्वासोच्छ्वासादिलक्षणं कुर्वन्त्यः, ‘श्रिग्विरे च,
 निषेदुय’ श्रयनामनाभ्यां श्रिये कालं नीतवन्त्यः, न पुनर्ध्यापारा-
 न्तरक्षमा बभूवुरित्यर्थः । “वायोदानौ हेत्यादि । ‘वाभ्यः’
 प्रजाभ्यः सकाशात् केवलं प्राणोदानावेव ‘नापचक्रमतुः’ ; ‘अभ्याः’
 तु ‘सर्वाः’ वाक्चक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठात्रदेवता अभ्याया ‘वाभ्यः’
 प्रजाभ्योऽप्यक्रान्ताः ; आसा मिन्द्रियपाटव मपि प्रभष्ट मित्यर्थः ।
 “तयोर्ध्वेति । ‘तयोः’ प्राणापानयोरेवानपक्रमणादेशतोः ‘अस्य’
 प्रजापतेः ‘प्रजाः’ ‘न परावभूवुः’ न विनष्टाः ॥ २ ॥

* अदा० प० १ पा० । पा० अ० १. ४. ३७, ४० ।

† अदा० अ० २० पा० ।

‡ पा० अ० अ. २. ११ ।

§ पा० अ० ७ १. १०० ।

॥ पा० अ० अ. ७. ० ४४ ।

“ता एतेनेत्यादि । वरुणप्रघासहृणजनित मुक्ताविधं प्रकारं
मालोक्य ‘प्रजापतिः’ ‘एतेन’ वरुणप्रघासाख्येन ‘हविषा’ ‘ताः’
प्रजाः ‘अभियन्त्यत्’ अचिकित्सत् । “भियञ् चिकित्सायाम्”—
इति धातुः ७ । तेन च भेषजेन ‘जाताः’ ‘अजाताः’ जनियमाणा-
द्योभयविधाः ‘प्रजाः’ ‘वरुणपाशात्’ ‘प्रासुञ्चत्’ । तस्य विमोचने
सति ‘अस्य’ प्रजापतेः प्रजाः ‘अनमीयाः’ रोगरहिताः, ‘अकिंल्लि-
याः’ रोगनिदानभूतपापरहिताश्च अभवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

विधत्ते— “अथ यदिति । ‘अथ’-शब्दो वैश्वदेवानन्तर्ये !
‘एवः’ यजमानः वैश्वदेवानन्तरं ‘चतुर्थे मासि’ (‘सम्पूर्णे सति +’)
‘एतेः’ वक्ष्यमाणैर्हविभिः ‘यजतं’ ३ । अप्राप्तार्थत्वाद् वसन्मान-
निर्देशः । विधिरुमेतव्यः । यच्छब्दो द्विती ; यस्मादवरुणप्रघासैर्यजते,
‘तत्’ तस्मात् । ‘अह’, ‘तु’, ‘एव’— इति निपाताः । ‘मेव’
श्लु ‘एतस्य’ यजमानस्य ‘प्रजाः’ तथा ‘वरुणो वृद्धाति इति’ ।

“देवा इत्यादि । पुरा श्लु ‘देवाः’ एव मेव वरुणप्रघासम्
‘अनुर्वन्’ । ‘तु’-शब्दोऽप्यर्थः । ‘एवः’ अपि यजमानः ‘इति’
एवम् ‘एव’ ‘एतत्’ एतर्हि ‘करोति’ ।

इत्थं मनुष्यकर्तृकयागस्य देवकर्तृकेन योगेन साम्यात् तादृक्-
फलसाधनत्वं भाव— “यार्थेति । उक्तार्थं मेतत् । “तस्मादा
इति, वरुणप्रघासविधिर्निगमनम् ॥ ४ ॥

• भियन्त्यतिः कण्ठादिः ।

† एते पदे अ-पुस्तकादभ्यत्र न दृश्येते ।

‡ “अथ यच्चतुर्थं चतुर्थं मासेषु स चातुर्थास्तयाधी । वसन्तो वैश्वदेवेन
यजेत, पारदि वरुणप्रघासेः, शरदि शाकमेधैः”—इति व्याप० श्रौ० सू०

४, १४ । का० श्रौ० ४, २ १८, २० सूत्रे चेह विवेकथे ।

Muntakhabat Tarikh (Text) Fasc. 1-45 @ 1/ each	Rs	5	10
Muntakhabat Tawarikh (English) Vol I Fasc 1-7; Vol II Fasc 1-5 and Index Vol III Fasc. 1 @ 1/17 each		12	0
Muntakhabat Lubab (Text) Fasc. 1 196 @ 1/ each		7	2
Maqarrat Amgir (Text) Fasc 1-6 @ 1/ each		2	3
Mukhabat Fkr (Text) Fasc. 1		0	0
Najm al Khadnamah Iskandari (Text) Fasc. 1-2 @ 1/ each		1	8
Riyaz al Salaf (Text) Fasc 1-5 @ 1/4 each		1	14
Ditto Ditto (English) Fasc 1-5		3	12
Tahqiqat Nafsi (Text) Fasc 1-5 @ 1/ each		1	14
Ditto (English) Fasc 1-14 @ 1/17 each		10	8
Ditto Inlec		1	0
		2	10
		2	4
		3	0
		0	12
		1	14
		6	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1	ASIATIC RESEARCHES Vols. XIV and XV @ 10/ each	20	0
2	1845 (12) 1846 (12) 1846		
	1868 (6) 1869 (8) 1870 (5)		
	7) 1876 (7) 1877 (8), 1878		
	183 (5) 1884 (6) 1885 (6),		
	190 (11) 1890 (7) 1892 (8)		
	1893 (1) 1894 (10) 1895 (7) 1896 (10) 1897 (5) 1898 (8) 1899 (8),		
	1900 (7) & 1901 (7) 1902 (9) 1903 (8) @ 1/8 per No. to Members		
3			
4			
5		3	0
		1	0
		1	0
6		4	0
7		3	0
8		3	0
9		3	8
10		32	0
		2	0
11	Khizmatul Islam	4	0
12	Mahabharata, Vols. III and IV @ 20/ each	4	0
13	Moo & Hewison's Descriptions of New Indian Lepidoptera Parts I-III with 8 colored plates, 4to @ 6/ each	40	0
14	Shurayaool Islam	18	0
15	Tibetan Dictionary by Csoma de K. 10s	4	0
16	Ditto Grammar	10	0
17		8	0
		3	0
18		1	0
19		4	0

Notices of Sanskrit Manuscripts Fasc. 1-29 @ 1/ each

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature by Dr R. L. Mitra

All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the Treasurer

Asiatic Society only

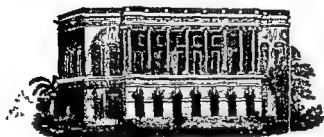
7905

BOOKS ARE SUPPLIED BY V B P

BIBLIOTHECA INDICA
A
Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1168

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE ŚĀPĀTHA BRĀHMĀNA
OF THE WHITE YAJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF ŚĀYANA ĀCĀRYA

EDITED BY
ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMAS'RAVĪ.

VOL. II, FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTERJI, SATYA PRESS

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1906

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
 No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM
 THE SOCIETY'S AGENTS Mr. BERNARD QUAKITCH,
 15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR OTTO
 HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

Complete copies of _____

Sanskrit Series

	Rs	0	P
*Advaita Brahma Siddha, (Text) Fasc. 2 4 @ 16/ each		0	12
		4	2
	c. 1 5, Vol III,	8	10
	each	0	12
		2	4
	5, Vol II Fasc	1	14
1 5 @ 1/ each		10	0
A Lower Ladakhi version of Kesaraga, Fasc 1		1	0
Bala Bhatti, Vol I, Fasc 1 2		0	12
Baudhayana Sruta Sutra, Fasc 1 3 @ 16/ each		1	2
Bhatta Dipika Vol I, Fasc 1 5		1	14
Bhadddevata (Text) Fasc 1 4 @ 16/ each		1	8
Bhaddharma Purana (Text) Fasc 1 6 @ 16/ each		2	4
Bodhinariyavata of Candevi, Fasc. 1 3		1	2
Caladwani, Fasc 1 2		0	12
		8	0
		7	2
		4	8
	1 1/2		
	2 1/2	12	
	3	12	
	4	8	
	c	6	0
		1	2
		0	12
		3	10
		0	6
		3	4
		4	8
	10	8	
	3	6	
		2	4
		4	2
	vi	9	6
		1	2
		6	12
		4	14
		2	4
		3	0
		2	10
		2	4
		0	10
	w		
		3	4

तेषु वरुणप्रघासेषु चीदकतो वेदेराह्वनीयस्य चैकत्वे प्राप्ते
द्वित्वं विधत्ते — “तद्वै दे इति * । ‘तत्’ तत्र वरुणप्रघासेषु ।
वेद्याह्वनीययोर्द्वित्वं मनूय प्रयोजनकथनेन स्तौति— “तद्य-
दिति । दक्षिणत उत्तरतश्च स्थिताभ्यां वेदिभ्या मग्निभ्याम्,
‘तदुभयत’ दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयादेव ‘वरुणपाशात्’
‘प्रजा’ ‘प्रसृजति’ । “इतयोर्वा इति प्राशुक्तायम् † ॥ ५ ॥

उत्तरवेदिनिवपनं विधत्ते — “न इति । इयोर्वेदीर्यां ‘उत्तरा’
उत्तरदिगवस्थिता तस्या नैव वेद्या माह्वनीयावतने ‘उत्तरवेदिम्’
‘उपकिरति’ उपक्षिपति । एवकारयोर्वावस्त्वं दर्शयति— ‘न
दक्षिणस्या मिति । ‘दक्षिणस्या’ वेदौ उत्तरवेदि ‘न’ कार्येत्स्यर्थं ।
गञ्जोत्तरवेदिनिर्माणं सूत्रकृतापि दर्शितम्— “उत्तरवेदि निव
पति उत्तरस्या, ग्रम्या मादाय चात्वाल मिमीते”—इति ‡ ॥

तदेतत् स्तौति— “चत्र वा इति । “याम्येतानि देवत्रा
क्षत्राणीन्द्रो वरुण” —इति चये समाम्नास्यते §, अतो वरुणो देवेषु
मध्ये क्षत्रिय, मरुतो देवविश्व । तत्रोत्तरस्या मादौ वरुण इष्यते
दक्षिणस्या मरुत । अत एवेदानीं लोके तथा दृश्यत इति
प्रसिद्धिं मुदाहरति— “तस्मादिति ॥ ६ ॥

वैश्वदेवे पर्वणि आदितो शान्थाम्नेयादीनि पञ्च हवींषि ।,
तान्यत्रापि विधत्ते— “अथैतानीति । अथोगन्धर्वच्छेदार्थं

* का० श्रौ० सू० ५ ३ ६-१८ ।

† पुरस्तादिहैव २००८० १८५० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ३ १६ २० । तत्रान्नयापि द्रष्टव्यम् (३३ सू०) ।

§ शत० ब्रा० १४ ४ २ २३ ।

॥ पुरस्तादिहैवाध्याये १ ब्रा० अष्टमकण्ठोतो द्रष्टव्यानि ।

एवकार । तदेतत् स्तूति— “यतैर्वा इति । एतानि वरुण-
पाशविमोचने विहितानि हवींषि प्रजापति साधनत्वेन यत्
प्रागुक्तवान्, अतोऽत्रापि तथा मनुष्ठान सुपपन्न मित्यर्थ । “इत-
सोऽं इति, व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

षष्ठ भाग विधत्ते † — “अथेन्द्रान्न इति । तत प्रशंसति—
“प्राणोदानाकित्यादिना । “तद्यथेति । तत्र लोके यथा ‘पुण्य’
शोभन सुपकार कृतवर्त प्रत्युपकाररूप ‘पुण्य’ शोभन ‘कुर्यात्’,
‘एवम्’ एव तदिन्द्रान्योर्हविर्निर्वपणम् । ताभ्या कृत सुपकार
दर्शयति— “तयोरिति । प्राणोदानात्मकयोस्तयोरवस्थानादेव कार
णात् ‘अस्य’ प्रजापते ‘प्रजा न परावभूवुः’ । प्रागान्त्रातम्—
“प्राणोदानौ ईवाभ्यो नापचकमतुः”—इति ‡ । “तत् प्राणो-
दानाभ्या मित्यादि । तत् तस्मात् प्राणोदानरूपयोरिन्द्रान्यो-
र्यागाभ्याम् ‘एव’ ‘एतत्’ ‘प्रजा’ वरुणपाशगृहीता चिकित्सति,
तौ ‘प्राणोदानौ’ एव तासु ‘प्रजासु’ स्थापयति । ‘तस्मादिति,
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

वेदिहव्येऽपि पयस्या विधत्ते— “उभयत्रेति § । ‘उभयत्र’
अभ्वर्युकर्तृकाया सुत्तरस्या वेद्या प्रतिप्रस्थात्कर्तृकाया दक्षि-
णस्या च । (हे ॥) ‘पयस्ये’ हविषी ‘भवत’ । वरुणपाश-

* पुरस्ताद्धैव २०० पृ० १८ प० अष्टमम् ।

† षष्ठ हविरेन्द्राभ्यो दादन्नकपाल पुरोकाशो भवति —इति का०
श्री० ५ पृ २३४० ।

‡ अत्रैव २०२ पृ० १४ प० ।

§ अथरोक्त सुत्तरम् —इति का० श्री० म० १ १० ५ । ‘दक्षिणं
प्रतिप्रस्थातुः’—इति च का० श्री० सू० ५ पृ २५ ।

॥ च पुस्तकादन्वयं वेतत प० मस्ति ।

विमोचनानुकूल्य पयस्यायाः प्रतिपादयति — “पयसो वा इति । पुरा प्रजापतिना सृष्टा ‘प्रजा’ तदीयस्तन्यरूपात् ‘पयस’ ‘सम्भूताः’ वर्हिता, इदानीं भूमि मानुषा स्तन्यरूपात् पयस इव ‘सम्भवन्ति’ वर्हन्ति । “तद्यत एवेति, अस्यार्थस्यानुवादः । ‘तत एव’ सम्भूतिहेतोः ‘पयस’ कारणात् ‘उभयत’ दक्षिणत उत्तरतश्च पार्श्वद्वयात्, प्रजानां वरुणपाशविमोचनं ज्ञतवान् भवति ॥ ८ ॥

अध्वर्युकर्तृकायाः पयस्यायाः देवता विधाय स्तौति— ‘वारुणीति * । उत्तरस्या वेद्या या पयस्या, सा वरुणदेवताका कार्या । “तत प्रत्यक्ष मिति । देवतान्तरयागेन वरुणपाशविमोचनं परोक्षम्, वरुणदेवताकेन तु यागेन ‘तत्’ पाशविमोचनं ‘प्रत्यक्षम्’ एवेति वरुणदेवताकत्वं युक्ततरं मित्यर्थः ।

प्रतिप्रस्यात्कर्तृकायाः पयस्यायाः देवता विधाय स्तौति— “मारुती † दक्षिणेति । दक्षिणस्या वेदो क्रियमाणा पयस्या मरुदेवताका भवेत् । “अजामिताया इति । वरुणदेवता परित्यज्य ‘अस्या’ पयस्याया यत् मरुत्क्षयदेवतान्तरकरणम्, तत् जामिताक्षीपराहिल्याय भवति । अतिरेकेण तदेवाह— “जामीति । ‘यद्’ यदि ‘उभे’ अपि दक्षिणोत्तरपयस्ये वरुणदेवताके ‘स्याताम्’, तदा प्रयुक्तस्या एव देवतायाः पुनः प्रयोगो नवीकरणाभावात् अलसतारूपजामिताक्षीपराहिल्यादित्यर्थः ।

मारुतत्वे कारणान्तरं माह— “अतो ह वा इति । ‘अत’ अक्षय्यमाणादपि हेतोः दक्षिणा पयस्या मारुती कार्या । अस्य हि प्रजापतेः सम्बन्धिनी प्रजा पुरा दक्षिणतः स्थितानां मरुता

* वारुणी अध्वर्यो—इति का० आ० ५ ३ २३ स० या० दे० ।

† मारुती महाश्या प्रतिप्रस्याया दक्षिणस्याम्—इति का० आ० ५ ५ ५

मुपगमनाय दक्षिणतः क्रियमाथैषा पयस्या भारती कार्ये-
त्यर्थं ॥ १० ॥

करीराणां मावपनं विधाय स्तौति — “तयोरिति । तयो-
रभयोः पयस्ययोः करीराणि प्रक्षिपेत् ० । मधुराः फलविशेषाः
करीराणि ; तानि चोत्तरापये प्रसिद्धानि १ । “कं वा इत्यादि ।
'करीरे' एतैः करीरफलैः 'प्रजापतिः' 'प्रजाभ्यः' अस्माकं 'क'
सुखम् 'अकुरुत' तस्मादिदानीं मध्येय यजमानस्तदावपनेन सुख
मेव प्रजाभ्यः कुरुते ॥ ११ ॥

शमीपर्णानां मावपनं विधत्ते — “तयोरिति । 'शमीपर्णा-
शानि' शम्याः पर्णानीत्यर्थः । “मं वा इत्यादि । 'शम्' उपद्र-
वाणां शमनमित्यर्थः । अष्ट मन्यत् । अत एवोक्तं कात्यायनेन—
“उभयोः करीराणां मावपति शमीपर्णाशमित्याणि”—इति ॥ १२ ॥

अयान्तिमह विधत्ते — “अथ काय इति । कः प्रजापति-
देवता अस्य, 'साष्टदेवता'—इत्यपि § “कस्येत्”—इति ॥ 'क'-

० “वाजिने निविध्योभयोः करीराणां मावपति”—इति का० श्रौ० सू०
५ ५ १ । “यतीनां मवद्यमानाणां शोभांश्च परापतन् तैः खर्जुरा अभ-
वन् तेषां रजजङ्घाः पतन्तानि करीराण्यभवनसौम्यानि वै करीराणि
सौम्या खशु वा व्याहृतिर्दिवो वृष्टिं व्यावपति यत करीराणि भवन्ति”—
इति तै० मं० २ ४ ८ ४ ।

† राजस्थान प्रदेशीय जयपुर पत्तनादावपि बहु ज्ञायन्त इमानि सुनिष्ट
सुदृढतानि, यत्र दृश्यन्ते चैतदामानि प्राकारं भयीति दृष्टम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १ । “शमी नाम कण्टकी वृक्षः, तस्य पर्णानि
शमीपर्णाणि । करीरोऽपि व्यपत्यः कण्टकीवृक्षः, तस्य फलानि करी-
राणि । शमीपर्णानां करीरफलानाञ्च मुख्यत्वम्”—इत्यादि च तत्र या० दे० ।

§ १ या० सू० ४ ० २४, २५ ।

शब्दस्यकारान्तादेशः । एतस्य हविष प्रयोजनमाह— “क वा इति । सुखात्मको हि प्रजापति ‘क’ शब्दवाच्यः । अतस्तद्देवताकेन यागेन सुखकारणमुपपन्नमिति भावः ॥ १३ ॥

करभपात्राणां निर्माणविधत्ते— ‘अथ पूर्वेषु रिति । यस्मिन् दिवसे वरुणप्रघासयागः, ततः ‘पूर्वेषु’ पूर्वं दिवसे । “अन्वाहार्यपवने इति । अन्वाहार्यो नामिष्टिः । दक्षिणदिग्भागे महतो ‘जिघासन्’ इन्तु मैच्छन्, तान् प्रजापतिरैतेन पयस्यारूपेण भागेन ‘अथमयत्’ अमितवानिति यावत्, तस्माद् । दक्षिणात्वेन देयं धीदमो यस्मिन् पच्यते स तद्योक्तः । तस्मिन् दक्षिणात्मौ ‘असुवान्’ तु परहितान् ‘कृत्वा, सम्पूर्णे ‘तान्’ ‘इप दिव’ अत्यल्पमिव ‘उपतस्य’ अपयित्वोदकेनास्त्रोद्य, तैः ‘करभपात्राणि’ भ्रष्टयवधूर्णां * करभा, तन्मयानि पात्राणि ‘कुर्वन्ति’ अध्वर्युयजमानादयः † । कियन्ति तानि पात्राणीत्यपेक्षायामाह— ‘यावन्त इति । यावत्कृद्भावात् यजमानस्य ‘गृह्या’ स्वगृहे वसन्माना पुत्रपौत्रादिरूपा ज्ञातयो भवेयुः, ‘तावन्ति तावत्कृद्भावात् कानि करभपात्राणि कार्याणि । तानि च अग्नियमाणापत्यायम् ‘एकेन’ ‘अतिरिक्तानि’ अधिकानि कार्याणि ‡ ॥ १४ ॥

करभपात्रावाशिष्टाद् यवपिष्टादेव मेपमेवीलक्षणमिद्युनस्य

* पिष्टधूर्णा— इति च ।

† करभो दद्यात् सद्युता सत्तव तन्मयानि पात्राणि करभपात्राणीति का० श्री० ५ ५ २ सू० या० ६० ।

‡ “यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकारिः”— इति का० यी० सू० ५ ३ ३ । तत्र इतोऽतिरिक्तं किमेव— प्रभार्या वा ज्ञातयस्त त्रीणि वा नित्यत्वात् इति ४ ५

निर्माण विधत्ते— “तत्रापीति । ‘अपि’ शब्द एवकारार्थे । ‘तत्र’
 करभ्रपात्रनिर्माणसमये एव, तेनैव पिटेन मेपमेथी कर्त्तव्ये ॥
 “तयोरिति । मन्मूयानुदितयो । ‘मेपे च मेप्याच्च’ इति पृथगुपा
 दान विस्मष्टार्थम् । “यद्यनेडकी †” इति । एडकी ‡ मेप, तत्
 मन्वन्धरहिता चनेडक्य, ‘ऊर्णा’ कम्बनोपादानभूतानि तज्जाती-
 यानि रोममयानि § सूत्राणि । यदि ताम्नुयाविधा ऊर्णा
 ‘विन्देत्’ लभेत, तदा ‘ता’ ‘प्रणिज्य’ प्रक्षाल्य, तयो मेपमेथी
 ‘निक्षेपयेत्’ सक्षेपयेत् । । ‘यद्यु’ यदि छलु “चनेडकी” ऊर्णा
 “न विन्देत्” न लभेत, तर्हि “कुशोर्णा एव स्यु” कुशमया एवी-
 र्णा, तयो मक्षेपणीया भवेयु ॥ १५ ॥

मेपमेथी करण मनुष्य स्त्रीति— “तद्यदिति । ‘वरुणस्य
 पशुर्यश्मेप इति । ‘यद्’ ‘एप’ खलु ‘प्रत्यच्च’ ‘वरुणस्य’ हवि
 भूत् ‘पशु’ । अत एव पञ्चैकादशिन्याम् ‘अधोराम सावित्री
 वारुण कृष्ण एकश्रितिपात् पितृ’—इत्याम्नायते ०० । पितृ
 विगतपुस्तो मेप इति हि तत्रार्थ । “यवान् हीति । ‘हि’
 यच्चाद् ‘यवान’ ‘अक्षुपी’ भवितवती प्रजा ‘वरुण’ “अष्ट
 ज्ञात्”, अतस्तद्यवप्रत्यर्पणाय मेपमेथीर्यवत्व सम्पद्यत इत्यर्थ ।

* का० श्रौ० सू० ५ ३ ६ । निस्तुषा मन्वन्धरकरभ्रस्यैव मेव मेप
 कार प्रतिरूपकम् मेथी मेपकारां प्रतिकृतिञ्च करोति—इति या० दे० ।

† ‡ नैलकी, एलकी च ।

§ तज्जातीयरोममयानि—इति च ।

का० श्रौ० सू० ५ ३ ० ।

॥ का० श्रौ० सू० ५ ३ ८

* * वा म० २६ ५८

तयो स्त्रीपुंसरूपता मनूय स्तौति— “मिथुनी भवत इति ।
‘मिथुनाद् -इत्येतद् ‘वरुणपाशाद्’-इत्यस्य विशेषणम् । हेरुष्याधि
करणाद् दक्षिणस्या भेषो न मोचनहेतु ७ ॥ १६ ॥

अथ तयो प्रक्षेप विधत्ते— “स इति । अध्वर्युकर्तृकायाम्
‘उत्तरस्याम् पयस्याया’ ‘भेषीम्’ ‘अवदधाति’ प्रक्षिपति । प्रति
प्रस्थाहककर्तृकाया ‘दक्षिणस्या’ ‘भेष’ प्रक्षिपति । अनयोर्दक्षिणो
त्तरभाव लोकन्यायेनोपपादयति— “एव भिवेति † ॥ १७ ॥

हविषा भामादन विधत्ते— “स सर्वाण्येवेति । आग्नेयादीनि
‘सर्वाण्येव हवींषि’ ‘उत्तरस्या’ ‘वेदी’ वेद्या ‘स अध्वर्यु’ ‘आसा-
दयेत्’, ‘प्रतिप्रस्थाता’ तु ‘एताम्’ मासतीं ‘पयस्या भव’ ‘दक्षि
णस्या’ वेद्या भामादये दिव्यर्थ ३ ॥ १८ ॥

हविरासादनोत्तरकाल मग्निमन्थन विधत्ते— ‘आसाद्येति ।
‘अग्नि मयित्वेत्यादि । अग्निमन्थनानन्तरजातम् ‘अग्निम्’ आह
वनीये “भवतस”-इति ‡ मन्त्रेण ‘अनुप्रहृत्य’ प्रक्षिप्य, “अग्ना
वग्नि”-इति § मन्त्रेणाभिसृज्यात् । एतच्चाग्निमन्थनादिकम् ¶
‘अध्वर्यु’ एक ‘एव’ कुर्यात्, न प्रतिप्रस्थातेत्यभिप्राय । दक्षि
णोत्तरयोश्चभयोरप्याहवनीययोरहृत्यधिकरणत्वेनेधादीना समि
न्धनी यत्वात् तद्हेतुभूत सामिधेनीप्रैषोऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थाहभ्या
सुभाभ्या प्रयोक्तव्य इत्याशङ्क्याह— “अथाध्वर्युरेवेति । ‘एव’ कार.

* का० श्री० सू० ५, ५ २ ६ ।

† का० श्री० सू० ५, ५ ५ । ‡ का० श्री० सू० ५, ५ ४ ।

§ वा० स० ५ ३ । ‖ वा० स० ५, ४ ।

¶ ‘अस्ये मध्यमानामानुवाचयति मन्यति गायत्रिणेति (का० श्री०
५ २)’—इत्यानीनि मृचाशीघ्राणोप्यादि ।

प्रतिप्रस्थाद्यव्याहृत्यैः । एकस्याहवनीयस्य देगभेदेन द्विधावस्थानात् , प्रतिप्रस्थातुराहवनीयांतराभावात् , प्रेष्यस्य च होतुरुभयवैकत्वाद् , अर्ध्वर्युणोच्यमान एव प्रैष उभयव्रीषकरोति, ता उभौ समिधादित्यभिप्रायः । इधाधानादिकन्तु ताभ्यां समनुष्टेय मित्याह—
 “ता उभायिति । ‘तौ’ अर्ध्वर्युप्रतिस्थातारौ ‘उभौ’ । अथाध्वर्योरेव कर्तव्यं भाह— अथाध्वर्युरेवेति । हे ‘अग्नीत् !’ ‘अग्निम्’ आहवनीयं ‘सम्पृष्टि’ सम्प्राज्ञनेन संस्कुरु । “अमंष्टु मेवेति । करभपात्राणां होमस्य कालविधिः । अग्नि समिदिति सम्प्रैषे कृते तदर्थत्वात् आग्नीध्रेणानुतिष्ठत इत्यर्थः ० ॥ १६ ॥

तस्य च करभपात्राणां होमस्य पत्नीकर्तृकत्वं विधित्कुस्तस्यासम्भावितस्य पुरुषान्तरमन्मतिजनितस्यैतसः प्रश्नं दर्शयति— “अथ प्रतिप्रस्थातेति । अग्नि मग्नीदिति सम्प्रैषानन्तरं ‘प्रतिपरैति’ निवर्त्तते , पत्नी यत्रास्ते तं देवं प्रतिगच्छेदित्यर्थः । ‘सः’ च प्रतिप्रस्थाता ‘पत्नीम्’ ‘उदानेष्यन्’ उदानमयिष्यन् । तां पत्नीं ‘पृच्छन्ति’,— त्वं ‘किन’ जायेष ‘चरसि’ वर्त्तसे ‘इति’ † । पुरुषान्तरसङ्गतेर्दीपान्तरता भाह— “वरुष्य मिति । येन पापेन हेतुना वरुषपागबन्धो भवति, तत् पापं ‘वरुष्यम्’ । ‘अन्यस्य’ पुरुषस्य पत्नी ‘सती’, ‘अन्येन’ पुरुषान्तरेण सह ‘चरति’ वर्त्तते यत् , एतत् वरुष्य मेव ‘स्वीकरोति’ । प्रष्टुः प्रतिप्रस्थातुरभिप्राय भाह— “अथो इति । ‘अथो’ अपि च एषा पत्नी ‘अन्तःशय्या ‡’ शरीरमध्ये दुष्टरितजनितेन पापरूपेण शश्वेन § युक्ता मती ‘न इत्’ नैव ‘मि’ मदीयेऽग्नी ‘सुहवत्’ ‘इति’ । ‘तस्मात्’ कृतस्य

* का० श्रौ० सू० ५, ५, ६ क ।

† का० श्रौ० सू० ५, ५, ६ ख ।

‡, § ‘शय्या’, ‘शश्वेन’ च ।

पापस्य कनीयस्त्वम् । “तस्माद् वेवेति । ‘उ’-शब्दोऽपीत्यर्थे ,
‘एव’-कारो भिन्नक्रम । तस्मादपि कारणात् पृच्छत्येवेत्यर्थः ७ ।

विपक्षे बाधोपन्यासेन परन्था अपि यद्यार्थभाषण कर्त्तव्य
मिति विधत्ते— ‘वेति । ‘यत्’ यदि ‘सा’ पत्नी पृष्ट मर्थ ‘न
प्रतिजानीत’ न प्रतिब्रूयात् , ‘तत्’ तदा, ‘असौ’ पठार्थं चतुर्थी,
अस्या पत्न्या. ‘ज्ञातिभ्य’ ‘अहितम् अनिष्टं स्यात् , तस्माद्
वस्तुतो विद्यमान इतास्त माचक्षीतेत्यर्थः । तैत्तिरीयकौष्या-
न्नायने— “यज्जारं सन्त न प्रब्रूयात् , प्रिय ज्ञातिः कथ्यात् ,
असौ मे जार इति निर्दिशेदिति † । तदुक्त कात्यायनेन — “प्रति
प्रस्थाता पत्नी भानियन्नाह केन चरमीति सस्तुतानाचष्टे”—इति ‡ ।
सस्तुता. परिजाता जारा इत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्या वाचक विधत्ते— “ता वाचयतीति । “प्रघासिनः”
-इत्यादिर्वाचनीयो मन्त्रः § । तस्याथ मर्थः— ‘प्रघासिन.’
प्रघासः प्रघसनीयं भोज्य इति , तद्वतो ‘मरुत’ ‘शुक्रज्योतिश्च
चित्रज्योतिश्च”—इत्यादिना प्रतिपादितनामधेयान् एकोनपञ्चा-
शत्सङ्ख्याकान् देवान् ‘हवामहे’ आह्वयाम । यतो ‘रिशादम.’
रिशा. त्विसकाः शत्रवः , तेषा निरसितारः । ‘करभेण’ करभ

* पत्नी एतावन्तो मे जारा इति नामग्याहं कथयति , वस्तुना
वस्तुना चारेण सह चरामीति वा ; नो चेत्ताम्येनेति । यदि सज्जादि
वशान् न कथयति प्रति जारं दृष्टानि उद्गृह्णाति । का० श्रौ० ५ ५.
७-१० सू० इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

† तै० वा० १ ६ ५, २ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ५ ६ ७ ।

§ वा० सं० ३, ४४, २ ।

पात्ररूपेण हविषा 'भजोपस समानप्रीतयग भवन्ति , तान् मरुत इति ।

एतन्मन्त्र पुरोऽनुवाक्यानुवचनभाट्टश्येन स्तौति— “यथेति । ‘पुरोनुवाक्या’ हि यस्यमाणदेवतादानार्या , ‘एवम् एव’ ‘एषा’ प्रघामिन इत्यृक् । अत ‘एतया एव’ एतान्’ मरुत ‘एतेभ्य.’ ‘पात्रेभ्य’ करम्भपात्रेभ्य ‘ह्वयति’ होष्यमाण करम्भपात्रलक्षण हविर्भोक्तु माह्वयतीत्यर्थ ॥ २१ ॥

“करम्भपात्राणि कुर्वन्ति यावन्तो षट्छा स्युस्तावन्ति”—इति वाक्येन प्राग्विहितम् * , तदनु स्तौति— “तानि वा इति । ‘प्रतिपुरुष’ पुरुष पुरुष प्रत्येकैक करम्भपात्र भवति । यावन्त इत्याद्युक्तायम् । पुरुषसङ्ख्या पात्रनिर्माणस्य प्रयोजन माह— “तत् प्रतिपुरुष मिति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘या प्रजा जाता’ , ‘ता’ ‘प्रतिपुरुष प्रत्येकम् ‘एकैकेन’ पात्रेण ‘वरुषपागात्’ ‘प्रमुच्यति’ । एतदतिरिक्ततामनूद्य स्तौति— “एकेनेति । जनिष्यमाणाना प्रजाना वरुषपात्रविमोचनार्थं मेक भतिरिक्त कर्त्तव्य मित्यर्थ ॥ २२ ॥

पुरोडाशादिरूपता विहाय पात्ररूपेण निर्माणमुपपादयति— ‘पात्राणीति । ‘हि’ यस्मात् ‘पात्रेषु’ कास्यादिनिर्भितेषु अग्न- नम् अन्नम् ‘अश्र्यते’ भुज्यते , अतो मरुता पयस्यारूपस्यान्नस्य भोजनीयपात्ररूपेणैव निर्मातव्यानीत्यर्थ । यवमयत्वं मनूद्य स्तौति— “यवमयानीति । ‘जक्षुषी’ भक्षितवतीरित्यर्थ । अथ तेषां करम्भपात्राणां होम विधत्ते— “शूपेधेति † । जुहादि

* पुरस्तात् पृ० २७५ प० १ द्रष्टव्यम् ।

† “करम्भपात्राणि जुहोति शूपेभ्य मूर्धनि कृत्वा दक्षिणे ऽश्वौ प्रथङ्मुखां जायापती वा —इत्यादि का० श्रौ० सू० ५ ५ ११ ।

पात्र विहाय शूर्पेणैव तानि जुहुयात् । तेन हि 'शूर्पेण' तुपनिर्व
पनद्वारा ० 'अशनम्' अत्र 'क्रियते', अत न चात्र शूर्पो हेत्वर्थ
शङ्कनीय , "हेतुर्वास्वादर्थवत्तोषपतिभ्याम्, सुतिष्ठु शब्दपूर्व
त्वात्"—इत्यधिकरणे † सुतित्वेनान्वयस्य प्रतिपादितत्वात् । "पत्नी
जुहोतीति कर्तृविधि ः, मियुनदेवेत्यादि तत्राश्रमा । स्त्रिया
अपि कर्तृत्वेन होमिऽन्वयस्य मियुन सम्यच्यते । मयाच यजमान
पत्नीरूपात् मियुनादेवेत्यय मर्थ सिध्यति ॥ २३ ॥

स्रुवाधारहोमादे पूर्वभाषित्व करभपात्रहोमस्य विधत्ते—
"पुंति । यज्ञो षपट्कारप्रदानो यजतिचोदित चाग्नेय , आशु
तय स्वाहाकारप्रदाना जुहोतिचोदितः । एतत्पूर्वभाषित्व सुप
पादयति— "अहुताद् इति । अहुत होममस्त्वाररहितम् अदन्ति
भक्षयन्त्यहुताद् । भरुता वैश्वजातित्वेन अहुतादानधर्मवत्त्वात्
सर्वहोमात् पूव तेभ्यो हवि प्रदान युक्त मिति भाव । इतोऽपि
करभपात्राणा पूर्वहोम इत्याह— 'यत्नेति । 'परिदीर्घा'—इत्या
दिक व्याख्यातम् § । 'यत्न' यदा खलु 'प्रजापते प्रजा' 'वरुण
सृष्टीता' परिदीर्घत्वादि रोगप्रस्ता अभवन्, 'तत्' तदा 'आसा'
प्रजानां प्रधान 'मरुत' विनेधिरै' विलोपयन्ति । अ सञ्जे

* सुरापवनद्वारा—इति च ।

† मी. जै. छ. १ २ २६—३० अधि ३ ।

‡ करभपात्राणि पत्नी जुहोति जुहृस्थानापत्नेन शूर्पेण मक्षक
स्योपरि शूर्पं कृत्वा । यदा यज्ञोपधमानौ जुहुतो नैकाकिनी पत्नी
—इति तत्र वृथा या० से ।

§ २ ० ए० ८ घञितो द्रष्टव्यम्

॥ विभोक्तयन्ति इति च

पितयन् इत्यर्थः । 'तयो एव' 'यतन्' यत्रमानस्य 'प्रजानां'
 यदणपागृहीतानां 'पापानां' पागविमोचनात् प्रागेव मरुत
 'विमृशते' भविष्येयवन्ति । 'तस्माद्' यदणपागविमोचनार्थाद्
 यद्वात्, 'आहुतिभ्य' च पूर्व मीव करभपावात्पां होमिन मरुतां
 यमने ० युक्त मित्यर्थः ॥ २४ ॥

अग्निविशेष विधत्ते— "मा वा इति । 'मा' सत्तु पत्नी
 'दक्षिणे' दक्षिणस्यां वेद्या मवस्थिते पाह्वनीये 'अग्नी' 'सुहोति' ।
 "यद् याम इति ॥ ॥ पदगोऽग्न्य व्याचष्टे— "यद् यामि
 इत्यादिना ॥ । 'यत् एन क्रियते', 'तत्' यामि वा परस्मै वा
 भवति । "यत् सभाया मिति, द्वितीयपादस्य कातम्येनानुवाद ।
 तत्र प्रथमाह मनुष्य सभाग्द व्याचष्टे— "यस्यभाया मिति ।
 यन्मनुष्यमहै' एन क्रियते इति योऽर्थं, अय मीव यस्यभाया
 मिति मन्त्रभाग प्रतिपादयतीत्यर्थं । यदिन्द्रियपदस्य देवसङ्घ-
 परत्य भाव — "यदिन्द्रिय इति । 'इन्द्रिये' इन्द्रसम्यन्धिनि देव
 मगृही । तदुत्तरभाग मनुष्य व्याचष्टे - "यदेन इति । यामादि
 स्थानेषु यत् पापवय 'सङ्गम' कृतवन्त, 'तत्' पापम् 'इदम्'
 इदानो करभपावत्रलक्षणेन इविषा 'अवयजामहे' मरुपयाम ।
 'स्याद्वा'-इति निपातो दानार्थं, स्याद्वा मिद मस्त्विति मन्त्रभाग
 स्यार्थं । 'तस्मात् सर्वस्मादित्यादि । कृतस्थेनसोऽवयजनं नाम
 'तस्मात् सर्वस्मात्' 'प्रमोचन' विश्लेष । यामारस्यादिध्यानभेदेन
 बहुविधस्येनम सङ्घहाय सर्वस्मादिति विशेषणम् ॥ २५ ॥

* यमा - इति च ।

† वा० म ३, ४५ १ ।

का० थौ० सू० ५ ५, ११

यजमानस्य मन्त्रजप विधत्ते— “अथेति । ‘अथ’ शब्दो होमान्तये, ‘ऐन्द्रीम् इन्द्रदेवताकाम्, ‘मरुत्वती’ मरुत्वच्छब्द युक्ताम्, ‘मो धू ण इन्द्र’—इत्यादिका मृच * यजमानो जपेदित्यर्थ । उक्तं हि सूत्रकृता— “मो धू ण इति यजमानो जपति’—इति † । मरुत्वदिन्द्रदेवताका मृच प्रशंसति— “यत्रेति । “मरुत पाप्मानं मित्रादि । यदा खलु वरुणपाशेन बद्धा प्रजा, तासां यद् बन्धनकारिण्य पाप ‘मरुत’ ‘विमेषिरे’ विलोपितवन्त, ‘तत’ तदानीं प्रजापति खलु ‘ईचाश्चक्रे’ पर्यालोचितवान्— ‘इमे’ खलु मरुत’ मदीया ‘प्रजा’ न विमथ्नीरन्’ न विवा धेरन्’ इति ॥ २६ ॥

“स एतां मिति । स’ प्रजापति पूर्वोक्तरूप पर्यालोच्य ‘एताम ऐन्द्री मरुत्वतीम्’ ऋचम् ‘अजपत् । अनेन्द्रस्य प्रसन्नमाह— ‘अत्र वा इति । ‘इन्द्र’ खलु अत्रियजाति तस्येन्द्रस्य ‘विशो मरुत’, अत्रियो हि प्रजानां ‘निपेक्षा’ निरोधक, तनेन्द्रेण ‘निपिक्ता’ निवारिता भवेयु । ‘इति’ अनेनाभिप्रायेषिन्द्रदेवताकाया ऋची जप इत्यर्थ ॥ २७ ॥

ता मृच पठति— “मो धू ण इति । अस्य चायं मघं । हे ‘इन्द्र’ । ‘अथ’ एषु पृत्तु’ । महामनामैतत् । अस्मदीया प्रजा ‘मा उ सु द्विमी’ । ‘हे शुषिन्’ बलवन्दिन्द्र । ‘देवे’ मरुद्वि सहित ‘ते तव ‘अवया’ । अथपूर्वाद् “अवया ज्ञेतवा’—इति ‡ निपात्यते । अथयजमानरूपकरन्धपात्रहोम अस्ति’ खलु । ‘मह यित्’ महतांसि मीढुष’ सेतु ‘यव्या । “सुपां सुतुक्’—

इति ७ भिम आहादेगः । यवमयेर्हविर्भिः 'हविषतः' 'यप्य'
इन्द्रस्य 'मरुतः' देवाः अनुचरा 'गीः' स्तुतिरुपा वाक् 'वन्दते'
स्तीति । "वदि अभिवादनस्तुत्योः"—इति १ धातुः । 'इति
इत्यस्य पूर्वत्रान्वयः ॥ २८ ॥

पत्न्या वाचनं विधत्ते—“अथैना मिति । तं वाचनीयं
मन्त्रं पदयोऽनूद्य व्याचष्टे—“अक्रन् कर्मन्ति ः कर्म कुर्वन्तीति
'कर्मकृतः' यजमानाः ; ते हि इदानीं करश्रपात्रहोमरूपं 'कर्म'
'अक्रन्' अकार्पुः । अतोऽक्रन् कर्मन्ति मन्त्रभागवाचनं युक्तम् ।
द्वितीयप्रादस्यार्थः प्रमिह इत्याह—“सह हीति । 'मयोभुवः'
मयसः सुखस्य भावयित्रा मन्त्ररूपया वाचा सह एतत् कर्म
'अक्रन्' अकार्पुः । "द्विवेभ्य इत्यादि । हे यजमानस्यामात्या
ऋत्विजस्य यूयं वरुणप्रघासाख्यकरश्रपात्रहोमरूपं च कर्म देवार्थं
'कृत्वा' । 'अस्तं' गृह्णामेतत् ; यजमानस्य गृह्णान् 'सचा भुवः'
पद्मरा सह भवन्तः , सह वर्त्तमानाः 'एत' आगच्छतेति मन्त्रभाग-
स्यार्थः । म चा भुव इत्येतद् व्याचष्टे—“अन्यत इति । अन्य-
त्वाद् देशाद् पद्मरासनलक्षणात् 'कृत्वा' आहवनीयसमीपं प्रापि-
तया पद्मरा सह खल्विदानीं वर्त्तन्ते, तस्मात् सचाभुव इत्येतद् यथा-
र्थम् । अस्तं प्रेतेशत्याभिप्राय भाह—'जघनाहो वा इति ।
ता मेतत् प्राची मिति । यज्ञस्यापरभागेऽवस्थितां 'ताम्' 'एतत्'
एतर्हि 'प्राचीं' प्राग् गच्छन्तीम् , पूर्वभागसम्बन्धिनी 'यज्ञं' 'प्राची-
पदत्' प्रापीपत् प्रतिप्रस्थाता । सदर्ष्टाडि चडि रूपम् । "गृह्णा
वा अस्त मिति । अस्तं चिप्यते सर्वं वस्तुजात मस्मिन्निति 'अस्तं

मृहा' । "क्तोऽधिकरणे च"—इति * क्त प्रत्यय । 'एतत्' एतेन
 "अस्तु प्रेत"—इति मन्त्रभागवचनेन मृहरूपाया मिव 'प्रतिष्ठाया'
 पुन 'एना' स्थापितवान् भवति † ॥ २६ ॥

अक्तन् कश्चेति मन्त्रवाचनानन्तर कर्त्तव्य सुपदिशति—
 "प्रतिपराणीयोदेतीति । यति प्रतिनिवर्त्य स्वस्थान प्रापयितु
 'प्रतिप्रस्थाता' 'उदैति' उद्गच्छेत् ‡ । "अग्नि मग्नीत्"—इति
 प्रैपसम्भार्जनयोर्मध्ये कर्त्तव्य सुक्ता, तत्सम्भार्जनप्रभृति प्रकृतिय
 देशानुष्ठेय मिति दर्शयति— 'सम्भृजग्नीत्यादिना । एकस्मिन्
 प्याग्नीध्रे पूजार्थं बहुवचनम् । एष माहवनीये 'अग्नी' 'सम्भृष्टे',
 'उभावेव' । एषकारोऽप्यपि । उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ
 'उत्तरौ आधारौ आधारयत' दीर्घधारया जुहुत । हविर्वेद्य
 ग्नीना मद् प्रतिप्रस्थातु अपि उच्चिन्नेऽग्नी आधारादिक सर्व प्रयोग
 जात अध्वर्युवदनुष्ठेयम् । अत एव तैत्तिरीयकम्— "यदेवाध्वर्यु
 करोति, तत् प्रतिप्रस्थाता करोतीति § ।

"अध्वर्युरेवाश्रावयेदित्यादि । प्रवरप्रयाजान्यभागादिसम्प्रैपस्य
 प्रेष्यस्य हातुरेकत्वात् कालभेदाच्च अध्वर्युश्चैव क्त प्रैप उभयत्रापि
 तन्मन्त्रोपकरोतीत्येवकाराभिप्राय । प्रवरादीना चोदकपामाना
 मनुवाद । तेषा स्वरूप प्रथमकाण्डे व्याख्यात मिति । नेह
 पठ्यते । प्रतिप्रस्थातुरपि कर्त्तव्य प्रतिपादयति— "उत्तरस्यै वेदे

* पा० सू० ३ ॥ ७६

† का० श्रौ० सू० ५ ५ १३ क ‡ का० श्रौ० सू० ५ ५ १४ ।

§ इमिह मेवाध्वर्युद्विचयेन प्रपद्यते इमिहम् प्रतिप्रस्थातीत्तरण'
 —इति विशेषविधिश्च तै० म० ६ ५ ३ ६ द्रष्टव्यम् ।

॥ ४१० ब्रा० (१ भा० ३२७-३४४ प०) द्रष्टव्यम्

रित्यादि । होता सोदत्वस्मिन्निति होलपदन्तम् । उतरस्या घेयाः
 सम्बन्धिनि 'होलपदने' स्थाने ; न दक्षिणस्या इत्यर्थः । 'प्रसीति'
 अर्ध्व्युप्रतिप्रस्थातारौ ; प्रयाजान् कर्तुं युगादाने प्रेरयति । "पु
 प्रसवेऽर्ध्वयोः"—इति ० धातुः । 'प्रसूतौ' प्रेरितौ, अनुज्ञाता-
 यित्यर्थः । "सुच आदायेति । अर्ध्व्युप्रतिप्रस्थात्रोरुभयोरपि
 प्रत्येकं जूह्वपभृतौ स्तः †, तदभिप्रायेण सुच इति बहुवचनम् ।
 "समिधो यज"—इति प्रथमप्रयाजसम्प्रैयः । द्वितीयादिषु "यज"
 -इत्येव सम्प्रैयः ‡ । वीष्णा द्वितीयादिषु सर्वत्र सम्प्रथार्या ।
 "चतुर्थे-चतुर्थे"—इति वीष्णा द्वित्वापेक्षया । उभावपि 'चतुर्थे
 चतुर्थे प्रयाजे' अपि हुत माज्यं जुह्वं 'समानयमानौ' प्रतिनयन्तौ
 'नवभिः' नवसङ्घातैः 'प्रयाजेः चरतः § ॥ ३० ॥

आज्यभागयोरपि प्रतिप्रस्थात्रसाहित्यं विधातु माह— "अथा-
 ध्वर्युरिति ॥ "उभावेवेति । उभावपि अर्ध्व्युप्रतिप्रस्थातारौ ध्रौयस्य
 'आज्यस्य' नकाशाम् 'चरवदाय' जुह्वां चतुर्गृहीत्वैतार्यं । "वपट्-
 क्कते जुहुत इति । एकस्मिन्नेव वपट्कारे उभावपि स्वस्वाह-
 वनीये जुहुत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

"अथाध्वर्युरेवाह सोमायेत्यादि । एतेन द्वितीयाज्यभाग-
 स्थानुष्ठानप्रकारः प्रतिपादितः । सामिधेनिप्रैषादौ 'आथाय्य'
 आथावण्णं अर्ध्वर्युरेवेति ॥ ३२ ॥

* अदा- प० ३१ प्रा० ।

† का० श्री० सू० ५. ५. १५ ।

‡ "यजयजेत्युत्तरौ"—इति का० श्री० सू० ३. ५. ७ । "उत्तरौ-
 दापयुयाजी यजयजेत्येव द्रिष्यति, प्रथम एव देवान् यजेति"—इति तत्र
 या० दं० । व्याप० श्री० सू० ३. ५. २. च दृश्यम् ।

§ 'नवप्रयाजं नवानुयाजम्'—इति का० श्री० सू० ५. २. ७ ।

तत्र तत्र यत् प्रसङ्गत उक्तम्, तदिदानीं विधत्ते— “तद्य-
दिति । ‘यत्’ किमपि आयावणादिकं ‘वाचा कर्त्तव्यं’ वागि-
न्द्रियसाध्य मिति, ‘तत्’ ‘अध्वर्युरेव’ कुर्यात् । ‘प्रतिप्रस्थातां’
तूष्णीं क्रियमाण मनुतिष्ठेत्, आयावणादिक वाचा न प्रयुञ्जीत ।
इमा मेव श्रुति मभिप्रेत्य सूत्रित मापस्तम्बेन— “यत् किञ्च वाचा-
कर्माण अध्वर्युरेव तत् कुर्यात्”—इति ७ । अस्य नियमस्य प्रयोजन
माह— “तद्यदिति । ‘यत्र’ उत्तरस्थां वेद्यां ‘वपद् क्रियते’
‘होत्रा वपद्कारः प्रयुञ्जते, ‘इहेव’ अस्मिन्नेव स्थाने ‘अध्वर्युरेव
आयावयति’ † ॥ ३३ ॥

“कृतानुकार एवेति । ‘प्रतिप्रस्थाता’ ‘कृतानुकरां’ कृतानु-
कुर्वाणाम् ‘अनुवर्त्मानम्’ अनुगमनगीत्सा ‘करोति’ । विपक्षे बाध
माह— “प्रत्युद्यामिनो मिति । ‘यद्’ यदि हि अध्वर्युवत् प्रति-
प्रस्थातापि पृथगायावण कुर्यात्, तदा ‘वत्राय’ वैश्वजातिं
‘प्रत्युद्यामिनीं’ प्रत्युद्यमनगीना ‘कुर्यात्’ । “तस्मादिति, उक्ता-
र्यानुगमनम् ‡ ॥ ३४ ॥

“पाथावेवेति । एव सुभौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ आन्वभागाभ्या
प्रचर्य, ‘प्रतिप्रस्थाता’ इत्ये एव जुहूपभृतौ धारयन् ‘उपास्ते’
उपविशति, आ पयस्याप्रचरणकालात् । ‘अध्वर्युः’ तु ‘एतैः’

* व्याप० श्रौ० सू० ८, ५ १७। ‘वागिति वागिन्द्रिय सुष्यते, तज्जन्यो
व्यापारो वाचाकर्म, तज्जाभ्यं कर्म वाचाकर्मोक्तम्”—इति तद्दृष्टिः।

† “प्रथोतापलोसन्नहनाग्निमन्थनायुतप्रव्यायुतप्रेक्ष्यवमानवाचन-
होष्टवदनवरणप्राश्चिवाङ्गुलिपर्वाङ्गनावान्तरेडाभामापरायवभृथात् प्रतिप्र-
स्थाता”—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ ३३।

‡ “कृतानुकारोऽन्वव दक्षिणस्थाम्”—इति का० श्रौ० सू० ५ ४ ३४।

आग्नेयादिभिः स्वयेया मासादितैः 'हविर्भिः' 'प्रचरति' । तानि हवींषि परिगणयति— "आग्नेयेनेत्यादिना ॥ ३५ ॥

“अथैताभ्या मित्वादि । एव मैन्द्राम्पर्यन्तैः यद्भिर्हविर्भिरिष्टा 'अथैताभ्यां' वारुणीमारुतीभ्यां 'पयस्याभ्यां' 'प्रचरिष्यन्तौ' यज्ञं तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ मेपमेथौ 'विपरिहरतः' । तदेव विपरिहरणं दर्शयति— "स य इति । "सः उत्तरस्या मिव पयस्यायां मेपीम्"—इत्यादिना ० विधानात् 'वारुण्यां मेपी' स्यात्, 'मारुत्यां मेपः' । तत्र यो मारुत्यां मेपो भवति, तं तत आहृत्य वारुण्यां स्थापयेत्; या च मेपी वारुण्याम्, तां तत आहृत्य मारुत्यां स्थापयेत् † । तदेतद् विपरिहरणं मनूय स्वीति— "तद्यदेव मिति । मेपो हि पुंरूपत्वाद् वीर्यरूपः ; वरुणश्च चतुर्यजातिः ; तस्मिन् चतुर्यमेपस्य निधानात् 'वीर्यं मेव एतत् धत्तः' । 'अवीर्यां' वीर्यं सामर्थ्यम्, तद्गहिता खलु 'स्त्री' ; मरुतश्च वैश्यजातिः ; मारुते हविषि स्त्रीपथीमेषां निधानात् तां वैश्यजातिम् अवीर्यां वीर्यरहिता मेव कुरुतः ॥ ३६ ॥

विपरिहरणानन्तरं वारुण्या पयस्यायाः प्रचरणं विधत्ते— "अथाध्वर्युरिति । "वरुणायानुमूहीति । होतारं प्रत्यनुवाक्याद्यै सम्येप सुक्ता, सुक्ता सुपस्तीर्य, 'अस्वै वारुण्यै' पष्ठार्ये चतुर्थी । वारुण्या पयस्यायाः 'द्विरवद्यति' । 'सः' अवयवध्वर्युः 'अन्यतरेण' पूर्वेण उत्तरेण वा 'अवदानेन' 'सह' कृत्वा 'मेपे' स्रुचि 'अवदधाति', पुनरभिषार्य अन्नप्रदेये हविःप्रत्यञ्जनं कुर्यात् । स ततोऽतिक्रमणादीनि प्रकृतिवत् कुर्यादित्यर्थः ‡ ॥ ३७ ॥

• पुरस्तात् २०५८-२३५० इत्यम् । † का० यौ० छ० ५. ५. १० ।

‡ का० यौ० छ० ५. ५. १८ ।

प्रतिप्रस्थातुर्मांस्त्वा पयस्यायाः प्रचरणे विधेय माह— “भव्ये पाणाविति । स्वकीये ‘सुचौ’ शुद्धपशुतौ अर्ध्वर्युः आग्नीये ‘सव्ये पाणौ’ कृत्वा, ‘दक्षिणेन प्रतिप्रस्थातुः’ ‘वासोऽन्वारभ्य’, “मरुद्गोऽनुब्रूहि”—इति होतारं प्रतिप्रेष्य, उपस्तरणादिकं प्रतिप्रस्थाता कुर्यात् ।

स प्रतिप्रस्थाता पूर्वोक्तरेण वावदानेन सह छट्त्वं मेघं सुचि अपदध्यात् । ततो मेघीं वारण्या प्रत्यञ्जनेनेति । ततः प्रतिप्रस्थाता वेदीं मनिक्रामति । अनन्तर अर्ध्वर्युंश्च तदीयं वासोऽन्वारभ्य मरुतो यजेति ब्रूयात् । होतुर्यान्वान्ते वपट्कृते सति केवलं प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे आहवनीये हविर्जुहोति, त मनु किञ्चिद् वाचाभ्याहरत् । एतत् सर्वं सङ्गृह्य कात्यायनेन सूत्रितम्— “पयस्याप्रचरणकाले मेघो व्यतिहरतोऽन्यतरेणावदानेन सह मेघं सव्येन सुचौ गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुर्वासो दक्षिणेन मरुद्गोऽनुवाचयति वारणीवदवदानम्”—इति ७ ॥ ३८ ॥

कायेन हविषा प्रचरणं विधत्ते— “अथेति । प्रधानयागानन्तर मनुष्ठेयं खिष्टकृदादिप्रयोगजातं सर्वं मनुक्रामति— “अर्ध्वर्युंश्चाहवनीये खिष्टकृत इत्यादिना † । “अनुब्रूहि”—इति खिष्टकृदाद्यगस्य पुरोऽनुवाक्याप्रेषः । अनुष्ठितं प्रधानयागं न्यूनातिरेकदोषपरिहारेण खिष्टं शोभनं यच्च करोतीति खिष्टकृत् ।

“सर्वेषां मेघेति । आग्नेयादि-कायान्तानाम् ‡ । “सकृदिति । प्रधानयागस्य । हिरवदानप्रसक्तिं वारयति— “एतस्या एवेति । ‘एतस्याः’ मारुत्याः पयस्यायाः ‘एव’ हविषः सकाशात् खिष्टकृदर्थं

* का० श्रौ० सू० ५. ५. १०—२० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. २१ । ‡ ३५ ३६ फलिकामु द्रव्यम् ।

‘सहत्’ एव अवद्येत्, नान्यथादित्येवकारार्थः । चतुरवदानसम्पत्तये अभिधारणस्य द्वित्वं विधत्ते— “अयोपरिष्ठादिति । ‘द्विः’ क्रियाभ्याहृत्तिगणनेऽर्थं, “द्विद्विचतुर्भ्यः सुच्”—इति ८ दि-शब्दात् सुच् ॥ ३८ ॥

“अथाध्वर्युरेव प्रागित्त मिति । प्रतिप्रस्थातुः प्रागित्वावदानं भास्वीत्येवकारार्थः । तस्य पयस्यारूपहविषः साक्षाद्यविकृतित्वात् प्रकृतौ साक्षाद्यात् प्रागित्वावदानस्यादर्शनादित्यभिप्रायः । “इडां समवदायेति । सर्वेभ्यो हविर्भ्यः सन्भूय एकस्मिन्विडापात्रे अवद्यादित्यर्थः । “अति प्रजिहीत इति । उत्तरां वेदि मत्तिक्रमस्य तदिडापात्रं प्रगमयेदित्यर्थः † । “ओ हाठ् गतौ”—इत्यस्मात् ‡ अन्तर्णीतस्यर्थास्त्रिंशति रूपम्, “भृवा मित्”—इति § अभ्यासस्येत्त्वम् । “मारुत्वै पयस्याया इति, यष्टयै चतुर्थी । “द्विरःष्यस्याभिधारयतीति । अध्वर्युरेव, न प्रतिप्रस्थाता ॥ ४० ॥

“अथाध्वर्युरेवाह नष्टान् प्रस्थास्यामीति । इडोपदानादिकं प्रकृतिवदेव कृत्वा, अनुयाजायै मध्यनुज्ञापक मितं प्रैषं अध्वर्युरेव श्रूयात् । “यत् किञ्च वाचा कर्तव्य मध्वर्युरेव तत् करोति”—इति प्राक् प्रतिपादितस्यायं प्रपञ्चः ।, प्रैषार्थः प्रकृतिवर्णितः । “स सुचोरेवेत्यादि । ‘सः’ अध्वर्युः ‘सुचोः’ शुद्धपशुतोः ‘एय’ ‘पृषदाज्यं’ दधिमित्य माज्यं ‘ध्यानयते’ विविध मासिञ्चति । पृषदाज्यधानीमतं पृषदाज्यं जुडा मर्द मासिञ्च, शिष्ट माज्य सुपश्रुति

* पा० सू० ५. ४. १८ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ५. २२ ।

‡ जु० य० ७ धा० ।

§ पा० सू० ७. ४. ७६ ।

॥ पुरस्तान् २८१ प० ८ पं० नष्टयम् ।

आनयेदित्यर्थः । प्रतिप्रस्थातुः पक्षद्वय माह— “यद्य यदीति ७ ।
 आज्यग्रहणकाले यदि प्रतिप्रस्थाता पृषदान्यं गृह्णीयात्, तत्
 पृषदाज्यम्, इदानीं स प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युवत् जुहुषभृतो द्विधा
 व्यासिञ्चेत् । “उतो इति, यचान्तरद्योतने । यदि तु तत्र ग्रहण-
 समये पृषदान्यं न गृहीतं भवति, तदा स प्रतिप्रस्थाता उपभृति
 स्थितं यदेवाज्यं विद्यते, तस्योपभृतस्याग्न्यस्य षडं प्रथमं जुहुवा
 सामिच्च, शिष्ट माज्यं चतुर्थे प्रयाजे व्यासिञ्चेदित्यर्थः ।

आसेचनानन्तरं कर्तव्य मतिक्रमणादिक सुपदियति— “ता
 उभावेवेत्यादिना । ‘देवान् यज’—इति प्रथमोऽनुयाजप्रैषः । ‘यज यज’
 —इत्यादि सर्वत्र । “नित्ययीस्योः”—इति १* यजेत्यस्य द्विर्वचनम् ।
 जीह्वेन पृषदाज्येन त्रिरिद्धा, ‘चतुर्थे-चतुर्थे’ अनुयाजे षोपभृतम् ।
 ‘समानयमानो’ उभावपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘नवभिः अनुयाजेः’
 ‘चरतः’ प्रचरत इत्यर्थः । उभयापेक्षया ‘चतुर्थे-चतुर्थे’ इति षोष्ठा ।
 प्रयाजानुयाजानां तद्व्याकृतं सम्भूय प्रशंसति— “तद्यदिति ।
 “प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्ग” —इति २* निपातनात् कुत्वाभावः ।
 नव प्रयाजा अनुयाजाश्च यस्मिन् इत्युभयत्र बहुव्रीहिः, शिष्ट
 सुक्तार्थम् ॥ ४१ ॥

अनुयाजानन्तरभावि सुभ्यूहनादिक मपि चीदकप्राप्त मुभा-
 भ्यां कर्तव्य मित्यनुकामति— “ता उभावेवेत्यादिना ३ । “परिधि
 मभिपद्येति । मध्यमं परिधि मन्वारभ्येत्यर्थः । उक्तं हि कात्या-

* “प्रतिप्रस्थाता च, न वा (गृह्णाति)” —इति का० श्रौ० ५. ४ ३१, ३२ ।

† पा० सू० ८ २ ६ ।

‡ पा० सू० ७. ३ ६२ ।

यनेन—“प्रथमं परिधि गृहीत्वात्राव्याहेपिता देव्या”—इति ७ ।
 “इपिता देव्या”—इति सूक्तवाकप्रैष प्रकृतावेव व्याख्यात † ।
 “समुद्भुस्यत इति । “लुष्ट्रं क्सेदने” ‡ । समुच्छिनत्त , समुद्गृहीत
 इति यावत् । “उभावनुप्रहरत इति । सूक्तवाक्तेनूच्यमाने ‘उभौ’
 अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ‘अनुप्रहरत’ स्व स्व प्रस्तर मग्नी प्रक्षिपत
 इत्यर्थः । “यदा होतेति । ‘यदा’ श्वशु होता सूक्तवाक परिसमापयति
 (४२), ‘यय’ अनन्तरम् ‘आग्नीत्’ आग्नीध्र ‘अनु प्रहर’—‘इति’
 अध्वर्यु प्रति ‘आह’ । “उभावेवेति । यद्यप्यनुप्रहरेत्येकवचने
 आध्वर्युरेव प्रेर्यते , तथापि कृतानुकरत्वात् ‡ प्रतिप्रस्थातुरपि
 त्वयानुप्रहरणं विद्यत इत्यर्थः । “आत्माना उपसृशेति इति ।
 “चक्षुष्या”—इति ॥ मन्त्रेण । तथा च सूत्रितम्—“चक्षुष्या इत्या
 त्मान आत्मभते”—इति पृ ॥ ४२ , ४३ ॥

सवदस्त्रागानग्नीदित्यादीना मुक्तिप्रत्युक्तिरूपं यदस्ति , तद
 ध्याग्नीध्रस्य अध्वर्युषोऽग्नेवेत्यभिप्रेत्याह—“अथाहिति । ‘अय’
 अनन्तरं “सवदस्त्र”—‘इत्याह’ आग्नीध्र । तत्र सवदनं मुक्ति
 प्रत्युक्तिरूपं मनुकामिति—“अगानिति । ते च मन्त्रा प्रकृतौ
 व्याख्याता ०० । तेषु च विभागं सूक्तता दर्शितः,—‘एतेषा

० का. यौ. सू. २ ६ १ ।

† १ ८ ३ १०—१ भा. ५६० ५०१ ए० ।

‡ मु. ल. १५१ धा० ।

§ इत पूर्व मेवात्मम् , टीकिमथ तत् दृष्टयम् (३-५ ए०) ।

॥ वा. म० २ १६ १० ।

१ का. यौ. सू. ३ ६ १५ ।

०० १ ८ ३ ० — १ भा. ५६३ ५०६ ए० ।

संवदस्वागाञ्छ्रीषद्विल्यन्नीच्छेप मितरो व्यत्यासं ब्रूतः”—इति * ।
 “स्वगा देव्या”—इति शंयुवाकप्रैप मध्वर्युरेव ब्रूयात् । परिधि-
 महरणादिकं नूमाभ्या मेवानुष्ठेयम् । “उभौ सुव इत्यादि । ‘सम्प्र-
 गृह्य’ सम्यग् गृहीत्वा विमोचनार्थे ‘स्फोर सादयतः’ ॥ ४४ ॥

“अथाध्वर्युरेवेति । “प्रतिपरेत्वेति । आहवनीयदेशात् प्रति-
 निवृत्त्य, गाईपत्यसमीपं गत्वैत्यर्थः । “उपास्त इति । पत्नी-
 संयाजसमये तूष्णीं सुपविशेत् प्रतिप्रस्थाता । न तु तस्य तदानीं
 कृतानुकरत्व मपेक्षित मित्यर्थः । “पत्नीः संयाज्योद्वैत्यध्वर्युरिति ।
 पत्नीसंयाजानन्तर माहवनीयदेशं गत्वैत्यर्थः ॥ ४५ ॥

“वीणि समिष्टयजुषीति । तानि च पूर्वस्मिन् वैश्वदेव-
 ब्राह्मणे व्याख्यातानि † । “तूष्णीं भवेति । प्रतिप्रस्थातुः समिष्ट-
 यशुर्हीमसमये आजीयं सुषं तूष्णीं निव दक्षिणाग्नीं प्रगृह्णीयात् ।
 सुगात भाज्यं धारयेत्, तस्यस्त्रः स्वाहाकारी वा न विद्यते
 इत्यर्थः ‡ । “तद् ये वैश्वदेवेनेत्यादि । वैश्वदेवयाजमाने समामे
 ‘यजमानयोः’ यजमानपत्नीयोर् ‘वाससी’, ते परिहिते भवतः ।

वरुणप्रघासाद्भवेनावभ्यगमनं विधत्ते—“अथास्या इत्यादि ।
 या वरुणदेवताका पयस्या तस्याः । ‘चामकर्षमियम्’ चामीऽति-
 याक्तेन दग्ध. पात्रे संसक्तः, “क्षय विनेखने” क्षयते इति कर्षः ।
 चामयासी कर्षयेति चामकर्षः, तेन मिथं हविः ‘आदाय’,
 ‘अवभृथम्’ उदकं प्रति ‘यन्ति’ ऋत्विग्यजमानाः, उदकसमीपं
 गच्छेयुरित्यर्थः । गमनस्य प्रयोजन माह— “वरुणं वेति ।

* का० श्रौ० सू० ३. ६. १६ ।

† सुरसूक्त २७११० ४४० दृष्टवानि ।

‡ जा० श्रौ० सू० ५. ५. २८ ।

‘एतत्’ सामकर्षमित्य हवि ‘वरुण्यम्’ वरुणसम्बन्धि, पापदेवतया सम्बद्धमित्यर्थः, “यो विदग्ध स नैर्ऋतः”—इतिश्रुते ० । यदा पयस्याया वरुणदेवताकत्वात् तद्यागशिष्टं सर्वं मपि वरुण्यम् । अतः ‘निर्वरुणतायै’ वरुणसम्बन्धराहित्याय अवभृथगमनं युक्तमित्यर्थः ।

सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति— “तत्र न सामिति । अवभृथगमनममये हि “अग्निष्टपति”-इति सामं प्रस्तोत्रा नीधम् ३, ‘तत्र’ तस्मिन् वरुणप्रधासाक्षावभृथगमने तत्र गातव्यम् । तदुपपादयति— “न हीति । सौमयागे हि स्तोत्रादिरूपेण साम्ना प्रयोगात्, तदज्ञावभृथगमनेऽपि सामगानं मयुक्तम् । ‘न’ खलु ‘अत्र वरुणप्रधाये ‘साम्ना’ ‘किम्’ अपि प्रयोजनं ‘क्रियते’, अतोऽप्रयुज्यमानस्य साम्नाऽवभृथेऽप्यप्रयोग एव युक्त इत्यर्थः । अतः ‘तूष्णीम्’ अमन्त्रकम् ‘एव’ अवभृथसमीपम् ‘अभ्यवेत्य’ “अवभृथं निवृत्त्युत्”-इति मन्त्रेण १ सामकर्षमित्य हवि ‘उपसारयति’ अस्तु प्रक्षिपति । सूत्रितश्चेह— “वारुणोनिष्कारेणावभृथं तूष्णीं मेत्साभ्यवेत्य मन्त्रयत्यवभृथेति”—इति ॥ ३४६ ॥

* तै० म० २ ६ ३ ४ ।

† न जायति अग्निष्टपति प्रतिदृक्कृद्वाजोऽहाव इति—इत्याद्यास्यति चिद्धोपरिष्ठात (४का० ४अ० ५त्रा० ८क०) ।

‡ यद्विश्वं ब्रह्मणस्स तृतीयप्रपाठके प्रथमसर्वे एतद्विश्वं स्पुष्टम् । तस्मात्सर्वरूपानु योनिमाने १२ १ ४० दृष्टव्यम् । आर्षेणनामत्राक्रमे त्वेत्तदप्यवभृथगमनेवाग्यातम् । एतद्व्यमूलकं मेवायिद्योमनाम मूर्खे ६ २ ४ अतम् ।

§ मन्त्र एव वा० म० ३ ४८ । ॥ का० श्रौ० सू० ५ ५ २६, ६० ।

“अवभृथेति । मन्त्रस्थाय मर्थः—, सोमलिप्तानि पात्राणि
 प्रधाचीनान्यस्मिन् क्रियन्त इत्यवभृथः । अवपूर्वात् भृवः औणादिकः
 यक् प्रत्ययः । हे ‘अवभृथ ।’ ‘नितरां पुण्यहेतुर्भव ।
 ‘पुण्य कर्मणि शुभे ८’—इत्यस्मात्प्रोति व्यत्ययेन दिवंचन मभ्यामस्य
 गुणागमयकारादेशस्य । यद्वा, “चुप मन्दायां गतौ ५”-इत्यस्मा-
 त्प्रोति वर्णव्यत्यये रूपं ज्ञेयम् । नीचीनं गच्छेत्यर्थः । यतश्च
 निचेहः’ नितरां चरणशोभः ‘असि’, अतो ‘नितरां पुण्य’ नीचीनं
 ाच्छ । ‘देवैः’ इन्द्रिये’, तदधिष्ठातृदेवैः ‘देवकृतम् एव.’ देव-
 वेपयं यदेन. कृत मस्ति, अहं तत् ‘अवायासिपम्’ अवाचीनं प्राप-
 गमि, अस्तु प्रक्षिपामीत्यर्थः । “या प्रापथे ५”-इत्यस्माद्भुक्ति
 ‘यमरसनमाताम्’-इति सगिटी १ । तथा “मर्त्तैः” मनुष्यैः
 कृत्विग्भिः ‘मार्त्तकृत’ मनुष्यविषये यत् कृत मिनः, तदपि
 अवायासिपम्’ । हे ‘देव’ स्वामिन् । अवभृथ । ‘पुरुरावण’ पुरु-
 रावणशीमान् बहुविधाक्रोशकारणान् । रौतेरीणादिको ऽभि-
 लायः । । यद्वा, “रा दाने १”-इत्यस्मात् “आतो मनिन्कनिद्-
 निपथ”-इति ०० कनिप् । पुरु बहुन संमारदुःखं राति ददा-
 तीति पुरुरावा, तस्मात् इन्द्रियहिंसकात् वरुणपागप्रहणनश्च-
 शात् पायात् अस्मान् पाहीति । एव मनेन मन्त्रेण सामकर्षमिथं
 इन्द्रियेपं जायापती जुहुतः । तदुक्तं सूत्रकारेण— “जायापती
 त्रातोऽमज्जस्तावन्योन्यस्य पृथे धावतः”-इति ५५ । पूर्वयोर्वासो-

• तु० प० ५३ धा० ।

॥ अना० प० ३८ धा० ।

॥ उ० ३ पा० २४० मू० ।

॥ पा० मू० ३ ४ ०४

† व्या० प० ४०३ धा० ।

‡ पा० मू० ७ २ ०३ ।

॥ अना० प० ४० धा० ।

॥ का० श्री० मू० ५. ५. ३१, ३२

दानं विधत्ते— “काम मिति ३ । स्नानानन्तर मन्ये वासमी परि-
 धाय ४ । पूर्वपरिधानं निषिद्धम् ; “न दीक्षितवसनं परिदधीत”
 -इति श्रुतेः ३ । एतद्दानं प्रशंसति— “स यथेति । ‘यथा’
 खलु ‘अहिस्त्वचो निर्मुच्येत’, ‘एवम्’ पूर्वपरिहितवाससं सर्वस्मात्
 पापादेव यजमानो निर्मुच्यते ॥ ४७ ॥

यवभृशानन्तरं क्लेशशमयुवपनं विधत्ते— “अथेति । क्लेश
 शमयुषि च ‘क्लेशशमयू’, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । ‘उष्मा’ वापयित्वे-
 त्यर्थः । समारोहणपुरस्सरं गृहे प्रत्यागमनं विधत्ते— “समारो-
 ह्येति ५ । ‘अग्नी’ गार्हपत्याहवनीयी । “एतेन यजत इति ।
 वरुणप्रघासाख्येन यागेनेत्यर्थः । “न हि तदिति । वरुणप्रघास-
 निमित्ताया मुत्तरवेद्यां ‘यत्’ अग्निहोत्रहवनम्, न तद् युज्यत
 इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् कारणात् वरुणप्रघासस्यानादुदव-
 मानं ॥ कर्त्तव्य मिति निगमयति— “तस्मादिति । समारोपणा-
 नन्तरं तस्मात् स्नानात् निष्कम्य ‘गृहान्’ ‘इत्वा’ गत्वा, ‘निर्मथ्य’,
 तत्र ‘पौर्णमासेन’ यागिन ‘यजेत’ । एतत्प्रतिष्ठाष्टितुना स्तोति—
 “उत्सवयज्ञ इत्यादिना । दर्गपूर्यमासवद्यातुर्मास्याना मनुष्ठान
 याहुष्याभायात् उत्सवयज्ञत्वम् । अतस्तेषा मप्रतिष्ठाष्टितु-
 त्वेन ६ तदनुष्ठाने यजमानस्यापि अप्रतिष्ठा सम्भाव्येत ; अतः

० “पूर्वे दद्यादधिलीभ्यो यस्मा इच्छेत्”—इतीह का० श्रौ० ५. ५. ३४ ।

† ‘परिधापयेत्’—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ५. ३३ अपि ।

§ का० श्रौ० सू० ५. ५. ३५. ३६ ।

॥ एतेनानन्तरं ‘विष्णुप्रथं’ इति च ।

॥ ‘अग्निहोत्रेण’—इति च ।

तस्य प्रतिष्ठायै स्वयं प्रतिष्ठितः योर्णमासयागः सम्यद्यत इत्य-
र्थः । “तस्माद्दुदवस्यतीति, वरुणप्रघासदेशात्त्रिक्रमणविधेर्निगम-
नम् * ॥ ४८ ॥ ३ [५. २.] ॥”

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

वरुणप्रघासैवे प्रजापतिः । प्रजा वरुणपाशात् प्रा-
मुञ्चन्ता अस्थानमीवा अकिल्बिषाः प्रजाः प्राजायन्ता-
घैतैः साकमेधैरेतैर्वै देवा वृत्र मघ्नन्तैर्वैव + व्यजयन्त
येयु मेपां विजितिस्तां तथोऽएवैष एतैः पाप्मानं द्विषन्तं
भ्राह्मव्यष्टं हन्ति तथोऽएव विजयते तस्माद्वाऽएष एतै-
श्चतुर्थे मासि यजते स वै द्वाहृ मनूचीनाहृ यजते ॥ १ ॥

सु पूर्वद्युः । अग्नयेऽनीकवतेऽष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्वपत्यग्निं ह वै देवा अनौकं कृत्वोपमेयुर्वृत्रं

* ‘धेनुर्देवता, व्यसो वा, वट, द्वादश वा’—इति का० श्रौ० सू० ३०—
४० । याप० श्रौ० सू० ८ अथा० ५—८ क० १२६ सूत्राणि चेह द्रव्यानि ।
† ‘मेधैव’— इत्यपि का० वेत्त०-४४ ।

हनिष्यन्तः स तेजोऽग्निर्नाव्यधत तथो ऽएवैष एतत्
 पाप्मानं द्विपन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्नग्नि मेवानौकं
 कृत्वोपप्रैति स तेजोऽग्निर्न व्यधते तस्मादग्नये-
 ऽनौकवते ॥ २ ॥

अथ मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः । मध्यन्दिने चरु
 निवपति मरुतो ह वै सान्तपना मध्यन्दिने वृत्रं
 सन्तेषुः स सन्तप्तोऽनन्नेव प्राणन् ० परिदीर्घः शिष्ये
 तथोऽएवैतस्य पाप्मानं द्विपन्तं भ्रातृव्यं मरुतः सान्त-
 पनाः सन्तपन्ति तस्मान्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः † ॥ ३ ॥

अथ मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः । शाखया वत्मान-
 पाकृत्य पवित्रवति सन्तो ह्य तं चरुं शपयति चरुं
 ह्येव स यत्र क्व च तद्यद्गुलानावपन्ति तन्मेधो देवा
 दधिरे प्रातर्वृत्रं हनिष्यन्तस्तथोऽएवैष एतत्पाप्मा-
 नं द्विपन्तं भ्रातृव्यं हनिष्यन्मेधो धत्ते तद्यत्चीरौ-
 दनो भवति मेधो वै पयो मेधस्तगडुलास्त सुभयं मेध-
 मात्मन्धत्ते तस्मात्चीरौदनो भवति ॥ ४ ॥

० 'शुषान्'—इति क ।

† 'मि'—इति म, य ।

तस्यावृत् ० । सैव स्तीर्णां वेदिर्भवति यां मरुद्भ्यः
सान्तपनेभ्यस्तस्यामेव स्तीर्णायां वेदौ परिधींश्च शुक्-
लांश्चोपनिदधति तथा सन्दोह्य चक्षुः श्रपयति श्रपयि-
त्वाभिघार्यद्वासयति ॥ ५ ॥

अथ हे पिशीले वा पात्रौ वा निषेण्णिजति ।
तयोरेनं द्वेषोडरन्ति तयोर्मध्ये सर्पिरासेचने कृत्वा
सर्पिरासिञ्चति । स्तुवं च स्तुचं च समार्ष्ट्यैता-
ऽओदनावादायोदैति स्तुवं च स्तुचं चादायोदैति स
इमा मेव स्तीर्णां वेदि मभिमृश्य परिधीन्परिधाय
यावतः शुक्लान् कामयते तावतोऽभ्यादधात्यथैता
ऽओदनावासादयति स्तुवं च स्तुचं चासादयत्युपवि-
शति होता होतृपदने स्तुवं च स्तुचं चाददान
आह ॥ ६ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभागत् स दक्षिण-
र्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्त्रावदायातिक्रा-
मत्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं यजेति व्यपट्कृतं जु-
होति ॥ ७ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्यभाग्
 स उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरासेचनाच्चतुराज्यस्यावदाया-
 तिक्रामत्यतिक्रम्याश्राव्याह सोमं यजेति व्वपट्कृते
 जुहोति ॥ ८ ॥

अथाह मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स
 दक्षिणस्यौदनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्य मुपसृणीते
 तस्य द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठाद्वाज्यस्याभिघारयत्यतिक्राम-
 त्यतिक्रम्याश्राव्याह मरुतो गृहमेधिनो यजेति व्वपट्-
 कृते जुहोति ॥ ९ ॥

अथाहाग्नेये खिष्टकृतेऽनुब्रूहोति । स उत्तरस्यौ-
 दनस्य सर्पिरासेचनात्तत आज्य मुपसृणीते तस्य
 द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठाद्वाज्यस्याभिघारयत्यतिक्रामत्यति-
 क्रम्याश्राव्याहाग्निं खिष्टकृतं यजेति व्वपट्कृते
 जुहोत्यधेडा मेवावद्यति न प्राशिव मुपसृष्य मार्जयन्त
 ऽएतन्वेक मयनम् ॥ १० ॥

अथेदं द्वितीयं ० । सैव स्तीर्णां वेदिर्भवति या
 मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यस्तस्या मेव स्तीर्णायां वेदी परि

धौश्च शकलांशोपनिदधति तथा सन्दोद्य चरुं प्रप-
यति नेदेव * प्रतिवेश माज्य मुधिश्रयति अपयित्वा-
भिघार्योद्वाख्यानक्ति स्थाल्या माज्य मुहासयति सुवं च
सुचं च सम्पाष्टायैतत् सोख † मेव चरु मादायोद्वैति
स्थाल्या माज्य मदायोद्वैति सुवं च सुचं चादायो-
द्वैति स इमा मेव सौर्णा व्वेदि मभिमृश्य परिधौन्परि-
धाय यावतः शकलान् कामयते ‡ तावतोभ्या § दधा-
त्यैतत् सोख ॥ मेव चरु मासादयति स्थाल्या माज्य
मासादयति सुवं च सुचं चासादयत्युपविशति होता
हीत्वपदने सुव च सुचं चाददान आह ॥ ११ ॥

अग्नयेऽनुब्रूहीति । आग्नेय माज्यभागत् स
स्थाल्यै चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्रम्याथा-
व्याहाग्निं यजेति व्वपट्कृते जुहोति ॥ १२ ॥

* 'सुदेव'—इति क. च

† 'सोख'—इत्यत्र डा० वेबर इह

‡ 'कामयते'—इति च इटो डा० वेबर इह ।

§ 'भ्या'—इति च डा० वेबर इह ।

॥ अथानि भोव—इत्यत्र पाठो इह कस्मिंश्चन पुस्तके डा० वेबर इह

अथाह सोमायानुब्रूहीति । सौम्य माज्यभागः
सु स्यात्त्याऽऽ एव चतुराज्यस्यावदायातिक्रामत्यतिक्र-
म्याश्राव्याह सोमं यजेति वृषट्कृते जुहोति ॥ १३ ॥

अथाह मरुद्गो गृहमेधिभ्योऽनुब्रूहीति । स उप-
सृणीत ऽश्वाज्य मथास्य चरोर्द्विरवद्यत्यथोपरिष्ठादाज्य-
स्याभिधारयति प्रत्यनक्तावदाने ऽश्रितिक्रामत्यतिक्रम्या-
श्राव्याह मरुतो गृहमेधिनी यजेति वृषट्कृते
जुहोति ॥ १४ ॥

अथाहाग्नये स्विष्टकृतेऽनुब्रूहीति । स उप-
सृणीत ऽश्वाज्य मथास्य चरोः सक्तद्वद्यत्यथोपरिष्ठाद्
द्विराज्यस्याभिधारयति न प्रत्यनक्तावदान मतिक्राम-
त्यतिक्रम्याश्राव्याहाग्निं स्विष्टकृतं यजेति वृषट्-
कृते जुहोति ॥ १५ ॥

अथेडा मेवावदाति न प्रागिन्नम् । उपहृत्य
प्राश्नन्ति यावन्तो गृह्या हविरुष्णिष्टाशाः द्युस्ता-
वन्तः प्राश्नीयुरथो ऽश्वत्विजः प्राश्नीयुरथो ऽश्वत्थे
वाक्षणाः प्राश्नीयुर्यदि वहुरोदनः खाटयेता मनिर-
गितां कुम्भी मपिधाय निद्रधति पूर्णद्व्याय मातृ-
भिर्वत्साग्वमयाज्जन्ति तट्ट पशवो मेध मात्मन्दधते

यवाग्नेतां रात्रि मग्निहोत्रं जुहोति निवान्यां प्रात-
र्दुहन्ति पितृयज्ञाय ॥ १६ ॥

अथ प्रातर्हुते वाहुते वा । यतरथा । कामयेत
सोऽद्या ऽअनिरगितायै कुम्भ्यै दर्व्यापहन्ति पूर्णां दर्विं
परापत सुपूर्णा पुनरापत । व्वस्त्रेव व्विक्रोणावहा
ऽइत्य मूर्जं शतक्रतविति यथा पुरोऽनुवाक्यैव मेधैत-
यैवैन मेतस्मै भागाय ह्यर्थात् ॥ १७ ॥

अथऽर्पभ साहयितवै ब्रूयात् । स यदि कयात्स
व्वपट्कार इत्यु हैक ऽआहुस्तस्मिन्वपट्कारे जुहु-
यादित्यथो ऽइन्द्र मेवेतत् स्त्रेण रूपेण ह्यति व्वृत्र्य
बधायैतद्वा † ऽइन्द्रश्च रूपं यदपभस्तरस्त्रेनैवैनमेतद्रू-
पेण ह्यति व्वृत्र्य बधाय ‡ स यदि कयादा म
ऽइन्द्रो यज्ञ मगन्स्त्रेन्द्रो मे यज्ञ इति ह व्विशाद्यद्यु
न कयाद्वात्सग एव दक्षिणत चासौनो ब्रूयात्कुह-
धोति सैवैन्द्रो वाक् § ॥ १८ ॥

स जुहोति । देहि मे द्दामि ते नि मे धेहि

• 'ज्ञाप'—इति ग, घ ।

† 'अधायैतदा'—इति क, ख ।

‡ 'अधाय'—इति क, ख ।

§ 'वाक्'—इति ग, घ ।

नि ते दधे । निहारं च हुरासि मे निहारं निह-
राणि ते स्वाहेति ० ॥ १९ ॥

अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः । समुक्पालं पुरो-
डागं निर्व्वपति मरुतो इ वै क्रीडिनो वृत्रं हनि-
ष्यन्त सिन्द्रु मागतं तु सभितः परिचिक्रीडुर्मह्यन्त-
स्तथो ऽएवैतं पाप्मानं द्विपन्तं भ्राह्म्यं हनिष्यन्त
सभितः परिक्रीडन्ते मह्यन्तस्तस्मान्मरुद्भ्यः क्रीडि-
भ्यो ऽद्यातो महाहविष एव तद्यथा महाहविष-
स्तथो तस्य ॥ २० ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [पृ. ३.] ॥

अथ शाकमेधाख्यस्य विधिविहितस्य तृतीयस्य पर्वणः † पाप-
रूपगद्गुजयहेतुत्वं वक्तुं हस्तान्तं सङ्गीर्त्तयति— “वरुणप्रघासो-
रिति । ‘अनमीवाः’ रोगरहिताः अकिष्पिषाः, तत्रिदानभूत-
घापपरिहीनाः । “अथैतेरिति । वरुणप्रघासानन्तरं मनुष्यैः
‘एतैः शाकमेधैः’ प्रजापतिः ता एव प्रजा विजितपाषा अक-
रोत् । एतेषां विजयहेतुत्वं माख्यायिकया प्रतिपादयति—
‘एतेषां इति । ‘व्रतम्’ चावरुणयोसम्, एतन्नामानं मरुद मित्यर्थः ।

* ‘स्वाहेति’—इति म, घ ।

† ‘शाकमेधा वाङ्म’—इत्यादिखलभ्यज्यो इत्यर्थः (४. ६. १) ।

“येय मेया मिति । ‘एया’ देवानां वृत्रहननकर्मणा ‘येयं’
 ‘विजिति’ विजयो विद्यते, व्यजयन्तेति सम्बन्धः । अथाप्येषा
 तत्फलसाधनत्वमाह— “तयो एवैव इति । ‘द्विपन्त’ द्वेषण
 शीलमनर्थकारणपापरूप ‘भ्रातृव्य’ शत्रुमिति सामा
 नाधिकरण्येन सम्बन्धः । “तयो एव विजयत इति । तथा
 हतपापशत्रु, तद्वजातीयस्यापि निहत्या सर्वत्र साकमेध
 याजिनो विजय एव, न कुत्रचित् प्रतिहतितिरित्यर्थः ।

उक्तमर्थं हेतुतया इदानीं विधत्ते— “तस्मादिति । यस्मात्
 उक्तफलहेतव साकमेधा, ‘तस्मात्’ ‘एय’ वक्ष्यप्रचामैरिष्टवान् ।
 पुन ‘वतुये मामि’ ‘एते’ साकमेधेर्धजितः अनीकवत्यादीना साक
 मेधगताना मिष्टीना बहुत्वादेतेरिति बहुवचनम् । अहर्हयसाध्यत्व
 विधत्ते— “स वा इति । हयोरङ्गो समाहारो हयव । “तद्वि
 तार्यं”— इति ० समासः । “सङ्घादे समाहारे”—इति १
 अङ्गादेशस्य प्रतिषेधः । “अनूचीनाह मिति । अनु सम्यगश्च
 तीत्यन्वक्, अन्वगेवानुचीनम्, “विभाषाश्चेरदिक्स्त्रियाम्”—
 इति ३ स्वार्थिक खच् प्रत्ययः । अनूचीन नैरन्तर्येण वर्त्त
 मानमह अनूचीनाहम् । “राजाह सखिभ्यः”—इति ५ टच्
 समासान्तः ॥ १ ॥

तत्र पूर्वद्विषये प्रातर्मध्याह्णसायाह्नेषु तिस्र इष्टयोनुष्ठेयाः ।
 तत्र प्रथमं विधाय स्तोति— “स पूर्वेषुरित्यादिना ॥ । “सद्य

* पा० सू० २ १ ५१ ।

† पा० सू० ५ ४ ८८ ।

‡ पा० सू० ५ ४ ८९ ।

§ पा० सू० ५ ४ ९१ ।

‖ का० चौ० ५ १ २ ।

परत् '—इत्यादिमूत्रेण * पूर्वदिनगन्धस्य पूर्वेणुरिति निपात । साकमेधेषु प्रधानभूता महाहविरास्या इष्टिर्यस्मिन् दिवसेऽनुष्ठीयते, तत पूर्वदिवसे चतुर्दश्या प्रातरनीकवद्गुणविशिष्टायामयेऽष्टकपालेषु सम्यक्त पुरोडाशं निर्वपेदित्यर्थः । “अनीक कृत्वेति । प्रमुख कृत्वेत्यर्थः । 'स तेज इति । स च तेजोरूपोऽग्नि इव कृतात् उपद्रुतात् न 'अव्ययत' व्यथा न प्राप्तवान् । दृष्टान्तिज्ञेन योज्यते— 'तद्यो एवेय इति । उक्तहेतोरनीकवद्गुणवैशिष्ट्यं पुरोडाश-देवताया अग्नेर्युक्तमित्याह— “तस्मादिति ॥ २ ॥

मध्यन्दिनेऽनुष्ठेया मिष्टि विधाय प्रगच्छति— 'अथेति । देवता विप्रैषणं भुपपादयति— “मरुतो ह वा इति † । 'मरुतो' हि सन्तपनकारिणः 'सान्तापनाः' । तथाविधा मरुतो मध्यन्दिनममये वृत्तम् 'असुर' 'सन्तेषु' सन्तप्तं कृतवन्तः । स च सन्तप्तं सन् भ्रामदग्वासौ कुर्बन् परिदीर्घं' विदारितसर्वावयव 'शिख्ये' शयनं कृतवान् । “तद्यो एवेति, फलकथनम् ॥ ३ ॥

सायाह्ने कर्त्तव्या मिष्टि विधत्ते— 'अथेति । गृहमेधित्वगुणविशिष्टेभ्यो 'मरुद्भ्यः' 'चरु' अययन्ति— इत्युपरितनेन सम्बन्धः । अययनप्रकारं साह— 'शाखयेति ‡ । दर्शयागवत् शाखा हरणं वत्सापाकरणे कृत्वा, शाखापवित्रं निर्माय, तद्वति पात्रे गा 'सन्दोष्टा' दुग्ध्वा, 'तम्' इति निर्देशः । 'त' दुग्धपय 'चरु' 'अययति' । “चरुश्चेवेति § । 'स' वै मरुद्भ्यो

* पा० सू० ५ ३ २२ ।

† का० श्रौ० सू० ५ ४ ३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ४ ६ ४ ।

§ चरुश्चेवेति पायमचाशङ्गां निवर्त्तयति — इति या० दे० ।

गृहमेधिभ्यः कृतः 'चरुः एव हि' ओदनः खलु । अत इदानीं
मपि तदर्थं चरुरेव उपयितव्य इत्यर्थः ॥

“यत्र क्व चेति । यत्र क्व चावस्थितान् तण्डुलान् भाक्ष्य, तस्मिन् पयसि प्रक्षिते तत् तथैव हि देवा युरुपादिभ्योऽपक्रम्य
घ्रीष्टिषु सङ्क्रान्तो 'मेधः' सारं 'दधिरे' आधारयन् । तत्र कारण
माह— “प्रातरिति । “हविष्मन् इति । हेतो शब्दप्रत्ययः ।
प्रातः करिष्यमाणाद् ह्रस्वह्रस्वनाहेतोरित्यर्थः । “तथा एवेति ।
इदानीन्तन-यजमानस्यापि तथैव प्रतिपादनम् । “क्षीरीदन
इति । पयसि तण्डुलान् प्रक्षिप्य उपवे सति क्षीरेण संस्कृत
ओदनो निष्पद्यते । “अस्तेन व्यञ्जनम्”—इति ० तृतीयासमासः ।
द्रव्यद्वयं सम्भूय प्रशंसति— “मेधो वा इति । वसकरः सारांगी
मेधशब्दार्थः । स्पष्ट मन्वत् ॥

एष च गृहमेधीययागः साम्नाय्यविकृतिरिति सप्तभिः पक्षे
पूर्ववत् स्वीकृत्य, ततो वैकचोदनादिति राक्षान्तितं दग्ने । कात्या-
यनोऽप्याह क्व— “मरुद्गो गृहमेधिभ्यः मायं चरुः पयसि,
साम्नाय्यवत्, तूष्णीं वैकचोदनात्”—इति † ॥ ४ ॥

अतस्तृतीय मनुक्तामति— “तस्याहदिति । 'तस्य' गृहमेधीय-
यागस्य 'भात्त' क्रिया, प्रयोगः, क्रमः, अभिधीयत इति शेषः ।
सात्तपनेष्टौ 'या वेदिः' बर्हिषा 'स्वीर्णा' अभूत्, गृहमेधीय-

• पा० मू० २. १. ३४ ।

† का० श्रौ० मू० ५. ६. ०, ८ । एतन् पयस्युष्णी मेध संस्कृतं
कम्, न साम्नाय्यवत् समन्तकं तद्वर्हिषं वा । कृतः † 'एकचोदनात्', यतः
कारणान् इय मेका चोदना—इति चाष्टममृचटनौ पा० दे०

स्यापि 'सैव' उपकरोति । "तस्या भवेत्यादि, निगदसिद्धम् ;
 पतः सन्दिग्धपदविवरणमात्रं भेदं क्रियते । "शाकनांयेति ।
 इधस्य स्थाने शाकलानेव सम्मृज्य परिधिभिः सह तान् सादयेदित्यर्थः ७ । "मन्दोद्घं चरु मिति । विहितस्यानुवादः क्रमार्थः ॥ ५ ॥

"अथ द्वे इति । "पिगिले वेति । पिगिलयब्दः † सराव-
 वाची । पत एवोक्तं सूत्रकृता — "अपयित्वाभिघार्योद्घास्य शरा-
 वयोदहरति ‡ । "निर्णेनिजतीति । प्रक्षालयतीत्यर्थः । "पिजिर्
 शीचपोषणयोः"—इति § घातुः । "द्विधोदरतीति । 'एनं' चरुं
 द्वेषा विभज्य तयोः शरावयोः पात्रगोर्वा ॥ निदध्यादित्यर्थः ।
 "सर्पिरासेचने इति । सर्पिः सर्पणशीलं मान्यम्, आसिष्यते
 आनीयतेऽस्त्रिविति सर्पिरासेचनम् । अधिकरणे ल्युट् । पात्रस्यो-
 स्तयोरोदनयोर्मध्ये सर्पिः पूरणायावटौ कृत्वेत्यर्थः ॥ । "भुवश्चेति ।
 एकत्व मविबचितम् । प्रयाजानुयाजि ७ ७ ७ अथभृतः प्रयोगा-
 भावात् ता भेद संसृज्यादित्यर्थः । "श्रीदनावासादयतीति । पात्र-
 द्वये स्थापितौ तावेवोदनौ गृहीत्वा वेद्या भासादयितुं गच्छेदिति ७७ ।
 श्रीदनमध्यस्थितेनैवाज्येन कृत्स्नाज्यकार्यनिष्पत्तेः ध्रुवाया अम्यप्रयोग
 इति जुष्टम इत्यर्थः । "इमा भवेति । भान्तपन्था मिथौ या
 वेदिः बर्हिषा स्तीर्णास्ति, ता भेव वेदिम् गृहमेधीयाङ्गत्वेनास्तरण-
 मन्त्रेण तूष्णीं भेवावभृशेत । यदाह कात्यायनः— "स्तरणयजुषा

* का० श्रौ० सू० ५. ६. ६ क । † 'पिशीलशब्दः'—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. १० । § लु० उ० १० घा० ।

॥ का० श्रौ० सू० ५. ६. ११ । † का० श्रौ० सू० ५. ६. १२ ।

** का० श्रौ० स० ५. ६. १२ ।

वेदि मभिगृह्य तूष्णीं वा कृतत्वात्”-इति ० । न पुनर्बहिर्वास्तरणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

इध्वत्तत्कार्यगक्रानानां महानियमप्रसक्तावाह— “यावत् इति । यावद्भिः शकनैराहवनीयस्य प्राक्त्वं भवति, तानयं कामयेत् ; ‘तावत्’ शकलांस्तत्राभ्यादध्यादित्यर्थः । तस्यां वेद्यां हविरासादनं विधत्— “अथैताविति । “अथविशति होनेति । सामिधेयतु-
षचनादेरभावात् । होतृपदने तूष्णीं भवोपविशेत् । होतृरुपवेशना-
नन्तर माज्यभाग मित्येव कर्त्तव्यम्, न पुनराघारादिक मित्य-
भिप्रेत्याह— “सुवच्च सुचक्षेत्यादिना ॥ ६ ॥

“अग्नयेऽनुब्रूहीति । “दक्षिणस्यौदनस्येति । दक्षिणोत्तर-
भागेन वेद्यां आसादितयोरोदनयोः यो दक्षिणस्थित औदनः, तस्य
‘सर्पिरामेचनात्’ सर्पिषा पूर्णात् घात्रात् पूर्वाज्यभागार्थं चतुरवदा-
नम्, उत्तरस्यौदनस्य सर्पिरामेचनात् द्वितीयस्याज्यभागस्यावदानम् ।
तथा प्रधानयागस्य षड्भेदीयस्य दक्षिणौदनस्य सर्पिरामेचनात्
उपस्तरणाभिधारणे, उत्तरौदनस्य सर्पिरामेचनात् त्रिष्टक्या-
गस्योपस्तरणाभिधारणे । अत एव सूत्रितं कात्यायनेन— “प्राज्य-
भागार्थां चरति, प्राज्येयं दक्षिणात्, सोम्य सुतरात्, षड्-
भेदीयस्त्रिष्टकतो चाज्यभागवत् समवदानौ”-इति † । निगद-
मिह मन्वात् ॥ ७—८ ॥

“अथाहाम्नय इति । ‘न प्राशित मिति । प्राशित्रावदानं
न कर्त्तव्यम् ; अथमि संस्कृतत्वेन भाषाय्यविलसितत्वात् ‡ । न हि

० का० श्रौ० सू० ५. ६. १४ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ६. १७-१९ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. १६ ।

प्रकृतौ साद्राख्यात् प्राशित्र मवदीयते । उक्त सुपयोगक्रमं निगम-
यति— “एतदिति । एतत् खलु ‘एक मयनं’ गृहमेधीय-
स्यानुष्ठानमार्गः ॥ १० ॥

अन्यदप्ययनं दर्शयति— “अथेद मिति । अस्मिन् पवेऽपि
पूर्ववदेव ० “सैव स्तीर्णा वेदिर्भवतीत्यादेरर्थः । एतावांस्तु
विशेषः । अपि तस्य द्योर्हयोरुद्धरणम्, तेषां सर्पिरासेचनकरणम्,
तदासेचनस्योत्पत्त्यैव न भवति, किन्तु यदा चरुं यपयति ‘तत्’
तदानीं सैव ‘प्रतिवेशं’ समापनार्थं प्रतिनिधित्वेन निवे-
शनस्थानं प्रतिवेशः, तस्स्थानीय भाज्यम् ; दक्षिणाग्नावाज्यस्याख्या
मधिययेदित्यर्थः । “उहास्यागतीति । उहासनात् पूर्वं मभि-
घार्यं तदुत्तरकाले मपि हविरच्छादित्यर्थः ।

“मोक्ष भवेति । यस्यां ख्यात्यां चरुः शप्यते, तच्छहित सैव ;
न पुनः पात्रान्तरे धारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । “स्याख्या भाज्य
मिति । स्थानीसहित सैव चरुं वेद्या मासाख्य, आख्यस्याखीतलगत
भाज्य मप्यासादयेदित्यर्थः । आख्यभागादिषु यदाज्यकार्यं तत्
सर्वं स्थानीगताज्यादेव कर्त्तव्यमिति । अयं सैव पूर्वस्मादस्य पक्षस्य
विशेषः, शिष्टं समानं पूर्वेण ॥ ११ ॥ ॥ १२—१५ ॥

“अथेडा मेवावद्यतीति । इडोपहानानन्तरं यत् प्राशनम्,
तत्र विशेष माह— “यावन्त इति । गृहे भवा ‘गृह्याः’ यजमान-
गृहे वसमानाः पुत्रपौत्र भ्रात्रादिरूपाः ‘यावन्तः’ सन्ति, ‘तावन्तः’
‘हविरच्छिष्टाशाः’ भवेयुः ; अस्यैव विवरणं ‘प्राज्ञीयुः’-इति,
हवि शिषं सर्वं प्राप्नुयुरित्यर्थः । ‘अयो’ अपि च ‘गृहत्वजः अपि’

‘प्राश्रीयुः’ । ‘अपि’ च ‘अन्वे’ ‘ये भ्राह्मणाः’ आगताः , तदपि
 ‘प्राश्रीयुः’ । ‘यदि’ ‘श्रीदनः’ ‘बहुः’ अधिकः ‘स्यात्’, तदा
 अन्येषां प्रागन मित्यर्थः । कुम्भीनिधानं विधत्ते— “अथैता
 मिति । नि.श्रीवेष अश्रिता निरश्रिता, तद्विपरीता अनिरश्रिता
 ताम्, शीवसहिता मित्यर्थः । सादृशीं कुम्भीं पाप्मानरेष
 विधाय ॥, ‘पूर्णदर्वाय’ । इविषा पूर्णा दर्वा यस्मिन् कर्मणि,
 तत् पूर्णदर्भम् १, तस्मै पूर्णदर्वाय कर्मणे, तदर्थं स्यापयेत् ॥

अस्यां राक्षी वक्तानां मादृभिः सह वामं विधत्ते— “मादृ-
 भिरिति । ‘समवार्जन्ति’ “अजं गतिस्थानार्जनेषु” ३, संसृष्टां कुर्यु-
 रित्यर्थः ५ । “तदु पश्य इति । ‘तत्’ तेन वत्ससङ्गमेन पश्यो-
 ऽपि ते ‘आत्मन्’ स्वात्मनि अस्यां राक्षी ‘दधते’ धारयन्ति । अग्नि-
 होत्रार्थं नपि तस्यां राक्षी पयो न दोष्य मिति इत्यान्तरं
 विधत्ते— “यवाग्नेता मिति । एवं यज्ञमानस्यहवतिनां सर्वेषां
 वक्तानां मादृसमवार्जनप्रसक्तौ प्रातः पितृयज्ञार्थं दोह्याया निवा-
 न्याया गोवत्सस्य वश्यां कर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्याह— “निवान्या
 मिति । स्वयं नष्टवता अन्यदीयेन वत्सेन या गोर्दोह्यते भा निवान्या,
 ताम् ‘प्रातः’ पितृयज्ञार्थं यतो ‘दुहन्ति’, अतस्तस्य, वत्सस्य
 वश्यां कर्त्तव्य मित्याध्याहृत्य योजनीयम् ॥ १६ ॥

पूर्णदर्वायस्य कर्मणः कालं विधत्ते— “अथैति । ‘प्रातः’
 अनिहोत्रे ‘हुते वा अहुते वा’ अनयोः पश्योः ‘यत्तरथा’ येन

० ‘अनिरश्रिता शीवसहिता कुम्भीं पाप्मानरेषाविधाय’—इति च ।

१ का० शौ० ५. ६. ११ मू० पा० दे० ८० ।

२ मा० प० १२४ धा० ।

३ का० शौ० ५. ६. ३३ मू० ।

प्रकारेण 'कामयेत' तथैवानुष्ठेयमित्यर्थः ॥ होमाय मम-
 न्नकं हविर्ग्रहणं विधत्ते— "सोऽस्या इति । पठार्थे चतुर्थी ।
 सोपायाः ऋतेधोयकुम्भ्याः सकाशात् "पूर्णां दर्वी"—इति मन्त्रेण †
 दर्व्यां आघातेन 'उपहन्ति' गृह्णीयात् । मन्त्रस्याय मर्घः ।
 हे 'दर्वि !' प्रथमं हविषा 'पूर्णां' सती अस्याः सकाशात्
 'परापत' परामच्छ, देवान् प्राप्नुहि । पुनः कर्मफलेन 'सुपूर्णां'
 सती अमुतः सकाशात् अघान् पुनरागच्छ । हे 'शतक्रतो !'
 इन्द्र ! 'वस्रा' वसुना मूखेन 'इव' भावाम् 'इयम्' इत्यनाणम् अन्नम्
 'जर्जम्' बलकरं रमं च 'विक्रीषावहे' । त्वया दत्तं फलं स्वीकृत्य
 हविर्दास्यामि त्वयि ; मया दत्तं हविर्गृहीत्वा मद्यं फलं दास्यसि
 त्वम् ; एवं व्यतिहारेण कर्म क्रीषावहा इत्यर्थः । एतन्मन्त्रोच्चारणं
 प्रशंसति— "यथेति । 'एनम्' इन्द्रम् 'एतस्मै' पूर्णदर्वीस्थाय 'भागाय'
 पुरोनुवाक्यास्वानीयया पुरोवक्तव्यया एतया आह्वय इति ॥ १७ ॥

ऋषभध्वनौ होतव्यमिति विधित्सुराह— "यथेति ऋ ।
 'आह्वयितवै' आह्वायितुम् । "तुमर्घे वै सेनसे"—इति ‡ तवै प्रत्ययः ।
 "स यदीत्यादि । 'सः' आहुतः ऋषभः, 'यदि' 'हयात्' शब्दं
 कुर्यात् । "रुयन्दे"—इति । धातुः । तद्धनिः वपट्कारात्मक
 इति केचिदाहुः । तथा च तैत्तिरीयकम्— "ऋषभमाह्वयति,
 वपट्कार एवास्य स इति कथयन्ति"—इति । अतः तस्मिन्
 वपट्कारे हविर्जुहुयादित्येकं मतम् ¶ ।

पचान्तरमाह— "अथो इति । योऽयं ऋषभध्वनिः, नासी वपट्-

* का० अ० सू० ५. ६. ३६ ।

† वा० सं० ३. ४६ ।

‡ का० अ० सू० ५. ६. ३० ।

§ पा० सू० ३. ४. ६ ।

¶ अदा० प्र० ३४ घा० ।

‡ का० अ० सू० ५. ६. ३८ ।

कारः, किन्तु इन्द्रस्य स्वभूतेन ऋषभाख्येन रूपेण तमिव 'इन्द्रम्' एतेन शब्देन 'द्वयति' । किमर्थम् ? 'द्वयस्य वधाय' द्वय मसुरं हन्तुमित्यर्थः । द्वयस्येति कर्मणि षष्ठी । "तुवर्थाच्च भाववचनात्"—इति वधशब्दाच्चतुर्यो ० । एतदेव विहणोति— "एतदा इति 'यदि' 'सः' ऋषभः शब्दं कुर्यात्, तदा "षा म इन्द्रो यज्ञ मगन् ॥" आगमत्, मदीयो यज्ञः इन्द्रसहितोऽभवदिति 'विद्यात्' । यज्ञे ऋषभस्य शब्दाकरणिऽनुष्ठानप्रकार माह— "यद्यु नेति । 'यदि' तु मदीयो 'यज्ञः' 'इन्द्रः' ऋषभो 'न' शब्दं कुर्यात्, तदाह 'दक्षिणतः' उपविशेत् 'माङ्गण.' मङ्गैव, 'सुहृधीति' शब्दार्थं प्रति 'ब्रूयात्' संवेद्, 'पिन्दी' इन्द्राज्ञानार्था वाक् ॥ १८ ॥

अथ ममज्जकं होमं विधत्ते— "म सुहोतीति । दर्व्यां ष्टहीतं हविः "दिहि मे"—इति मन्त्रेण ॥ तथैव दर्व्यां आहवनीये सुहृयात् ॥ । मन्त्रस्वाय मर्थः । इन्द्रो ब्रवीति— हे यजमान ! त्वं 'मे' मङ्गं प्रथमं हविः 'दिहि', अह मपि 'ते' तुभ्यम् इष्टं फलं 'ददामि' । तथा त्वं 'मे' मङ्गं हविः 'निधेहि' नितरां धारय, अह मपि तुभ्यं फलं 'निदधे' निदधामि, नियच्छामि । नियमिनं हि द्वियत इति निहारी मूल्यद्रव्यम् । 'निहार' हविषो मूल्यभूतम्, फलस्य मूल्यभूतं हविः ; 'व'-शब्दशेदयं, त्वं चेत् प्रथमं 'हरासि' हरेः, दद्या इत्यर्थः ; हरनेवेत्याहागमः ; अन्तारमिव 'ते' तुभ्यम् अह मपि 'निहार' हविषो मूल्यभूतं फलं

* पा० सू० २. ३. १५ ।

† इत्येव भाष्ये ३२१ ए- १२ पं० दृष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. ३६ ।

§ पा० सू० २. ५. १ ।

॥ का० श्रौ० सू० ५. ६. ३० ।

‘निहराणि’ नितरा प्रापयामि । ‘स्वाहा’ इदं हवि स्वाहुत
मसु इति । एतत् सर्वं काल्यायनेन स्रवितम्— “प्रातर्हुत्वा हुत्वा
वा स्यास्या दर्व्यादत्ते पूर्णां दर्वीति, ऋषभ माह्वयितवै म्रूयाद्,
इते लुहोति, चव्याहरति ब्रह्मा लुहधीत्याह, देहि म इति
लुहोति”—इति ० ॥ १८ ॥

एतदनन्तरकसंख्या मिष्टि विधत्ते— “चयेति । क्रीडन्तीति
क्रीडिन, एतद्गुणविगिष्टेभ्य ‘मरुद्वा’ मसु कपालेद् मरुद्वा
पुरोडाश निर्वपेदित्यर्थं † । क्रीडिन इति मरुता यथार्थं विशेषण
मिति प्रतिपादयति— ‘मरुतो ह वा इत्यादिना । इत्तं इन्तु मुद्युक्त
मिन्द्र मभितो यच्चाद् ‘परिचिक्रीडु’ क्रीडितवन्त, तच्चादिन्द्रव
द्यजमानस्य समीपे क्रीडनशीलेभ्यो मरुद्गो याग कर्षव्य ।

साकमेधेसु प्रधानभूताया महाहविराख्याया इष्टेरारम्भ प्रति
जानीते— “अथात इति ‡ । यतोऽनुष्ठानकालं प्रातः, अतः प्राता
वसरत्वात् हविष प्रयोगो क्रियत इत्यर्थं । वरुचप्रघासतन्त्र तत्राति
दिशति— “तद्यथेति । तत्र ‘महाहविष’ महान्ति बहूनि इवींषि §

* का० श्रौ० सू० ५ ५ १६-३० । † का० श्रौ० सू० ५ ७ १ ।

‡ महाहविषदेवमाय निर्मेय—इति का० श्रौ० सू० ५ ७ ५ ।

‘निर्मयेत्यपदेशात् पूव मयो ममारीहोदेवमाय—इत्यादि या० दे० ।

‘पूर्वेद्युवां’—इति चात्र का० श्रौ० सू० ५ ७ ५ । अथवा पूर्वद्युरेव अनीक

वद्या पूर्वं मेव ममारोपोदेवमानमज्यवानि ज्ञत्वा धर्वारम्भणीयम्, एतेनेति

शब्दस्य शाकमेघाख्यसकलपूर्वाधिल्यात्—इत्यादि स्तुतिश्चात्र समा

लोप्या । एतेन—इत्यादि तत्रैवोपरिष्ठादान्नातम् (५ प्र० ३ब्रा० १८ क०) ।

§ ‘नित्येभ्योऽधिकानि रेन्द्राय माहिन्द्रश्च वैश्वकर्मस एक

कपाल’—इति का० श्रौ० सू० ५ ७ ७-१० । नित्येभ्य आयेयादिभ्य

धन्व इति या० दे० ।

यत्र, महाहविर्वरुणप्रघासाख्यो यागः, तस्य ; वक्ष्यमाणस्य महा-
हविराख्यस्य यागस्य 'यथा', एव मिति सम्बन्धः । तस्य पूर्वोक्तस्य
वरुणप्रघासस्य हविषो यथानुष्ठानम्, तथैव महाहविषो वक्ष्य-
माणस्यापीति ॥ २० ॥ ४ [५, ३.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥

* "कण्डिकासङ्गा ११३"—इति क, "कण्डिकाः ११५"—इति ग,
"कण्डिकासङ्गा १-५"—इति घ। तत्र १मा० २६ क०, २मा० २९ क०,
३मा० ३८ क०, ३मा० २० क०। सप्तमनवा ११५ मिष्टम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं वाङ्मणम्,
अपिवा
पञ्चमिध्याये चतुर्थं वाङ्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

महाहविषा ह वै देवा वृषं जघुः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येयु मेपां ध्विनितिस्तां तयो ऽएवैष
एतेन प्राप्मानं द्विपुन्तं भ्रातृव्यए हन्ति तयो ऽएव
विजयते तुस्माद्वा ऽएष एतेन यजते ॥ १ ॥

तुस्यावृत् ० । उप किरन्त्युत्तरवेदिं गृह्णन्ति
पृषदाज्यं मुन्यन्त्यग्निं नृवप्रयाजं भवति नृवानुयाजं
वीणि समिष्टयजूषि भवन्त्यथैतान्येव पृष्व हवीए
पि भवन्ति ॥ २ ॥

स यदाग्नेयो ऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति ।

अग्निना ह वा ऽएनं तेजसाघ्नन्त्स तेजो ऽग्नि-
नाव्यथत तस्मादाग्नेयो भवति ॥ ३ ॥

अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति । सोमेन ह वा ऽएनं
राज्ञाघ्नन्त्सोमराजान एव तस्मात्सौम्यश्चरुर्भवति ॥ ४ ॥

अथ यत्सावित्तः † । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो
वा पुरोडाशो भवति सविता वै देवानां प्रसविता
सवितृप्रसूता हैवैन मघ्नंस्तस्मात्सावित्तो भवति ॥ ५ ॥

अथ यत्सारस्वतश्चरुर्भवति । ज्वाग्वै सरस्वती
ज्वागु हैवानुममाद् प्रहर जहीति तस्मात्सारस्वत-
श्चरुर्भवति ॥ ६ ॥

अथ यत् पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै पृथिवी
पुषेयु हैवैनं बधाय ‡ प्रतिप्रददावनया हैवैनं प्रति-
प्रत्तं जघ्नुस्तस्मात् पौष्णश्चरुर्भवति ॥ ७ ॥

अथैन्द्राग्नी द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ।
एतेन हैवैन मघ्नंस्तेजो वा ऽअग्निं रिन्द्रियं वीर्यं
मिन्द्र एताभ्या मेन मुभाभ्यां वीर्याभ्या मघ्नन् ब्रह्म

* 'भवति'—इति घ, ङ ।

† 'तः'—इति ग, घ ।

‡ 'बधाय'—इति ङ ।

वा ऽग्निः चत्र मिन्द्रस्ते ऽउभे सऽर्भ्य ब्रह्म च
 चत्रं च सयुजौ कृत्वा ताभ्या मेन मुभाभ्यां व्वीर्याभ्या
 मघ्नं स्तस्मादैन्द्राग्नी द्वादशकपालः पुरोडाशो
 भवति ॥ ८ ॥

अथ माहेन्द्रश्चरुर्भवति । इन्द्रो वा ऽएष पुरा
 व्वृत्रस्य बधाद्य • व्वृत्रं हत्वा युथा महाराजो व्विजि-
 ग्यान् एवं महेन्द्रो ऽभवत्तस्मान्माहेन्द्रश्चरुर्भवति
 महान्तं सु चैवैन मेतत् खलु करोति व्वृत्रस्य बधाय†
 तस्मादेव माहेन्द्रश्चरुर्भवति ॥ ९ ॥

अथ व्वैश्वकर्मण एककपालः पुरोडाशो भवति ।
 व्विश्वं वा ऽएतत् कर्म कृतं सुर्व्वं जितं देवाना मा-
 सीत् साकमेधेरीजानानां व्विजिग्यानानां विश्वस्वे
 वैतस्सैतत् कर्म कृतं सुर्व्वं जितं भवति साकमेधे-
 रीजानस्य व्विजिग्यानस्य तस्मादैश्वकर्मण एककपालः
 पुरोडाशो भवति ॥ १० ॥

एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टा येयं देवानां प्रजा-

• 'बधाद्य'—इति क ।

† 'नघाय'—इति क ।

तियां श्रीरितु वभूवुरेताणु ह वै प्रजातिं प्रजायत
 ऽएताणु श्रियं गच्छति यु एवं विद्वानेतेन युञ्जेन
 युजते तस्माद्वा ऽण्तेन यजेत ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथ तस्य महाहविषः प्रयोगक्रमं विधित्सुः प्राग् “एतेषां
 देवा इव मन्नन्”-इत्यादिना * यत् साकमेधानां फलं प्रति
 पादितम्, तत्फलं महाहविष एव भावात् साधनत्व मिति प्रति
 पादयति— “महाहविषा इ वा इत्यादिना । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो
 यस्मिन् यागे तस्माधमं इविः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तस्य प्रयोग मनुक्तामिति— “तस्याहदित्यादिना । आहच्छब्दः
 क्रियावाची । उत्तरवेदीनिवपनपृषदाज्यप्रह्वान्निभयनादीनि
 वदणप्रधामवदेवावापि कार्याणीत्याह— “उपक्षिरन्तीत्यादिना ।
 अत एव सूत्रकृतोक्तम्— “उत्तरवेदिष्वग्निप्रणयनमन्यनपृषदाज्यञ्च
 वदणप्रधामवत्”-इति † । “अयेतान्येवेति । यामि वैश्वदेवे
 उक्तानि आग्नेयादीनि पञ्च सध्वराणि इवीषि ‡, ‘पतानि
 एव’ अत्रापि कर्तव्यानि भवन्तीत्यर्थ ॥ २ ॥

* एतत्पूर्वतनब्राह्मणे प्रथमकण्डिकायां दृश्यम् ।

† का० श्रौ० सू० ५ अ० ११ ।

‡ पुरस्तात् २५२ ए० ५ पञ्च कृतो दृश्यानि । का० श्रौ० सू०

५. १. ५-६ (व्याघ्रिवः मौन्यः, भाविष्य, मारस्ततः पौण्ड्रः) ।

तत्रान्येय मनूय स्तौति— “स यदिति । “एनं तेजसा-
न्निति । पुरा खलु देवाः ‘अग्निना’ अग्निनक्षणेन ‘तेजसा’
‘एनं’ इवम् ‘अघ्नन्’ अहिंसन् । ‘स.’ तेजोरूपः ‘अग्निः’
‘न अव्ययत’ व्यधितः पीडितो नाभवत् । तद्यादान्येययागस्य
प्रायस्य मुक्तम् ॥ ३ ॥

सौम्यं हविरनूय स्तौति— “अथ यदिति । “सोमराजान
एवेति । सोमो राजा येषां ते तयोक्ताः । “राजाहःसखि-
भ्यष्ट्व्”—इति * टच्-समासास्तो न भवति ; तत्पुरुषाधिकारात् ।
सोमराजेनाधिष्ठिता देवाः , तेनैव ‘राजा सोमेन’ ‘एनं’ इवम्
‘अघ्नन्’ अहिंसयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

दत्तीयं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् सावित्र इति । “दादग-
कपालोऽष्टाकपालो वेति । कपालसङ्ख्या यामः कर्त्तव्यः † ॥ ५ ॥

चतुर्थं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् सरस्वत इति ।
“वायु ईवेति । वायामिका हि सरस्वती ‡ । सा खलु वाक्
इत्वं हनियन्त मिन्द्रम् ‘अनु ममाद’ इष्टा बभूव § । अनुमदन-
प्रकार माह— हे इन्द्र । ‘प्रहर’ वक्ष्येण इत्वं ताडय , ततस्तं
‘जहि’ मारयेति । जहीति हस्तेर्लोठि मध्यमैकवचने “हस्तेर्जः”

* पा० सू० ५, ४, ६१ ।

† “सावित्री दादगकपालोऽष्टाकपालो वा”—इति का० श्रौ० सू०
५, १, ० । “उपांशु काम्यदेवता”—इति (का० श्रौ० ४, ५, १३०) चेष्ट
दृश्यम् ।

‡ नचिय अग्निह सरस्वदेवताका यज्ञेय , “योषा वै सरस्वती”—
इत्याद्यैवाव्युतेः (५, १, ११,) ।

§ इन्द्रउपधापारेऽनुमोर्णं चकारेत्यर्थः ।

-इति * जादेशः, तस्य “असिद्धवदत्रामात्”-इति असिद्धत्वात् †
हेर्लक् न भवति ॥ ६ ॥

पञ्चमं हविरनूय स्तौति— “अथ यत् पौष्णवर्षमवतीति ।
“इयं वै पृथिवीत्यादि । इय मेव हि पृथिवी पोषयति भूतजाता-
नीति पूषा । इय मेव खलु ‘एनं वृत्रं ‘वधाय’ हननाय ‘प्रतिप्रददौ’
प्रत्यर्पयामास, अतः ‘अनयैव’ पृथिव्या साधनेन ‘एनं’ वृत्रं देवाः
‘प्रतिजभुः’ प्रतिहतवन्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते— “अथैन्द्रान्म इति ‡ । “एतेन हेत्यादि ।
‘एतेन’ इन्द्राग्निदेवताकृतेन यागेन । इन्द्रानीं वृत्रजननहेतुत्वं
सुपपादयति—“तेजो वा अन्निरित्वादिना । योऽयम् ‘अग्निः’ स
दहनसमर्थः ‘तेजः’; यदिहं पृथ्वे प्रविष्टम् ‘इन्द्रियम्’ इन्द्रलिंगम्,
इन्द्रेण दत्तं ‘वीर्यम्’, तदात्मक इन्द्रः; तथा च ‘एताभ्याम्
वमाभ्याम्’ ‘एनं’ वृत्रं देवाः ‘अघ्नन्’ । तथादैन्द्रान्मो यागो
युक्त इत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति— “ब्रह्म वा अन्निरिति । ‘अग्निः’, ‘ब्रह्म’
ब्राह्मणजातिः; ब्राह्मणेन सह प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात् । ‘इन्द्रः’,
‘अत्रम्’ अत्रियजातिः; प्रजापतेरसौ वाहुभ्या च सकाशात् अत्रि-
येण सहोत्पत्तेः । ‘ते उने’ ब्रह्मचरं ‘अंरभ्य’ प्रवसन्त्या ‘सयुजौ’
परस्परं सहायभूते ‘कृत्वा’ ‘ताभ्या सुभाभ्या’ ब्रह्मचरसद्वन्धिभ्यां
वीर्याभ्याम् ‘एनं’ वृत्रम् ‘अघ्नन्’ ॥ ८ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते— “अथ माहेन्द्रवर्षमवतीति § । महा-

यासाविन्द्रो महेंद्रः । “भाश्वहतः”-इत्यात्वम् ७ । महेंद्रो देवता अस्य माहेन्द्रः । “महेन्द्राद् घाश्वी च”-इत्याद्यण् १ । अख्येन्द्रस्य महस्व मुपपादयति — “इन्द्रो वा एष इति । इत् वधात् पूर्वे केवन् इन्द्र एवासीत्, स च तं हत्वा ‘महेन्द्रोऽभवत्’ । ‘यया’ शत्रुं, ‘विजिग्यानः’ विजितवान् राजा ‘महाराजः’ इत्याख्यायते, तद्वत् । ‘विजिग्यानः’ वि-पूर्वाञ्जयतेः । “विपरिभ्यां जेः” इत्यात्मनेपदम् ३, लिटः कानच्, “सन्निटोर्जेः ४” इत्यासादुत्तरस्य कुत्वम् ।

“महान्तं सु चैवेन मिति । प्रकारान्तरेण स्तुतिः । महत्वेनेन्द्रस्य विशेषणात् महान्तं मेवेभं कृतवान् भवतीत्यर्थः । “तस्माद् एवेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थे । तस्मादपि महत्कारण-करणाद्देतोरित्यर्थः ॥ ८ ॥

अष्टमं हविर्विधत्ते—“अथ वैश्वकर्मेण इति ॥ । विश्वं सर्वं जगत् कर्म कार्यं यास्व, स विश्वकर्मा देवता अस्यासी, तस्यं ‘वैश्व-कर्मेणः’ । ‘सास्य देवता’-त्यचि ण, “अन्”-इति ७७ प्रकृतिवद्भावः । एतस्य हविषो विश्वकर्मेदेवताकत्वं प्रयंसति—“विश्वं वा एत-दित्यादिना । ‘साकमेधैः’, यागैः ‘ईजानानाम्’ इष्टवता ‘विजि-ग्यानानाः’ इत्वं विजितवतां दिवानाम्’ ‘एतत्’ ‘विश्व’ सकलं ‘कर्म’ निरवशेषं-‘कृतम्’ अनुष्ठितम्, ‘जितम्’ प्राप्तफलं च

* पा० ख० ६. ३. ४६ ।

† पा० ख० ४. २. २६ ।

‡ पा० ख० १. ३. १६ ।

§ पा० ख० ७. ३. ५७ ।

! का० श्री० ख० ५. ७. १० ।

¶ पा० मू० ४. २. २४ ।

** पा० मू० ६. ४. १६७ ।

‘भासीत्’ । दाष्टान्तिके योजयति—“विश्वस्वेवेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः , गिष्ठं मुक्तार्थम् * ॥ १० ॥

उपक्रमावसरायोदीरति—“एतेन वा इति । येषां देवानां ‘प्रजातिः’ ‘श्री’ च दृश्यते, ‘एतेन’ अनेनैव हि महाहविषा ‘यज्ञेन’ ‘इहा’ तथा प्रजात्या श्रिया च ‘बभूवुः’ प्रहृष्टा अभवन् । यद्वा, “भू-प्राप्तावात्मनिपदी” † अत्र ध्यत्ययेन परस्मैपदी । एतदुभयं प्रापुरित्यर्थः । “एतां ष्ट वा इत्यादि, निगदसिद्धम् ॥ ११ ॥ १ [५, ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशि
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांचतुरो देवाद् विद्यातीर्थंमहेखरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्वयां स्वर्णगर्भम् ,
सप्तान्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतदुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्रोस्त्रां हव्यवाजिहिपसहितरथौ साययिः सिङ्गणार्यौ,
व्यग्रार्थीद्विष्वक्कर्त्तं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्तलः स्वर्णजं वषण्मुष्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।

* “श्वभो दक्षिणा”—इति का० श्रौ० सू० ५, ७, १२ ।

† पुरादिगणकत्र मिदम् ३३२ ।

ऽचरणेन हन्यते वा मीयते वा तदु चैवा-
 स्येतेन पुनराप्यायते तस्माद्वा ऽएषु एतेन
 यजते ॥ ३ ॥

सु पितृभ्यः सोमवद्भ्यः । पृक्कपालं पुरो-
 ङ्गाशं निर्व्वपति सोमाय वा पितृमते पड् वा ऽऋतव
 ऋतवः पितरस्तस्मान् पृक्कपालो भवति ॥ ४ ॥

अथ पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यः । अन्वाहार्यपुचने
 धानाः कुर्व्वन्ति ततो ऽर्धाः पिप्पुम्यर्धा इत्येव
 धाना अपिष्टा भवन्ति वा धानाः पितृभ्यो वर्हि
 षद्भ्यः ॥ ५ ॥

अथ पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यः । निषान्यायै
 दुग्धे सकृदुप मयितु एकशलाकया मन्यो भवति
 सकृदु ह्यथ पराञ्चः पितरस्तस्मात् सकृदुप मयितो
 भवत्येतानि हवींषि भवन्ति ॥ ६ ॥

तद्यो सोमेनेजानाः । ते पितरः सोमवन्तो
 ऽथ ये दत्तेन पक्वेन लोकं जयन्ति ते पितरो
 वर्हिषदो ऽथ ये ततो नान्यतरञ्चन यानग्निरेव
 दृहन्त्स्वदयति ते पितरो ऽग्निष्वात्ता एत
 ऽउ ते ये पितरः ॥ ७ ॥

सु जघनेन गार्हपत्यम् । प्राचीनावीती भूत्वा
दक्षिणासीन एतत् पृथक्पालं पुरोडाशं गृह्णाति
स तत एवोपोत्थायोत्तरेणान्वाहार्यपुचनं दक्षिणा
तिष्ठन्न वहन्ति सकृत् फलीकरोति सकृद्दु क्षेत्र
पराथः पितरस्तस्मात् सकृत् फलीकरोति ॥ ८ ॥

सु दक्षिणैव द्वपदुपले ऽउपदधाति । दक्षि-
णार्धं गार्हपत्यस्य पृथक्पालान्युपदधाति तद्यदेतां
दक्षिणां दिशत् भुचन्त ऽएषा हि दिक् पितृणां
तस्मादेतां दक्षिणां दिशत् सचन्ते ॥ ९ ॥

अथ दक्षिणेनान्वाहार्यपुचनं । चतुः सक्तिं
व्वेदिं करोत्यवान्तरदिशो ऽनु सक्तीः करोति चतस्रो
वा ऽश्वान्तरदिशो ऽवान्तरदिशो वै पितरस्तस्मा-
दवान्तरदिशो ऽनु सक्तीः करोति ॥ १० ॥

तन्मध्ये ऽग्निं समादधाति । पुरस्ताद्दे
देवाः प्रत्यञ्चो मनुष्यान्भ्युपाहृतास्तस्मात्तेभ्यः
प्राङ् तिष्ठन् जहोति सर्व्वतः पितरो ऽवान्तर-
दिशो वै पितरः सर्व्वत-द्रुव हीमा अश्वान्तरदिश
स्तस्मान्मध्ये ऽग्निं समादधाति ॥ ११ ॥

स तत एव प्राक् सस्वयजुर्हरति । सस्व-

पान्योत्यं प्राण्यजन्मा लवणज मन्वृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिङ्गणायः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेस्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्सक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

(अथ पञ्चाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

महाहविषा ह वै देवा वृषं जघ्नः । तेनो
ऽएव व्यजयन्त येयु मेषां व्विजितिस्ता मय याने-
वैषां तस्मिन्त् उद्गामे ऽघ्नस्तान् पितृयज्ञेन समै-
रयन्त पितरो वै तु ऽशासंस्तस्मात् पितृयज्ञी
नाम ॥ १ ॥

तुहसन्तो यीप्सो व्वर्षाः । एते ते ये व्यज-
यन्त गरुहेमन्तः शिशिरस्तु ऽउ ते यान्पुनः समै-
रयन्त ॥ २ ॥

अथ यदेष एतेन यजते । तन्नाह न्वेवै-
तद्य तथा कं चन सन्तीति देवा अकुर्वन्निति
न्वेवैष एतत् करोति य मु चैवैभ्यो देवा भाग सकल्प-
यंस्तु मु चैवैभ्य एष एतद्भागं करोति यानु चैव देवाः
समैरयन्त तानु चैवैतद्वति खानु चैवैतत्पितृवृ-
याः लोके सुपोन्नयति यद् चैवाद्यात्रात्मनी

यजुर्हुत्वाथेत्येवाथे परिगृह्णात्यथेत्यथेति पूर्व्वेण परि-
 गहेण परिगृह्य लिखति हरति यद्द्वार्यं भवति
 स तथेवोत्तरेण परिगहेण परिगृह्णात्युत्तरेण
 परिगहेण परिगृह्य प्रति मृज्याह प्रोक्षणीरासा-
 दयेत्यासादयन्ति प्रोक्षणीरिधं बर्हिःरुपसादयन्ति
 सुधः सन्नाष्ट्रांज्येनोदैति स यज्ञपवीती भूत्वा-
 ज्यानि गृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः । द्विरुपभृति गृह्णीयाद्गी ह्यत्रानु-
 याजी भवत इति तद्वष्टावेव कृत्व उपभृति
 गृह्णीयान्नेद्यज्ञस्य विधाया अयानोति तस्मादष्टा-
 वेव कृत्व ऽउपभृति गृह्णीयादाज्यानि गृहीत्वा स
 पुनः प्राचीनावीती भूत्वा • ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । स इधमेवाथे प्रोक्ष-
 त्यथ ज्वेदि मयाश्चै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत् पुरस्ताद्
 ग्रन्थ्यासादयति तत् प्रोक्ष्योपनिनीय विस्रष्ट्य
 यन्ति न प्रस्तरं गृह्णाति सकृद्दु ह्येव पुराञ्चः
 पितरस्तस्मा न्न प्रस्तरं गृह्णाति ॥ १४ ॥

अथ सन्तुहन मनुविस्त्रुय । अपसलवि
 त्रिः परिरुणन् पर्येति सो ऽपसलवि त्रिः परि-
 स्तौर्य यावत् प्रस्तर भाजनं तावत् परिशिनष्टाय
 पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति यत् पुनः प्रसलवि
 त्रिः पर्येति तद्यानेवामुंस्त्रयान् पितृन्ववागात्तेभ्य
 एवेतत् पुनरपोदेतौ मए स्वं लोक मभि तस्मात्
 पुनः प्रसलवि त्रिः पर्येति ॥ १५ ॥

सु दक्षिणैव परिधीन् परिदधाति । दक्षिणा
 प्रस्तरु सुणाति नान्तर्दधाति ब्विधति सकुदु
 ह्येव पराञ्चः पितरन्नाम्नान्तर्दधाति ब्विधती ॥ १६ ॥

स तत्र जुह्व मासादयति । अथ पूर्वा
 सुपभृत मघ ध्रुवा मघ पुरोडाश मघ धाना अथ
 मन्य मासाद्य हवींषि ब्रमृशति ॥ १७ ॥

ते सर्व ऽएव यज्ञोपवीतिनो भूत्या० । इत्या-
 द्यज्ज + मानघ ब्रह्मा च यथात् परोतः पुरस्ता-
 दग्नोत् ‡ ॥ १८ ॥

* ध्रुवा—इति ग ।

† यथाद्यम्—इति च इष्टं का० चेररेण ।

‡ पुरस्ताद्वीम्—इति ग

तेनोपाणुश्च चरन्ति । तिर-द्रुव वै पितर-
स्तिर-द्रुवै तद्यदुपाणुश्च तस्मादुपाणुश्च चरन्ति ॥ १६ ॥

परिवृते चरन्ति । तिर-द्रुव वै पितर-
स्तिर-द्रुवैतद्यत् परिवृतं तस्मात् परिवृते
चरन्ति ० ॥ २० ॥

अयेधु मभ्यादुधदाह । अग्नये समिध्यमाना-
यानु ब्रूहीति स एका मेव होता सामिधिनीं
चिरन्वाह सकृद् द्वेव पुराञ्चः पितरस्तस्मादेकाए
होता सामिधिनीं चिरन्वाह ॥ २१ ॥

सो ऽन्वाह । उशन्तस्वा निधी मद्युशन्तः
समिधी महि । उशन्तुगत आवह पितृन्हविषे
ऽश्वसव ऽद्वत्यथाम्नि भावह सोम भावह पितृन्
त्सोमवत आवह पितृन् वर्हिषद् आवह पितृन्
नग्निष्वत्तानावह देवांश्च ऽथाञ्चर्पांश्च ऽथावहा-
ग्निंश्च होत्रायुवह स्तुं महि मान भावहेत्यावाह्यो-
पविशति ॥ २२ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । पितृयज्ञी

वा ऽथयं नेहोतारं पितृषु दधानीति तस्मान्न
 होतारं प्रवृणीते सोद होतरित्येवाहोपविशति होता
 होत्पदन ऽउपविश्य प्रसूति प्रमूतो ऽध्वर्युः
 खुवाशादाय प्रत्यङ्ङतिक्रामत्यतिक्रम्याश्याह
 समिधो यजेति सो ऽपवर्हिष चतुरः प्रयाजान्य-
 जति प्रजा वै वर्हिर्नेत् प्रजाः पितृषु दधानीति
 तस्माद्पवर्हिषचतुरः प्रयाजान्यजत्यथाज्यभागाभ्यां
 चरन्त्याज्यभागाभ्यां चरित्वा ० ॥ २३ ॥

ते सर्वे ऽएष प्राचीनावीतिनो भुक्त्वा † । एतैर्धै-
 हविर्भिः ‡ प्रचरिष्यन्त इत्याद्यज मानस ब्रह्मा च
 पुरस्तात् परीतः पद्यादग्नोत्तदुताश्रावयन्त्योऽपु स्वधे
 त्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावणा स्वधा नुम इति
 व्यपट्कारः § ॥ ०४ ॥

तदुहोवाचामुरिः । आश्रावयेयुरेषु प्रत्याश्राव-
 येयुर्व्यपट् कुर्युर्नेदाज्ञाय विधाया श्रयामेति ॥ ॥ २५ ॥

अथाह पितृभ्यः सोमवद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । सो-

• चरित्वा—इति ग ।

† भुक्त्वा—इति ग ।

‡ एतैर्धैर्हिभिः—इति क च

§ व्यपट्कारः—इति ग

माय वा पितृमते स द्वे पुरो ऽनुवाक्ये ऽचन्वा-
 हैकया वै देवान् प्रच्यावयन्ति दाभ्यां पितृन्
 त्सकृदु छैव पुराञ्चः पितरस्तस्माद्दे पुरो ऽनुवाक्ये
 ऽचन्वाह ॥ २६ ॥

स उपसृणीत ऽञ्जाज्यम् । अथास्य पुरो-
 डाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन
 सह मन्यस्य तत् सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्द्विराज्य-
 स्थाभिधारयति प्रत्यनक्तप्रवदानानि नातिक्रामतीत्
 एवोपोत्यायाश्राव्याह पितृन् त्सोमवती यजेति व्वप-
 ट्कृते जुहोति ॥ २७ ॥

अथाह पितृभ्यो वर्हिषद्भ्यो ऽनुब्रूहीति । स
 उपसृणीत ऽञ्जाज्य मथासां धानाना मवद्यति स
 तेनैव सह मन्यस्य तेन सह पुरोडाशस्य * तत्
 सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाद्द्विराज्यस्थाभिधारयति प्रत्य-
 नक्तप्रवदानानि नातिक्रामतीत् एवोपोत्यायाश्रा-
 व्याह पितृन् वर्हिषदो यजेति व्वपट्कृते
 जुहोति ॥ २८ ॥

अथाह पितृभ्यो ऽग्निष्वात्तेभ्यो ऽनुब्रूहीति ।
 स उपस्तृणीत ऽञ्जाज्यमथास्य मन्यस्यावद्यति स
 तेनैव सह पुगीडाशस्य तेन सह धानाना तत्
 सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाहिराज्यस्याभिघारयति प्रत्य-
 नक्तावदानानि नातिक्रामतीत् एषोपोत्यायाश्चा-
 व्याह पितृनग्निं प्वासान्वजेति व्यपट्कृते
 जुहोति ॥ २६ ॥

अथाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति । तत्
 स्त्रिष्टकृते हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितृणां
 तस्मादाहाग्नये कव्यवाहनायानुब्रूहीति ॥ ३० ॥

स उपस्तृणीत ऽञ्जाज्यम् । अथास्य पुरो-
 डाशस्यावद्यति स तेनैव सह धानानां तेन सह
 मन्यस्य तत् सकृद्वदधात्यथोपरिष्ठाहिराज्यस्याभि-
 घारयति न प्रत्यनक्तावदानानि नातिक्रामतीत्
 एषोपोत्यायाश्चाव्याहाग्निं कव्यवाहनं यजेति व्यप-
 ट्कृते जुहोति ॥ ३१ ॥

स यन्नातिक्रामति । इत् एषोपोत्यायं जुहोति
 सकृदु ह्येव पुरासुः पितरो ऽथ यत् सकृत् सकृत्
 उर्वेपात् हविषात् समवद्यति सकृदु ह्येव

पुत्राञ्चः पितरो ऽथ यद्व्यतिपद्मं भवदानान्यवद्यु-
 त्तृत्वो वै पितर ऋतूनेवैतद्व्यतिपजत्तृत्त्वं सुन्द-
 धाति तस्माद्व्यतिपद्मं भवदानान्यवद्यति ॥ ३२ ॥

तद्वैके । एतं मेव हीचे मन्य मादधति तत्
 होतो पद्मयावैव जिघ्रति तं ब्रह्मणे प्रयच्छति तं
 ब्रह्मावैव जिघ्रति तमग्नीषे प्रयच्छति तमग्नीद्-
 वैव * जिघ्रत्येतन्वेवैतत् कुर्वन्ति यथा त्वेवै-
 तरथ यद्ब्रह्मेडाप्राश्चित्तुं समवद्यन्त्येव मैवैतद्यापि
 समवद्येयुस्ता मुपहूयावैव जिघ्रन्ति न प्राश्नन्ति
 प्राश्चित्तव्यं त्वेष्वव्य मन्यामह ऽइति ह स्माहासुरि-
 र्यथ कस्य चाग्नौ जुह्वतीति † ॥ ३३ ॥

अथ यतरो ढाखन् भवति । यद्यध्वर्युर्धा
 यजमानो वा स उदपात्र मादायापसलवि त्रिः
 परिषिञ्चन्पर्येति स यजमानश्च पितर भवने-
 जयत्यसाववनेनिच्छेत्यसाववनेनिच्छेति पितामह-
 भुसाववनेनिच्छेति प्रपितामहं ‡ तद्यथाशिष्यं न ऽभि-
 षिञ्चेदेवं तत् § ॥ ३४ ॥

* तमग्नीष्वेव—इति च दृष्टं डा० वेदरेख । † जुह्वतीति—इति ग ।

‡ प्रपितामह—इति क, छ ।

§ तत्—इति ग ।

अथास्य पुरोडाशस्यावदाय । सव्ये पाणौ कुरुते धानाना मवदाय सव्ये पाणौ कुरुते मन्यस्यावदाय सव्ये पाणौ कुरुते ॥ ३५ ॥

सु ये मामवान्तरदिश मनु सक्तिः * । तस्यां यजमानस्य पित्रे ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश मनु सक्ति स्तस्यां यजमानस्य पितामहाय ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश मनु सक्ति स्तस्यां यजमानस्य प्रपितामहाय ददात्यसावेतत्त ऽइत्यथ ये मामवान्तरदिश मनु सक्ति स्तस्यां निमृष्टे ऽत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग माहपायध्व मिति यथा भाग मश्नीतेत्येवैतदाह तद्यदेव पितृभ्यां ददाति तेनो स्वाग्निपूनेतस्माद्यज्ञान्नागरिति ॥ ३६ ॥

ते सर्वे ऽएव यज्ञोपधीतिनो भूत्वा † । उदञ्च उपनिष्क्रम्याहवनीय मुपतिष्ठन्ते देवान्वा ऽएषु उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्ण-

* 'सक्तिः'—इति ग, घ

† 'भूत्वा'—इति ग, घ

मासाभ्यां यजते ऽथैतत् पितृयज्ञेनेवागान्यवद्य-
देवैभ्यो निष्कृवते ० ॥ ३७ ॥

ऐन्द्रीभ्या माहवनीय मुपतिष्ठन्ते । इन् ३२ ॥

वनीयो ऽच्चन्द्रमी मदन्त ह्यव प्रिया ति तः
अस्तोषत स्त्रभानवो विप्रा नुविष्ठया मर्तृति तं
न्विन्द्र ते हरौ ॥ सुसन्दृशं त्वा ज्वशं भग्नीदु-
न्दिषी महि । प्र नूनं पूर्णवम्बुर स्तुती स्वैवे-
ष्वशाः १ ॥ ऽधनु † योजान्विन्द्र ते प्रापि
इति ‡ ॥ ३८ ॥

अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्य मुपतिष्ठन्ते । सो
न्वाहा महे नाराशंसिन स्तोमेन । पितृणां
च मन्मभिः ॥ आ न एतु मनः पुनः क्रुत्व
दृष्टाय जीवसे । ज्योक् च सूर्यं दृशे ० ॥ पुनर्न
पितरो मनो ददातु देव्यो जनः । जीवं व्रातः

* निष्कृते—इति भा० सम्मत इति डा० वेवरः ।

† 'वशांऽधनु'—इति च दृष्टो डा० वेवरः ।

‡ 'हरौऽइति'—इति ग ।

§ 'दृशे'—इति ग, घ ।

अथास्यति पित्र्यज्ञेनेव वा ऽएतदचारिपु-
रुते धाना पुनर्जीवानपिपद्यन्ते तस्मादाह जीवं
वदाय सञ्जेमहीति ० ॥ ३६ ॥

सु यतरो ददाति । स पुनः प्राचीना-
युजमानत्वाभिप्रपद्य जपत्यमी मदन्त पितरो
भवान्तर मावृषायिषतेति यथाभाग माश्रियुरित्ये-
महाय ॥ ४० ॥

मनु ऋषोदपात्र मादाय । पुनः प्रसलवि त्रिः
त्यसा उचन् पर्येति स युजमानस्य पितर भवने-
स्तरत्यसाववनेनिच्चेत्यसाववनेत्वेति पितामह मसा-
ववनेनिच्चेति प्रपितामहं तद्यथा जक्षुषे ऽभिषिञ्चे-
दिवं तत्तदात् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्
पर्येति प्रसलवि न इहं कर्मानु सन्निष्ठाता
ऽइति तस्मात् पुनः प्रसलवि त्रिः परिषिञ्चन्
पर्येति ॥ ४१ ॥

अथ नीवि मुदृद्य नमस्करोति । पितृदेवतया
त्रै नीविस्तस्मान्नीवि मुदृद्य नमस्करोति यज्ञो

वे नमो यज्ञियानेवैनानेतत् करोति षट् कृत्वो
 नमस्करोति षड् वा ऽऋतव ऋतवः पितरस्तदृतु-
 ष्वेवैतद्यज्ञं प्रतिष्ठापयति तस्मात् षट् कृत्वो नम-
 स्करोति गृहान्नः पितरो दत्तेति गृहाणात् ऽ पितर
 ईशत ऽ एषो ऽ एतद्याशीः कर्मणः ॥ ४२ ॥

ते मूर्ध्व ऽ एव यज्ञोपधीतिनो भूत्वा । अनु-
 यानाभ्यां प्रचरिष्यन्त इत्याद्यजमानस्य ब्रह्मा च
 पश्चात् पगीतः पुरस्ताद्गनीदुपविशति होता
 होतृपदने ॥ ४३ ॥

पुषाह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामि । समिधु माधा-
 याग्नि मग्नीत् सम्भृड्ढीति सुचावादाय प्रत्यड्ढ
 तिक्रामत्यतिक्रम्याथ्याव्याह देवान् यजेति सो ऽप
 वहिंपो द्वावनुयाजी यजति प्रजा वे वहिर्नेत्
 प्रजाः पितृषु दुधानीति तस्मादप वहिंपो द्वावनु-
 याजी यजति ॥ ४४ ॥

अथ सादयित्वा सुची व्यूहति । सुची
 व्युद्य परिधीन्त्वमज्य परिधि मभिपद्याथाव्या-
 हिपिता देव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
 मूक्तयाकायेति मूक्तवाकत् होता प्रतिपद्यते नाध्वर्युः

प्रस्तरुं समुल्लम्पतीत्येवोपास्ते यदा होता. मूक्त-
वाक माह * ॥ ४५ ॥

अथाग्नीदाहानु प्रहरति । स न किञ्चनानु-
प्रहरति तूष्णीं मेवात्मानं मुपस्पृशति ॥ ४६ ॥

अथाह संवदस्त्रेति † । अगानग्नीदगुष्क्रावय
श्रीषट् स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्ति मानुषेभ्यः शं
योर्ब्रह्मीत्युपस्पृशत्येव परिधीन्नानुप्रहरत्यथैतद्ब्रह्मि-
रनुसमस्यति परिधींश्च ॥ ४७ ॥

तद्वैके । इविरुच्छिष्टं मनु समस्यन्ति तदु तथा
न कुर्याद्भुतोच्छिष्टं वा ऽएतन्नेद्भुतोच्छिष्टं मग्नी जुहवा-
मेति तस्मादपो वैवाभ्यवहरयुः प्राग्नीयुर्व्वा ॥ ४८ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

* 'मूक्तवाक माह'—इति ग, घ ।

† 'संवदस्त्रेति'—इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चये, त महं वन्दे विद्यातीर्थमद्वैतम् ॥ १ ॥

अथ पिण्डपिण्डयज्ञं • विधिक्षुः पितृणां मुत्पत्तिं माह—
 “महाहविषा ह वा इत्यादि † । “यिय मेवा विजितिरिति । व्यज-
 यन्तेति श्वयम्भः । “अथ यानित्वादि । ‘यस्मिन्’ इन्द्रासुर-
 युद्धे येषां देवानां मध्ये ‘यान् एव’ असुराः ‘अध्वन्’ समारयन्,
 ‘तान्’ इतान् देवान् पिण्डयज्ञाख्येन वक्ष्यमाणेन कर्मणा ‘समै-
 रयन्त’ समागच्छन्त । ते हताः पिण्डदेवता एव अभवन् ।
 पितृनुद्दिश्य कियमाषत्वान् ‘पिण्डयज्ञः’ इति अन्वयेयं चन्ते-
 त्वाह— “तस्मादिति ॥ १ ॥

“तदसन्त इत्यादि । ‘तत्’ तत्र ‘यि’ देवाः ‘व्यजयन्त’
 विजय मेव प्राप्ताः, न पुनरसुरेण हताः, ‘ते’ वसन्तास्युत्त-
 रयाजकाः; ‘यान्’ इतवन्तः, ‘ते’ पिण्डयज्ञेन ‘समैरयन्त’
 समागच्छन्, ‘ते’ एव शरदाद्यास्तय जेतवः । एतेषां मनु-
 रूपत्वप्रतिपादनम् उपरिष्ठात् ‡ “जेतवः पितरः”—इति करिष्य-
 माणस्तुल्योपोद्घातत्वेन ॥ २ ॥

• ‘अथ पिण्डयज्ञः’—इति च ।

† व्याख्येयोऽष्टाकपालः पुरोडाशः, नौम्यश्चरः, नाविनो द्वादश-
 कपालो ऽष्टाकपालो वा उपांशुदेवतः, सरस्वत्ये चरः, पूष्णे चरः,
 सिन्धुनामो द्वादशकपालः, माहेन्द्रश्चरः, वैश्वकर्मेण एककपाल उपांशु-
 देवतः । एषां मष्टानां जदिषां नाम मष्टाहविरिति ।

‡ इत्येव नाष्टमे चतुर्थेऽधिकार्यां (३४१ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

इदानीन्तनानुष्ठानस्यापि उक्तफलसाधनत्व माह— “अथ यदिति । ‘अथ’ इदानीं मपि ‘एषः’ यजमानः ‘एतेन’ पित्र्यज्ञेन ‘यजते’ इति ‘यत्’, ‘तत्’ तस्मात् । ‘अह’, ‘तु’, ‘एव’ इति त्रयो निपाताः । ‘एतस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनं ‘कश्चन’ ‘चन’-शब्दोऽप्यर्थे, क मपि पुरुषं ‘न’ एव ‘घ्नन्ति’ असुरादयो न मारयन्ति । तत्र ज्ञातानुकरत्वे हेतु माह— “इति देवा इति । इत्थं ‘देवाः’ पुरा ‘अक्षुर्वन्’ पित्र्यज्ञाख्यं कर्म । देवैरेण प्रकारेणानुष्ठितम्, तेनेव प्रकारेणानुतिष्ठति, न स्वात्मनेरण किञ्चित् करोतीत्यर्थः । तदेव द्रव्यदेवतामहं प्रतिपादयति— “य सु चैवेभ्य इत्यादिना । ‘एभ्यः’ पित्र्यभ्यो ‘यम्’ एव पुरोडाशघानादिरूपम् ‘भागं’ ‘देवाः’ ‘अकल्पयन्’, ‘एतत्’ एतर्हि ‘एषः’ यजमानोऽपि ‘तम्’ एव भागम् ‘एभ्यः’ ‘करोति’ । तथा देवाः पुरा असुरहतान् पित्र्यभावं प्राप्तान् ‘यान्’ एव ‘समीरयन्त’ समगच्छन्, ‘तान्’ एव पित्र्यत्वं प्राप्तान् देवान् ‘एतद्’ यजमानः ‘भवति’ इविषा तर्पयति । भवतिरत्र तृप्तार्थः ० । तेन च पित्र्यदेवतातर्पणेन ‘स्वान्’ स्वकीयानेव ‘पितॄन्’ पित्र्य-पितामहाद्यान् ‘श्रेयांसम्’ प्रशस्यतमं ‘लोकम्’ ‘उपोषयति’ उपप्रापयति । अपि च ‘अत्र’ अस्मिन् कर्मणि ‘अस्य’ यजमानस्य ‘आत्मनः’ स्वस्य ‘अनुचरणेन’ अनुगमनेन च यदेव प्राणिजातं ‘हन्यते’, ‘मीयते’ ताडयते । यदा ‘मीयते’ “मीड् † द्विसायाम्”

* “अथ-रक्षण गति-कान्ति प्रीति तृप्तावगम प्रवेश अत्रय स्वान्वय-याचन-क्रियेच्छा-दीप्रवाभावालिङ्गन द्विमा-दान-भाग-वद्विषु”-इति भा० प० ६०० धा० ।

† मिदं—इति (भा० प० ८६८ धा०) च ।

-इति धातु ७ । 'एतेन' पिब्यज्ञेन अथ तदेव पुनराप्यायते,
पुन प्रवृद्ध भवतीति । "तस्मादिति । पिब्यज्ञस्य विधि ।
यस्मात् उदीरितफलहेतु पिब्यज्ञ, तस्मादनेन यष्टव्यमित्यर्थः ।
'यजते'-इति पञ्चमलकारेण वर्त्तमानोपदेश १ ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— "स पिब्य इति । सोम एषा
मन्तीति सोमवन्त ज्ञतसोमयाम । एतद्दिग्दिग्वागविशिष्टेभ्य
'पिब्य' षट्सु कपालेषु संस्कृत 'पुरोडाश' 'स' यजमान
निर्वपेत् । देवताविकल्प माह— "सोमाय वेति । × × ×
सोमाय वा निर्वप कर्त्तव्य । तदुक्त कात्यायनेनापि—
'पिब्य सोमवद्वा षट्कपाल सोमाय वा पिब्यमते"—
इति ६ । इदं देवताविकल्पं माह— "पितर-
सोमवन्त सोमो वा पिब्यमान्"—इति ६ । कपालसङ्ख्या प्रथ
मति— "षट् वा इति । "ऋतव पितर इति । शरहेमन्त
शिशिरा , त एते यत् पुन समैर्यन्तेत्याश्रातवान्, तत्
पितृणा मृततादारभ्यम् । यदा 'यस्मिन् वा ऋतो पुरुष
प्रसीयते, सोऽप्यामुषि ज्ञोके भवति"—इति श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धे ॥
षमन्ताद्युत्वात्तका पितर ॥ ४ ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते— "अथ पिब्या बर्हिषद्वा इति ।
बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदोऽज्ञतसोमयामा , क्षेपन्हविर्विधत्ते

० नि० ब्रा० ११४३ धा० ।

† का० यौ० सू० ५ ८ १ ।

‡ का० यौ० सू० ५ ८ २, १० ।

§ आश्व० यौ० सू० ७ १६ -१ ।

[नि० ब्रा० १ ६ ८ ४ ।

याजिनः पिनरः । ष्टपोदरादित्वात् षर्षलोपः ७ । एतद्गुण-
 त्रिगिष्टेभ्यः पिष्टभ्यो धानारूपं इविः कर्त्तव्यमिति शेषः † ।
 तत्करणप्रकारमाह— “अन्वाहार्यपचन इति । ष्टयवतण्डुला
 धानाः ; तदर्थे दक्षिणाग्नी भर्जनकपालमधिष्ठित्य, तत्र
 तत्तण्डुलानोप्य भर्जनं कुर्यादित्यर्थः । ततो भर्जनान्तरं ता
 धाना द्वेषा विभज्य, अर्धाः प्रकृतिवत् समन्त्रकं ‘पिपन्ति’
 समन्त्रकं चूर्णयन्ति । “पिष्टू सखूरणे”—इति धातुः ‡ । ‘अर्धा
 इत्येव’ । एव निवापरा अर्धा ‘धानाः’ ‘अपिष्टाः’ पेषणरहिता
 अधिज्ञता भवन्ति । ता अपिष्टा धानाः ‘पिष्टभ्यो षर्षि-
 यद्वाः’ टेषाः § ॥ ५ ॥

अथ तृतीयं यागं विधत्ते— “अथ पिष्टभ्योऽग्निष्वाप्तेभ्य
 इति ॥ । आधानमंस्काराभावेन त्रेताग्न्यभावात् केवलमौषा-
 मनान्निमैवाद्यमाना (†) गौः ‘निवान्या’ । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्याः
 पथमि प्राथमो मथिमो धानाचूर्णं §, ‘एकगलाकया’ एका
 चाक्षी गलाका च, “पूर्वं कान्मैकमर्वं”—इत्यादिना ७९ ममानः ।
 एकैवैव गलाकया ‘मज्जत्’ एकवारम् ‘उपमथितः’ धानोडितो
 इविः ‘मन्यः भवति’ इत्यर्थः । उपमथनस्य मज्जत्त्वं प्रथममिति—
 “मज्जद्दु ह्येति । एकवारमेव हि अर्धयुस्तस्माद् गार्हपत्यापरदेशात्
 उत्थाय अन्वाहार्यपचनध्यादूरेणोत्तरप्रदेशे × × × रागता अपुन-

• “ष्टपोदरादीनि षषोपदिष्टम्”—इति पा० ख० ६, ३ १०२ ।

† का० यौ० ख० ५, ८, ११ ।

‡ ङ० पा० १५ धा० ।

§ का० यौ० ख० ५, ८, १०, १६ दृष्टये ।

¶ का० यौ० ख० ५, ८, १२ ।

‡ रा० ए० म० उ० अ० ।

•• पा० ख० ७, १ ३६ ।

राष्ट्रताः सन्तः पितरो भवन्ति (१), अतस्तेषां सङ्घस्य मसाधारण-
धर्म इति हविःसंस्कारस्यापि सङ्घस्य मुचित मिति भावः † ।
विहितानि त्रीणि हवींषि सभूय निगमयति— “एतानिति ॥६॥

एतेषां हविषां या देवताः “पितृभ्यः सोमवन्तः”—इत्यादिना
निर्दिष्टाः, तासां स्वरूपं परस्परामहीर्षं मिति ब्रूते— “तद्य
इति । ‘तत्’ तत्र ‘सोमेनेजानाः’ सोमेनेष्टवन्तः षष्ठत्वं प्राप्ताः
‘ते पितरः’ ‘सोमवन्तः’ इत्युच्यन्ते । ‘अय’-शब्दः त्वर्थः । ‘ये’
तु ‘पक्वैर्न’ पाकसंस्कृतेन, चरुपुरोडाशादिहविषा देवेभ्यो दत्तेन
केवलं हविर्यज्ञयाजिन एव † सन्तो ‘लोकं जयन्ति’, ‘ते पितरः’
‘वर्हिषदः’ इत्याख्यायन्ते । ‘ये’ पुनः ‘ततः’ तयोर्मध्ये ‘अन्य-
तरत्’ अपि ‘न’ प्राप्नुवन्ति, केवलं सौपासनाग्निरेव ‘दहनं’
गरीरान्ते ‘व्यदयति’ आम्वादयति, भक्षयतीत्यर्थः । तैत्तिरीयके-
ऽप्यान्नातम्— “ये ये यन्वानः, ते पितरो वर्हिषदः०—० ; ये वा
अयन्वानो ष्टहमेधिनः ते पितरोऽग्निश्वात्ताः”—इति ‡ ॥ ७ ॥

पितृयज्ञप्रयुक्तं विशेषं वक्तुं चोदकप्राप्तं महकलापं मनुष्मा-
मति— “न जघनेनेत्यादिना । दक्षिणामुखत्वं प्राचीनावीतित्वं
च हविर्ग्रहणे विशेष इत्यर्थः । “स तत एवेत्यादि । ‘सः’
अर्धयुः तस्माद् गार्हपत्यापरदेगादुत्थाय अम्वाहार्यपचनस्य अदूरे-
णीत्तरदेगे दक्षिणामुखस्तिष्ठन् भवइत्यात् ॥ । चोदकप्राप्तं फली-

• “यदमहर्देवानां तन्, सङ्घं विषा मिति विद्यात्वादस्य महर्द-
यस्ये प्राप्तं व्याह— “अतुर्वा यदस्यम् (का० श्रौ० सू० ५, ८, १२)”—इति
वा निर्द्धारणे”—इति या० ६० ।

† ‘हविर्यज्ञयाजिन एव’—इति च ।

‡ ते० मा० १, ६, ८, ६ ।

§ का० श्रौ० सू० ५, ८, १४ क ।

करणस्य विष्करण मपास्य सलक्ष्णं विधत्ते— “सकृत् फली-
करोतीति ॥ ८ ॥

“स दक्षिणेवेति । ‘सः’ अर्धयुः दक्षिणामुख एव सन्
षवहननदेशे पेषणार्थं ‘दृषदुपले’ उपदध्यात् । पट्कपालस्य
पुरोडाशस्य गार्हपत्यदक्षिणायां थपणं विधाय स्तीति— “दक्षि-
णाहं गार्हपत्यस्येत्यादिना ७ । “तद् यदेता मिति । ‘तत्’
तत्र पितृयज्ञसम्बन्धित्वेनानुष्ठेयपदार्थेषु ‘यद्’ यस्मात् कारणात्
‘एतां दक्षिणां दिवं सचन्ते’ ऋत्विग्यजमानाः समवयन्ति ।
‘यच्च समवाये’—इति † धातु । “एया हीति । ‘हि’-शब्दो
दक्षिणस्या दिग् इह श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं पितृसम्बन्धं द्योतयति ।
तथा च तैत्तिरीयकम्— “देवमनुष्या दिवो व्यभजन्त , प्राचीं
देवा दक्षिणा पितरः”—इति ‡ ॥ ८ ॥

पितृगाया वेदेनिर्माणं विधत्ते— “अथ दक्षिणेनेति § । “चतुः-
स्रक्ति मिति । चतस्रः स्रक्तयः कोणा यस्याः सा तथोक्ता । तासां
चतुःस्रक्तीना भवान्तरदिक्सम्बन्धं विधत्ते— “अवा-
न्तरदिगोऽन्विति । लक्षणे षमोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।, “कर्म-
प्रवचनीययुक्ते”—इति द्वितीया ¶ । अवान्तरदिक्स्याः स्रक्तीः कुर्या-
दित्यर्थः । स्रक्तीना चतुष्टयमुपपादयति— “चतस्रो वा इति ।
पितृणा भवान्तरदिग्रूपता श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाश्रवणत्वव्या ॥ १० ॥

* का० श्रौ० सू० ५, ८, १४ ख ।

† भा० उ० ६६७ घा० ।

‡ तै० सं० ६, १, ११ ।

§ “दक्षिणेन दक्षिणार्थं परिवृत सुदगदारं तन्मध्ये वेदिं करो
व्यवान्तरदिक् स्रक्तिं माप्रान्तं—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २१ ।

¶ पा० सू० “अनुलक्षणे”—इति १, ४, ८४ । † पा० सू० १, ३, ८ ।

अथाग्निस्थापन विधत्ते— “मन्मध्ये इति । दक्षिणाग्नि
माहृत्य तस्या वेदेर्मध्ये स्थापयेदित्यर्थ । तथा च कात्यायन —
“अवान्तरदिक् स्रज्जि मासगन्ते दक्षिणाग्नि मध्येऽप्या करोति” —
इति ५ । एतन्मध्ये स्थापन सुपपादयति— “पुरस्तादा इत्यादिना ।
‘पुरस्तात्’ पूर्वस्या दिशि आहवनीयमभीषे ‘प्रत्यक्ष’ प्रत्यङ्मुखता
सन्तो देवा ‘मनुष्यान्’ ऋत्विभ्यजमानान् ‘अभि’ लक्ष्य ‘उपा
हता’ उपगता भवन्ति । ‘तस्मात्’ कारणात् ‘तेभ्य’ देवेभ्य
‘प्राङ्’ मुख ‘तिष्ठन्’ अध्वर्युं जुहोति । व्याध्यावस्थितानां
तेषा सर्वतोमुखत्व सुपपादयति— “सर्वत पितर इति ।
अवान्तरदिशा व्यापित्वेन तद्रूपाणा पितृणा अपि व्यापित्वात्
प्राच्याद्यन्तमदिङ्मुखत्व दुर्ज्ञान मिति सर्वत परीत्य अवनार्थ
मध्येऽने स्थापन मिति निगमनवाक्यस्यार्थे ॥ ११ ॥

“स तत एवेत्यादि । अस्मिन् हि पित्र्ययज्ञे दक्षिणा दिक्
प्राची जाता, तत प्राक्प्रतीचे तु दक्षिणोत्तरदिशौ मध्यमौ,
तत्र मध्यभागेऽवस्थिता प्राची दिक् उत्तरा, दक्षिणभागावस्थिता
प्रतीची दिक् दक्षिणा, तथाच प्रकृती उदीच्या दिशि क्रियमाण
स्तम्बयजुर्हरणेन तत्र प्राच्या सम्यदयते । अथ मर्धं,— तस्या
वेदे सकाशादेव सोऽध्वर्युं प्राक् प्राच्या दिशि स्तम्बयजुर्हरेत् १ ।
तस्या वेदे परिग्रह मभिनयेन दर्शयति— “अथेत्येवापे इति ।
‘अपे’ प्रथमम् ‘इत्येव’ एवमेव यथाद् भागे दक्षिणापवर्गं रेखया
परिगृह्णीयात् । ‘अथ’ अनन्तरम् ‘इति’ एवम् उत्तरत
प्रागपवर्गं परिगृह्णीयात् । एव पुरस्ताद् दक्षिणापवर्गं परि

* का० शी० ख० ५ ८ २१ख०, २० ।

† १ भा० १५० ए० “१”—टाप्यनी द्रष्टव्या ।

ष्टह्नीयात् । अत्र प्रतीच्युदीचीप्राचीन्धनेन क्रमेण पूर्वाक्षरीत्या दक्षिणाप्रनोच्युदग्दिगो भवन्ति । तासु दिक्षु परिग्रहणं प्रकृतौ व्याख्यातम् * । सूचितञ्च कात्यायनेन— ‘पूर्व परिग्रह परिग्रह्णाति दक्षिणत पथात् उत्तरमथ’—इति † ।

सैखनादीनि यानि वेदिसम्बन्धीनि कर्माणि , एतानि सर्वाणि अत्रापि तथैव कर्तव्यानि इति अभिप्रेत्य सिद्धवत् अनु क्रामति— “लिङ्गति हरति यद्दार्थं मित्वादिना ‡ । ‘यत्’ दार्थं’ हरणोय भवति , तत हरेत् इति सम्बन्ध । “स तथैवेति । येन प्रकारेण पूर्वपरिग्रह कृत , तेनैव प्रकारेणोत्तर परिग्रह कुर्यात् ।

ननु “परी यज्ञे”—इति § पत्निपूर्वाद् यद्दार्थं विषये घञा भवितव्यम् , कथं मच्,— पूर्व पूर्वपरिग्रहेषिति , उत्तर परिग्रहे षेतिरूपसिद्धि † नैव दोष , “व्यत्ययो बहुनम्”—इति ॥ “यह हृ मि षि गमथ”—इत्यप् †† भवति ।

“प्रतिच्येति । “पुरा क्रूरास्य”—इति प्रकृतौ यदनुमार्जनम् †††, तत ह्यत्वेत्यर्थः । प्रकृतिवदेव ††† “प्रोचणीरासादय”—इति प्रैय मग्नीध्रप्रेषितार्थानुष्ठानञ्चाह — “प्रोचणीरित्यादिना । “स यज्ञोपवीतीति । एतावत् कर्म प्राचीनावीतिनैवाध्युषा कर्त्तुं

* १का० २च० ४त्रा० ८--२१ कडिका द्रष्टव्या ।

† का० श्रौ० सू० २ ६ २५ ।

‡ तदन्त कात्यायनेन— पिष्टयज्ञादिचिन्तयो—इति २ ६ २८ ।

§ पा० सू० ३ ३ ४७ ।

॥ पा० सू० ३ १ ८५ ।

†† पा० सू० ३ ३ ५८ ।

†† १भा० १६६ ८० ५ प० ।

††† १भा० १५५ ८० १० प०, १६८ ८० ८५० द्रष्टव्ये ।

व्यम् ; 'सः' अर्धयुः इदानीं 'यज्ञोपवीती' 'भूत्वा' प्राकृतवदेव
'आज्यानि' गृह्णीयात् * ॥ १२ ॥

तत्रोपभृति ग्रहणे केषाञ्चित् मतं भुपन्यस्यति— "तदाहु-
रिति । 'हो ह्यत्र'—इति तत्र कारणाभिधानम् । 'अत्र' खलु
पितृयज्ञे 'हि' यस्माद् 'हो' एव 'अनुयाजो' प्रयाजानुयाजाना
मिव बर्हिष्टस्य विधास्यमानत्वात् प्रथमस्थानुयाजस्य बर्हिषो-
ऽनुष्ठाने सति रावेवानुयाजो 'भवतः', अतस्तदर्थं 'द्विरुप-
भृति गृह्णीयात्' † । ननु प्रयाजेषु समानयनार्थं मपि ग्रहीतु
मान्येन भवितव्यमिति चेत्, न ; प्रयाजेषु बर्हिषुक्तस्य चतुर्थ-
यागस्य प्रतिषेधेन तत्प्रयुक्तस्य समानयमानस्याप्यभावात् । अत
एवोक्तं सूत्रकृता— "असमानयनं वा बर्हिःसंयोगात्"—इति ‡ ।

इदानीं पश्चान्तरं भाह— "तद्वष्टावेवेति । प्रकृतिवद् अष्ट-
कत्व एव 'उपभृति गृह्णीयात्' । गृह्णतोऽभिप्रायं भाह— "ने-
दिति । यज्ञसम्बन्धिभ्याः विधायाः, विधा प्रकारः संस्था ;
तस्मात् 'न' एव 'अज्यानि' गच्छानि 'इति' अनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

आज्यग्रहणानन्तरं मिथप्रोक्षणादिकर्मसंश्लेषार्थः पुनः प्राचीना-
धीतित्वस्य विधत्ते— "आज्यानि गृह्णीत्विति ॥ १३ ॥

इधप्रोक्षणादिकं प्रकृतिवदेव कर्तव्यमित्यनुक्तामिति—
"प्रोक्षणीरिति । "अज्यान्ना इति । 'अय' वेदिप्रोक्षणानन्तरम्
'अग्ने' अर्धयुवे 'बर्हिः' प्रयच्छन्ति । आदाय अर्धयुहस्ते परि-
कर्मिणो ददुरित्यर्थः । "तत्पुरस्ताद्ग्रह्णीति । 'तद्' बर्हिः

* "यज्ञोपवीत्याज्यग्रहणे"—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, २६ ।

† "द्विरुपभृति"—इति च का० श्रौ० सू० ५, ८, २७ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ८, ३६ ।

‘पुरस्तादृष्यन्ति’ पूर्वस्थां दिशि यथा भवति तथा वेद्या मध्वर्यु-
रामादयेदित्यर्थः ७ । तत् प्रकृतिवदेव प्रोक्षणीयेषु ‘उपनीय’,
वर्हिषः सन्नहनस्य यन्त्रिं विस्त्रंस्य, ततः सकाशात् प्रस्तर-
मुष्टिं पृथक् न गृह्णीयात् १* । तत्र कारणं माह— “सक्तदु-
ष्टो वेति । वर्हिषः सकाशात् प्रस्तरस्य पृथक्करणे वर्हिषः सक्तत्वं
व्याहन्त्येत, न चेत्तत् पिष्टयज्ञे युक्तं मिति भावः ॥ १४ ॥

वर्हिषः स्तरणप्रकारं माह— “अथ सन्नहनं मिति । सन्न-
हतेऽनेनेति सन्नहनं रज्जुः । ‘अपमनवि’ अपदक्षिणम्, अग्निं
परितो वेद्यां ‘त्रिः परिस्तृणन्’ पर्येतीत्यर्थः । एवं परितः
स्तरणानन्तरं ‘यावद्’ वर्हिः ‘प्रस्तरभाजनं’ प्रस्तरस्य योग्यं
पर्याप्तं भवति, ‘तावत्’ ‘परिगिनष्टि’ अवशिषयेत् । “अथ
पुनरिति । ‘अथ’ अपदक्षिणपरिगममानन्तरम् ‘पुनः’ ‘प्रसन्नवि’
प्रदक्षिणं ‘त्रिः पर्येति’ । अत एव सूत्रकृतोक्तम्— “वर्हिर्वि-
स्त्रंस्य यून्वाद्ये गृह्णीत्वा त्रिस्तृणन् अग्निं पर्येति प्रस्तरमात्रं गिष्ट्वा
तावत् प्रतिपर्येति”—इति ४ ।

एतत् प्रतिपरिगमनं मनूय स्तीति— “तद्यानेवेति । ‘तत्’
तत्र स्तरणसमये त्रिरपदक्षिणगमनेन ‘यान्’ एव ‘अस्तु’
विप्रकर्षेण पिष्टन्नोक्तेऽवस्थितान् त्रिविधान् “पिष्टभ्यः सौमवद्भ्यः”
—इत्यादिना हविर्देवतात्वेन प्राग्दर्शितान् ‘अन्ववागात्’ अनुप्राप्नोत्,
‘एतत्’ एतेन पुनश्चिः प्रदक्षिणकरत्वेन ‘सिन्धुः एव’ पिष्टभ्यः

* का० श्रौ० सू० ५. ८. २८ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ८. ३० । ‘कुशप्रमूषस्तरपमन्नद्व’ शेषा वर्हिः
—इति तापहृत्तौ (५. ०) ।

; का० श्रौ० सू० ५. ८. २८. ३० । ‘युने = सन्नहनम्’— इति धा० दे० ।

मकायात् 'पुन,' 'अपोदिति' अपगच्छति, 'स्व' स्वकीयम् 'द्रम
लोकम्' 'अभि' प्राप्तुम् । 'तस्मादिति, प्रतिपादितार्थ-
निगमनम् ७ ॥ १५ ॥

"न दक्षिणेव परिधीनिति । 'स.' स्वयं 'दक्षिणा'
दक्षिणायात् 'यव' 'परिधीन्' परिदध्यात् । ततः पद्यात् पुर-
स्ताच्च तत्र दक्षिणाम्नी परिधीन्, उत्तरप्रागपं प्रस्तरं, सर्वं
मवदेयितं दक्षिणं दक्षिणार्थं धृणीयात् । प्रकृतितः प्राप्तं च
विध्वंसस्तर्हामं निषेधति— "नास्तर्हधातीति । अस्तर्हानिध्वस्तान-
दक्षिणी विमज्ज्येयाताम् ॥ १६ ॥

तस्मिन् प्रस्तारलुहादीनां आसादनस्य प्रकारविशेषं विधत्ते—
"न तत्रेति । प्रस्तरस्थोपरि पद्यादभाने प्रथमं 'लुहम्' आसाद्य,
ततः पूर्वभागे 'उपभृतम्', ततः पुरस्तात् 'ध्रुवाम्' ४, अन्ततो
'हवीधि', इत्यनेन क्षमिणासादयन्नासादितश्चविषा मभिमर्शनं
कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

"नि सर्वं एवेति । न केचन मध्यंश्च, ऋत्विज्यजमानाः
'मर्ष एव ते' अस्मिन् समये 'यज्ञोपवीतिनः' भवेयुः । 'इत्यात्'
-इत्यमिनयदर्शने ; अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो आहवनीयस्य
पुरतो गत्वा, अप्रदक्षिणं पयोहस्य, पित्र्यजस्रवेदेः पथाह्यं

० का० यौ० सू० ५. ८. १४. २५ ।

१ १ का० २ प्र० ६. १४, ३ प्र० १. १ दृष्टये ।

२ 'सुगो ब्रह्मः, उपभृत एवदास्योपभृतश्च पुत्रा'—इति पदार्था या० दे० ।

३ का० यौ० सू० ५. ८. ४१, ३० ।

४ "नामिधेनिध्रैवाद्यान्वभागात्वां यज्ञोपवीतिनः भवे" — इति का०
यौ० सू० ५. ८. ३३ ।

‘परीतः’ परिक्रामत इत्यर्थः । आग्नीध्रस्तु तस्या वेदेः ‘पुर-
स्तात्’ पूर्वदेशं गच्छेत् * ; तत्र हि स्वाम्ययजुर्हरणं कृतम् ॥ १८ ॥

पितृयज्ञेनोपांशुप्रचरणं विधत्ते— “तेनोपांशु चरन्तीति † ।
“तिर इव वा इति । तिरोहिता एव पितरो ऽभवन्, तेभ्यः
‘यद्’ ‘उपांशु’ करणम्, ‘तत्’ अपि ‘तिरः’ तिरोहित मेव
भवति । तथाचान्तर्हितानां मुपांशुप्रचरणं युक्तं मिति भावः ॥१९ ॥

पितृयज्ञस्थानस्य परित्ययणं विधाय स्तीति— “परितृप्त
इति । ‘परितृप्ते’ परिवेष्टिते स्थाने ; सिंह मन्यत् ॥ २० ॥

“स एका मेवेति । ‘सः’ होता “अग्नये समिध्यमानाय”
-इति अर्धयुष्णा प्रेषितः सन् ‘एका मेव’ ‘सामिधेनी’ ‘त्रिः’
ब्रूयात् । “प्र वो वाजाः”-इत्याद्याः सामिधेन्यः पञ्चदश ‡ ।
तत्र सामिधेन्येकत्वे कारणं माह— “सहस्रदु द्येवेति ॥ २१ ॥

अनुवक्तव्या ता मेकां सामिधेनीं दर्शयति— “सोऽन्वा-
हेति । ‘सः’ होता “उग्रन्तस्वा”-‘इति’ § एतां सामिधेनीं
त्रिः अनुब्रूयात् । अस्याय मर्शः— हे अग्ने ! ‘उग्रन्तः’ काम-
यमानाः वयं त्वां ‘निधीमहि’ वेदां स्थापयामः । तथा
‘उग्रन्तः’ त्वत्प्राथम्यं यामं कामयमाना एव सन्तः ‘समिधी-
महि’ त्वां समिहं करवामहे । अग्ने ! त्वं भविष्यसि

* का० श्रौ० सू० ५.८.३४, ३५ ।

† “पितृयज्ञ उपांशुप्रचरणम्, पुरस्तादुपचारः, अक्षयजमानयोश्च,
पूर्ववदा, अपत्रीकः, दक्षिणाधिराहवनीयवत्, पूर्व्याहवनीयं प्रणीता
परिहरति, अर्धयुष्ण”-इत्यर्थौ (का० श्रौ० सू० ५.८.१-८) सूत्राग्रीह
समन्तादाक्षीण्यानि ।

‡ अ० सं० ३.२७.१-१५ ।

§ अ० सं० १०.१६, १२, य० पा० सं० २०.७० ।

मयं 'उगन्' कामयमानः सन् 'उगतः' अस्मदीर्य यज्ञं कामय-
मानान् 'पितृन्' 'आवह' आगमय । किमर्थम् ? 'हविषे
पत्तवे' अस्माभिर्देत्ते हविर्भोक्तुम् । "क्रियाग्रहण मपि कर्त्त-
व्यम्"—इति * कर्मणः सम्प्रदानत्वाद्यतुर्थो । "अद भक्षणे"
—इति †, अस्मात् "तुमर्थे सेधेन्"—इति तवेन् प्रत्ययः ‡ ।

"अथाग्नि भावहेत्यादि । सामिधेय्यनुवचनानन्तरम् "अग्नि
भावह"—इत्याद्यावाहननिगदं ब्रूयात् । तत्रान्नीपोमावाज्यभाग-
देवते, पितरः सोमवन्त इत्याद्याः प्रधानदेवताः, 'देवा आज्यपाः'
प्रयाजानुयाजदेवताः । तेषां सर्वेषां भावाहनं कर्त्तुं मग्निः
प्रेष्यते— "अग्निं होत्राय"—इत्यादिना । जेषेण त्विष्टकृद्देवताया
भावाहनप्रतिपादनम् । 'होत्राय' होत्राय होत्रकर्मणे वा 'अग्निम्
आवह' । अग्निष्वात्तनाम्नस्तव स्वभूतो महिमा, तम्, तद्रूप-
स्वीकारिण मग्नि भावहेत्यर्थः । "इत्यावाह्येति । अनेन निग-
देनायाह्य तद्वीपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवत् प्राप्तं होत्रवरणं निषेधति— "अथायाव्य न
होतार मिति † । भावाहनानन्तरं भावावणप्रत्यायावणे कृत्वा,
'कीद होतः !' इत्येवाध्वर्षुर्ब्रूयात् ; न तु "अग्निर्देवो देव्या
होता"—इति निगदेन होतारं प्रहणीतेत्यर्थः । एतदुपपादयति—
"पिष्टयज्ञी वा अय मिति । यतोऽयं पिष्टयज्ञः, अतोऽयं
पितरः मविहिताः ; तत्र यदि होतुर्वरणं कुर्यात्, तदा 'न'
'होतारं' तेषु पिष्टयु 'दधाति' स्थापयति, न चैतद् युक्तम्,
'इति' अग्निनाभिप्रायेण 'होतारं' 'न' प्रहणीयात् ; किन्नाहि

आश्रावणानन्तरं ब्रूयात् इति, तदाह— “सीदेति । हे
‘होतः’ त्वं ‘सीद’ उपविश ‘इति’ एतत् वाक्यम् अध्वर्युर्ब्रूयात् ;
न होतुर्वरणम् । ‘होता’ चेवं कृत्वा ‘होत्वपदने’ ‘उपविशति’
उपविशेत् ।

श्रुगादाननिगदेनाध्वर्युः ‘प्रसीति’ अनुजामाति । “पु
प्रसवैद्ययोः”—इति ० धातुः । स च ‘प्रसूतः’ होत्रा प्रेरितः
‘अध्वर्युः’ ‘सुषो’ लुङ्पठतौ ‘आदाय’ ‘प्रत्खङ्’-मुखः अति-
क्रामति । ‘अतिक्रम्य’ वेदेः पश्चिमभागे स्थित्वा, आश्रावण-
प्रभृति ‘अपवर्हिष.’ बर्हिषतुर्गः प्रयाजः, तद्वर्जं ‘चतुरः प्रया-
जान्’ यजेत । बर्हिर्वर्जनस्याभिप्राय माह— “प्रजा वा इति ।
मिष्टं निगदसिद्धम् † ॥ ३३ ॥

अग्निभिः प्रचरणार्थं प्राचीनावीतित्वं पुनर्विधत्ते— “ते सर्वं
एवेति । ‘ते’ ऋत्विग्यजमानाः ‘सर्वं एव’ ‘प्राचीनावीतिनः’
भवेयुः ‡ । ब्रह्मयजमानाग्नीध्राणां पूर्वे परिक्रान्तानां प्रधान-
यागार्थं मन्यथा परिक्रमणं विधत्ते— “इत्यादिति । ‘इत्यात्’
अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो चतु.स्त्रोवेदेः ‘पुरस्तात्’ प्रति-
गच्छतः, आग्नीध्रः ‘पश्चात्’ प्रतिगच्छेत् । प्रधानहविषो याग्याना
माश्रावणवपट्कारानाघटे— “तदिति । ‘तत्’ तत्र पित्रेयु
प्रधानहविष्यु ‘ऌस्वधा’-इति अध्वर्युराश्रावयेत्, ‘अलु स्वधा’
-इति आग्निध्रः प्रत्याश्रावणं कुर्यात्, होता ‘स्वधा नमः’-इति

* अथदा० प० ३० धा० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ८. ३० ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ६. १ । पित्रात्वात्पमथं सर्वत्र प्राप्त मेव,

मथस्यापि वाचनिकस्याप्यभ्यासान्तरावधि (८. ३३.) पूर्ण इति प्राचीना
वीतित्वं प्राप्त मेवेति कालात्तनेन नेह पुनः सूचित मिति ध्येयम् ।

मये 'उग्रन्' कामयमानः सन् 'उग्रतः' अक्षदीयं यज्ञं कामय-
मानान् 'पितृन्' 'आवह' आगमय । किमर्थम् ? 'हविषे
अत्तवे' अस्माभिर्देत' हविर्भोक्तुम् । "क्रियाग्रहणं मपि कर्त्त-
व्यम्"—इति * कर्मणः सम्प्रदानत्वाद्यतुर्थ्या । "अद भक्षणे"
—इति †, अस्मात् "तुमर्थे सेवेन्"—इति तवेन् प्रत्ययः ‡ ।

"अथाग्निं भावहेत्यादि । सामिधेय्यनुषधनामन्तरम् "अग्निं
भावह"—इत्याद्यावाहननिगदं ब्रूयात् । तत्राग्नीषोमावाग्यभाग-
देवते, पितरः सोमवन्त इत्याद्याः प्रधानदेवताः, 'देवा आञ्जपाः'
प्रयाजानुयाजदेवताः । तेषां सर्वेषां भावाहनं कर्त्तुं मग्निः
प्रेष्यते— "अग्निं होत्राय"—इत्यादिना । त्रिपेण स्वित्कृद्देवताया
भावाहनप्रतिपादनम् । 'होत्राय' होत्राय होत्रकर्मणे वा 'अग्निम्
आवह' । अग्निश्चात्तनाम्नस्तत्र स्वभूतो महिमा, तम्, तद्रूप-
स्वीकारिण मग्निं भावहेत्यर्थः । "इत्यावाह्येति । अनेन निग-
देनावाह्यं तत्रोपविशेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकृतिवत् प्राप्तं होत्रवरणं निषेधति— "अथाथाव्य न
होतार मिति † । भावाहनानन्तरं भावावयवप्रत्याथावये कृत्वा,
'होतार होतः !' इत्येवाध्वर्षुर्ब्रूयात् ; न तु "अग्निर्देवो देव्या
होता"—इति निगदेन होतारं प्रहृषीतेत्यर्थः । एतदुपपादयति—
"पितृयज्ञी वा अय मिति । यतोऽयं पितृयज्ञः, अतोऽत्र
पितरः सन्निहिताः ; तत्र यदि होतुर्वरणं कुर्यात्, तदा 'न'
'होतारं' तेषु पितृषु 'दधाति' स्थापयति, न चैतद् युक्तम्,
'इति' अनेनाभिप्रायेण 'होतारं' 'न' प्रहृषीयात् ; किन्तर्हि

* पा० २, ४, ३२ सू० वा० २ ।

† अद० प० १ पा० १ ।

‡ पा० सू० १, ४, ६ ।

§ का० अ० सू० ५, ८, ३१ ।

आश्रावणानन्तरं ब्रूयात् इति, तदाह— “सीदति । हे
‘होतः’ त्वं ‘सीद’ उपविश ‘इति’ एतत् वाक्यम् अध्वर्युर्ब्रूयात् ;
न होतुर्वरणम् । ‘होता’ चेवं कृत्वा ‘होत्वपदने’ ‘उपविशति’
उपविशेत् ।

सुगादाननिगटेनाध्वर्युः ‘प्रसीति’ अनुजानाति । “पु
प्रसवैयययोः”—इति ० धातुः । स च ‘प्रसूतः’ होत्रा प्रेरितः
‘अध्वर्यु’ ‘सुषो’ जुह्वपश्रुतौ ‘आदाय’ ‘प्रत्यङ्’-सुप्रः अति-
क्लामति । ‘अतिक्रम्य’ वेदेः पश्चिमभागे स्थित्वा, आश्रावण-
प्रश्रुति ‘अपवर्द्धिप.’ बर्द्धियसुर्यः प्रयाजः, तद्वर्द्धं ‘धतुरः प्रया-
जान्’ यजेत । बर्द्धिर्बर्द्धनस्याभिप्राय माह— “प्रजा वा इति ।
शिशुं निगदसिद्धम् ॥ २१ ॥

इविभिः प्रचरणार्थं प्राचीनावीतित्वं पुनर्विधत्ते— “ते सर्वं
एवेति । ‘ते’ ऋत्विग्यजमानाः ‘सर्वं एव’ ‘प्राचीनावीतिनः’
भवेयुः ॥ । ब्रह्मयजमानाग्नीध्राणां पूर्वं परिक्राम्नानां प्रधान-
यागार्थं मन्यया परिक्रमणं विधत्ते— “इत्यादिति । ‘इत्यात्’
अनेन प्रकारेण ब्रह्मयजमानो चतु.स्त्रक्तेर्वेदेः ‘पुरस्तात्’ प्रति-
गच्छतः, आग्नीध्र. ‘पयात्’ प्रतिगच्छेत् । प्रधानहविवो याग्याना
माश्रावणपट्टकारानाश्रुते— “तदिति । ‘तत्’ तत्र पित्रोपु
प्रधानहवियु ‘ऌस्वधा’-इति अध्वर्युराश्रावयेत्, ‘अनु स्वधा’
-इति आग्निध्रः प्रत्याश्रावणं कुर्यात्, होत्रा ‘स्वधा नम.’-इति

• अदा० प० ३० धा० ।

† का० श्रौ० सू० ५. ८. ३० ।

; का० श्रौ० सू० ५. ६. १ । विभ्रात्वाद्यमर्थं सर्वत्र प्राप्त मेव,
मथस्यापि वाचनिकस्यान्यभाषाणास्तस्यार्थे (८. ३३.) पूर्वं इति प्राचीना
वीतित्वं प्राप्त मेवेति कात्यायनेन नेह पुनः सूचित मिति ध्येयम् ।

पितृप्रधान-सोमप्रधानयोश्चभयोरपि युक्तत्वात् तदपेक्षया पितरः
सोमवन्तः पितृवन्तो वेति विकल्पः प्रागुपन्यस्तः ; तदभि-
प्रायेणात्रापि सम्प्रपक्ष्य देविध्यम् । हीतानुवाक्यावचने प्रकृ-
तितो विशेष माह— “स द्वे इति । अनुवाक्यादित्त्वं सुप-
पादयति— “एकया वा इत्यादि । ‘एकया’ एव अनुवाक्यया
‘देवान्’ स्वस्थानात् ‘प्रच्यावयन्ति’ देवयजनदेशे सागन्तुम् ।
पितरस्तु परागमनात् अपुनराहसिङ्गताः , अनो न ते एकया
पुरोनुवाक्यया प्रच्यावयितुं शक्याः ; ततः प्रयत्नविधिं कर्त्तव्यं
‘हाभ्यां’ पुरोनुवाक्याभ्यां होता तान् ‘पितॄन्’ आगमयतीत्यर्थः ॥२६॥

त्रयीषि हवीषि समवदाय एकोका देवता यष्टव्या , तत्र
पितॄणां सोमवतां यजनप्रकार माह— “स उपस्तृषीत आज्य
मिति । “हिरान्यस्येति । आज्येनोपस्तरणेनैकं अवदानम्,
पुरोडासादिहविस्त्रयात् सकृत्सकृदवदानम् , तत् सकृदिति
यदवदानं सम्यच्यते , एतेन सकृदवदधातीति वाक्यं सुकार्यं
भवति ० । यदि अभिघारणं सुपस्तरणं च सकृदेव स्यात् ,
तदा चतुरवत्सम्यक्निर्गं स्यात् ; चतुरवत्सं हि यागयोग्यं
द्रव्यम् , तस्माद् हिरभिघारणं कर्त्तव्यं मित्यर्थः † । “प्रत्य-
नह्यवदानानीति । अवदात्यग्रादित्यवदानम् , अवत्सगिष्टं हविः ।
“हस्तस्युटो बहुलम्”—इति ‡ अवादाने ऋद् । अवत्सगिष्टानि
हवीषि प्रत्यज्यादित्यर्थः । प्रकृतिवत् प्राप्तं मतिक्रमणं निषे-
धति— “भातिक्रामतीति § । कथन्तर्हि कर्त्तव्यं मिति तत्राह—

० का० शौ० सू० ५. ६. २. ७ ।

† का० शौ० सू० ५. ६. ७ । ‡ पा० सू० ३. ७. ११० ।

§ का० शौ० सू० ५. ६. ५ ।

“इत एवेति । यत्रोपविग्नावद्यति , ‘इत एव’ स्थानात् ‘उपो-
त्थाय’ तत्रैव तिष्ठता आश्रावणादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

द्वितीयतृतीययागयोरेवमेवानुप्राचनप्रकारं दर्शयति—“अथा-
हेति । अत्रापि पूर्ववदेव पुरोनुवाक्यादित्त्व भवगन्तव्यम् ।
“उपस्तृणीत इत्यादि , पूर्ववत् ; एतावांसु विशेषः,— द्वितीय-
यागस्य हविरादाने धानानां प्रायम्यम् , तृतीयस्य हविरादाने
मन्यस्य प्रायम्यम् । अस्मादेव प्रायम्यात् सोमवदादियागत्रयस्य
हविषां त्रयस्य धारणेऽपि निर्वापकाले सपिष्टभ्यः सोमवद्भ्यः
घट्कपालं पुरोडाश मिति विशेषाभिधानम् ॥ २८ , २९ ॥

इत्थं प्रधानयागं कृत्वा स्विष्टकृत्स्थानेऽग्निः कथ्यवाहनो यष्टव्य
इत्यभिप्रेत्य गदनुवाक्याप्रेषस्य वचनं विधत्ते— “अथाहाग्नय
इति । ‘तत् स्विष्टकृत इति । यदेतत् “अग्नये कथ्यवाहना-
यानुग्रहि”—इति सम्प्रयवचनम् , ‘तत्’ ‘स्विष्टकृते’ स्विष्टकृतव्या-
गार्थम् । पितृणां कथ्यवाहनसम्बन्धप्रतिपादनेनेधैतदुपपादयति—
“कथ्यवाहनो वा इति । देवेभ्यो दीयमानं हविः ‘हव्यम्’,
पिष्टभ्यस्तु दीयमानं तत् ‘कथ्यम्’ । तदुभयं वहतीति हव्य-
वाहनकथ्यवाहननामानो हावेवाग्नी क्रमेश देव पिष्ट-सम्बन्धिनौ ।
“कथ्यपुरीषपुरीषेषु ष्युट्”—“हव्येऽनन्तःपादम्”—इति सूत्राभ्यां *
वहतेऽर्पुट् । एष चाग्नेरवाग्नरभेदः प्रागप्याच्रातः , तेत्तिरी-
यकेऽप्याच्रायते— “त्रयो वा अग्नयः ; हव्यवाहनो देवानाम् ,

* “मोमाय वा पिष्टमते , एवं नहिंमदुभ्य उत्तरतो धानामन्य-
पुरोडाशानाम्”—अपिप्लात्तेभ्यो दक्षिणतो मन्यपुरोडाशधानानाम्”—
इति का० श्रौ० सू० ५. ६. १, ७, ४ ।

† पा० सू० ६. २. १६, १७ ।

कव्यवाहनः पितृणाम्, सहरक्षाः "असुराणाम्"—इति * ।
यस्मादेवं कव्यवाहनः पितृणां सम्बन्धी, तस्मात् "अग्नये कव्यवाह-
नाय"—इत्येव वक्तव्य मितिः निगमयति— "तस्मादाहृति † ॥ ३० ॥

तस्य खिष्टकृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनयागस्य पूर्ववदुपमत्तरणादि-
होमास्तानुष्ठानप्रकार माह— "स उपमृणीत इत्यादिना । खिष्ट-
कृत्थागस्य श्रेयद्रूप्यसाध्यत्वात् हविरुत्पत्तिक्रमणैवात्रावदान मित्य-
भिप्रेत्याह— "अथास्य पुरोडाशस्येति । "न प्रत्यमतीति ।
इति प्रत्यभिचारणस्य खिष्टकृदर्थत्वात् तस्य च हविषो पक्षणात्
पुनः प्रत्यभिचारणं न कर्त्तव्य मित्यर्थः । अन्यदुक्तार्थम् ‡ ॥ ३१ ॥

खिष्टकृद्गुणेषूप्लेषु यागेषु नातिक्रामतीति योऽतिक्रामनिषेध
उक्तः, त मनुष्य स्तीति— "स यथातिक्रामतीति । सकृदवदानं
प्रशंसति— "अथ यदिति । सोमवदादियागव्येऽपि यवविषो
व्यतिपन्नं भुक्तम्, "अथास्य पुरोडाशस्यावद्यतीत्यादिना, तद-
भूद्य स्तीति— "अथ यद् व्यतिपन्न मिति । क्रियाविशेषणम् ;
परस्परं संसृष्टं यथा भवति तथेत्यर्थः । "ऋतवो वै पितर
इति । पितृणां मृत्तुरूपत्वं प्रागेव दर्शितम्— "त उ ते यान्
पुनः समेरयतीति । तथा च 'एतत्' एतेन, पित्रदेवत्यहविषा
व्यतिपन्ननेन 'ऋतूनेव व्यतिपन्नति' परस्परं संसृजयति, तेन
व्यतिपन्ननेन तान् 'ऋतून्' 'भन्दधाति' परस्परं मविनाभूतान्
करोति ॥ ३२ ॥

अपेक्षां प्रत्याश्रयत्वेन मन्वस्याधान मेक्रीयमतेनोपन्यस्यति—
"तद्वेक इति । 'तत्' तत्र एतत् 'एके' शाखिनः यागगिटम्

* ति० सं० २, ५, ८, ११ ।

† का० श्रौ० सू० ५, ८, १० ।

‡ "पुरस्तादग्नये कव्यवाहनाय यथापूर्वम्"—इति का० श्रौ० ५, ८, ८ ।

‘एत मेव मय्यं होत्रे आदधति’ होतुर्हस्ते प्रक्षिपस्तीत्यर्थः ।
 एतस्मिन् पक्षे होतुः कर्त्तव्य सुपदिशति— “तं होते-
 ति । “उपह्वयेति । वेदिसमीपे इडानिगदेनोपह्ववं कृत्वा,
 तदनन्तरं भवघ्नाय अग्नीधे दद्यात् । सोमवज्जिघ्रत्येव, न तु
 कस्य चिदप्यत्र भक्षणं मस्तीत्येवकारार्थः । प्राग्विद्वेडावदान-
 पक्ष मप्याह— “एतद्धेवेति । ‘नु’-इति प्रक्षिहौ, ‘एव’-कारो-
 ऽवधारणार्थः, ‘उत’-गण्डोऽप्यर्थः ० । अपि खस्वेतद् वक्ष्यमाण
 मेकं पक्षं केचिदनुतिष्ठन्ति । तदेव दर्शयति— “यथा त्वेवेति ।
 ‘तु’-गण्ड एकौयमतव्याहृत्यर्थः । ‘इतरस्य’ दर्शयौर्धमासादेः
 ‘यज्ञस्य’ ‘यथा’ इडां प्राग्विद्वं च ‘समवदन्ति’ सर्वेभ्यो इविभ्यः
 सभ्रूयस्वस्ति, ‘एव मेव’ ‘एतद्धेवपि’ पितृपुत्रस्य समवद्येयुः ।
 “यदेव जिघ्रन्तीति । अस्मिन्नपि पक्षे इडाप्राग्विद्वयोरवघ्राण
 मेव कर्त्तव्यम्, न तु प्राग्जनमित्यर्थः । प्राग्जनपक्ष मप्याह—
 “प्राग्विद्वं त्वेवेति । इडावदानं च यज्ञान्तरवत् अत्रापि
 ‘प्राग्विद्वं मेव’ ‘यद्यं मन्वामहे’ ‘इति’ ‘आसुरिः’ महर्षिः
 प्रतिपादयतीत्यर्थः । एवं प्रतिपादयत आसुरेर्भिप्राय साह—
 “यस्य कस्येति । इडां प्राग्जन्तः षट्त्विजः ‘यस्य कस्यचित्’
 आत्मनः सम्बन्धिनि ‘अग्नौ’ वैश्वानरे तद्विः ‘जुह्वति’, अतः प्राग्जे
 न शेष इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थं ॥ २३ ॥

यजमानपितृमुद्दिश्य पिण्डप्रदानं मध्ययुजप्रमानयोरन्यतरस्य
 कर्त्तव्यत्वं मिहवदनुवदनम्, तत्प्राग्वन्नं भवनेजनं विधत्ते—

• जाप्तेति चानुमन्येयम् ।

† “मय्यं सुपद्वयं होताभ्यर्च्युप्रह्वायोदवघ्राहं निदधति, प्राग्विद्वं
 मश्रापेडां वा, सर्वे प्राग्विति वा”—इति शा० श्रौ० सू० १. ६. १६-१५ ।

“अथ यतर इति । अध्वर्युयजमानयोर्मध्ये यतर इत्यर्थः ।
 ‘किं यत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच्’—इति ० उत्तरजन्तः ।
 ‘यदि अध्वर्युर्वा यजमानो वा’ ‘दास्यन्’ पिण्डदाता ‘भवति’,
 ‘सः’ स्वयं यजमानः अध्वर्युर्वा ‘उदपात्रम्’ उदकपूर्णं पात्रम्
 ‘आदाय’, ‘अपसलवि’ अमदक्षिणं ‘द्विः परिपिञ्चन्’ पितृणां
 वेदिम् ‘पर्येति’ † । “स यजमानस्येति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘यज-
 मानस्य पितरम्’ “असाववनेनिष्प”-इति मन्वेण ‡ ‘अव-
 नेनिष्पेति’ अवनेजति । यजमानसु यदि स्वयं पिण्डदाता
 भवति, तदा स्वकीय मेव पितर मवनेजयेत् । “असावव-
 नेनिष्प”-इत्यादिकं पिण्डपिडयन्नप्रकरणे व्याख्यातम् § ॥ ३४ ॥

“अथास्य पुरोडाशस्येत्यादि । पुरोडाशादिहविःशेषान् ‘मध्ये
 पाथी’ ‘अवदाय’ आलोष्य, त्रीन् पिण्डान् कृत्वा, तस्मिन्नेव
 वस्त्रे धारयेत् ॥ ३५ ॥

“स येमा मवान्तरदिश मिति । ‘इदं’-शब्देनोत्तरापरं
 दिग मभिनयेन निर्दिशति ¶ । “अनुलंक्षणे”—इति ०० लक्षणे
 अनुयच्छ्य कर्मप्रवचनीयत्वम् । उत्तरापरस्यां दिशि येयं वेदेः
 स्रज्जिः, ‘तस्यां’ ‘यजमानस्य पित्रे’ “असावेतत् ते”—‘इति’

० पा० सू० ५. ३. ६२ ।

† “वेदिं द्विः परिपिञ्चति उदपात्रेणाध्वर्युयजमानो वा”—इति

का० श्रौ० सू० ५. ६. १६ ।

‡ पुरस्तादिहोत्रे ३ अ० २. १३ कर्त्तव्यां अनुश्रवणम् ।

§ पुरस्तादिहोत्रे काल्पे ३ अ० २. ७३ भाष्यं दृश्यम् ।

¶ का० श्रौ० सू० ५. ६. १६ ।

०० ‘दशयति’—इति च ।

०० पा० सू० २. ६. ८३ ।

मन्वेण ३ । पितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— “अथ येमा मिति ।
 ‘इदं’ शब्देन दक्षिणापरा अवान्तरा दिग् गम्यते । अन्यत्
 समानं पूर्वेण । प्रपितामहस्य पिण्डदानं विधत्ते— “अथ
 येमा मिति । अत्रेदमा दक्षिणपूर्वा दिग्भिनयेन निर्दिश्यते ।
 अत्र या वेदेः स्त्रिः, तस्यां प्रपितामहायै पिण्डं दद्यात् † ।
 इत्यं तिस्रसु स्त्रिषु पिण्डदानं विधाय, अवशिष्टायां स्त्रिषु
 समन्वये स्त्रिषु पिण्डदानं विधत्ते— “अथ येमा अवान्तरदिग् मिति ।
 इमा सुत्तरपूर्वा अवान्तर दिग् मनु या वेदेः स्त्रिः, तस्याम्
 “अत्र पितरः”-“इति” मन्वेण ‡ हस्तगलेषं ‘निमृष्टे’ निमृजीत ।
 तथा धीक्षं सूक्तता— “उत्तरापरस्यां प्रथमम्, सव्ये समवदाय
 सर्वेभ्यो यथावनिक्षं पिण्डान् ददात्यमावेतस इति, उत्तरपूर्वस्यां
 पाणी निमृष्टेऽत्र पितर इति”-इति § । “असावेतसो”-इत्यादि
 मन्त्रायः पिण्डपिष्टयज्ञे एव वर्णितः ॥ । प्रपितामहादिभ्यः
 उक्तरीत्या पिण्डान् ददातीत्यर्थः । तथाचैवं सति ‘स्नान्’
 व्यकीयान् ‘पितॄन्’ ‘एतस्मात्’ पिष्टयज्ञात् ‘भान्तरिति’ अन्तरितान्
 न करोति, अपि तु भागिनः क्षतवान् भवति ॥ ३६ ॥

आहवनीयीपस्यानं विधत्ते -- “ते सर्वं एवेति ¶ । “उदच

• पुरस्तादिष्टेव इत्यं २. १६ कर्णां श्रुतोऽयम् ।

† “मन्त्रिषु विधानेऽथ” परिविध्य-परिविध्य पूर्ववत्—इति का०
 शौ०, सू० ५. ६. १० ।

‡ या० मं० २. ३१ । § का० शौ० सू० ५. ६. १८, १९, २० ।

॥ पुरस्तात् २०८ ए० ७ पञ्चमिहो दृश्यः ।

¶ “पञ्चोपजीतिनः सर्वं विष्णुर्व्योदयोऽथामोमरुन्मीयाहवनीय
 मुरनिष्ठतां दाम्बाग्—इति का० शौ० सू० ५. ६. २१ ।

उपनिष्क्रम्येति । उदङ्मुखा सन्त परिहृतात् पिण्डपिष्ट
यज्ञस्थानात् निर्यत्येत्यर्थः । 'देवान् वा इत्यादि । 'य'
खलु 'वाहितान्निर्भवति', 'दधंपौषमासाभ्या' च 'यो यजते',
'एष' 'देवान्' 'उपावर्त्तते' उपगतो भवति, देवसम्बन्धगतस्य
यजमानस्य देवान् परित्यज्य यत् पिष्टयज्ञाचरणम्, तेन देवानां
मनसि क्रोधाऽभूत्, पुनराहत्याहवनीयोपस्थानेनातीवोदासीनता
जन्मिन् मपराधं 'देवेभ्य' 'निङ्गुवते' यमयन्ति ॥ ३० ॥

"ऐन्द्रीभ्या मिति, मन्त्रविधि । ऐन्द्र्या ऋच कथ मन्त्रु
यस्थाने सद्गति, लिङ्गविरोधात् ? इत्यत आह — "ऐन्द्री
हीति । परमेश्वरयोगादाहवनीय एवेन्द्र, अतस्तादीयोपस्थाने
ऐन्द्र्या करणत्वं न विदह्यत इत्यर्थः । त एवैन्द्र्यी पठति—

"अक्षयमीमदन्तेति ० । 'अचन्' अस्माभिर्दत्त इवि
पितर अचन् । अदेर्लुङि 'लुङ्'सुनोर्घञ्'—इति । घञादेशे,
'मन्त्रे घञङ्'रचण०"—इति ङ घुर्लुङि, 'गमङ्'—इति ङ
उपधानोपे, अचमिति रूपम् । 'हि यथात् एवम्, अतस्ते
पितरौ इवि स्त्रीकारेण 'अमीमदन्त' यथा अभवन् । "मद
दक्षियोगे"—इति ॥, अस्माच्छ्रन्तात् लुङि चङि रूपम् । दक्षि
रपि कुतोऽवगम्यते इति तथाह— 'अवप्रिया इति । 'प्रिया'
आम्नीया तन् ते पितर 'अत्र अक्षुयत' भुक्तस्य इविपी
रसातिगयस्थाभिश्चान्यर्थम् अवाकम्ययन् । "धूञ् कम्पने"—इति ण
धातु । तदनन्तर 'स्वभानव' स्त्रायत्तदीतय, 'विद्या' मिधा

० पा० म० ३ ५१ ।

३ पा० ख० २ ४ ५० ।

॥ पु० आ० २०८ पा० ।

† पा० मू० २ ४ ५०

‡ पा० ख० ६ ४ २५

‡ पु० उ० १०१ पा०

विनः ते पितरः हविषः प्रदातारं यजमानं नविठया नव-
तरया 'मती' मत्वा सुत्वा 'अप्तोपत' उपभुक्तं हविः प्रागंसन्,
सम्यगेतत् मन्त्रात् मिति । आहवनीयावस्थित ! हे 'इन्द्र !'
त्व मपि 'ते' त्वदीयो 'हरो' अग्नी गमनार्थं 'तु' क्षिप्रं 'योगान्'
योजयेति प्रथमाया ऋचोऽर्थः ।

“सुसगृह्यं खेति ० । हे 'मन्नवन् !' धनवन् । आहवनीय-
रूपेन्द्र ! सुदु-सन्दर्शनीयं 'त्वा' त्वा 'वन्दिपीमहि' तुमः,
अभिवादयामो वा । “वदि अभिवादनसुख्योः”—इति १ धातुः ।
अध्याभिः वन्दितस्व' 'पूर्णबन्धुरः' दत्तेन हविषा पुषेन रय-
नीडेन युक्तः, 'सुतः' च सन् अध्याभिः कृतं स्तोत्रं हविष्य
स्वीकृत्य 'वशान् अनु' कामान् अनु यथाकामं यथेष्ट' 'प्रयासि' ।
“योजानित्यादि, पूर्वमेव ॥ ३८ ॥

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते— “अथ प्रतिपरेखेति ॥ । 'प्रति-
परेख्य' आहवनीयसमीपात् प्रतिनिहत्त इत्यर्थः । तस्मिन् गार्ह-
पत्योपस्थाने “मनो न्वाहामहे”—इत्याद्यास्त्रयो मन्त्रा पठिताः,
तेषा मय मर्थः—

तत्र प्रथमा “मनो न्विति १ । अक्षदीयं 'मनः' 'तु'
क्षिप्रम् 'आहामहे' । केन साधनेन ? 'नारायंसेन स्तोमिन' नरेः
शंसनीयेन स्तोत्रेषु, 'पितृणा' सम्बन्धिभिः 'मन्त्रभिः' मननेषु ॥

“आ न एत्विति । द्वितीया । पित्र्यश्रकरणादप्रकान्त

* वा० सं० ३, ५२ ।

† भा० व्या० ११ घा० ।

‡ “मनो न्वाहामहे इति गार्हपत्यं तिल्लभिः”—इति का० श्रौ०
मं० ५, ८-२२ ।

§ वा० सं० ३, ५३ ।

॥ वा० सं० ३, ५४ ।

सम्प्रदीय 'मन' 'पुन' अस्मान् 'एतु' आगच्छतु । किमर्थम् ? 'कृत्वे' कृतकर्मणे, 'दद्याय' वलाय, 'जीवमे' जीवनाय, 'ष्योक्' चिरकाल 'स्यं च' 'दृष्टे' द्रष्टुम् । "दृष्टे विख्ये च" -इति * तुमथे निपात्वते ॥

पुनर्न इति † तृतीया । छे 'पितर ।' 'देव्य' देवसम्बन्धी 'जन' 'न' अस्मभ्य 'मन पुन ददातु' । 'जीव' जीवनवन्त, 'व्रात' गणम् पुत्रपौत्रादिसन्मूहम् 'सचेमहि' प्राप्नुयामिति । अन्तिमपादे जीवगण्यप्रयोगस्याभिप्राय माह— "पिष्टयज्ञेनेवेति । 'पिष्टयज्ञेन' खलु 'एतत्' इदानीम् 'अचारिपु', अत पिष्टयज्ञस्य कर्तार ऋत्विग्यजमाना पिष्टसम्भक्ता सन्त प्रजायुजा भवेयु । 'तत्' तथा सति "जीव व्रातम्"—इति अनेन मन्त्रभागेन जीवान् एव पुत्रपौत्रादीन् 'अपिपद्यन्ते' अपि गच्छन्ति । "तस्मादिति, उक्तार्थनिगमनम् ॥ ३८ ॥

पिण्डदाहजप विधत्ते— "अथ यतर इति ‡ । 'अथ' उपस्थानानन्तरम्, 'अध्ययंयजमानयोर्मध्ये' यतर 'पिण्ड' 'ददाति', 'स पुन' 'प्राचीनावीती' 'भूत्वा', पित्र देगम् 'अभिपद्य' प्रविश्य "अमीमदन्त"—इति § मन्त्र जपेत् । स च मन्त्र, तद् ग्राह्यं च पिण्डपिष्टयज्ञे ध्यास्यात् ॥ ४० ॥

पिण्डदानस्योदीच्याङ्ग मुदकावनेजम पूर्ववद् विधत्ते— "अयोदपात्र मिति । "तद्यथा जप्तये इति, अवनेजनस्य

* पा० ध० २ ४ ११ ।

† वा० म० ३ ५५ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५ ८-२३

§ वा० म० २ ३१ २

‖ पुरस्तात् ११० १८० च पठन्ति तौ दृष्टयम् ।

प्रयोजनकथनम् । एतत् सर्वं पिण्डपितृयज्ञे एव व्याख्यातम् ० ।

विहितं परियेचनं पुनः श्रुतम् , तस्य यत् प्रादक्षिण्यम् , तत् स्तौति— “यत् पुनरित्यादिना । “प्रसलविन इति । अपसल मप्रादक्षिण्यम् , तद्विपरीतं प्रसलं प्रादक्षिण्यम् ; मत्पर्यायो विनिः । प्रादक्षिण्यवतो मम ‘इदं’ पितरं मपि ‘कर्म’ ‘अनुसन्तिष्ठाते’ संस्थितं भवेत् । ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण अपसाने ‘प्रसलवि’ मध्येन परियेचनं क्रियत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

“अथ नीवि मित्यादि † । पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

चोदकप्राप्तं मनुयाजाद्युदीच्याङ्गकलापं सविशेषं मतःपरं मनुक्रामति— “ते सर्वं एवेति । “इत्याद्यजमानद्येति । प्रयाजाद्युदीच्याङ्गानुष्ठानसमये एव ब्रह्मयजमानाद्याः तत्र तत्र स्थाने परीत्योपविशेयुः § ॥ ४३ ॥

“अथाहेति । “मत्स्यङ्कतिक्रामतीति । प्राचीं दक्षिणदिक्कस्य प्रागुपपादितत्वान् दक्षिणातिक्रमणस्थाने पत्स्यङ्मुखोऽभ्यर्चुरतिक्रामेदित्यर्थः । ‘अपवर्हिषी’ बर्हिः प्रथमानुयाजः , तद्वर्जिती ‘हावनुयाजी’ यज-यजेति । बर्हिर्वर्जने कारणं माह— “प्रजा वा इति ॥ ४४ ॥

सुगृह्यनादिकं प्रकृतित्वत् कर्त्तव्यं मित्यनुक्रामति—

* पुरस्तात् २१० ए० १८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

† “अवनेष्य पूर्ववत् प्रदक्षिणं नीविं विस्त्रंस्य नमो च इत्यङ्गलिं करोति बह्वा वा नमस्कारान् यद्दानं नः पितरो हन्त—इति का० श्रौ० सू० ८. ६, २४, २५, २६ ।

‡ पुरस्तात् २११ ए० ८५० द्रष्टव्यम् । - § का० श्रौ० सू० ५. ६, २० ।

“अथ सादयित्वेत्यादिना । सूक्तवाकानुवचनं प्रकृतित्वत् प्राप्तम् । प्रस्तरप्रहरणं निषेधति— “नाध्वर्युरिति ७ । ‘न समुसुम्पति’ न गृह्णाति, न प्रहरेत्, तूष्णीं मेवोपासीत प्रस्तर मा प्रहरणम् † ॥ ४५, ४६ ॥

अग्नीरग्रेपस्थानिहृत्ति माह— “अथाहेति । “स्वगा दैव्या हीढभ्यः”—इति सरग्रेपेऽध्वर्युणोक्ते होताः शंभुवाकं ब्रूयात् ; न च तदानीं मध्वर्युः परिधीनमुप्रहरेत्, केवलं सुपस्यग्नेदेव ‡ ; बर्हिषः परिधीनाश्च तूष्णीं मनो प्रहरणं विधत्ते— “अथैतदिति । ‘एतत्’ चतुःस्रज्यां वेद्यां स्त्रीयं ‘बर्हिः,’ ‘परिधीष’ आदाय युगपदग्नौ ‘अनुसमस्यति’ प्रक्षिपति § ॥ ४७ ॥

अथाग्नौ प्रक्षेप मेकीयमतेनोपम्यस्यति— “तदैक इति । तदेतन्निषिध्योपपादयति— “तद् तयेति । हुतग्नेपस्य पुनर्होमयोग्यत्वाभावात् नैव पक्षो युक्त इत्यर्थः । का तर्हि हविः-ग्नेपस्य प्रतिपत्तिरिति, ता माह— “तस्मादिति । ‘हुतोच्छिष्टम् अपोऽभ्यवहरेयुः’ । अग्नीं प्रासनपक्षस्य व्युदासार्थं ‘एव’-कारः । ऋत्विजो ‘वा प्राग्नीयुः’ इति पश्चान्तरम् । । सूत्रकारोऽप्येतत् सर्वं

* “न प्रस्तर मादत्त”-इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३८ ।

† “अनुप्रहरेत्युक्ते किञ्चनापि नानुप्रहरति, तूष्णीं मात्मानं संसृजति”—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३८, ५० ।

‡ उपस्यग्ने परिधीनु नानुप्रहरति—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३९ ।

§ “बर्हिःपरिधीयौ प्रास्यति”—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३९ ।

। ‘हविर्विच्छिष्टस्य व्युद्, पादं वा’—इति का० श्रौ० सू० ५, ८, ३८, ३९, ५६ ।

माह छ—“न प्रस्तार मादत्त इत्यादिना ० ॥ ४८ ॥ २१ [६. १.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० ५. ६. १८-२६ नृचासि प्रष्ट्यासि ।

† “अथान् चिन्वते । किं पुनस्ते पितरो भेष्य इवं शीयन्ते ? उच्यते—
 यजमानस्य पितृभ्यो ददातीत्यादिवचनात्, एत एव पितरः ; तेभ्यो षीवद्वा
 एव दाने प्राप्ते,—“प्रेतेभ्यो ददाति”—इति वचनात्, “मज्जुं श्वेव
 पराचः पितरः”—इत्यादिदर्शनेभ्यश्च प्रेतेभ्यो देयम् । अथ “वसवः पितरो
 तेया वदा श्वेया पितामहाः । प्रपितामहास्तयादित्या इत्येधा वैदिकी
 श्रुतिः”—इति, तथा “यानिषेष्ठां तमिन्मन्त्राभ्योऽङ्गंस्तान् पितृवश्चैन ममि-
 रयन्त, पितरो वै त आमन्”—इति (२ का० ६. १. १.), तथा “शरङ्गे-
 मन्तशिशिरास्ते पितरः”—इति, तथा अग्निध्यात्तादयः पितृगणा स्तोत्रं
 क्षोपयोगः ; एत एव तु आधिदेविकाः पितरः, ततश्च यथा ब्राह्मणे
 ळप्यसि पितरस्तप्यन्ति, तथा तेभ्यश्चि ळप्यस्तु आधिदेविकावस्थाकी
 ळप्यन्ति, महापितृवश्चै तु त एव भोगमादय उच्यन्ते । पिच्छाश्च
 सन्निप्रे प्रेतेभ्यो एव शीयन्ते । अथ यस्मिन् पितरो तुक्ताः स्युः, न कथं
 द्यात ? भोऽपि तेभ्य एव ब्रह्मन् मापन्नेभ्यो ददन् बहुतरुणैर्वैतसा विस्त-
 ष्यते । या तु तेषां ळत्रिकदाशुमङ्गिकां चलम्, न तदभावे क्रियावादात्तथा ।
 यस्मादयस्ताधिदेविकाः, तेऽपि ळप्यन्तेव, शास्त्रेण विशेषोपादान विधा-
 नादिति गम्यते”—इत्याद्यात्र हरिश्चामो । तैत्तिरीयकार्त्स्नवं समामनन्ति
 —‘देवान् वै पितॄन् प्रीतान् मनुष्याः पितरो ऽनुप्रपियते’—इति तै० वा०
 १. ३. १०. ४ । ‘द्विविधा चि पितरः, देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च’—इत्यादि
 भाष्येणात्र इदञ्च मिति दिक् ॥

BIBLIOTHECA INDICA

A

Collection of Oriental Works

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, No 1109

॥ ऋतपयव्राह्मणम् ॥

॥ मायणाचार्यसूतवेदार्यप्रकाशाख्यभाष्यसहितम् ॥

THE CAJAPATHA BRĀHMAṆA

OF THE WHITE YAJURVEDA

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCĀRIĀ.

EDITED BY

ĀCĀRIĀ SATYĀNĀ RĀTĀ SĀMAS'RAVĪ

VOL. II FASCICULUS V,

CALCUTTA :

PRINTED BY HITĀNĀ RĀTĀ CHATTERJĪ SATYĀ PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1906

BIBLIOTHECA INDICA :
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
NEW SERIES Nos 1131, 1132, 1133, 1158 & 11

THE CATAPATHA BRĀHMANA
OF THE WHITE YAJURVEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANA ĀCHĀRYA

EDITED BY
ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMASRAMĪ,
*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal Editor,
Author, Commentator Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c*

VOL. II KANDA II

CALCUTTA :

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA SATYA PRESS
1906

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्येण
सहितम् ।

बह्वेदीयास्यायितिकसमितेरजुमत्या ध्ययेन च,

सामन्वमीदुपनाभाचार्यसंस्कृतवर्षा

ययामति संशोध्य सष्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ २ भा० । २ का० ॥

(द्वितीयकाण्डात्मको द्वितीयो भागः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८६२-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्रती मुद्रितम् ॥

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ यद्यपि गतपथ द्वितीयकाण्डीय-सायणाचार्यकृत-भाष्यस्य विशुद्धैकपुस्तकस्यापि साभाय बहु यतितम्, क्रमव्यत्यासदोष सुररीक्तत्वैवैतत्सम्पादनतः पूर्वं मेव द्वितीयकाण्डं सम्पादितम्, इत्त तथापि न कश्च मपि फलितं मे मनोरथदुर्भेदः ; न ह्यद्याप्यभिलषित-रूप मेक मपि तत्पुस्तक मवापीति ; तदनन्यगत्या बह्व्युहाना-दर्शानेवावलम्ब्यशक्तिथमतः कष्टतथ समपाद्येतदथ संसंभोधनम् ।

तदेतद्वितीयकाण्डस्य पाठान्तरादिस्थानबोधनाय संकृष्टीतानां तेषां मादर्यपुस्तकानां भेदं नामधेयानि कल्पितानि—

- क = ३५३-पत्रात्मकम्, १६८६-संवत्सिखितम्, पूर्णम् ।
 ख = १०८-पत्रात्मकम्, १६५८-संवत्सिखितम्, पूर्णम् ।
 ग = डा०-वेधर-सम्पादितम्, ख०-१८४८-वार्त्सिखितम्, पूर्णम् ।
 घ = अजमेर-वैदिकयन्त्रालये १८५८-संवत्सुद्रितम्, पूर्णम् ।
 ङ = ८३-प०, स्याद् द्विगताष्टाधिककालीनम्, पूर्णम् ।
 च = डा०-वेधरेणाविलुताक्षराणि विधित्य समाहृतं ग-सुद्रितम् ।
 छ = २१-पत्रात्मकम्, १८२६ ख० सिखितम्, पूर्णम् ।
 ज = श्रीरामपुरकलेजीयन्तु 'च'तोऽविभिव मिति परित्यक्त मिव ।
 एतेषु अष्टसादर्यपुस्तकेषु काटीनि चत्वारि भून्त्य, अपराणि भाष्यस्येति वेद्यम् । किञ्च ग-पुस्तक मवलम्ब्येव सुद्रितं घ पुस्तकं गम्यत इति तयोरेकत्व मेव तत्त्वतः ।

एतन्निह हि काण्डे अग्न्याधानम्, पुनाराधानम्, पवसाने-
 श्चादि, अग्निहोत्रम्, अग्निहोत्रम्, अग्निहोत्रम्, अग्निहोत्रम्, अग्नि-

स्वोद्धति	... स्वाहेति	... २ ३ ३२	... ११२
चयः	... चय	... २ ३ ३३	... ११३
सिति	... मिति	... २ ४ ११	... १११
मनुष्याणां	... मनुष्याणां	... ३ ४ ६	... १८१
मजयत्	... मजपत्	... ४ ३ २०	... २०८
वारुण्ये	... वारुण्यै	... ४ ३ ३०	... २८२
मदायो	... मादायो	... ४ ४ ११	... ३१८
शृङ्गमेधिभ्यो	... शृङ्गमेधिभ्यो	... ४ ४ १४	... ३२०
तिष्ठन्न वहन्ति	तिष्ठन्नवहन्ति	... ५ २ ८	... ३४५
जहीति	... लुङ्हीति	... ५ २ ११	... ३४५
यज्ञपवीती	... यज्ञीपवीती	... ५ २ १२	... ३४६
सन्तुङ्गन्	... सन्तुङ्गन्	... ५ २ १५	... ३४०
प्रस्तर भाजनं	प्रस्तरभाजनं	... ५ २ १५	... ३४०
देती मष्ट	... देतीमष्ट	... ५ २ १५	... ३४०
चर०	... चर०	... ५ २ २३	... ३४८
राज्यस्या	... राज्यस्या	... ५ २ २८	... ३५०
प्रयच्छति	... प्रयच्छति	... ५ २ ३३ (दिः)	... ३५२
इहति	... इहति	... ५ २ ३३	... ३५२
ण्योक्व	... ण्योक्व	... ५ २ ३८	... ३५४
रुद्रियेष	... रुद्रियेष	... ५ ३ १८	... ३८०
चुरः	... चुरः	... ५ ५ ५	... ४२१

शतपथब्राह्मण-द्वितीयकारण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः (स यदा इतश्चेतश्च १ अ० १ ब्रा०)	...	१४०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः (वदन्तो हेमन्नाण्यकाम २ अ० ३ ब्रा०)	..	७५
अथ तृतीयः प्रपाठकः (यत्र वै प्रजापतिः ३ अ० ३ ब्रा०)	...	१६६
अथ चतुर्थः प्रपाठकः (प्रजापतिर्ह वा इति० ४ अ० ४ ब्रा०)	...	२२८
अथ पञ्चमः प्रपाठकः (महाहविषा ह वै ४ अ० ४ ब्रा०)	...	३१४

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (स यदा इतश्चेतश्च १ प्र० १ ब्रा०)	.	१४०
अथ द्वितीयाध्यायः (उद्धृत्वाहवनीयं १ प्र० ५ ब्रा०)	...	५६
अथ तृतीयाध्यायः (छर्षो ह वा २ प्र० १ ब्रा०)	..	१०५
अथ चतुर्थाध्यायः (अथ हुतेऽपिहीन ३ प्र० ३ ब्रा०)	..	१८०
अथ पञ्चमाध्यायः (प्रजापतिर्ह वा इद ४ प्र० २ ब्रा०)	...	२५०
अथ षष्ठाध्यायः (महाहविषा ह वै ५ प्र० २ ब्रा०)	...	३४३

यथेष्टिर्वसिष्ठेष्टिर्वा, चातुर्मास्यानि च समाप्तातानि । वैश्वदेव-
यागः, वरुणप्रघासयागः साकनेधयागः, पित्रयागः, त्राम्बक-
यागः, शुनसीर्यं च चातुर्मास्यावयवभूता एवेति तेषूपीहैव विहिताः ।
सर्व एवेते यागा माधानानन्तरभाविन इति अग्न्याधान-पुनराधा-
नयोः सर्वपूर्ववर्तिस्त्वेनेह विधानमाप्तातम् । अग्निहोत्रं हविर्यज्ञानां
प्रकृतिरिति पिण्डपिण्डयज्ञादीनामिहाप्राधान्यम् । चातुर्मास्य-
यागो भवति त्रिपर्वा ; तत्र तस्य वैश्वदेवोऽर्घ्यं प्रथमं पर्वं, वरुण-
प्रघासायं द्वितीयम्, साकनेधास्यं तृतीयम्, पित्रयज्ञत्राम्बक-
हविःशुनासीर्याणां तु तदङ्गत्वम् । अपि वा चतुष्टयवैश्वेप
चातुर्मास्ययागः, तत्र शुनासीर्यं चतुर्थं पर्वं, परं न तस्या-
शुठानस्य वैश्वदेवादेरिव कासनियम इत्येव विधिः । तदत्र
“अर्घ्यं च वै सुकृतम् (३५० ३३०)”—इत्यस्य सायणीयं भाष्यं
द्रष्टव्यम् । तदेव माधानपुनराधानयोः सर्वकर्मसु व्यवहार्यत्वात्
सर्वकर्मतः पार्थक्यमिति सर्वतो भिन्नत्वमङ्गीकृतम्, ततोऽन्या-
वग्निहोत्रचातुर्मास्यावैश्वेप प्रधानतो विहितावित्येव मस्तथ्यम् । अत
एवोक्तं श्रीमता सायणाचार्येण तृतीयकाण्डीयभाष्योपक्रमे—

“माधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि सपशु द्वितीयकाण्ड इरितम्”—इति ॥

अथैतस्य द्वितीयकाण्डस्य सायणीयं भाष्यं तु सर्वथैवाकिञ्चित्कर
मेव ; तत्रापि द्वितीयाध्यायादीनां तु टीप्पण्येवाकारि, न
भाष्यम् । तदाह च तत्र स साय मी, ३८ पृष्ठस्य ११ पङ्क्तौ
द्रष्टव्यमिति गम् ॥

कासीकोठा माम-राजन्वती । } श्रीसत्यवतगर्भा ।
संवत् १८६१ शू० १८०६ । } (आत्मनः आत्मनो, व्यापार्येण)

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

शुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	त्रा०	क०	पृष्ठे
त्रिभेष्याम्	त्रिभेष्याम्	१	१	८	११
प्युद्धा	प्युद्धा	१	२	४	१४
शुद्धा - -	शुद्धा	१	२	११	१५
०रिप्यते	०निप्यते	१	४	१५	१६
कुमाराय	कुमाराय वा	१	५	१	५१
०ण्वल०	०ण्वल०	१	५	८ (द्विः)	५४
द्व	०द्व	१	५	११	५५
षर्हिदि	षर्हिपी	१	५	१६	५०
षातून्	षातून्	२	१	११	७८
प्राविग०	प्राविग०	२	१	१४	७८
षचक्रुस्ते	षचक्रुस्ते	२	२	१६	८६
निषीत्	निषीतत्	२	३	४	१०५
दि	दि	२	३	१३	१०८
०त्तर	०त्तरा	२	३	१०	१०८
इन्द्रए	इन्द्रए	२	३	२३	१११
षागाद्	षागा	२	३	२४	१११
०ष्यदुनहो	०ष्यदुनहो	२	३	२५	१११
०माये	मभि	२	३	२८	११२

यणेष्विर्वसिष्ठेष्टिर्वा, चातुर्मास्यानि च समाध्यातानि । वैश्वदेव-
यागः, वरुणप्रघासयागः साकमेधयागः, पित्रयागः, व्राम्बक-
यागः, शुनसीर्यश्च चातुर्मास्यावयवभूता एवेति तेषूपीहैव विहिताः ।
सर्व एवेते यागा आधानानन्तरभाविन इति अग्न्याधान पुनराधा-
नयोः सर्वपूर्ववर्तित्वेनेह विधानमाध्यातम् । अग्निहोत्रं हविर्यज्ञानां
प्रकृतिरिति पिष्टपिष्टयज्ञादीनामिहाप्राधान्यम् । चातुर्मास्य-
यागो भवति त्रिपर्वा; तत्र तस्य वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्वं, वरुण-
प्रघासाख्यं द्वितीयम्, साकमेधाख्यं तृतीयम्, पित्रयज्ञव्राम्बके-
श्चवि.शुनासीर्याणां तु तदङ्गत्वम् । अपि वा चतुष्पर्वेषु
चातुर्मास्ययागः, तत्र शुनासीर्यं चतुर्थं पर्वं, परं न तस्या-
शुठानस्य वैश्वदेवादेरिव कालनियम इत्येव विशेषः । तदत्र
“अथयं ह वै सुकृतम् (५ प्र० ४ ब्रा०)”—इत्यस्य सायणीयं भाष्यं
द्रष्टव्यम् । तदेव आधानपुनराधानयोः सर्वकर्मसु व्यवहार्यत्वात्
सर्वकर्मतः पार्थक्यमिति सर्वतो भिन्नत्वमङ्गीकृतम्, ततोऽग्न्या-
वग्निहोत्रचातुर्मास्याविवेह प्रधानतो विहितावित्येव मन्तव्यम् । अत
एवोक्तं श्रीमता सायणाचार्येण तृतीयकाण्ड्रीयभाष्योपक्रमे—

“आधानपुनराधाने अग्निहोत्रं ततः परम् ।

चातुर्मास्यानि सपशु द्वितीयकाण्ड ईरितम्”—इति ॥

अथैतस्य द्वितीयकाण्डस्य सायणीयं भाष्यं तु सर्वथैवाकिञ्चिद्व्य-
नियतं; तत्रापि द्वितीयाध्यायादीनां तु टीप्यन्येवाकारि, न
भाष्यम् । तदाह च तत्र स स्वयं मेर, ५८ पृष्ठस्य १६ पङ्क्ति-
द्वयमिति शम् ॥

काम्पीकोठा-नाम-राजन्वती ।

संवत् १८६३ श. श्रु० १८०६ ।

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(व्यासपथः आमशमी, व्यासा)

कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
डाशोऽय या मेवामूं ...	२३३	अथ यत् पूर्वेद्युः । अयोषीमीयेष	
अथ प्रातः । आयेयः०—० पुरो-		०—० य मेवासु ...	२३१
डाशोऽपैतायेवाहंभाभी	२३३	अथ यत् पूर्वेद्युः । ऐन्द्राग्ने	
अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो		०—० तृतीयं सवने ...	२३१
भवति मैत्रावरुणी ...	२३१	अथ यत् पूर्वेद्युः । ऐन्द्राग्ने	
अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो		०—० ते हे देवते ...	२३१
भवत्येन्द्रं साम्राज्यं ते हे	२३०	अथ यत् पूर्वेद्युः । ऐन्द्राग्ने	
अथ प्रातः । आयेयः पुरोडाशो		०—० द्रष्टृपूर्वमासयो ...	२३३
भवत्येन्द्रं साम्राज्यं प्रातः	२३१	अथ यत् पौष्णश्चरुर्भवति ...	३३५
अथ प्रातः । ज्योतिः सूर्यः ...	११३	अथ यच्चैतद्वहाराश्चानाम्ना	१३१
अथ प्रातः । अङ्गुर्वेग ...	११३	अथ यच्चैतत्परितरा मिष ...	१३१
अथ प्रातः । सूर्यो ज्योतिर	११३	अथ यत्तत्प्रदीप्ततरो	
अथ प्रातर्हुते वाहुने वा ...	३२१	भवति । उर्ध्वधुमः ...	१३१
अथ मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः ...	३२२	अथ यच्चैतत्प्रदीप्ततरो	
अथ मरुद्भ्यः भानपनेभ्यः ..	३१६	भवति । तर्हि ह्येय ...	१३०
अथ मरुद्भ्यो सहमेधिभ्यः	३१६	अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति ।	
अथ मातृन् चरुर्भवति । इन्द्रो	३३६	अस्य रमस्य जीवनस्य	१००
अथ यः कामयेत । अन्नं ...	२८	अथ यत् प्रातरनुदिते जुहोति ।	
अथ यः कामयेत । बहु ...	२८	इज्जनयन्नेवैनं ...	१०५
अथ यः पुरादित्यस्यास्रमयान्	१०६	अथ यत्साकमेधैवंगते ...	४११
अथ य एष एकोऽतिरिक्तो ...	३८०	अथ यत्सावित्रः । दादथ ...	३३५
अथ य एष ममाया मयिः ...	१२८	अथ यत्सारस्रतश्चरुर्भवति	३३५
अथ यतरो ददाति । स पुनः	३५५	अथ यत्सौम्यश्चरुर्भवति ...	३३५
अथ यतरो दास्यन् भवति ...	३५२	अथ यद्यय इन्द्रुमते ...	८१
अथ यत् पूर्वेद्युः । अयोषीमीयेष		अथ यद्यये पवमानाय ...	८१
०—० ते हे देवते ...	२३०	अथ यद्यये पाषकायय निर्भपति	५५

कडिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कडिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यदद्ये शुचये निर्वपति	५५	अथ सन्नहन मशुविमरुह	३६७
अथ यदस्त्रमेति । तदद्यावेव	१०५	अथ मपराम्ना ऋग्भि	४०
अथ यदेव एतेन यजत	२१७	अथ सादयित्वा सुची	३५६
अथ यदेव एतेन यजते । तन्नाह	३४३	अथ मारसतश्चरुर्भवति	५५९
अथ यदद्य एतेर्बैजते तन्नाह	३८५	अथ मावित्र । दारशकपालो	२५२
अथ यदेव एतैश्चतुर्ये माभि	७७३	अथ माविची । मविता	१६२
अथ यदहणप्रधानै	४२१	अथ मौन्यश्चरुर्भवति । एतो वै	५५९
अथ यत्साकमेधैर्बैजते	४२१	अथ मौर्य एककपाल	४०६
अथ यत्साङ्घुनासीर्येण	४०४	अथ साहादि मित्वाह	८०
अथ यत्साङ्घुपैव तिष्ठेत् ।		अथ द्विरगवश्च मम्भरति	२
उत वै	१५३	अथ कुतेऽग्निहोत्र इत्यपतिष्ठते	१८०
अथ यत्साङ्घुपैव तिष्ठेत्		अथ द्वेगश्च शब्दप्यसुरा	१६१
यशो वै	१५२	अथ होवाच । अन्वाऽव्यह	१६
अथ यत्सान्न कृत्तिका	१३	अथाशुकरीषश्च मम्भरति	३
अथ यत्सान्न ष्ढाशीर्ष	१५	अथापये प्रावकाय निर्वपति	५४
अथ यत्सान्नोपतिष्ठेत् ।		अथादये शुचये निर्वपति	५४
यशो वै	१५२	अथापोदाहानुग्रहरति	२८४
अथ यत्सान्नोपतिष्ठेत् । यो वै	१५२	अथापोदाहानु ग्रहरति	३५७
अथ या मेताश्च मभिध	१४३	अथाश्रीवी । तदप्य	१६२
अथ वैभ माहूयित्वं ब्रूयात्	३२१	अथात्त प्रथस्याथा एवायतनम्	२५३
अथ बाजिभ्यो बाजिनं जुहोति	२३४	अथाना पयस्त्रैव । पयसो वै	२५४
अथ वायश्च पयो भवति	४०६	अथात्त । परिवर्तयस्त्रैव	४०८
अथ वैश्वकर्माण एककपाल	३३६	अथात्त षाट्देव । नोपकिरन्	२५५
अथ शक्रोरा मम्भरति	३	अथातो गृह्याणा मेवोपचार	१८३
अथ श्रुनासीर्यो दान्शकपाल	४०५	अथादिभै चरु निर्वपति	५७
अथ मङ्गलच्छिन्ना	१६४	अथाद्विरभ्युचति	२

कश्चिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	- कश्चिकाप्रतीकम् .	पृष्ठ
अथाध्वर्युरेव कायेन ...	... २८३	अथाह संवदस्विति०—०	...
अथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्वा ...	... २८५	ब्रुहीत्युपसृश्वत्थ व ...	... ३५७
अथाध्वर्युरेव प्राशिव ...	... २८३	अथाह भोमायानुब्रुहीति	
अथाध्वर्युरेव ह मञ्जन् ...	... २८३	०—० म उत्तरस्वीदनस्य	३१८
अथाध्वर्युरेवाह वरुण ...	... २८२	अथाह सोमयातुब्रुहीति	
अथाध्वर्युरेवाह भोमाया	२८१	०—० म स्यात्वाः एव ...	३१०
अथाध्वर्युरेवाहाप्रये ...	... २८०	अथाहापये कथवाहनाय ...	३५९
अथान्तरेणाहवनीर्यं च ...	... १६१	अथाहापयेःतुब्रुहीति ।	
अथापमलवि निः परियन्ति	३८८	अपिं यथापये ...	... ८९
अथापमन्यतोत्तुः पुरुषः ...	... ४०८	अथाहापयेःतुब्रुहीति ।	
अथाप्राय न होतारं प्रष्टवीति	३४८	अपिय मान्यभागं ...	... ८०
अथाश्व माश्रमयति ...	... ३८	अथाहापये म्बिष्टतेःतुब्रुहीति ।	
अथासीनः । म त्व मणे ...	... १५८	०—० म उपसृश्वीति ...	३२०
अथास्य पुरोवाश्रयाविरहाय ...	... ४५३	अथाहापये म्बिष्टतेःतुब्रुहीति ।	
अथाह पिष्टभ्यः सोमवद्भ्यो	३४६	०—० म उत्तरस्वीदनस्य	३१८
अथाह पिष्टभ्यो विज्वातिभ्यो	३५९	अथैवा मेवावदति न प्राशिवम्	३२०
अथाह पिष्टभ्यो वहिषद्भ्यो ..	३५०	अथेदं द्वितीयम् । अमिय ...	५८
अथाह मञ्जन् प्रम्यास्यामि .	३५६	अथेदं द्वितीयम् । तुष्ठी ...	३६
अथाह मरुद्भ्यो यद्दमेधिभ्य		अथेदं द्वितीयम् । तैव स्त्रीणां	३१८
०—० म उपसृश्वीति	३२०	अथैव मन्थादघराह । ..	... ३४८
अथाह मरुद्भ्यो यद्दमेधिभ्य		अथैतदेव परोऽप्य ...	... ७७
०—० म दलित ...	... ३१८	अथैतान्ब्रजमानोऽङ्गलां	... ३८६
अथाहवनीयं सुपतिवति		अथैतान्ब्रजमानोऽङ्गलां	... ३८६
अथस्य पशन् मे ...	... १८०	अथैतान्ब्रजमानोऽङ्गलां	... ३८६
अथाह संवदस्विति		अथैतान्ब्रजमानोऽङ्गलां	... ३८६
०—० ब्रुहीत्युपसृश्वीति	... ३५७	अथैतान्ब्रजमानोऽङ्गलां	... ३८६

काण-नाप्रतीकम्	एङे	कणिकाप्रतीकम्	एङे
अथैन मयिर्वात्तेनोपयर्थाववर्त्त	१२	अकूपसाशाभ्याम् । वीहिमय	७८
अथैनं पशव उपासीदन्	१२१	अवभृथ निचुम्बुय	२८५
अथैन पितर । प्रथोनावीतिन	१२०	अष्टाकपाला सर्वे पुरीडाशा	५७
अथैन मशुध्या । प्राहता	१२१	अस्य प्रथम् । अमुदुतर	१५५
अथैनां वाचयति	२८०	अहर्षे देवा । अमपहत	३४
अथैन्नामी । उभा वा	१५४	अहोरात्रे ह वा इत्यसि	१४९
अथैन्नामी । दादशकपाल	२०४	आपिय मेव पञ्चकपाल	७८
अथैन्नामी दादशकपाल	३३५	आर्षे योऽय यज्ञ । ज्योति	७७
अथैन्नी । इन्द्रो वै यज्ञस्य	१६९	आर्षे व जातम् । अहा हि	१११
अथैन्नी मरुत्वती जयति	२७८	आर्षे व भूतम् । अहा हि	११९
अथोदपान मादाय०—०		आर्षे वागतम् । अहा हि	११९
तद्यथाऽऽशिष्यते	१२४	आर्षे वाद्य । अहा हि	११९
अथोदपानमादाय । पुन	३५५	आदित्यस्त्वेव सर्वेऽऽहतव	७८
अथोदपान मादाय०—०		आसाद्य हवीरप्यसि मन्यन्ति	२७७
तद्यथा अक्षुषेऽऽभिषिञ्चेद्देव	१२५	आसाद्य हवीरप्यसि मन्यन्ति	२५५
अथोदपानस्य जपति	१२५	इन्द्रो ह वा इन्द्रोऽप्यसि	१९
अथोज्ज्वलति	१	इन्द्रानास्ता । शतर हिमा	१५७
अथोदानसम्भरति	२	उधैरुत्तम मनुयाज	८०
अधिश्रित्वैव जुहुयात्	१०८	उत्तरतो वा इत्यविहोत्रस्य	१४३
अनेनैव जुहुयात् । मजुर्देव	११४	उद्वृत्त्याहवनीय पूर्णाहुति	५६
अन्तरिणागदु अहतदिति	६७	उपनसथ इत्येव माहरेयु	१३०
अभयो ह वा इत्ता अनाद्यस्य	१३२	उभयत्र प्रयस्यै भवत	२७४
अथ वै यज्ञो योऽय प्रवने	३७	एक दे ज्ञीणि । चत्वारिति	१६
अथ ते योनि ऋत्विज	१५५		
अथ मिह प्रथम धायि	१५५		
अकूपसाशाभ्याम् । यवमय	७८		

कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे
एता ह वै देवता योऽस्ति ...	१२८	तं यत्र प्राच्यं हरति ...	३०
एता ह वै प्राच्ये दिशो ...	१३	तं वै तथैव हरियुः ...	३०
एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टा ...	३३६	तं वै दमै बहुरति ...	७८
एतेन वै देवाः । यज्ञेनेष्टोभयी	११७	तं वै युराव्यानां कुर्व्यादिव्याहुः	११६
एतेन वै प्रजापतिः । यज्ञेनेष्टा	१५६	तं वै स्वतवोभ्य इति कुर्व्यात्	१५३
एतेन ह स्र वा ऽऋषयः ...	१५७	तः यमयति । तस्मिन्नधिष्ठित	१६५
एतेषा मेकं संवत्सरं सुपेत्येत	१३२	त ऽउ ह विश्वे देवा ऊचुः ...	११६
एव उ वै प्राच्यः । तं वै तथैव		त ऽउ ह्येत उचुः । वयं वै ...	१५
०—० स्यात् । ...	३०	तत एतत् स्वधा पुनराधेयं ...	७६
एव उ वै प्राच्यः । तं वै तथैव ०—०		ततो देवाः । तनीयांस इव	६६
स्यात्तस्माद् तथैव हरियुः ...	३८	ततो देवा एते वयं दृशुः ।	३६
ऐन्द्रीभ्या माहवनीयं सुपतिष्ठन्	३५४	तत्र जपति । अथ पितरो ...	१६५
हताहकर एव प्रतिप्रख्याता	३८१	तत्रापि मेवं च मेवो च ...	२७६
कृत्तिकाखनी ऽव्यादधीत ..	१३	तयो एवैव एतत् ...	४
केवलवर्द्धिः प्रपमं हविभवति	५६	तदवण्योतयति । इतं ...	१०८
चक्रं वा ऽन्द्रामी । विशो ..	११६	तदाहुः । अथावैवेतत् ...	११३
प्रति वा ऽरतद्यज्ञं । यदेनं तन्वते	६३	तदाहुः । एता मेवाहुतिः ...	५४
चतुर्विंशतिं दद्यात् ...	६४	तदाहुः । विदमश्ति यज्ञीयाद्	३४०
चित्राया मयी ऽव्यादधीत ...	१६	तदाहुः । न नर्पराद्या ऋग्भि	४०
चित्रायमो खल्लि ते ...	१५७	तदाहुः । नैवेकश्चन ...	४
हापयेव वा अयं पुदवः । ...	७८	तदाहुः । पर्याभूदा ऽथय ...	११७
		तदाहुः । यमश्चा न भाम्वा ...	३५
		तदाहुः । यदेवर्षवः ...	४
		तदाहुः । स मेवान्ये ...	१०८
		तद् खलु तनूपा अयोऽमि ...	१५६
		तद् हापि कुमार्यः परीयुः ...	३८८

कडिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं	कडिकाप्रतीकम् .	पृष्ठं
तद् हाप्यखण मौपवेशिं	६८	तद्ये सोमेनेजानाः । ते पितरः	१४४
तद् हैतदेवाखण्ये ..	११२	तदसन्नो योन्नो वर्माः	१४५
तद् होवाच कछोडः	२१४	तदस्यैव प्रजमगच्छीव ...	११९
तद् होवाच जीवलखैलकिः	११३	तदा एतत । एव विचि- ...	६४
तद् होवाच भास्त्रवेयः	३३	तदा इएतत । मामि-मास्त्रिव	१६२
तद् होवाच यात्रवल्काः ..	११०	तदा इएतदेवैतासां नाम ...	६६
तद् होवाच यात्रवल्काः ..	२१४	तदा इएता५ रामिम् .	१३४
तद् होवाचासुरिः । आम्ना-	३४६	तदा इएन मेतदये देवाना ..	६२
तद् होवाचासुरिः । किं तु	४०८	तदा इएव एव ऋतुः ...	१४०
तदेतत खमाहार्न्ः५ .	१६६	तदा इएव इवेन्द्रः । यदा .	१५८
तद्गुग्धाधिययति । श्रुत	१०८	तदेतदेव सदिपर्यन्त मिव ..	५५
तद् इय मेवैते इयाहुती	१११	तदेव दधीत । अदिवा .	१४
तद्दिके । एत मेव होचे मन्य	३५२	तदेव दधीत । न वा ...	१५
तद्दिकेऽज सुप्रवर्धनि	३२	तदे देवाः शुशुभुः .	२१५
तद्दिकेऽनुहिते मयित्वा	३४	तदे ई वेदी दावजी .	२०३
तद्दिके । रात्रीरापिपदिषनि .	४०७	तदे पश्चैव भक्षयन्ति । होता	१५५
तद्दिके । इदिरिच्छिट मनु .	३५७	तदे पय एवात्तम् । एतद्	२५२
तद्दोषुः । इन्निर्मां प्रतिडां	३	तन्न खान्युदासयेत । मामि .	१०४
तद्यत किञ्च वाचा	२८१	तनुन्वेवानवकृभं यो मनुष्ये	१२
तद्यत्रैतत्रप्रम५ समिद्धो	१३०	तन्मध्ये इयि५ समादधाति .	३४५
तद्यत्रेन मदी मन्यति	६७	त मन्वस्य पद इयावत्ते	३८
तद्यथा योनौ रेतो दध्यात	६५	त माजगाम । सुभ्रा सार्द्धयो	२२६
तद्यथा शुकुभिश्चर्मं	४	त सुदीप्य समिन्वे । इह .	६७
तद्यदाहुः । साकमेधैर्वे	४२०	तयोऽमयोरेव करीराण्या .	२६५
तद्यदायथं भवति । व्यथं	४०६	तयोऽमयोरेव शमीपलाशा	२७५
तद्यन्मि वच्च मेवी च भवतः .	२७६	तस्मादाहुः । एता मेवाहुति५	५४

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
तस्मादेतद्विद्याभ्यनूक्तम् ...	१४०	तास्त्वार्धं पात्राश्च ममुदास्य ...	३८६
तस्मादेतद्विद्याभ्यनूक्तम् ...	२५१	सा तु द्याविरभिदधौ ...	६६
तस्मै कं पुनराधेय मादधीत ...	७६	ता वरुखो धयाह । ता वरुख २७२	
तस्मै क मयी इउपतिष्ठेत ...	१५२	ता या इएताः । बहू विभक्तिः ...	८२
तस्य परिचक्षा । यस्यै वै ...	२१६	ताविन्दापी इउदजयतीम् ...	२१५
तस्य प्रथमगो गौर्दक्षिणा ...	२१८	ता वै बहू दद्यातु । बहू वा इच्छतव. ६४	
तस्य वा इएतस्त्राभ्याधियस्य ...	६८	तामा सुतामा मन्तोऽस्ति ...	३८८
तस्य मर्दिरासिचनं कृत्वा ...	३३	तिगोपाश्शु चरन्ति । तिर इव ३४८	
तस्य हिरण्यं दक्षिणा ...	८२	तिगोपाश्शु चरन्ति । यद्वै ...	७८
तस्यां मिथुन मास्ते । योवा- १५४		तिगो इ तत ईजे । दक्षः पार्वति २३०	
तस्याइतु । उपकिरन्त्युत्तर- ...	३३४	तिगो इ तत ईजे । देवभागः २३०	
तस्याइतु । गोपि-...त्युत्तर- ...	४०५	तिगो इ तत ईजे । प्रतीदर्थः ...	२२६
तस्याइतु । शैव स्त्रीणां वैदि ...	३१०	ति वा अक्ताः स्युः । अक्ता ५ ...	३८६
तस्याच न्ये रो दक्षिणा ...	४००	ति वा इएत इच्छतवः । उभय ...	२८
तस्यै धिनुर्दक्षिणा । धिगुरिष ...	५८	ति वा इएत इच्छतवः । देवा ...	२७
तस्यै विरागौ मंथाय्ये स्थाना ५०		ति वा इएते प्राया एव ...	६८
तां वाचयति । प्रघामिनी ...	२०७	ते वै प्रतिपुरुषं । यावन्तो ...	३८५
तां वै पूर्णां शुचीति ...	५७	ते वै रौद्रा भयन्ति । वदस्य ३८५	
ता इउभावेव माददित्वा ...	२८४	तिवा सुप्रस्थानम् । यदेव मायं १२६	
ता एतेन हविषा प्रजापति- ...	२०३	ते सर्वे एव प्राचीनाप्रीतिगो ३४६	
तानि दक्षिणोपसृत्वाति ...	१६४	ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिगो	
तानि वै प्रनिपुहयम् ...	२७८	भूत्वा । अनुयाजाभ्यः ...	३५६
तासु द्याविर्निचक्रमे ...	१५१	ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिगो	
तान्द्रोमोमं कपोरपनद्य ...	३८८	भूत्वा । इत्याह ...	३४७
तासु द्याविर्निचक्रमे ...	०६	ते सर्वे एव यज्ञोपवीतिगो	
ताना इएताम् । यच्च ...	४	भूत्वा । उदच ...	३५७

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
ति क्षुत्वा प्राश्न उचक्रुः ...	६५
ते ह देवा ऊचुः	१७
द्वि ह देवाः समेत्योचुः	१६
ते क्षुत्वा देवाः । इमां प्रणार्ति	६७
ते होचुः । अथैर्न घयं न्येव ...	६६
ते होचुः । धा वै वय मयी ...	६६
ते होचुः । उभयेषु द्वे मोऽय मयी	६६
ते होचुः । कस्य न इदं ...	११५
ते होचुः । केन राज्ञा ...	४३०
ते होचुः । केनैव राज्ञा	
०—० स ह वदन् ...	४२०
ते होचुः । केनैव राज्ञा	
०—० स द्विन्द्र	४२१
ते होचुः । को न इदं ...	११४
ते होचुः । भद्रं वा इदं ...	६५
ते होचुः । इन्द्रोऽ मष्टत मन्तरा	६६
ते होचुः । इन्द्रोऽं लुप्तवामश्चा	६६
श्रीश्वि नमित्पयजूंश्चि लुप्तोति	१५६
श्रीश्वि नमित्पयजूंश्चि भवन्ति	१५५
देवान् च वा ऽप्यपी ऽप्याघास्य ..	६६
देवाश्च वा ऽप्यसुराश्च ...	६५
इदं वा इदं श्रीवत्सम् ...	१०७
इया वै देवा ०—० स्रद्धया ...	११८
इया वै देवा ०—० क्षत्रिणां ...	६५
द्वादश दशान् । द्वादश वै मासा	६४

कठिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
द्वादश वा त्रयोदश वाश्चराशि	८२
नव प्रयार्थं भवति । नवातुयार्थं	१५५
नवावसिते वै न माहरेषु ...	१३०
नाना च वा इत्येताम्यपि ...	१७
देव देवा अतिक्रामन्ति ...	१६१
गौर्धं वा इत्या खम्यां ...	१४३
परिहृते चरन्ति । तिर-इव ...	६४८
पलाशस्य पलाशिन मध्यमेन ...	६८७
पाण्डवेव प्रतिप्रस्थाता	१८१
पाचाश्वि भवन्ति । पात्रीश्च ...	१७८
पुरा यज्ञान्पुराहुतिभ्यो ...	१७८
पूर्वेयाहवनीर्यं परीत्य	१४२
प्रजापतिं वै भूतान्मुपासीदन्	१६०
प्रजापतिर्वा अयिः	१४४
प्रजापतिर्दं वा ०—० स प्रजा	१५०
प्रजापतिर्दं वा ०—० सोऽयिः ...	६९
प्रजापतिर्दं वा इत्येताम्यपि ...	१२८
प्रजापतिर्वा इत्ये भूत्वा ...	१५६
प्रति परासीयोदेति	१८०
प्राजापत्याः पम्पृधिरे	६५
प्रोत्सवीरध्वर्यरादसे । स इध	६४६
पशुनीम्वयी ऽप्यादधीत ...	१५

कठिकाप्रतीकम् .	४४
अक्षैव वसन्तः । घनं यीशो ...	२८
भूरिति वै प्रजापतिः । आत्मान	३५
भूरिति वै प्रजापतिः । इमा ...	३५
भूरिति वै प्रजापतिः । मन्त्रा-	३५
मवी ह वै देवा मनुष्याः ...	१८२
महत्त तस्यौ सुवनेष्वनरिति ...	१५१
महाहविषा ०-० तां तयो ...	१३३
महाहविषा ०-० ता ०-० इव ३८५	
महाहविषा ०-० ता ०-० प्रवृ ३३३	
महि मीमा मेरोऽस्त ..	१६१
मिथुनादिहा इह मितवृ ...	१३३
मृगाशीर्षेऽथो ऽथादधीत ...	१३
मो वृ यः । इन्द्रा ० ..	२०८
यजमानदेवतो वै गार्हपत्यः ..	१२६
यत्र वै प्रजापतिः प्रजा ..	१३६
यथा वा ऽऽश्वीनीकम् ..	१३२
यदहरस्य न्वोऽप्याधेय ०	३१
यह वा ऽथनादिदोषं जुहवृ ।	
०-० प्रजायै वा ०	१५६
यह वा ऽथनादिदोषं जुहवृ ।	
०-० प्रजायै वा तन्मे ...	१५६
यथा ऽथो दीर्घं मयुःप्रमाणम्	१८०
यथा ऽथाहवनीय सुपतिष्ठते ।	

कठिकाप्रतीकम् .	४४
दिवं तदुपतिष्ठते	१६१
यथा ऽथाहवनीय सुपतिष्ठते ।	
यज्ञंस्तद्	१६०
यां वै प्रजापतिः । प्रथमा ...	५२
या वै प्रजा यज्ञेऽग्न्याभक्ताः ...	११०
योवा वा ऽथापः	९
राजान् मन्त्राणाम्	१५६
रेवती रमध्व मिति रेवती ...	१५६
रोहिण्या मयी ऽथादधीत ...	१३
रोहिण्या सु ह वै यज्ञवः ...	१३
वस्यप्रथामैवै प्रजापतिः ...	३१५
यद्यो वैन्द्राण्यकाम ..	७५
यस्यो यीशो यथाः	२०
वाचयन्तरा भवति । वद्यो ५०५	
वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः । प्रजा	२०२
न आथाथाह । नमिषी ...	८०
न आह । उपप्रयत्नो ऽथध्वर	१५३
न आहवनीय सुपतिष्ठते ...	३८१
न आहवनीय मेवाय ऽउपतिष्ठते ।	
०-० तुष्ठी मेराहवनीयं	१८२
न आहवनीय मेवाय ऽउपतिष्ठते ।	
०-० यथा वै गार्हपत्यो	१८२
न उत्तरस्या मेव यथायाया	२०६

कविकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कविकाप्रतीकम्	पृष्ठे
न उत्तरस्था मेव वेदौ	२०३	न दक्षिणैव द्वयदुपवेऽउपदधाति ३४५	
न उडुयायी वेऽव्याहृती	१८३	न दक्षिणैव परिधीन् मरिदधाति ३४०	
न उपस्तृणीतऽव्याप्यम् ०—०		न ददाति । अभावेत्तत् २३५	
दितृनुत्सोम	३५०	न न पितेव भूनवे १५८	
न उपस्तृणीतऽव्याप्यम् ०—०		न निदधाति । ये रूपायि १८४	
ऽऽत्रायाहादि	३५१	न पिष्टभ्य मोमवता ३४४	
न एता मेन्द्रा मरुचतो	२०८	न पूर्वेषु । अमये, नीकवते ३१५	
न एतास्त्रिस्तनूरेषु लोकेषु	५५	न न च वै शताभ्यशीतीना १४४	
न एतेनाग्नेन ज्ञान,	५३	न न चैव शताभि वि१३शतिश्च १४४	
न एष यज्ञो हतो न ददति	६४	न य कामयेत । ब्रह्मवर्चसो । २८	
न ऐक्षत प्रजापति । अमाहं	८२	न य पुरादित्यस्यास्त्रमयात् १०६	
न ऐक्षत प्रजापति । पुरा मे	२५३	न य प्रजाकाम । एतेन हविषा २५२	
न ऐक्षत प्रजापति । यथा	२५०	न यजति । अयऽव्याप्यास्य ८०	
न गार्हपत्य सुपतिष्ठते	१८०	न यजति । अग्नेर्वसुवने ८९	
न अघनेन गार्हपत्यम् । प्राची		न यन् कनीय इव १३२	
०—० यज्ञानि	१८२	न यत्तुष्ठी सुपत्पृशति । गरुडा ३८	
न अघनेन गार्हपत्यम् । प्राची		न यन् प्राहुपोदेति १४६	
०—० यदकपाल	३४५	न यच्च निरयते । यज्ञेन	
न अघनेन गार्हपत्यम् ।		०—० ऽयास्य शरीरं ८४	
यज्ञीपयीनी भूत्वी	३८६	न यज्ञ निरपत यज्ञेन	
न जुहोति । अयय १८३		०—० न यथा हेवेव १४०	
न जुहोति । अयिर्ग्योतिर ११२		न दक्षैव नादमेधेयं नति ३००	
न जुहोति । एष ति रुद्रमाग ४८०		न यधोद्व कावताते । तहोयी २३	
न जुहोति । ऐकि मे ३२१		न यचोद्व कावताते । दन्त २३	
न तत्र एष प्राककामयजुर्हन्ति ३४५		न यन्नाय मस्तमिने जुहोति ।	
न तत्र अहु गामान्दति ३४०		अपावरेभ्य एतन्प्रतिष्ठेभ्यो १०३	

कणिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम् .	पृष्ठे
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		सर्वं व्यापयो भवति ७८	
यस्य रसस्य जीवगस्य ... १०७		सर्वतोसुखोभ्य मयि; ४०८	
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		स वा इत्यपये च सोमाय ... १६९	
गर्भं मेवैतु १०५		स वा इत्यपये पवमानाय ... ५४	
स यत्नाय मस्तमिते जुहोति ।		स वा इत्यपरास्त्रे ददाति ... १६९	
य इदं तस्मिन्निह १०५		स वा इत्यामेयोऽष्टाकपालः ... २५९	
स यत्नाय मस्तमिते दे ... १४१		स वा इजपवत्या प्रतिपद्यते ... १५६	
स यथा दधोपस्थे तिष्ठन् ... १४२		स वै कनीय इव पूर्वा- १४९	
स यथाद्विष्वची निमुंयेत ... १०६		स वै खलु तुष्ठी मेवोपतिष्ठति १८९	
स यदपये पवमानाय निर्वपति ।		न वै तुष्ठी मेवाय इजपस्यृश्रति ६६	
प्राणा दे ५५		स वै जिः प्रवसां जपति ... १५६	
स यदपये पवमानाय निर्वपति ।		स वै दधो वाम २२८	
यद्देवायमे ५५		न वै इक्षियोऽस्यौ जुहोति ... २०६	
स यद्रौ इत्याधर्णे १४०		न वै विरयो जुहोति... .. १०६	
स यद्रौ जुहोति । तद्देवेभ्य ... ११०		न वै पश्चादिव यज्ञस्य जुहोति २३५	
स यद्दहियै श्वरं निर्वपति ... ५७		स वै पूर्ववाद स्वातु ३६	
स यदामेयोऽष्टाकपालः ... ३३४		स वै भूर्भुव इति । एतावतैव ३५	
न यथा इतश्चेतश्च १		स वै वर्णास्वादधीत ७७	
स यद्देश्वदेवेन यजते ।		सथो प्राण्वावध्वर्युः ९८९	
अग्निमेवैतन्नाश्रायि ... ४२१		स सर्वाण्येव हृषीरव्यध्वर्युः ... २०६	
स यद्देश्वदेवेन यजते ।		न जुत्वा न्यस्येत् । ततो ... ६४	
अग्निरेव तर्हि ४२२		स जुत्वा प्रचापति- ६३	
स यन्नातिक्रामति । इत ... ३५३		न होवाच । अययोऽग्निरनुष्ठा ६६	
स येमा भवान्तरदिश मनु ... ६५३		स होवाच । न वाऽव्यह मिर्हं १६६	
स यस्मिन् एऽर्चायतुं ४२२		स होवाच । इन्ताह भिमा १६	
स यस्य कामयते १४१		शान्नायभाजना वा इत्यमावास्या २३४	

कठिकाप्रतीकम्.	पृष्ठे	कठिकाप्रतीकम्:	पृष्ठे
सा या पूर्वाहुतिः । ते देवा ...	११२	सूर्यो ह वा इत्यभिहीतम् ...	१०५
सा या पूर्वाहुतिः । सावि- ...	१११	मैत्रेयाहुतिदेवाये ...	११०
सा या पूर्वाहुतिः । मात्मान	११२	सो इवाह उग्रन्तस्वा निधोमहि	११८
सा हैर्न मभिराघयाचकार	१११	सोऽश्वं ऋष्यन् प्रजापतिं	१५०
सा हैर्न मभिराघयाचकार	१११	हस्तेऽग्नी इथादधीत ...	१६

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ भा०)

अथान्याधानम् । ततोदकहिरण्योपाशुकरोपमर्करादुपाशां
पञ्चसभाराणां विधानम् । तेषां सभाराणां निवपनोत्प्रेषणाभ्युच्य-
संस्काराणां विधानम् । सभारविचारो चेति ॥

(१ प्र० २ भा०)

अथान्याधानकालनिर्णयाय प्रथमं नक्षत्रविधानम् । तत्र
लुप्तिकाया माधानप्रतिपादनम्, रोहिण्या माधानपचोत्प्रेषः,
शुक्रमीर्षाधानपचोत्प्रेषः । ततः पुनर्वसोः पुनराधानविषयता-
कथनम्, फल्गुशुक्रोधाधानस्वीकारः, लाभकामस्य हस्तेऽन्याधान-
विधानम्, अग्निजानेयित्वाया मन्व्याधानविधिः, ततो नक्षत्रनाम-
निर्णयनञ्चेति ॥

(१ प्र० १ भा०)

ततस्तत्रैव ऋतुविधानम् । ऋतुनाञ्च देवपितृनाम्ना द्विविध-
 त्वाख्यानम् । ततस्तत्रैवायनविधानम् । उदगयनदक्षिणाय-
 नयोः स्वरूपकथनं देवपितृसम्बन्धाख्यानञ्च । ततो ब्राह्मणादि-
 वर्णानुसारेणसुव्यवस्था । ततः काश्यपे,— ब्रह्मवर्धनकामस्य
 वसन्तर्तौ, श्रीकामस्य शीतर्तौ, प्रजापशुकामस्य वर्षर्तौ अन्या-
 धानव्यवस्था । ततः सर्वेषां भवर्तूनां माधानयोग्यकालत्वात् शर्जी-
 धनञ्च निश्चयताभावात् कालप्रतीक्षणं न कर्तव्यं नित्युपदेयमिति ॥

(१ प्र० ४ भा०)

अग्न्याधानप्रयोगः । तत्र प्रथमं सुपवसथदिवसकर्त्तव्यतायां
 उपदेशः, ब्रह्मीदनपाकविधिः, तद्वातौ यजमानस्य जागरण-
 विधिः, रात्रावग्निमन्त्रनिवेद्यः सूर्योदये तद्विधिश्च, व्याहृ-
 तीनां ऋग्यजुष्मामातिरिक्तत्वेन वर्षणम्, वर्षत्रयोत्पत्त्यादिहेतु-
 त्वेनाधानस्य प्रशंसा, अग्निमन्त्रनसमवे तस्य पुरस्तादग्नेस्य धारण-
 विधिः, अग्नेर्हरणप्रकारोपदेशः, आश्वतथ्याग्नेराधानम्, आदि-
 तथ्याग्नेः पूर्वभागस्य सुल्लुकं मन्वारभ्य मन्त्रजपविधिः, तथ्याग्नेः
 सार्पराक्षीभिरुपस्थानविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ५ भा०)

तत्र पूर्णाहुतिविधानम् । ततोऽग्न्याधेयाङ्गपवमानेष्टिनामा-
 ग्नेयेष्टिविधानम् । तत्र पवमानपावकशुच्याख्याग्निदेवतात्रयाख्या-
 नम्, चरु-पुरोडाश-यान्या पुरोशुवाक्या-संयाज्या दक्षिणानां विधा-
 नम्, ततः पवमानाख्यादिशून्याग्नेयेष्टिविधानश्चेति ॥

(१ प्र० ६ भा०)

अग्न्याधानदक्षिणाविधिः । तत्र पद्मदादगादिविकल्पास्यानम् ,
दक्षिणामामनिर्यचनम् , अनूधानानां देवत्वकथनम् , दक्षिणादानेन
तेषां प्रीत्युत्पादनविधिः , अदक्षिणस्य यज्ञस्य व्यर्थतास्यानम् ,
अग्न्याधानस्य फलकथनार्थास्यायिकात्रामम् , अग्न्याधानस्यान-
विचारः , आहिताग्नेः सत्यवादितादिव्रतनिरूपणश्चेति ॥

(२ प्र० १ भा०)

अथ पुनराधेयविधानार्थास्यानम् । तत्र पुनराधेयस्य विधि-
प्रथमे । ततः पुनराधेयस्य त्रैवर्णिकसाधारण्येन ऋतुविशेषविधिः ,
आदित्यस्य सर्वर्तु रूपत्वाभिधानम् , मध्यन्दिनाधानप्रगंशा ,
पुनराधित्मितम्याग्नेर्दग्धं देवाहरणविधिः , ऋषियवमययोरूपयो-
रर्कपत्रद्वयसङ्गृहीतयोगार्हपत्याहवनीयायतनयोर्निधानविधिः , तत्र
पद्मकपालेष्टिविधानम् , प्रयाजानुयाजयान्यादीनां विधिः , पुन-
राधेयस्य दक्षिणानिर्देशश्चेति ॥

(३ प्र० १ भा०)

अथान्विहोत्रविधानार्थास्यानम् । तत्र सर्वादिष्टविषयम् ।
अग्निहोत्रानग्निहोत्रिणोः प्रेतात्मनोर्गतिपार्यन्तपत्नम् । अग्नि-
होत्रहजराः सुषोः धेकहतत्वास्यानम् , अग्निहोत्रहोमद्रव्यस्य
पथमः उत्पत्त्यादिकथनम् , अग्निवायुघर्षाणां , अग्निहोत्रदेव-
तानां पीषापर्यन्तिरूपश्चेति ॥

(२ प्र० ३ भा०)

अग्निहोत्रहोमकालविधिः । तत्र सायम्प्रातर्होमयोः काल-
विशेषविधिविचारो । अग्निहोत्रस्य ज्योतिष्टोमादित श्रीळ्कर्ष-
निर्ययः । ततः पयसोऽग्निहोत्रहोमसाधनत्वं विधाय तत्पयसो-
ऽग्नावधिययणपूर्वकथपणप्रकारोपदेशः, ततोऽनुपसादनोपसादनयो-
र्विधिप्रसंगे, होमोपमार्जनप्राशनोक्षयनानां प्रथंसादिकम् । ततो-
ऽग्निहोत्रस्य याज्ञवल्क्याभिमतपाकयज्ञत्वोपन्यासः, अग्निहोत्रौ-
याहुतिहृद्यविधानार्थास्थायिकादिकथनम्, तयोश्च सायम्प्रातर्हो-
मयोर्मन्त्रहृद्यान्नादिकम्, होमप्रकारोपदेशश्च । ततो हुतयिष्टस्य
स्थानीमध्यस्य पयसो द्राघ्यपेयत्वविधानादिकञ्चेति ॥

(२ प्र० ४ भा०)

अग्न्युपस्थानविधानम् । तत्र यजमाने इन्द्रयमनङ्गनैपिधेतिप्रश्न-
देवतानां स्थितिस्वीकारः, तद्विशीपवर्चनम्, पञ्चानां मग्नीनां देवत्व-
प्रतिपादनञ्च । तत आहवनीयाग्न्युपस्थानप्रकारः, गार्हपत्योप-
स्थानप्रकारः, अन्वाहार्यपचनीपस्थानप्रकारः, सभ्याग्न्युपस्थान-
प्रकारः, आवसथ्याग्न्युपस्थानप्रकारश्च । ततोऽग्नेरवस्थाभेदतो
रुद्रादिनामभिदाद्युपदेशश्चेति ॥

(३ प्र० १ भा०)

तत्र गार्हपत्याहवनीययोरग्न्योरुपस्थानविधिः । तत्रादावग्नि-
श्रवभावादिनिर्दिशः । प्रसङ्गतस्तत्राग्नावग्निहोत्रयाजियरीरप्रसेप-
कयादि, अग्न्यग्निहोत्रयोः पितापुत्रसम्यन्धनिर्दिशय । ततोऽग्नि-

होत्रयाजिनोऽमृतत्वावाप्तिफलकथनम्, मृत्वोरतिमोक्षलाभप्रकार-
प्रतिपादनम्, अग्निहोत्रद्वारा इतरयज्ञेष्वपि अतिमुक्तिः सिध्य-
तीति प्रदर्शनम्, अहोरात्राभ्यामपि मृत्वोरतिमुक्तिर्गज-
मानेन ज्ञातव्येत्युपदेशश्च । ततो होमार्थं मन्तरागमनविधिः ।
ततोऽग्निहोत्रस्य नीरूपतया, चित्वाग्नि सम्पत्त्या, महदुक्त्य-
सम्पत्त्या च स्तुतिरिति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

ततः सायङ्कालीनाभ्युपस्थानविधानार्थाख्यानम् । तत्र विचारः ।
तत आहवनीयोपस्थानविधिः, तदुपस्थानमन्त्राणां विधिभ्याख्याने,
'चित्रावधो'-इति मन्त्रस्यात्र विर्जपविधिः, तत्रोत्थानासीन-
भावविधिश्च । ततोऽभ्युपस्थानाभिप्रायकथनम् । अतःपर मग्नि-
होमद्रव्यस्य पयसः सम्पादनप्रकारादिकम् । ततो गार्हपत्यो-
पस्थानविधिः, तदुपस्थानमन्त्राणां विधिभ्याख्याने च । ततः
समन्त्रकगोक्षर्जन विधिः, दर्शपूर्णमासयोरिवान्निहोत्रेऽपि पुत्र-
नामप्रदणविधिरेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

तत्रैव क्षुद्रकोपस्थानविधानम् । प्रवासं करिष्यत उपस्थान-
मन्त्रस्य विधिभ्याख्याने, प्रवक्ष्यत उपस्थानमन्त्रस्य विधि-
भ्याख्याने, गच्छतोऽग्निहोत्रिणः पथि वाचंयमविधिः, प्रत्यागमन-
कालेऽपि वाचंयमविधिः, प्रत्यागतस्योपस्थानक्षेपरीत्यविधिः,
प्रत्यागतस्य समन्त्रकाहवनीयोपस्थानविधिः, तथैव गार्हपत्यो-
पस्थानविधिश्च । ततोऽमन्त्रकोपस्थानपक्षप्रतिपादनम् । ततः
प्रवासादागतस्याग्निहोत्रिणोऽग्निविषयकर्त्तव्योपदेशादिकम्, गृहाणा
मुपचारयेति ॥

करभपात्रनिर्माणावशिष्टाद् यवपिष्टात् मेघमेघीमिधुनस्य निर्माण-
विधिः, मेघमेथोः प्रयागादिकञ्च । ततोऽग्निमन्यनविधानम् ।
तस्मिन्नेवाग्नौ पत्नीकर्तृककरभपात्रहोमस्य विधानाय पत्नी-
व्यभिचारप्रश्नादिकम्, तद्दोषप्रगमनाय मन्त्रवाचनञ्च । तत्क-
रभपात्रसङ्घाविधानादि, यजमानस्य पत्न्याय मन्त्रवाचनादि,
तदनन्तरं अध्वयुप्रतिप्रस्थात्रोरायावणादिकम्, मेघमेथोर्विपरि-
हरणम्, अध्वर्योर्वारुण्याः पयस्यायाः प्रचरणम्, प्रतिप्रस्थातृ-
र्मादित्याः पयस्यायाः प्रचरणे विशेषोपदेशः, सुख्यदानादिकञ्च ।
अध्वर्योः प्राग्विज्ञावदानम्, इष्टोपह्वानादिकञ्च । तत आसेचनम्,
अतिक्रमणम्, सुगन्धुदनञ्च । ततोऽध्वर्याग्नीध्रयोक्तप्रत्युक्ती ।
ततः पत्नीसंयाज, समिष्टयजूषि, अवभृथगमनादिकम्,
केशश्मश्रुवपनविधिरेति ॥

(३ प्र० ३ भा०)

अथ चातुर्मास्ययागीधं साकमेधास्यं द्यतीर्य पर्व । तस्य
साकमेधयागस्य पापोपयमनहेतुत्वाख्यानम्, तत्प्रयोगविध्यादि-
कञ्च । तत्र पूर्वदिवसे प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु क्रमादनीकवदिष्टैः
साम्पनेष्टैः षडमेधोयेष्टेय विधानादिकम् । ततः पूर्णदर्यास्यस्य
कर्मणो विधानादि । तत ऋषभध्वनी होमविधानादि, अस्येष्टि-
विधिश्च । ततो महाहविरास्यप्रधानहविषः प्रस्तावयेति ॥

(४ प्र० १ भा०)

तस्य साकमेधीयमहाहविषः प्रयोगविधिः । तत्र क्रमशो-
ऽष्टानां हविषां विधान मिति ॥

(५ प्र० २ वा०)

अथ पिण्डपितृयज्ञप्रस्तावः । तत्र प्रथमं पितॄणां सुपत्तिकथनम्, पितॄणां वसन्ताद्यृतुरूपत्वाख्यानञ्च । ततः पिण्डयज्ञविधिः । तत्र सोमपाना प्रथमहविर्विधानम्, बर्हिषेदा द्वितीयहविर्विधानम्, अग्निष्वाप्तानां तृतीयहविर्विधानञ्च । पिण्डयज्ञकारिणां दक्षिणामुखत्वादिविधानम्, पितृप्राया घृते-निर्माणविधानादि, तदीयसामिधेनौप्रयोगोपदेशः, होतृवरण-निषेधादिकञ्च । प्रधानयागानन्तरं स्विष्टकृत्स्नानीयकथ्यवाहनयाग-विध्यादि । ततः पिण्डदानस्य तदङ्गकर्मणां तन्मन्त्राणाञ्च विधयः, हुतोच्छिष्टस्याग्न्यादौ प्रक्षेपादिविधिविकल्पचेति ॥

(५ प्र० ३ वा०)

अथ ऋग्वकयागविधानार्थाख्यानम् । तत्रादौ ऋग्वकनाम-निरुक्त्यादि । ततः ऋग्वकहविषा मभिचारणादिविधानानि । ततश्चतुष्पद्याम् प्रत्यागतस्य मन्त्रद्वयजपः, तयोर्व्याख्यानञ्च । ततः परिगमनविध्यादि, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततो मृतकासजनविधिः, तन्मन्त्रविधिव्याख्याने च । ततः क्षीरशमन-वपनविध्यादिकञ्चेति ॥

(५ प्र० ४ वा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयचतुर्थपर्वण. शुनासीर्याख्यस्य विध्युपो-हानत्वेन चातुर्मास्यानां चतुर्णां मेव यागानां मन्त्रयजनहेतुत्व-वर्णनादि, विशेषतः शुनासीर्ययागस्य श्रीलाभफलादिवर्ण-

(३ प्र० ४ भा०)

अथ साक्षिमास्यमावास्यायां पिण्डपिष्टयज्ञविधानार्थास्थानम् । ततः पितृणां मर्चनप्रकारोपदेशः, देवानां मर्चनप्रकारोपदेशः, मनुष्याणां मर्चनप्रकारोपदेशश्च । ततो गवादिपशूनां मसुराणाञ्च प्रजापत्युपसदनादिकथनम्, देवानां प्रजापत्याश्नातुसहजकारित्वास्थानम्, मनुष्याणां प्रजापत्याश्नोसहजनकारित्वेन रोगशोकपापनिलयभोगित्वास्थानञ्च । ततो मनुष्याणां सायम्प्रातरागित्वाद्युपदेशश्च । ततः पिष्टयज्ञार्थं कालनिर्णयः, स्थाननिर्णयः, द्रव्यनिर्णयः, मन्त्रनिर्णयश्च । तत्रैव पिण्डदानार्थान्निधानस्य, अघनेजनस्य, बहिःस्तरणस्य, मन्त्रस्य च विधानम् । पिण्डदानानन्तरञ्च मन्त्रजपस्य, परागावर्त्तनस्य, उदकावनेजनस्य, नमस्कारस्य, तन्मन्त्रस्य च विधानम् । ततः पिष्टप्राशनस्य, पिण्डशेषाघ्राणस्य च विधानादिकञ्चेति ॥

(३ प्र० ५ भा०)

अथापयषेष्टिविधानम् । तत्र ऐन्द्राग्ने-वैश्वदेवं द्यावापृथिव्यश्चरिषां विधानम् । तत्रानाश्रितदोषविचारः । दक्षिणाविधानम् । ईजानानीजानभेदेनापयणव्यवस्था । ब्राह्मणभोजनविधिः, तदक्षिणाविधियेति ॥

(४ प्र० १ भा०)

अथ दाषायषेष्टिविधानम् । तत्राप्यायिका । तद्यज्ञस्य नामनिर्दिष्टिः, फलकथनम्, विगिटफणान्तरहेतुताप्रतिपादनाय चास्यायिकया परकृतित्वयोपन्यासश्च । ततो दाषायण्यज्ञप्रयोग-

विषयकोपदेशः । तत्र पूर्वपौर्णमास्या मनुष्ठेययागविधिः, ततः परेद्यु रनुष्ठेययागद्वयविधिः, अमावास्याप्रयोगोऽप्येवं पूर्वोद्युर्यागैकस्य परेद्युर्यागद्वयस्य च विधानञ्च । ततो दाघायण्यध्वस्य, सोमयागरूपताप्रतिपादनादिकम् । ततः पौर्णमास्यां सावाय्ययानविध्यादिकम्, अमावास्यायां पयस्यायागविध्यादिकञ्च । वाजिनहीमविधानादि, वाजिनेन दिग्ब्याघारणञ्चेति । ततो यजमानपञ्चमाना ऋत्विजा भक्षणविधिः, तन्मन्वानुज्ञापनञ्चेति ॥

(B प्र० १ भा०)

अथ चातुर्मास्ययागविधिः । तत्रातुर्मास्ययागीयं वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व । तस्य वैश्वदेवयागस्य प्रजासृष्टिहेतुत्वाख्यानम्, आख्यायिकोत्तरेण मन्त्रप्रमाणप्रदर्शनम्, यादश्मश्वन्तस्तात्पर्याख्यानञ्च । ततो वैश्वदेवयागविधिः ; तत्र पश्चानां हविषां विधिः, पयस्याप्रयंसादिकम्, पयस्यायागविधानादिकञ्च । ततस्तदीयविशेषाङ्गकर्मणां विधानम् ; तत्र बर्हिंराहरथाग्निमन्थनकाल-प्रयाजसञ्ज्ञा-समिष्टयज्ञुषां प्रकृतियागतौ विभिन्नताख्यानम्, वैश्वदेवयागस्य प्रजाश्रीफनसाधनत्वाख्यानञ्चेति ॥

(B प्र० १ भा०)

अथ चातुर्मास्ययागीयं वरुणप्रघासाख्यं द्वितीयं पर्व । तस्य वरुणप्रघामयागस्य वरुणपाशमोचनहेतुत्वाख्यानम्, तद्व्योगविध्यादिकञ्च । तत्र उत्तरवेदिनिवर्धनम्, पूर्वविहितपञ्चहविषाञ्चेह विधानम्, कुरीराणां भावपनम्, शमीपर्षानां भावपनम्, अग्निसहविषो विधानञ्च । करभपात्राणां निर्माणविधिः,

नञ् । ततः शुनासीर्य्यप्रयोगविधयः । तत्राध्यष्टानां षड्विधा
विध्यादिकम्, यामदक्षिणा च । ततः शुनासीर्य्ययागस्य फाल-
विचारः परिवर्त्तनविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ५ भा०)

अथ वैश्वदेवादिषु सर्वेष्वेव पर्वसु चैतिकर्त्तव्यताकपरि-
वर्त्तनविधिः । तत्रादौ चातुर्मास्ययागस्य ऋतुविजयइतुत्वास्या-
नम् । ततयातुर्मास्याना प्रथमपर्वणो वैश्वदेवयागस्यामित्ख-
खास्यानम्, द्वितीयपर्वणो वरुणप्रवासयागस्य वरुणसुखत्वास्या-
नम्, तृतीयपर्वणः साकमेधस्येन्द्रसुखत्वास्यानञ्च । ततो लौह-
क्षुरेण क्षीमानां द्वेदन श्मश्रुणा वपनञ्च । ततयातुर्मास्ययाजिनां
परमगतिफलान्त्रानश्चेति ॥

॥ अथ कर्मसूची ॥

कर्म	प्र०	भा०	शु०	कर्म	प्र०	भा०	शु०		
अधिष्ठानम्	...	१	४	१४	अधिस्थापनम्	...	१	२	११
अधिमन्थनम्	...	१	४	२०	अधिहरणम्	...	१	४	१८
अधिमन्थनम्	...	४	२	१६	अधिहोतम्	...	२	२	६
अधिमन्थनम्	...	४	३	१६	अधीनृषेव.	...	१	२	१३
अधिमन्थनम्	१	१	१	१	अध्याधानम्	.	१	०	१

कर्म . . .	प्र०	भा०	क० . . .	कर्म . . .	प्र०	भा०	क०
अथाधानम् ...	५	२	२२	आधावशम् ; ...	५	२	२३
अथाधानदक्षिणा ...	१	५	२१	आहवनीयोद्धरखम्	१	३	१७
अथाधानदक्षिणा	१	६	७	आहवनीयोपस्थानम्	३	२	३२
अमुपस्थानम् ..	३	२	३	आहवनीयोपस्थानम्	३	३	५
अजोपवन्धनम् ...	१	४	३	आहवनीयोपस्थानम्	५	२	३०
अध्वर्युकर्म ...	४	३	३२				
अध्वर्युप्रैषः ...	५	२	२४	इडाप्राशनम् ...	४	४	१६
अध्वर्युप्रैषसंवादः ...	३	३	४४	इडोपधानम् ...	४	४	१५
अहुदिताहुतिः ...	२	३	२	इधप्रोक्षयम् ...	५	२	१४
अहुयाजप्रैषः ...	४	३	४१				
अहुयाजयागः ...	४	२	२०	उत्तरवेदिनिवपनम्	४	३	६
अन्तरागमनम् ...	३	१	१३	उदकावनेजनम् ...	३	४	१६
अन्वाहार्यपचनम्	२	४	६	उदकावनेजनम् ...	३	४	२३
अपूपनिधानम् ...	२	१	१२	उदिताहुतिः ...	२	३	३६
अभिधारणम् ...	५	३	६	उपसादनम् ...	२	३	१०
अभ्युक्षयम् ...	१	१	३	उपस्यरणादिहोमः	५	२	३१
अवन्धयगमनम् ...	४	३	४६	उपस्थानम् ...	१	४	२६
अक्षमिताहुतिः ...	२	३	६	उपस्यर्जनम् ...	१	४	२७
				उपांशुचरखम् ...	२	१	१६
आखूलरेक्षेपः ...	५	३	१०	उपांशुप्रचरखम् ...	५	२	१८
आययजदक्षिणा ...	३	५	१३	उल्लुक्निधानम् ...	३	३	१५
आययशेष्टिः ...	३	५	१	उज्जिखनम् ...	१	१	२
आयययागः ...	४	२	८				
आय्ययक्षयम् ...	५	२	१३	अथभाजनम् ...	४	४	१६
आय्यभागप्रचरखम्	४	३	३५				
आय्यवदानम् ...	५	२	२६	करणयज्ञनिर्वाणम्	३	२	१३

क्रमं.	प्र०	प्रा०	क०	क्रमं.	प्र०	प्रा०	क०		
करभपात्रहोमः	...	४	३	२४	त्र्यम्बकयागः	...	५	३	१
फरीरावपनम्	...	४	३	११	त्र्यम्बकहविःप्रणयनम्	५	३	४	
कचवाहनयागः	...	५	२	३०					
कुमारीमन्त्रजपः	...	५	३	१३	दूर्घाष्टिः	...	४	१	१
कुम्भीनिधानम्	...	४	४	१६	हात्पायण्यज्ञः	...	४	१	२
केशप्रक्षुब्धपनम्	...	४	३	४८	दिग्ध्याधारणम्	...	४	१	२४
केशप्रक्षुब्धपनम्	...	४	३	१६	द्यावापृथिव्यायागः	...	४	१	१०
गाह्यप्रथोपस्थानम्	३	२	२८	निवपनम्	...	१	१	२	
गाह्यप्रथोपस्थानम्	...	३	२	८	निवाग्यादोहवम्	...	४	४	१६
गाह्यप्रथोपस्थानम्	...	५	२	३२	नीविसुदृढवर्हणम्	...	५	२	४२
ग्रहमेधीवेष्टिः	...	४	४	४					
गौरुपस्थानम्	...	२	२	२	पञ्चत्विजाम्बचणम्	४	१	२५	
					पञ्जीवाचनम्	...	४	३	२१
चतुःशक्तिवेदिनिर्माणम्	५	२	१०	पञ्जीमंयाजः	...	४	३	४५	
चतुरवदानम्	...	४	३	३६	प्रथिहोमः	...	५	३	७
चतुर्व्रतपनम्	...	२	३	१०	पयस्थाप्रचरणम्	...	४	३	३७
चतुष्पथहोमः	...	५	३	७	पयस्थायागः	...	४	१	२०
चरुनिर्घ्नपनम्	...	१	५	१८	पयस्थायागः	...	४	२	१५
चरुपयणम्	...	३	४	१	पयसोऽभिधयणम्	...	२	३	१५
चरुपयणम्	...	४	४	५	पयोदोहनम्	...	२	३	१४
चरुहोमः	...	३	४	११	पयोदोहनम्	...	४	४	१६
चरुदानम्	...	३	४	११	परिगमनम्	...	५	३	१२
चरुदानम्	...	४	४	६	परिग्रहपरिग्रहणम्	...	५	२	१२
चरुभिधारणम्	...	४	४	६	परिधिपरिधानम्	...	५	२	१६
चातुर्मासोष्टिः	४	२	१	परिवर्तनम्	...	५	४	१४	

कर्म.	प्र०	मा०	क०	कर्म.	प्र०	मा०	क०		
परिवर्तनम् ...	...	५	५	७	प्रजापत्युपमदनम् ...	३	४	४	
पवमानेष्टिः ...	...	५	५	८	प्रतिपरिगमनम् ...	५	९	१५	
पिण्डदाहणम् ...	...	५	२	४०	प्रतिप्रस्थाष्टकर्म ...	४	३	३१	
पिण्डदानम् ...	...	३	४	१८	प्रत्याश्रावणम् ...	५	२	२३	
पिण्डदानम् ...	...	५	२	३४	प्रवरस्थती वाग्यमनम्	३	३	६	
पिण्डदानम् ...	...	५	२	३६	प्रयाजयामः ...	...	४	२	२०
पिण्डदानोदीष्याङ्गम्	५	२	४१	प्रक्षराद्यानादनम् ...	५	२	१०		
पिण्डपिष्टयज्ञः ...	...	३	४	१	प्राशिनारवदानम् ...	४	२	४०	
पिण्डपिष्टयज्ञः ...	...	५	२	१					
पिण्डशैवाभासम् ...	...	३	४	२४	षलीकरणम् ...	३	४	८	
पिष्टनमस्करणम् ...	...	३	४	२४					
पिष्टशर्पणम् ...	...	३	४	२४	वर्षिषट्कनम् ...	५	२	५	
पिष्टयज्ञः ...	...	४	४	१	वर्षि नमस्करणम् ...	५	२	१५	
पिशाचादनम् ...	...	५	२	२२	वर्षिःस्तरणम् ...	५	२	१५	
पुत्रनामग्रहणम् ...	...	३	२	४१	वर्षिःस्तरणम् ...	३	४	१०	
पुनराधेयम् ...	...	२	२	१	अक्षौदनपाकः ...	१	४	४	
पुनराधेयदक्षिणा ...	...	२	१	२८	अक्षौदनप्राशनम् ...	१	४	६	
पुरोडाशनिर्वापः ...	...	१	५	२१	आहवण्यभोजनम् ...	४	५	१४	
इतोडाशप्रतिपत्तिः	४	३	१६						
पुरोडाशव्याप्रथाशनम्	५	२	२६	मन्त्रजपः ...	...	१	४	५८	
पूर्वद्वं कर्म ...	...	४	४	१०	मन्त्रजपः ...	...	३	४	२२
पूर्वाहुनिहोमः ..	...	१	५	२	महाहविःप्रयोगः ...	३	१	५	
पूर्वाहुनिहोमः	१	५	२		महाहविरितिः ...	४	४	२	
एवदान्यभोजनम्	४	३	४१	महाहविरितिः ..	४	४	२१		
घौर्गमाग्नेष्टिः ...	...	४	१	१५	माहवण्यमः --	...	४	२	१२
घौर्ग्यमः .	...	४	२	११	माहग्नेष्टिः ..	...	४	४	२०

कर्म .	प्र०	म०	क०	कर्म .	प्र०	म०	क०
मूतकावमजनम् ...	५	३	१७	सर्पिरासेचनम् ...	४	४	६
मृत्ताग्निहोत्रिप्रक्षेपः	३	१	५	समिदाधानम् ...	३	३	८
मेघमेघीनिर्माणम् ...	४	३	१५	समिदयज्ञुःप्रयोगः ...	४	३	४६
मेघमेघीप्रक्षेपः ...	४	३	१७	समिदयजुर्यजनम् ...	४	५	५१
मेघावदानम् ...	४	३	३८	सम्भरणम् ...	१	१	१
मेघीप्रत्यञ्जनम् ...	४	३	३८	स्रग्भयजुर्हरणम् ...	५	२	१८
घणमानमन्त्रजपः ...	५	३	११	सखीर्वाहनम् ...	५	३	११
रुद्रावनदानम् ...	५	३	१८	सान्नायनेष्टिः ...	४	४	३
वदयप्रवासेष्टिः ...	४	३	१	सान्नाययागः ...	४	१	१५
वसिष्ठयज्ञः ...	४	१	५	सामिधेन्वजुवचनम् ...	५	३	२१
विपरिहरणम् ...	४	३	३६	सारस्वतयागः ..	४	५	११
श्रीस्रवहनम् ...	३	४	६	सावित्रयागः ...	४	५	१०
वैश्वदेवदक्षिणा ...	४	२	२२	स्थानसंस्कारः ...	३	४	१३
वैश्वदेवपर्व ...	४	२	७	सुगन्धुहनम् ..	४	३	४२
वैश्वदेवपर्व ...	४	३	१	सुगन्धुहनम् ...	५	२	४५
शमीपर्णावपनम् ..	४	३	१२	सोमपायजनम् ...	५	२	४
शाकमेघपर्व ...	४	४	१	सौम्याग ..	४	५	६
शुभाशीर्यदक्षिणा ...	५	४	६	हविर्निर्वपणम् ...	१	१	५
शुभाशीर्ययागः ...	५	४	२	हविर्यज्ञः ...	४	५	२
शुभाशीर्ययागः ...	५	४	११	हविरानादनम् ..	४	३	१८
				हुतशिश्टप्राशनम् ...	५	२	४८
				हुतशेषप्राशनम् ...	५	२	४८
				हुतशेषस्वाद्यौप्रक्षेपः	५	२	४८
				होत्रपमेशनम् ...	५	२	२३

॥ अथ स्मर्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

- “अक्षयं च वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनो भवति” ५. ४. १.
 “अग्ने रेतो हिरण्यम्” २. १. २८.
 “अथास्य शरीरं मेवान्निर्दहति ; तद्यथा पितुर्वा मातुर्वा जायेत
 मेयोऽग्नेरधिजायते ; अथवा वा एषः” २. २. ८.
 “अथ वा आपः” १. १. १.
 “अयं वै यज्ञो योऽयं पवते” १. ४. २१.
 “अयं वै वायुर्योऽयं पवते, एष वा इदं सर्वं प्रस्थावयति यदिदं
 किञ्च ; वर्षति, वृष्टादीपधयो जायन्ते ; ओषधीर्जग्ध्वापः
 पीत्वा तत एतद्गोऽधि पयः सम्भवति ; एष हि वा एतज्जन-
 यति, तस्माद् वायव्यं भवति” ५. ४. ०.
 “असी (मृगगिराः) असुष्याईस गिर इत्याहुः” १. २. ८.
 “आदित्यस्त्वेव सर्वं ऋतव.” २. १. ८.
 “इन्द्रो वा एष पुरा इन्द्रस्य वधात्, इदं हत्वा यथा महाराजो
 विजिग्याम एवं महेन्द्रोऽभवत्” ५. १. ८.
 “इन्द्रो वै यजमान” १. २. ११.
 “इयं वै प्रथिवी पूषा” ५. १. ७.
 “इयं वै प्रथिव्यदितिः” १. ५. १८.
 “उत्तरतो हि स्त्री पुमांस मुपशेते” ४. १. १०.

“पुतासो यत्र पितरो भवन्ति (ऋ० सं० १. ८८. ८.)” ३. १. ६.

“पूर्वाह्नो वै देवानाम्, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम् अपराह्ण पितृ-
णाम्” ३. ४. ८.

“प्रजापतिं •—• देवा यज्ञोपवीतिनो भूत्वा दक्षिणं जान्वाथो-
पासीदंस्तानब्रवीद् यज्ञो वोऽन्न मस्यत्वं व जगं वः सूर्यो वो
ज्योतिरिति” ३. ४. १.

“(प्रजापतिं) पश्य उपसीदन् तेभ्यः स्वैष भव चकार यदैव यूयं
कदा च लभध्वे यदि काले यद्यनाकालेऽथैवाग्रायेति” ३. ४. ४.

“(प्रजापतिं) पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाथोपासीदं-
स्तानब्रवीन् मासि मासि वोऽन्नं स्वधा वो मनोजवो वयन्द्रमा
वो ज्योतिरिति” ३. ४. २.

“(प्रजापतिं) मनुष्याः प्राहता उपस्यं कृत्वापासीदंस्तानब्रवीत्
सायन्मातर्वीऽग्नं प्रजा वो मृत्युर्वीऽग्निर्वी ज्योतिरिति” ३. ४. ९.

“(प्रजापतिं) शश्वदप्यसुरा उपसेदुरित्याहुस्तेभ्यस्तमद्य मायाश्च
प्रददौ” ३. ४. ५.

“प्रथमदुग्धं सुण्णं भवति ; अमेहिं रेत” २. २. १५.

“मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति ३. ३. ११.

“माता धेनुर्मातेव वा इयं मनुष्यान् विभर्ति” १. ५. २१.

“नेधो वै पयः, मेघस्तण्डलाः, त मुभयं मेघ मात्नन् धत्ते, तस्मात्
घोरीदनो भवति ४. ४. ४.

“यत्रैतत् प्रतितरा मिव तिरथीवासिः अग्राप्यतो भवति, तर्हि
इय भवति मित्र.” २. ४. १२.

“यत्रैतत् प्रथमं समिद्धो भवति , धूम्यत एव , तर्हि दैव भवति
रुद्रः” २. ४. ८.

“यत्रैतत् प्रदीप्ततरो भवति , उच्चैर्धूमः परमया जूत्या बल्वलीति,
तर्हि दैव भवतीन्द्रः” २. ४. ११.

“यत्रैतत् प्रदीप्तो भवति , तर्हि दैव भवति वरुणः” २. ४. १०.

“यत्रैतदहारायाकश्यप्त इव , तर्हि दैव भवति वज्र” २. ४. १२.

“यस्यैवासी सूर्य एवं (नक्षत्रम्)” १. २. १८.

“योपा वा पापः , वृषाम्निः” १. १. ४.

“वर्षा इ त्वेव सर्वेषा ऋतूनां रूपम्” २. १. ७. ८.

“वसन्तो षीमो वर्षास्तु देवा ऋतवः” १. ३. १.

“वीर्यं वा ऋतवः” १. ४. २४.

“गरहेमन्तः गिगिरस्तो पितरः (ऋतवः)” १. ३. १.

“माखया वस्त्रानपाहृत्य पवित्रवति मन्दीह्य , तं चरुं यपयति ,
चरुह ह्येव स यत्र क्व च तच्छुसानापयन्ति” ४. ४. ४.

“स उत्तरस्या मेव पयस्यायां मेघो भवदधाति , दक्षिणस्यां
मिपम्” ४. १. १०.

“स एतास्त्रिस्तम्भूरेषु लोकेषु विभ्यधत्” १. ५. १४.

“स एव पुत्रः सन् पिता भवति” १. १. ५.

“स पत्नी मुदानेष्वन् पृच्छति ज्ञेन चरसीति ; यद्वस्त्रं वा एतत् स्त्री
करोति , यदन्यस्य मन्वन्तेन चरति” ४. १. २०.

“मत्त च धे गतान्यमीतीना मृषो विंशतिष” २. १. १८.

“उत्तरा हि सप्तर्षय उच्यन्ति” १. २. ४.

“उपह्वय प्राश्नन्ति । यावन्तो षट्छा हविरुच्छिष्टाशाः स्युस्तावत्तः
प्राश्नीयुः, अथो अप्यृत्विजः प्राश्नीयुः, अथो अप्यन्थी ब्राह्मणाः
प्राश्नीयुः, यदि बहुरोदनः स्यादयेतां कुम्भी मपिधाय
निदधति” ४. ४. १६.

“उभये ह वा इद मये सहासुर्देवाश्च मनुष्याश्च” १. २. ४.

“ऋतवः पितरः” १. ४. २४ ; ५. २. ४२.

“एता ह वै देवता योऽस्ति तस्मिन् वसन्ति, इन्द्रो यमी राजा नडो
नैपिधः” २. ४. १, २.

“एते वै विश्वेदेवा रश्मयः । योऽथ परं भाः प्रजापतिर्ना स
इन्द्रो वा” २. १. ७.

“एष एव ऋत्विग्यं एष तपति ०—० अमुष्मिंलीके पुनः पुनरेव
प्रमावयति” १. १. ७, ८.

“एष वै यज्ञो यदग्निः” १. ४. १८.

“कं वै प्रजापतिः” ४. ३. १३.

“कनीयासो हि देवा मनुष्येभ्यः ०—० भूयांसो हि मनुष्या देवेभ्यः
०—० भूयांसो हि पयवो मनुष्येभ्यः ०—० कनीयांसो ह वा
अस्य भार्या भवन्ति, भूयांसः पयवः” २. ४. १८.

“कास्वासीलता इव तर्हि पृथिव्यास, नोपधय आंसुः, न
वनस्पतयः” २. २. १.

“आपयेव वा अयं पुरुषः” २. १. १०.

“तदग्निहोत्राच्छिष्टं •—• नाम्नाक्षणः पिबेत्” २, ३, ३८.

“तस्मादेतद्विषाभ्यनूक्तम्—‘प्रजा ह तिस्रोऽत्याय मीयुरिति’
(ऋ० सं० ८. १०१. १४.) ४. २. ४.

“तान् हयोर्मृतकयोरुपनद्य वेणुयक्षां वा कुपे वोभयत चावधोदह्
परेत्य यदि हृषं वा स्थाणुं वा वल्मीकं वा विन्देत , तस्मिन्ना-
सजति ;— ‘एतत् ते रुद्रावसं तेन परो मूजवतोऽतीडि’
-इति” ५. ३. १७.

“तिर इव वै पितरो मनुष्येभ्यः” ३. ४. २१.

“देवाः सन्ति •—• पितरयोवधयय सन्ति •—• मनुष्याः
सन्ति” २. ३. १८.

“द्यौर्यक्षी नक्षत्रैः” १. ४. २८.

“इयं वा इदं जीवनम् , मूलि धीवामूलध” २. ३. १०.

“इया वै देवाः । अहेय देवा , अय ये माह्वणाः उद्युवांसोऽनुषानास्ते
मनुष्यदेवाः ; •—• आहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति , दक्षि-
णाभिर्मनुष्यदेवान्” १. ६. ६ ; २. ५. १४.

“न ग्नः ग्न सुपासीत को हि मनुष्यस्य ग्नी वेद” १. ३. ८.

“नो ज्ञनाहितामेवैतत्तयोर्यास्ति” १. ४. ७.

“नोहं वा एषा स्रग्या यदग्निहोतम्” १. १. १५, १६.

“पतयो ह्येव सिये प्रतिष्ठा” ३. ३. १४.

“पयसो वै प्रजाः मन्थवन्ति” ४. १. ८.

“परमां गतिं गच्छति” ५. ५. ८.

“स यत्रोदङ्गावर्षते देवेषु तर्हि भवति ०—० अथ यत्र
दक्षिणावर्षते पित्र्यु तर्हि भवति” १. ३. ३.

“स यो ह्येवं विद्वान् सायम्नातरागी भवति, सर्वे हेवायुरेति” ३. ४. ६.

“सर्वतोमुखो या असावादित्यः ०—० सर्वतोमुखोऽय मग्निः ०—०

अन्यतोमुखः पुरुषः” ५. ४. १४—१६.

“सर्वाणि ह या अन्यानि नक्षत्राणि ब्राह्मै दिग्भयवन्ते” १. २. १.

“सायुज्यं सप्तोक्तां जयति” ५. ५. ८.

“सोमो राजा देवाना मयं यश्चन्द्रमाः” ४. १. १५.

“सो धी मा महिमाहेति स साहेति” २. २. ६.

“द्विरण्यम् ०—० अनेर्हि रेतः” १. १. ५.

॥ अथर्षिनामादिसूची ॥

	प्र०	ब्रा०	क०	अथर्षिनामादि.	प्र०	ब्रा०	क०		
...	...	३	२	१४	व्यासुरि	...	२	३	८
अभिरा	...	५	३	८	व्यासुरि:	...	३	३	९
अरुमा:	...	१	६	२०	व्यासुरि:	...	५	३	२५
आरुणि:	...	२	३	३१	व्यासुरि:	...	५	३	३३
आरुति:	...	२	३	३४	व्यासुरि:	...	५	४	१०
आरुति:	...	१	४	२७	रुद्रः	...	५	४	१. ९

अधिनामादि .	प्र०	जा०	क०	अधिनामादि	प्र०	जा०	क०	
उवाचकम् ...	.	५	३	१२	देवभाग	४	१	५
अथयः ..	.	१	५	१४	नडः	२	४	१, २
अथयः .	..	३	९	२४	वैषिघः	२	४	१, २
अपि: .		४	९	४	पाचि.	१	४	२७
शके .	.	५	९	३३	पार्श्वति:	४	१	६
श्रीपवेशिः .	.	१	६	२०	प्रतीदशः	४	१	३
श्रीशिशु, ...	..	३	२	३५	भालवेयः	१	४	६
शशीवान्		३	२	३५	भगवः	३	९	१४
कङ्कोदः		३	५	१	माधुकि. . .	१	४	२७
कुमार्यः ..	..	५	३	१३	यम.	९	४	१, २
कुरवः .	.	४	१	५	यात्रवस्त्राः ..	२	३	११
कौषीतकिः .	.	३	५	१	यात्रवस्त्राः .	३	५	२
केलकिः ..	..	२	३	३४	श्रीतयि.	३	१	५
कीवलः .	.	२	३	३४	श्रेष्ठः .	४	१	३
शातयः		१	६	२०	वधदेव.	४	१	४
तन्वा .	..	२	३	३१	सार्धयः ..	४	३	४
दचः .	..	४	१	१, ६	सुभा	४	१	४
दाचायवाः ..	..	४	१	६	सुलभा.	..	४	१ ४, ५

॥ सर्वसूची ॥

	पृष्ठे		पृष्ठे
अप्य मन्व्यादकीर्ति ...	अ, आ	अप्य कविकाव्ययो ...	३
अप्य मूलादिद्वयम् ...	इ, इ	अप्य विषययो ...	१५
अप्य प्रवाठकयो ...	१	अप्य समैकयो ...	२४
अप्य भाषणयो ...	१	अप्य सातंशानोअवयवयो ...	२८
अप्य प्राकृतयो ...	१	अप्य विंशतिनामादिषु ...	३३

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

महाहविषा ह वै देवा व्यृचं जघ्नुः । तेनो
 ऽएव व्यजयन्त येषु मेघां व्विजितिस्ता मथयानेवैषां
 तस्मिन्त्वद्भ्राम ऽद्भ्रव आर्क्षस्तानेतैरेषु शस्यान्निर-
 हरन्त तान् व्यवहन्त यत् त्राम्बकैरयजन्त ॥ १ ॥

अथ यदेष एतैर्यजते । तन्नाह न्वेयैतद्य
 तथा कं चनेपुर्कच्छतीति देवा अकुर्वन्नििति त्वेवैषु
 एतत् करोति याद्य त्वेवाद्य प्रजा जाता
 याद्याजातास्ता उभयी रुद्रियात् प्रसुञ्जति ता
 अद्यानमीषा अकिल्विषाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्माद्वा
 ऽएषु एतैर्यजते ॥ २ ॥

ते वै रौद्रा भवन्ति । रुद्रश्च हीपुस्तस्मा-
 द्रौद्रा भवन्त्येककपाला भवन्त्येकदेवत्या अस-
 न्नििति तस्मादेककपाला भवन्ति ॥ ३ ॥

ते वै प्रतिपुरुषं * । यावन्तो गृह्याः स्युस्ता-
 वन्त एकेनातिरिक्ता भवन्ति तत् प्रतिपुरुषं मे-

वैतदेकेकेन या अथ प्रजा जातास्ता रुद्रियात्
 प्रमुञ्चत्येकेनातिरिक्ता भवन्ति तद्या एवाथ प्रजा
 अजातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति तस्मादेकेनाति-
 रिक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

सु जघमेन गार्हपत्यं । यन्नीपवीती भूत्वो-
 दङ्ङासीन एतान् गृह्णाति स तत एवीपोत्या-
 योदङ् तिष्ठन्नवहन्त्युदीच्यौ हृपदुपले ऽउपदधात्यु-
 त्तरार्धे गार्हपत्यस्य कपालान्युपदधाति तद्यदेव
 तामुत्तरां दिशं सचन्त ऽएषा ह्येतस्य देवस्य दिक्
 तस्मादेता मुत्तरां दिशं सचन्ते ॥ ५ ॥

ते वा अक्ताः स्युः । अक्ता ए हि हविस्त ऽउ
 वा ऽअनक्ता एव स्युरभिमानुको ह रुद्रः पशून्त्या-
 ददङ्गात् तस्मादनक्ता एव स्युः ॥ ६ ॥

तान्त्सार्धं पात्राण् समुदास्य । अन्वाहार्य-
 पचनादुल्मुक मादायोदङ् परेत्य जुहोत्येषा
 ह्येतस्य देवस्य दिक् पथि जुहोति पथा हि स
 देवस्युरति चतुष्पथे जुहोत्येतद् वा ऽअस्य जान्धितं
 प्रज्ञात मवसानं यच्चतुष्पथं तस्मान्चतुष्पथे
 जुहोति ॥ ७ ॥

पलाशस्य पलाशेन मध्यमेन जुहोति । ब्रह्म
 वै पलाशस्य पलाशं ब्रह्मण्यैवैतज्जुहोति स
 सर्वेषा मेवावद्यत्येकस्यैव नावद्यति य एषो
 ऽतिरिक्तो भवति ॥ ८ ॥

स जुहोति । एष ते रुद्र भागः सह
 स्वस्वाम्बिकया तं जुषस्व स्वाहेत्यम्बिका इ वै
 नामास्य स्वसा तथास्यैष सह भागस्तद्युदस्यैष
 स्त्रिया सह भागस्तस्मात् वास्वका नाम तद्या अथ
 प्रजा जातास्ता रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ ९ ॥

अथ य एष एको ऽतिरिक्तो भवति ।
 त माखुत्कर ऽउपकिरत्येष ते रुद्र भाग आखुस्ते
 पशुरिति तदस्मा ऽआखु मेव पशूना मनुदिशति
 तेनो ऽइतरान् पशून् न हिनस्ति तद्यदुपकिरति
 तिर इव वै गुर्भास्तिर इवैतद्यदुपकीर्णं तस्माद्वा
 ऽउपकिरति तद्या एवाथ प्रजा अजातास्ता
 रुद्रियात् प्रमुञ्चति ॥ १० ॥

अथ पुनरेत्य जपन्ति । अथ रुद्र मदीमद्यव
 देवं वास्वकम् । यथा नो व्यस्यसस्करद्यथा नः
 येयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥ भेषज मसि

पलाशस्य पलाशेन मन्त्रेण तद्यत् पुनः
 वै पलाशस्य पलाशं प्रसलवि न इदं कुर्मानु-
 सर्वेषा मेवावद्यत्येकैर्भात् पुनः प्रसलवि त्रिः
 ऽतिरिक्तो भवति ॥ ८१ ॥

स जुहोति । ऽध्वलौ समोष्य । ऊर्ध्वानु-
 खस्त्रास्विकया तं प्राप्नुयात् तदात्मभ्य एधेत कल्पा-
 नामास्य स्वसा लेपन्त उपस्पृशन्ति मेघज-
 क्रिया सह भागस्त्रादिलिपन्त उपस्पृशन्ति ॥ १६ ॥
 प्रजा जातास्त (मृतकयोरुपनृद्य । ध्वेणुयष्ट्रां वा कुपे
 ष्य अधोदङ् + परेत्य यदि ध्वृजं वा स्याणुं वा
 तु माग्धा ध्वलमीकं वा ध्विन्देत् तस्मिन्नासजत्येतत्ते
 पद्मवसं तेन परो मुजवतो ऽतीहीत्यवसेन वा
 ऽध्वानं यन्ति तदेनः सावस मेधान्वधार्जति
 यन्-यचाय चरणं तदन्वत्र इ वा ऽप्यथ परो
 मुजवद्ब्यचरणं तस्मादाह परो मुजवतो ऽती-
 हीत्यवसतधन्वा पिनाकावस इत्यहिसन् नः शिवो

• 'तां'—इति च इदं वा० वेदरेक ।

† 'आनधोदङ्'—इति च वा० वेदरेकः पाठः ।

ऽतीहीत्येवैतदाह कृत्तिवासा इति निष्वापय-
त्येवैन मेतत् स्वपन्न हि न कं चनु हिनस्ति
तस्मादाह कृत्तिवासा इति * ॥ १७ ॥

अथ दक्षिणान् बाह्वनन्वावर्तन्ते । ते प्रतीर्क्ष
पुनरायन्ति पुनरेत्याप उपस्पृशन्ति रुदियेष
वा ऽएतदचारिषुः शान्तिरापस्तुदग्निः शान्त्या
शमयन्ते ॥ १८ ॥

अथ केशश्मथूत्वा । समारोह्याग्ना ऽउद-
वसायेव ह्येतेन यजते न हि तदवकल्पते यदु-
त्तरवेदावग्निहोषं जुहुयात्तस्मादुद्वस्यति गृह्णा-
न्तिवा निर्मथ्याग्नी पौर्णमासेन यजत ऽउत्सन्न-
यन्न इव वा ऽएष यञ्चातुर्मास्यान्यथैष कृमः
प्रतिष्ठितो यन्नो यत् पौर्णमासं तत् कृमेनैवैतद्यज्ञे-
नान्ततः प्रतिष्ठिति तस्मादुद्वस्यति ॥ १९ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ विधिक्षितानां त्र्यम्बकहविषां * शल्पनिर्हरणहेतुत्व †
 मितिज्ञानोपपादयति— “महाहविषेति ‡ । “अथ यानेव-
 स्यादि । ‘तस्मिन् भद्रामे’ ‘एषा’ देवानां मध्ये ‘यानेव’ इन्द्र-
 ‘इषवः’ इत्युक्ताः शराः ‘षाच्छन्’ प्राप्नुवन्, ‘तान्’ देवान्
 ‘एतैरेव’ त्रैयम्बकैर्हविभिः तस्मात् ‘शल्यात्’ ‘निरहरन्त’ वियो-
 जितवन्तः । निरहरणप्रकार माह— “तान् व्यवहन्तेति ।
 “वृह उदामने” § । शल्पप्रोतांस्तान्नाच्छल्यादुहरन्त ॥ इत्यर्थः ।
 “एतैरेवेति । प्रतिनिर्देशस्य सम्यपेक्षत्वात् तन्निर्दिशति— “यत्
 त्र्यम्बकैरिति । अश्विका नाम स्त्री अस्य स्वसा, अतस्त्र्यम्बको
 रुद्रः । देवतावाचिना लक्षणयात्र हवींषु च्यन्ते ॥ १ ॥

षास्थायिकया प्रतिपादित मथे प्रकृते योजयति— “अथ
 यदेव इति । ‘एषः’ इदानीन्तनो यजमानः । “तत्राहेति ।
 ‘न, अह, नु, एव’ इति चत्वारो निपाताः । ‘तत्’ तेन
 त्रैयम्बकहविर्यागेन अद्यापि ‘एतस्य’ यजमानस्य सम्यन्धिन
 मेव ‘कश्च’ क्व मपि पुरुषम् ‘इषुः’ ‘तया’ ‘जिव’ ‘जृच्छति’
 प्राप्नोति । देवानुकारित्वस्य हेतु माह— “इति देवा इति ।
 “याद्य त्वेषास्येति । ‘अस्य’ यजमानस्य सम्यन्धिनीः ‘प्रजाः’
 ‘जाताः’, ‘याद्य’ ‘अजाताः’ प्रजनिष्यमाणाः, ‘ताः’ ‘सर्वाः’
 ‘उमयीः’ उभयविधाः प्रजाः ‘रुद्रियात्’ रुद्रकृद्भिः सनात् ‘प्रमु-

* ‘त्रैयम्बकहविषां’—इति च । उत्तरत्रायोव मेव ।

† ‘शल्पनिर्हरणहेतुत्व’—इति कादिपुस्तकेषु । एष मित्योत्तरत्रायि ।

‡ ‘त्रैयम्बकान्’—इति का० श्रौ० सू० १०. १ ।

§ तु० प० ६६ धा० । ‘दन्वोडादिः, पशवोयादिरित्यग्रे’—इति कौ० ।

॥ ‘वृह तवन्त’—इति च ।

क्षिति' । प्रतिपुरुषं सङ्ख्याय क्रियमाणैः एतैः त्रियम्बकैर्हविर्भिः
तस्य रुद्रस्य प्रीणितत्वात् । “ता चस्येत्यादि , गतम् ॥ २ ॥

तेषां देवतां विधाय प्रशंसति— “ते वै रौद्रा भवन्तीति ।
रुद्रो देवता एषाम् । “सास्य देवता”—इत्यण् ७ । तत्र
कारणं माह— “रुद्रस्येति । ‘हि’ यस्मात् रुद्रस्यन्धी ‘इपुः’
त्रिपुरविजयायं रुद्रस्यायुधत्वेन निश्चितः , तस्मात् । अत
एवान्यत्र रुद्रस्य त्रिपुरविजयप्रस्तावे श्रूयते— “त इपुं समस्तुर्वत”
—इति १ । हविषा मेककपालसंस्कार्यत्वं विधाय स्तौति—
“एक कपाला इति । ‘एकदेवत्याः’ एकदेवतार्याः सर्वं इमे पुरो-
हागाः ‘असन्’ भवन्त्वित्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥

क्रियन्तस्ते त्रयम्बकाः कार्या इति तत्परिमाणं माह—
“ते वै प्रतिपुरुष मिति ३ । ‘यावन्तः’ यावत्परिमाणविशिष्टा
यजमानस्य ‘श्रद्धाः’ श्रद्धस्यन्धिनी प्रातयो भवेयुः ३ , तत्र
प्रतिपुरुष मेकैकः पुरोहाग इति गणयित्वा ‘तावन्तः’ ते
पुरोहागाः एकेनाधिकास्ते कर्तव्याः । एतत् प्रशंसति—

* पा० सू० ४, २, २४ ।

† तै० मं० ६, २, १ । ‡ का० श्रौ० सू० ५, १०, २ ।

§ ‘श्रद्धाः’ पुत्रपौत्रपुत्रादीन्पत्न्यानि । करम्भपात्रोत्पत्त्यादेन (३, ४,)
यज्ञशब्दः प्रधाविषयो श्रेयः—इति या० दे० (५, १०, २,) । मानव-
कल्पस्यै इति तथैव ‘उत्तरतो—’ यावन्ति करम्भपात्राणि—इति ।
काठकं इति ‘यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्राः’—इति । व्यापक्षम्-
श्चाह—‘प्रतिपुरुष मेककपालान् विवर्षति , यावन्तो यजमानस्या-
मायाः मन्थीका स्तावत् एकातिरिक्तान्—इति । “चतुरो पा”—
इति च का० श्रौ० सू० ५, १०, ३ । अथयत्स्य एकापत्यस्य दाम-
स्य च अपत्यस्य च चतुर उपेति तात्पर्यम् । करम्भपात्राण्यपीव
मेव । ५ ३ ५ ५ ।

“तत् प्रतिपुरुष मिति । पुरुषं पुरुषं प्रतिपुरुषम्, वीष्वाया
मव्ययीभावः । “एकेनेति । “एकं बहुव्रीहिवत्”—इति
वीष्वायां द्विवचनम् ७ । बहुव्रीहिवद्भावात् सुपो लोपः । अन्य-
दुक्तार्थम् । एकातिरेक मनूय तस्य प्रयोजन माह—
“एकेनेति ॥ ४ ॥

यावदुक्तचोदना चोने पुरोडाशाः, अतस्तेषां संस्कारप्रकार
माह— “स जघनेनेति । गार्हपत्यस्य यथात् ‘यज्ञोपवीती
भूत्वा’, ‘उदस्युष्य भासीन’ १, ‘एतान्’ पुरोडाशान् निर्व-
पतीति प्रकथ्य, जुहोतयोऽवपट्कारा इति ५, तत्र अवपट्कारा
इति छेदः । इविकृत्यस्वम्ययानुपपत्त्यादिभानि तदभ्यन्तान्य-
यहननादीनि, वैकृतं विशेषं वक्तुं मनुकामति— “स तत एषे-
व्यादिना । प्रागुदीच्यां रुद्राधिष्ठितत्वेनोत्तरदिशो रुद्रसम्बन्धात्
तद्विकृत्वाच्च रुद्रदेवतास्या, तस्मात् ‘ताम्’ पताम् ‘उत्तरां दिशं’
‘सदस्ते’ सर्वेषु व्यापारेषु ऋत्विजः समवयन्ति १ ॥ ५ ॥

एषा इविषा मङ्गलार्थं मभिघारणपञ्च माह— “ते वा
अन्ताः स्युरिति ॥ । ‘वे’-शब्दो ऽवधारणे । खलु ‘ते’ पुरोडाशाः
‘अन्ताः’ आश्विनाभिघारिता एव ‘स्युः’ । तत्र हेतु माह—
“पञ्चं हीति । ‘हि’ यस्मात् ‘अन्तम्’ अभिघारित निव इति:

* पा० सू० ८. १. ६ ।

† का० यौ० सू० ५. १०. ४ ।

‡ त्रैयम्बका जुहोतयो भवन्ति, न यजतय इति भावः । ‘यः
त्र्यम्बकैरयजन्तीत्यादिः व्यवहारः (२. ६. २१.), स होमात्तर्गतयागा
भिप्रायो द्रष्टव्यः”—इत्यभाषयद्विद्वद्हरिस्वामी ।

§ का० यौ० सू० ५. १०. ६, ७ द्रष्टव्ये ।

॥ का० यौ० सू० ५. १०. ८, ११ ।

धृति' । प्रतिपुरुषं सद्भाय क्रियमाणेः एतेः त्रियम्बकैर्हविर्भिः
तस्य रुद्रस्य प्रीणितत्वात् । “ता अस्येत्यादि, गतम् ॥ २ ॥

तेषां देवतां विधाय प्रशंसति— “ते वै रौद्रा भवन्तीति ।
रुद्रो देवता एषाम् । “सास्य देवता”—इत्यण् ० । तत्र
कारणं माह— “रुद्रस्येति । ‘हि’ यस्मात् रुद्रस्यस्वन्ती ‘इपुः’
त्रिपुरविजयायं रुद्रस्यायुधत्वेन निश्चितः, तस्मात् । अत
एवाग्न्यत्र रुद्रस्य त्रिपुरविजयप्रस्तावे न्यूनते— “त इपुं समस्तुर्वत”
-इति † । हविषा भिककपालसंस्कार्यत्वं विधाय स्तौति—
“एक कपाला इति । ‘एकदेवत्याः’ एकदेवतार्याः सर्वे इमे पुरो-
डागाः ‘अमन्’ भवन्त्वित्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥

क्रियन्तस्ते त्रयस्वकाः कार्या इति तत्परिमाणं माह—
“ते वै प्रतिपुरुष मिति ‡ । ‘यावन्तः’ यावत्परिमाणविशिष्टा
यजमानस्य ‘अद्याः’ अहमस्यन्विनी ज्ञातयी भवेयुः §, तत्र
प्रतिपुरुष भिकैकः पुरोडास इति गणयित्वा ‘तावन्तः’ ते
पुरोडागाः एकेनाधिकास्ते कर्तव्याः । एतत् प्रशंसति—

* पा० सू० ४, २, २४ ।

† तै० सं० ६, २, ३, १ । ‡ का० श्रौ० सू० ५, १०, २ ।

§ ‘अद्याः’ पुत्रपौत्रपुराहोत्रपद्यानि । करम्भयाधोत्तन्याधेन (३, ४,)
यस्यस्यः प्रजाविषयो श्रेयः—इति या० सू० (५, १०, २,) । मानव-
कल्पसूत्रे इति तथैव ‘उत्तरतो०—० यावन्ति करम्भयाधोत्त-’इति ।
काठकंठेऽपि ‘यावन्तो यजमानस्य पुत्रपौत्राः’—इति । आपस्तम्-
बमाह—‘प्रतिपुरुष भिककपालान् विर्वपति, यावन्तो यजमानस्या-
मायाः मन्त्रोक्ता स्तावन एकातिरिक्तान्’—इति । “चतुरो वा”—
इति च का० श्रौ० सू० ५, १०, ३ । अथपत्यस्य एकापत्यस्य चाप-
त्यस्य चापत्यस्य च चतुर उवेति तात्पर्यम् । करम्भयात्तात्पर्येण
मेव । ५, ३, ५ इत्यम् ।

अथेतस्मिन् शोमसाधनं विधत्ते—“पलाशस्य पलाशेनेति * । पलाशवृक्षस्य पर्णेनेत्यर्थः । “ब्रह्म वै पलाशस्य पलाश मिति । पलाशवृक्षस्य ब्रह्मत्ववचनात्, तदोयं पर्णं मपि ब्रह्मात्मकम् । ब्रह्मत्ववपञ्च तैत्तिरीयकोशाभातम्—“देवा वै ब्रह्मस्यदन्त तत् पर्णं उपाशृणोत्”—इति † । अथदाने विशेष माह—“स सर्वेषा मिति । यावन्तः पुरोडाशाः, तत्र एक मपि रिक्तं विहाय तेषां सर्वेषा मिव सकाशात् तस्मिन् मध्यमपर्णेऽव्यो-दिव्यर्थः ‡ ॥ ८ ॥

इत्थं सर्वेभ्यः समवत्तस्य इविवः समन्तकं शोमं विधत्ते—“स जुहोतीति § । मन्त्रस्थाय मर्थः— इ ‘रुद्र !’ ‘नि’ तव ‘एव भागः’ । कथञ्चूतस्य † अम्बिकानामास्य स्वमा, तथा सहितस्य । अतः ‘तं’ भागं ‘जुषत्’ वेवस्य । इदं इविः ‘स्वाहा’ सुषुत मस्त्विति ॥ । तत्र “सह स्वस्वाम्यकया”—इति मन्त्र-भागस्याभिप्राय माविष्कुर्वन्नेतेषां इविषां त्रयस्यकनाम निर्ग्वीति—“अम्बिका इ वा इति ¶ । “तद्यदस्यैव इति । ‘तत्’ तथा सति ‘यद्’ यस्मात् ‘अस्य’ रुद्रस्य तथा ‘स्त्रिया’ ‘सह’ ‘एव भागः’ कल्पितः, ‘तस्मात्’ लीरुपाम्बिकासम्बन्धात् रुद्रस्यैति पुरोडाशाः

* का० श्रौ० सू० ५. १०. ४ ख ।

† तै० सं० ३. ५. ७ ३ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. १०. १० । ‘मध्यमपलाशपर्णे जुहूस्थानीये’—इति अतत्र या० दे० ।

§ का० श्रौ० सू० ५. १०. १२ ।

॥ मन्त्र एवः वा० सं० ३. ५७. १ ।

¶ “अथवा अम्बिका स्वमा, तथा वा एव द्विनस्ति”—इति तै० ब्रा० १. ६. १०. ४ दृश्यम् ।

(वर्णलोपेन) 'व्यस्वकाः'-इत्याख्यायन्ते । "तद् या चस्येति ,
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

अवदानकालपरिशेषितस्यातिरिक्तस्यैकस्य विनियोग माह—
"अथ य एव इति । उक्किरति पाशुनिल्युक्करः ; आखुभिः
कृते 'आखुक्करे' 'तम्' अतिरिक्त भेकं पुरोडाशम् 'उपकिरति'
उपक्षिपति ० । "कृ विधेये"-इति धातुः † । "एय ते"-इति
मन्त्रः ‡ । तदर्घ्यसु— हे 'वद्र ।' 'ते' तव 'एयः' पुरोडाशः
भागः , अस्मिन्नुक्करे स्थितो यः 'आखुः' असी 'ते' पशुः
इति । मन्त्रपाठस्य प्रयोजन माह— "तदप्या इति । 'तत्'
तेन मन्त्रेण 'पशूनां' मध्ये 'आखु' भेव 'असी' रुद्राय
पशुत्वेन निर्दिशति । 'तेन' कारणेन 'इतरान्' नृगवाग्वादि-
पशून् न वद्रो 'न चिनश्ति' । अतिरिक्तस्यैकपुरोडाशस्य यदु-
पक्षेपणं विहितम् , तदुपपादयति— "तद् यदिति । "तिर-
इवेति । 'गर्भाः' तिरोहिता इव भवन्ति । उपकीर्णेषु द्रव्यं
विगमितं सत् तिरोहितं भवति , अतो गर्भव्याना भजातानां
प्रजानां रुद्रकृतहिंसनविमोचनाय क्रियमाणस्योपकीर्णत्वं युक्तं
मिति भावः ॥ १० ॥

अपं विधत्ते— "अथेति § । 'अथ' तदनन्तरम् , पुनश्चतु-
ष्यथादन्विममीष मित्वा "अववद्रम्"-इत्यादिमन्त्रौ । सर्वे जपेयुः ।

० का० श्लो० सू० ५, १०, १३ । 'मृषिकेयलोर्णे पांशुभिरक्त-
हिंसं करोतीत्यर्थः ।

† सु० प० १२६ ब्रा० ।

‡ वा० मं० ३ ५०, ० ।

§ का० श्लो० सू० ५, १०, १४ ।

॥ वा० मं० ३, ५८, ५९ ।

तयोः प्रथममन्त्रव्याय मर्थः ।— 'रुद्रम्' 'अवादीमहि' अव-
दीयामहे , इविर्भागेन रुद्र अवयुज्य पृथक्कृत्य प्रजाः रक्षामहे ।
“दीङ् रक्षणे”—इत्यस्मात् ७ लोटि , “बहुन्ञ्छन्दसि”—इति १
शब्लुकि “धुमास्या”—इतीत्वम् ३ । तथा 'टिथं' देवनाशीलं
'ब्राह्मकं' शिशुशिव्यासाख्यया संहितम् , अवादीमहीत्यनुपङ्गः ।
अश्विजासाहित्यप्रतिपादनपर मेतद् द्वितीयं वाक्यम् । स च
रुद्रो 'यथा' येन प्रकारेण 'नः' अस्मान् 'वस्यसः' वसीयसः वसु-
मत्तमान् 'करत्' कुर्यात् , 'नः' अस्मान् 'यथा' च 'श्रेयसः'
प्रशस्यकरान् 'करत्' कुर्यात् , 'यथा' च 'नः' अस्मान् 'व्यव-
साययात्' व्यवसायेत, व्यवसितार्थान् कुर्यात् ; तथा 'अवादी-
महि' इति सम्बन्धः ॥

अथ द्वितीयस्य ।— हे रुद्र ! त्वं स्वरूपेणैव 'भियजम्' औप-
धम् 'असि' ; सर्वदुरितनिबर्हणहेतुत्वात् । अतस्त्वं 'सुखं'
सुप्राप्तं भियजम् अश्वदीयेभ्यो गवाश्वादिभ्यः प्रदेहीति शेषः ।
“आशीरेवेति । एतत् ब्राह्मकाख्यकर्मणः 'आशीः' फलप्रार्थ-
नम् ; गवाश्वादीनां मारोग्य मेतस्य कर्मणः फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथाप्रदक्षिणं तिरन्नेः परिगमनं विधत्ते— “अथापस-
क्षीति ३ । ब्राह्मकस्य इविषः कर्त्तारः सर्वे चतुष्पथे अग्नि-
मपसलवि ब्राह्मक मिति मन्त्रेण 'त्रि. परियन्ति' । किं कुर्वन्तः ?
'अध्यान्' वामान् 'उरुन्' 'अपघ्नानाः' हस्तेन कुट्टयन्तः । ।

• दि० धा० ३४ धा० ।

‡ पा० सू० २ ३. ७३ ।

‡ पा० सू० ६ ४. ६६ ।

अहीघरः (पा० सू० ६. ४. ५) ।

‡ १० धा० म० ५ १० १५ ।

“हन्दस्युभयधेव्याहं धामुकत्वम्”—इतीह

मन्त्रस्य ० चाय मर्थः— त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य ,
 यदा अम्बिका स्वसा यस्य , तथोक्तः । शोभनो गन्धो यस्यासौ
 सुगन्धिः । “गन्धस्येदुरपूतिसुसुरभिभ्यः”—इति † इकारादेशः ।
 ‘पुष्टिर्वदनम्’ पुष्टेर्वदनितारम् । रुद्रं यथं ‘यजामहे’ पूजयामः ।
 त्वत्प्रसादादहम् ‘सर्वारुक्मम्’ कर्कटीफलं ‡ पक्वं सत् यथा
 प्रसवद्वन्धनात् स्वयं मेव मुच्यते , तथा ‘मृत्योः’ मरणात् ‘सुचीय’
 सुप्तो भूयामन् ; ‘अमृतात्’ अमरणात् ‘मा’ विद्योगी भवत्विति ।
 “पामीरेवेश्यादि , सिद्धम् । अन्तिमपादस्य तात्पर्यं माह—
 “तदु ह्येवेति । ‘यः’ ‘मृत्योः’ मरणात् ‘मुच्यते’ सुप्तो भवेत् ,
 सः ‘अमृतात्’ अमरणात् ‘न’ सुप्तो भवति ; एतदेव हि ‘श मित्र’
 प्राविनां सुखं भवति ॥ १२ ॥

अस्य परिगमनस्य भगवन्निहिहेतुत्व सुपपादयति— “तदु
 जापीति । ‘तत्’ तदा ‘कुमार्यः’ अपि त मन्त्रि सुहृत्प्रकारेण
 ‘परीयुः’ , ‘भगव्य’ शोभास्यञ्च । कर्मणि षष्ठी । शोभास्यम्
 ‘मजामहे’ प्राप्नुयामहे ‘इति’ अनेनाभिप्रायेण § । “यो ह वा
 इति । अम्बिका नाम ‘या’ अतु ‘रुद्रस्य स्वमा’ , ‘सा’ ‘भगव्य
 इटे’ शोभास्यस्य स्वामिनी भवति । “इय रिम्ये”—इति

० मन्त्रोऽयम् वा० सं० ३. ६०. १ ।

† पा० सू० ३. ३. ११५ ।

‡ ‘कर्कट्यादेः फलम्’—इति महोदरः । ‘कर्कटीफलम्’—इति
 ह-पाठः । ‘कर्कटोऽयम् (।)’—इति च वा०-विद्वद्वय इहः ।

§ वा० सू० ३. १०. १६ । ‘अथमास्य ...’

इत्याशौचरेण कामक मिति मन्त्रेण , अन्तिमस्य मित्ये
 परिपन्ति , अन्ति शोभास्यं कामवमाणा वा—इति वा०

धातुः ३ । भगस्येति “अधीगर्धदयेषां कर्मणि”—इति † पठौ ।
 ‘तष्मात्’ अम्बिकासहितस्य रुद्रस्य सम्बन्धिनि कर्मणि भगप्राप्ति-
 कामाः कुमार्योऽपि परीयुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

कुमारीणां परिगमनेऽपि मन्त्रो विद्यत इत्याह— “तासा
 मिति । ‘आसां’ पूर्वोक्तानाम् ‘तासां’ कुमारीणां मपि परि-
 गमनेऽप्यो ‘मन्त्रः’ विद्यते । ऋः पुनरसाविति, सं पठति—
 “अम्बक मिति ऋः । पतिर्विद्यते लभ्यत इति पतिवेदनो रुद्रः ।
 अन्यदुक्तार्थम् । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं माह— “सा यदित इति ।
 ‘इदं’-शब्देन पित्रकुलं परामृश्यते । ‘इतः’ अस्मात् पित्रकुलात्
 ‘प्रातिभ्यः’ सकाशात् अहं ‘सुचीय’ सुक्ता भूयामम् ; ‘अमुतः’
 अमुष्मात् कुलात् पतिसकाशात् ‘मा सुचीय’ विप्रयुक्ता न भवेम
 इति तात्पर्यायः । “पतयो ह्येवेति । अग्निहोत्रादिधर्मेषु
 पत्या सहैव स्त्रिया अधिकारः ‘हि’ यतः, पतः स्त्रीणां ‘पतय
 एव’ ‘प्रतिष्ठा’ आन्ययभूता इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तेनैव मन्त्रेण पुनः प्रदक्षिणं चिः परिगमनं विधत्ते—
 “अथ पुनरिति § । ‘प्रसलवि’ प्रदक्षिणम् । “एतेनैवेति ।
 अम्बक मिति प्रागुक्तेनोभयविधेन मन्त्रेणेत्यर्थः । “तद्यत् पुन-
 रित्यादिवाक्यशेषः पित्रवन्नवद् व्याख्येयः ॥ १५ ॥

हुतशिटानां पुरोडाशानां प्रतिपत्तिं विधत्ते— “अथै-
 नानित्यादि । ‘एतान्’ पुरोडाशान् यजमानस्याश्रमाव-
 ध्वर्युः संपेत् । यजमानय ‘ऊर्हान्’ उदस्यति’ उत्क्षिपति ।

~ अ० २० ३० ४० ५० ६० ७० ८० ९० १०० ११० १२० १३० १४० १५० १६० १७० १८० १९० २०० २१० २२० २३० २४० २५० २६० २७० २८० २९० ३०० ३१० ३२० ३३० ३४० ३५० ३६० ३७० ३८० ३९० ४०० ४१० ४२० ४३० ४४० ४५० ४६० ४७० ४८० ४९० ५०० ५१० ५२० ५३० ५४० ५५० ५६० ५७० ५८० ५९० ६०० ६१० ६२० ६३० ६४० ६५० ६६० ६७० ६८० ६९० ७०० ७१० ७२० ७३० ७४० ७५० ७६० ७७० ७८० ७९० ८०० ८१० ८२० ८३० ८४० ८५० ८६० ८७० ८८० ८९० ९०० ९१० ९२० ९३० ९४० ९५० ९६० ९७० ९८० ९९० १०००

† प्रा० सू० १. ३. ५२।

‡ वा० सं० ३. ६०. २।

§ का० श्री० सू० ५ १० १५।

‘यथा’ ‘मीः’ पृथिवीनामैतत् ; पृथिवी तान् पुरोडाशान् ‘नीदा-
 युयात्’ ! उच्छिन्नाः पुरोडाशाः यथा भूमौ न पतन्ति , तथा
 पत्तरित्ते , पुनरुच्छिन्ना धारयेत् । तदुक्तं कात्यायनेन—
 “रौद्रान् यजमानेष्वलिनोदस्यत्वगोः प्रापणम् , प्रतिगृह्णात्येतान्”
 -इति ७ । “आत्मभ्य एवैतदिति । ‘एतत्’ एतेन उदसनेन
 ‘आत्मभ्यः’ ऋत्विज्यजमानाः स्व-स्व-शरीरेभ्यः ‘एव’ ‘शब्दान्’ निर्मि-
 मते’ निर्हन्ति । तेषां पुनर्यदृणाशक्तौ स्वर्गं विधत्ते— “तान्
 विलिप्तन्त इति । लब्धुमिच्छन्तो लिप्तन्तः तद्विपरीतो
 ‘विलिप्तन्तः’ लब्धुं भगताः सन्तः , भूमौ पतितान् ‘तान्’
 पुरोडाशान् पथात् ‘उपसृशन्ति’ । उक्तं हि कात्यायनेन—
 “प्रतिगृह्णात्येनानशक्यउपसृशन्तम्”-इति ८ । “भिषज भिवैत-
 दिति । एतेन स्वर्गनेन निर्हृते शब्दे अशरीरदेगस्य पुनर्भिषज
 भेद उक्तवन्तो भवन्ति ॥ १६ ॥

“तान् दयोरिन्वादि । ‘दयोर्मृतकयोः’ । यत्र उष्णमये
 आवपने धान्यं बध्यते , तत् मृतम् ३ , मृत भिव मृतकम् ।
 स्वायं क-प्रत्ययः । ‘तान्’ रौद्रान् पुरोडाशान् ‘दयोर्मृतकयोः’
 ‘उपसृशन्ति’ ‘विष्णुशब्दां’ दिक्षुमस्यां यद्याम् ‘उभयतः आवध्य’ ; यदा
 ‘कुपे’ वेणुनिर्मितभाजनद्वययुक्तो दारुविशेषो वीदधापरपर्यायः
 कुपः ६ , तस्मिन् ; ‘उभयतः’ उभयपार्श्वयोः वैणवभाजनयोः
 ‘तान्’ रौद्रान् ‘आवध्य’ ; तेन सार्द्धम् ‘उदङ् परेत्य’ उदङ्-

० का० थी० मू० पृ० १०, १८, १९ ।

१ का० थी० मू० पृ० १०, ३० ।

२ ‘मृतयोः , शिष्याकारयोः रणुनिर्मितयोः’-इति या० दे० ।

३ कुपे . यत्रियरचने तुपादयोः-इति या० दे० ।

सुखोऽदूरं गत्वा, इवस्थाखादीना मन्वतमस्मिन् ॥ उपनख्ये,
वीवधम् 'शामजति' आलगत्यति ॥ तस्मिन्वाप्तजने मन्त्र माह—
“एतन्न इति ॥”

तस्याय मर्षः ।— हे 'रुद्र!' 'ते' तव 'एतत्' दृष्टिकारम्
'अवसम्' पाथेय मन्त्रम्; तत् स्वीकृत्य 'तेन' साधनेन
'मूजवतः परः' मूजवाद्यामोदीच्यः पर्वतः, तस्य परस्ताद्भागम्
'पतीहि' अतिक्रम्य गच्छ, मास्मानधितिला इति भावः ।

मन्त्रगत मवसगशब्दं प्रशंसति— “अवसेन वा इति । लोके
'अवसेन' असेन पाथेयेन हि जनाः दूरम् 'अधानं' 'यन्ति',
'तत्' तथा सति 'एनं' रुद्रं 'आवसम्' अवससहितम् 'एव'
अस्मात् स्यामात् 'अन्ववार्जति' अनुगमयति । अस्य रुद्रस्य
गमनयोग्यप्रदेश माह— “यत्र-यत्नेति । यस्मिन्-यस्मिन्, स्याने
'अस्य' देवस्य 'चरणं' वर्तनं भवति, 'तत्' स्वाम् 'अनु-
लक्ष्येत्यर्थः । “परो मूजवतः”—इति मन्त्रभागस्याभिप्राय माह—
“अत्र ह वा इति । 'अस्य' रुद्रस्य 'अत्र' अस्मिन् मूजवत्पर्वत-
सम्बन्धिनि 'परः' परस्ताद् भागे 'चरणं' वर्तनं भवति,
'तस्मात्' तेन “परो मूजवतः”—इति मन्त्रभागस्य पठनं युक्त
मित्यर्थः । द्वितीयभाग मनूय व्याचष्टे— “अवततधन्वेति ।
अवतत मवरोपितज्य धनुयंस्य स तथोक्तः । “पिनाकावम
इति । पिनाकः, तस्यैव रुद्रधनुषो नामधेयम् । तस्य अयमः

व्यापारो परमो यस्य स तथा । एतेन विशेषणद्वयेन फलित
मर्थं माह— “अहिंसन्विति । हे ‘रुद्र !’ ‘नः’ अस्माकं हिंसा
मकुर्वन् ‘गिवः’ सुखकरः सन्, “अतीहि”—इति ‘एतत्’, अयं
मन्त्रभागः प्रतिपादयतीत्यर्थः । अन्तिमं भागम् * अनूद्य
तात्पर्यं माह— “कृत्तीति । कृत्तिः त्वग्वास आच्छादनं यथा
स तथोक्तः । अनेन च विशेषणेन ‘एनं’ नितरां स्वापयेत् ‘ः’ ;
कृत्तेर्भृद्भुतरत्वेन सुखकरत्वात् रुद्रस्वापो भवत्येवेत्यनेनाभि-
प्रायेण विशेष्यते । स्वापोऽपि किमर्थं इत्यत आह— “स्वपन्
न्विति । ‘सु’ खलु लोके ‘स्वपन्’ निद्रालुः पुरुषः ‘कञ्चन’
क मपि ‘न हि नस्ति’ न पीडयति । अतो रुद्रकृतवाधविरहाय
तस्य स्वापः प्रार्थित इत्यर्थः ॥ १० ॥

तेषां पुनरागमनं विधत्ते— “अथ दक्षिणानिति । रौद्र-
पुरोडाशानां हृत्पादायासञ्जनानन्तर्यं मथगम्यार्थः । रौद्रेर्हवि-
भिः श्रे अचारिपुः, ‘ते’ सर्वे स्व-स्वं दक्षिणं बाहुम् ‘अतु’-नक्ष्य
प्रादक्षिण्येनावर्त्तेरन् ; आहत्य च ‘अप्रतीचं’ रौद्रहविःप्रचरण-
स्थान मनवलीकयन्तः ‘पुनः’ वेदिसमीप मागच्छेयुः ; आगत्य च

* महीधरमते याज्ञिकदेवमते च कृत्तिवामा इत्यपरो मन्त्रः—
वा० मं० ३. ११. २। सूत्रत्वेव मेव प्रतीयते । का० श्री० सू० ५. १०.
२२ इत्यम्रः । ‘क्रियान्तरस्यानुपदेशात् कृत्तिवामा इति जपेत्’—इतीह
या० दे० । महीधरस्तु “कृत्तिवामा इत्यनपेक्ष मेत्वोपसृष्टत्वपदः
(५. १०. २२, २३)”—इत्येकं सूत्रं मन्त्रेव आख्यतु— “उमते हृत्पादी
मृतदधेःपमन्य प्रत्यावर्त्तमाना मृतदधस्यापेक्षया मलत्वा वेदिसमीपं
ममागत्योदकं कृषेयुः”—इति ।

† ‘निष्प्रापयतीति श्रवणान् व्यामत्तस्य निष्पत्तीकरणेनेन कर्त्तव्य
मिति केचिन्’—इति चान् या० दे० ।

हविःप्रचरणकृतौष्णनिवारणाय 'धापः' उपस्पृशेयुः । "तदग्निः
शान्त्येति । उष्णशमनहेतुभिः 'अग्निः' 'तत्' रौद्रप्रचरणजनितं
स्वस्वात्मगत मौष्णं 'शमयन्ते' निवर्तयन्तीत्यर्थः ० ॥ १८ ॥

वरुणप्रघासान्ते इव केशश्मश्रुवपनादिकं साकमेधान्तेऽपि
कर्त्तव्यमित्यनुक्रामति— "अथ केशश्मश्रुतेति । केशश्मश्रुणि
धापयित्वा 'अग्नी' गार्हपत्याहवनीयौ 'समारोह्य' समारोप्य,
दक्षिणांते रप्युपलक्ष्यम् (यदि सर्वे धार्या भवेयुः १) समारोपणेन
गृहं गच्छन्तीति शेषः ॥

"उदयसायेत्यादिना, साकमेधस्यान्तकर्त्तव्यता अत्रापि
प्रतिपाद्यते । "उदयसायेति । ज्ञानानन्तरं खलु 'एतेन' साक-
मेधान्तेन 'यजते' । तद्व्रत्वेन योत्तरवेदिनिर्मिता, तस्या मन्नि-
हीनहीमो न युक्त इति पुनः स्वस्थानगमनं कर्त्तव्यमित्यादि
शेषं पूर्ववद् १ व्याख्येयम् ॥ १८ ॥ ३ ॥ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० ५ १०. २३ ।

† २८६ ए० ४ पं०, ३१२ ए० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ तै० सं० १ का० ८ प्र० ६ ष्यनु०, तै० ब्रा० १ का० ६ प्र० १०

अनु० । एतयोरनुवाकयोः आत्मकयागविधयस्तस्मिन्नाद्यात्वात् द्रष्टव्याः ।
'आत्मक'- 'त्रियम्बक'-इति शाखाभेदकृतौ पाठाविदर्शने लेखकप्रमादत
एकप्राखीयवाक्येऽपि बहुत्र सङ्क्रान्ताविति च ध्येयमिति ।

तुस्यादृत् ॥ । नोपकिरन्त्युत्तरवेदिं न गृह्णन्ति
 पृपदान्यं न मन्यन्त्यग्निं पञ्च प्रयाजा भवन्ति
 त्रयोऽनुयाजा एकं समिष्टयजुः † ॥ ३ ॥

अधैतान्येव पञ्च हवींषि भवन्ति । एतैर्वै
 हविर्भिः प्रजापतिः प्रजा अमृजतेतेरुभयतो व्वरुण-
 पाशात् प्रजाः प्रामुञ्चतेतैर्वै देवा व्वृत् मघ्नन्ने-
 तैर्वै ‡ व्यजयन्त वेय मेयां व्विनितिस्तां तद्यो
 ऽएवैष एतैर्या चैव देवानां शीरासीत् साक
 मेघैरोजानानां व्विजिग्यानानां य उ च संध-
 त्तरस्य प्रनितस्य रस आसीत् त मेवैतदुभयं
 परिगृह्यात्मन् कुरुते तस्माद् वा ऽएतानि पञ्च
 हवींषि भवन्ति ॥ ४ ॥

अथ शुनासीर्यो हादथकपालः पुरोडाशो
 भवति । स वृक्षुः शुनासीर्यश्च यं पूर्वं मवो-
 चाम ॥ ५ ॥

* 'तुस्यादृत्'—इति ग, घ ।

† 'समिष्टयजुः'—इति स, घ ।

‡ 'मघ्नन्नेतैर्वै'—इति च दृष्टो डा० वेवरेण ।

अथ वायुञ्च पुरो भवति । पुरो ह वै प्रजा
जाता अभिसञ्जानते व्विजिग्यानं* मा प्रजाः श्रियै
युगसे । ऽन्नाद्यायाभिसञ्जानान्ता ऽद्विति तस्मात्पुरो
भवति ॥ ६ ॥

तद्यद्वायुञ्च भवति । अयं वै वायुर्यो ऽयं
पुवत ऽएष वा ऽद्वद्वत् सर्वं प्रप्याययति यदिदं
किञ्च वर्षति व्वृष्टादोषधयो जायन्त ऽश्रोपधी-
र्जग्ध्वापः पीत्वा तत एतद्द्रो ऽधि पयः सम्भव-
त्येष हि वा ऽएतस्मिन्नयति तस्माद् वायुञ्च
भवति ॥ ७ ॥

अथ सौर्यं एककपालः पुरोडाशो भवति ।
एष वै सूर्यो य एष तपत्येष वा ऽद्वद्वत् सर्वं
मभिगोपायति साधुना त्वदसाधुना त्वदेषु द्वद्वत्
सर्वं व्विदधाति साधौ त्वदसाधौ त्वदेषु मा
व्विजिग्यानं प्रीतुः साधुना त्वदभिगोपायत्साधौ
त्वद्विदधद्विति तस्मात्सौर्यं † एककपालः पुरोडाशो
भवति ॥ ८ ॥

* 'विजिग्यानं ज्ञेयं—इति च उच्यते ब्रा०-वेदवेद' ।

† 'तस्मात्सौर्यं'—इति च उच्यते ब्रा०-वेदवेद ।

तद्याश्वः श्वेतो दक्षिणा । तदेतस्य रूपं
क्रियते य एष तपति यद्यश्वः श्वेतं न विन्दे-
दपि गौरैव श्वेतः स्यात्तदेतस्य रूपं क्रियते य
एष तपति ॥ ६ ॥

स यश्चैष साकमेधैर्यजते । तच्छुनासीर्येण
यजेत यद्द्वित्रिः संश्वत्सरस्य यजते तेनैव संश्व-
त्सरमाप्नोति तस्माद्यद्दैव कदा चैतेन यजेत ॥ १० ॥

तद्द्वैके । रात्रीरापिपयिपन्ति स यदि रात्री-
रापिपयिपेद्यद्ददुः पुरस्तात् फाल्गुन्यै पौर्णमास्या
ऽऽहुष्टं तच्छुनासीर्येण यजेत ॥ ११ ॥

अथ दौक्षेत् । तं नानीजानं • पुनः फाल्गुनी
पौर्णमास्यभिपर्येयात् (तत् +) पुनःप्रयोगरूप इव ह
स यदेन मनीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्णमास्य-
भिपर्येयात्तस्मादिदं नानीजानं पुनः फाल्गुनी पौर्ण-
मास्यभिपर्येयादिति नूरमृजमानस्य ॥ १२ ॥

अथ पुनः प्रयुञ्जानस्य । पूर्व्वद्युः फाल्गुन्यै

• 'नानीजानं'—इति, 'तस्मादेतन्नानीजानं'—इति च पाठौ दृश्ये

पौर्णमास्यै शुनासुर्येण यजेताथ प्रातर्व्वैश्वदेवेनाथ
पौर्णमासेनैतद् पुनः प्रयुञ्जानस्य ० ॥ १३ ॥

अथातः । परिवर्त्तनस्यैव सर्व्वतोमुखो वा ऽयसा-
वादित्य एष वा ऽद्ददए सर्व्वं निर्द्दयति यदिदं
किञ्च शुष्यति तेनैष सर्व्वतोमुखस्तेनान्नाद्ः ॥ १४ ॥

सर्व्वतोमुखोऽय मग्निः † । यतो ह्येव कुत-
थाग्नावभ्याद्धत्ति तत एव प्रदहति तेनैष सर्व्वतो-
मुखस्तेनान्नाद्ः ‡ ॥ १५ ॥

अथाय मन्वतोमुखः पुरुषः । स एतत्
सर्व्वतोमुखो भवति यत् परिवर्त्तयते स एव मेवा-
न्नाद्दो भवति यद्यैतावेतद्य एव विद्वान् परिवर्त्त-
यतं तस्माद्दे परिवर्त्तयत ॥ १६ ॥

तद् होवाघ्रासुरिः । किन्नु तत्र मुखस्य यदपि
सर्व्वस्यैव लोमानि वपेत यद्दे त्रिः संव्य-
त्सरस्य यजतं तेनैव सर्व्वतोमुखस्तेनान्नाद्स्तस्मान्ना-
द्वियेत परिवर्त्तयितु मिति ॥ १७ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

• 'प्रयुञ्जानस्य'—इति ग, घ ।

† 'सर्व्वतोमुखोऽय मग्निः'—इति ग, घ । ‡ 'मेवाग्नाद्'—इति ग, घ ।

अथ शुनामीरीयं ० विधिक्षुस्तस्य शुनासौर्यस्य चतुर्थपर्वणः
 संवत्सरसलक्षणफलसाधनत्वं प्रतिपादयित्वावदुपोद्घातत्वेन चातु-
 र्मास्याना अक्षय्यफलसाधनत्वं भाव—“अक्षय्यं ह वा इति ।
 चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि प्रयुक्तानि
 वैश्वदेवादीनि , सैरिष्टवान् चातुर्मास्ययाजी । “करणे यज्ञः”—
 इति १ भूतकाले यजतीर्षिणिः । तस्य ‘चातुर्मास्ययाजिनः’
 ‘सुक्त’ यागजनितफलमाधनधर्मापरपर्याय मपूर्वम् ‘अक्षय्यम्’
 क्षित् मयक्यम् ; न कदाचिदपि भोगेन क्षययितुं शक्यते ।
 “अक्षय्यज्यौ शक्याद्ये”—इति ३, “क्षि क्षये”—इति ६ अस्मान्निपा-
 तितः । अक्षय्यत्वं सुधपादयति— “संवत्सरं हीति । ‘क्षि’
 यस्मात् उदीरितैस्त्रिभिः वैश्वदेवादिभिः पर्वभिः संवत्सरपरि-
 मितकालं ‘जयति’ ‘निन’ संवत्सरजयेन , तदतिरिक्तस्य कालस्या-
 भावात् ‘अस्य’ मार्गकालिकस्य चातुर्मास्ययाजिन, सुक्ततम्
 अक्षय्यं भवतीत्यर्थः । ।

संवत्सरं कथं मेतेन जयत इति तदाह—“तं वा इति ।
 ‘तं’ संवत्सरं त्रिधा ‘विभज्य’ चतुर्षु-चतुर्षु मासेषु वैश्वदेवा-
 दिभिः ‘यजति’ १, अतस्तं संवत्सरं त्रिधा ‘विभज्य’ एव ‘प्रजयति’
 प्रकर्षेण जयति । असु संवत्सरस्य जयः , एतावता कार्यं फलस्या-
 क्षयत्वसिद्धि रिति , तदाह—“सर्वं वा इति । भूतवर्षमान-

० ‘शुनामीरीय मतः’—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. १ ।

१ पा० सू० ३ २ ८५ ।

३ पा० सू० ६ १ ८१ ।

६ भा० प० ३३६ धा० ।

॥ “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुक्ततं भवति”—इति श्राप०
 श्रौ० सू० ८. १. १ १ ‘चातुर्मास्यानि त्रीण्येव’—इतीह हरिसामी ।

भविष्यत्कालवयावच्छिन्नं सर्वं वस्तु संवत्सरमध्ये एवान्तर्भूतम् ;
संवत्सरस्तु कृत्स्नव्यापितया अनादिरनन्त इति तज्जथं फल मपि
अधयं भवतीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्यत्रयत्वं प्रतिपादयति—
“ऋतुश्च हेवैतदिति । ‘एतत्’ एतेन चातुर्मास्ययजनेन वसन्ता-
द्युत्पात्तक एव ‘भूत्वा’ ‘देवान्येति’ चातुर्मास्ययाज्ञी अपि
गच्छति , देवानाञ्च सुकृत मस्यैव निव भवति । अतः ‘एतेन’
देवेष्वपि प्रापणेन ‘अस्य’ ‘सुकृतम्’ ‘अस्यम्’ एव ‘भवति’ ॥ १ ॥

इत्थं वैश्वदेवादीनां त्रयार्णां फल सुपपाद्य शुनासीर्य-
यागस्य अग्रादिकं फलं दर्शयति— “अथ यथादिति । ‘यथात्’
हेतोः यजमानः ‘शुनासीर्येण’ पर्वणा ‘यजते’, तस्मात् तत्फल
सुपपाद्य इत्यर्थः । “या वै देवाना’ मित्यादि । ‘साकनेधैः’
प्रागुक्तैर्यागैः ‘इजानानाम्’ दृष्टवतां ‘विजिग्यानामां’ हवासुरं
जितवतां देवानां ‘या’ ‘श्रीः’ सम्पत् ‘आसीत्’, ‘तत्’ ‘शुनम्’
सुखनामैतत् * , सुखहेतुत्वात् शुन मित्युच्यत इत्यर्थः । ‘अथ’
वैश्वदेवादिभिः त्रिभिस्त्रिभिश्चातुर्मास्यैः प्रस्थितस्य ‘संवत्सरस्य’
‘यो रस आसीत्’ सुखहेतुः सारभूतोऽशोऽभवत् , तत् ‘सीरम्’
इत्युच्यते । “या वै देवाना मित्यादिः , उक्तार्थानुवादः ।
“त नैवैतदुभय मिति । यदेतत् शुना सीरं चोक्तम् , ‘एत-
दुभयम्’ एतेन शुनासीर्ययागेन ‘परिगृह्य’ यजमानः ‘आत्मन्’
आत्मनि ‘कुरुते’ धारयति । इत्थं प्रवृत्तिहेतुफल सुपपाद्य
तत्साधनभूतं यागं विधत्ते— “तथादिति । उक्तमवर्णो शुनासीरी
अधिदेववायुादिरूपेशावस्थितौ । सास्य देवतेत्यर्थे शुनासीरगद्वाद्

यत् । तद्विर्योगात् वक्ष्यमाणं हविष्ममुदायसाध्यं कृत्स्नं कर्म
 अनेन व्यपदिश्यते । यस्मादुक्तफलसाधनत्वम्, तस्माच्छुना-
 सीरीयाख्येनानेन चतुर्थेन पर्वणा यजेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रयोगकर्म यत् प्रतिजानीते— “तस्याहदिति । ‘तस्य’
 शुनासीर्यस्य ‘आहत्’ क्रिया उच्यत इति शेषः । पूर्वेषु
 पर्वस्त्रिव प्रसक्त सुत्तरवेदिनिर्बपनादिकं निषेधति— नीप-
 किरन्तीत्यादिना । प्रयाजानुयाजादयोऽपि प्रकृतिवदेवेत्याह—
 “पञ्चेति १ ॥ ३ ॥

पञ्च हवींषि विधत्ते— “यथैतान्येवेति । वैश्वदेयादियु
 पर्वस्त्रनुष्ठितान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि यत्रापि कर्त्तव्यानि
 भवन्तीत्यर्थः । कृतफलत्वेनेतानि प्रशंसति— “एतैर्वा इति ।
 वैश्वदेवेष्वनुष्ठितैः ‘एतेर्हविर्भिः’ खलु पुरा ‘प्रजापतिः’ ‘प्रजाः’
 सृष्टवान् । वरुणप्रधासेष्वनुष्ठितैरेव ताः ‘प्रजाः’ ‘उभयतो
 वरुणपागात्’ ऊर्हाधःकायस्थितात् ‘प्रासुञ्चत्’ प्रमुक्तवान् । तथा
 साकनेधेष्वनुष्ठितैरेव पञ्चभिर्हविर्भिः ‘देवाः’ ‘हव्रम्’ असुरम्
 ‘अघ्नन्’, इत्या च ‘एतैः’ एव ‘व्यजयन्त’ विजयं प्राप्तवन्तः ।
 यथैवेतानि कृत्स्नाभिलषितफलसाधनाणि, ‘तयो’ तथैव खलु
 ‘एषः’ यजमानः ‘एतैः’ शुनासीर्याख्ये चतुर्थे पर्वणि अनुष्ठीय-
 मानैः, आग्नेयादिभिः पञ्चभिर्हविर्भिः शुनासीरीयं ः यदेतदनु-
 क्तास्तम्, ‘तदुभयं’ फलम् ‘आत्मन्’ आत्मनि ‘परिष्टञ्च’ स्वाधीनं
 ‘कुरुते’ । “तस्मादिति, प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ४ ॥

* का० श्रौ० सू० ५. ११. १ ।

† ‘पौषंश्रामण्यं कर्त्तव्यं’—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. २ ।

‡ ‘शुनासीर्यं’—इति ह पाठः ।

यस्य हविर्विधत्ते— “अथ शुनासीर्य इति ३ । शुनासीरौ वायादित्यौ देवते अस्य स शुनासीर्यः । ‘सीर आदित्यः’— इति हि यास्कः † । हिवचनेन कात्यायनोऽपीम मयं मस्य चयत्— “शुनासीराभ्यां हादगकपालः”—इति ‡ । उक्तं वाक्य- शेष मन्वाप्यतिदिगति— “स बन्धुरिति । छात्रस्य कर्मणः फलप्रतिपादनसमये ‘यं पूर्वं’ वाक्येयं “या वै देवानाम्”—इत्या- दिकम् ‘अबोधाम’ उक्तवन्तः §, ‘स’ एव अस्यापि ‘शुना- सीर्यस्य’ हवियः स्तावकः ; उक्तविधयोरेव वायादित्यरूपेणा- वस्थितत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते— “अथ वायव्य मिति । वायुदेवता अस्य तद् ‘वायव्यम्’ । “वाध्वृतुपितृपसो यत्”—इति ¶ यत् । पयसस्तावत् अत्रानुकूल्यं दर्शयति— “पयो ह वा इति । ‘जाताः’ सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘पय’ खतु, ‘अभि’-न्त्य ‘सञ्जानते’ सञ्जानाना भवन्ति । अतः पयसः सम्पत्तिहेतुत्वात् ‘विजिग्यामं’ साक- निधेर्विजितवन्तम् ‘एन’ यजमानं ‘त्रियै’ सम्पदे, ‘यग्रसे’ कीर्त्तयं ‘अत्राद्याय’ अत्रादनसामर्थ्याय च सर्वाः ‘प्रजाः’ ‘अभिसञ्जानान्तै’ अभिसञ्जानीरन्, अनुमग्यन्ता मिति ; अनेनाभिप्रायेण पयसः कारण मित्यर्थः ॥ ६ ॥

* “गित्येभ्योऽधिकानि”—इत्यादीनीह का० श्रौ० सू० ५. २१. ५ द्रष्टव्यानि ।

† ‘शुनासीरौ शुनो वायुः, शु द्यन्तरिचे, सीर आदित्यः, सरयात’—इति निह० ८. ४. ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ११. ५ । § ४०४ ए० १० धं० ।

॥ “वायव्यं प्रयः, यत्रामूर्वा”—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. ६. १०

¶ पा० भ० ४. २. ३१ ।

तस्य वायुदेवत्वत्व मनूय स्तौति— “तद्यदिति । “एष
 वा इत्यादि । ‘यदिदं किञ्च’ भूम्यां स्थितं स्थावरादिकं
 ‘वर्षति’ इष्ट्या सिञ्चति, इदं सर्वम् ‘एषः’ खलु पवमानः
 ‘प्रप्याययति’ प्रवर्षति । “ओ प्याधी इष्टी”—इति ७ धातुः ।
 तस्माद् इटात् पत्रमानेन प्रप्यायितात् ‘ओपधयो जायन्ते’,
 तात् ‘ओपधी,’ ‘जग्घ्वा’ भक्षयित्वा “अदो जग्घ्वापि किति”
 —इति १० अदेजग्घ्वादेयः । ओपधिभक्षथानन्तरम् ‘अपः पीत्वा’
 पगवः पयो दुहन्ति । ‘एतदन्नः’ सकाशात् ‘पयः’ ‘मभ्रवति’
 उत्पद्यते । तस्मात् परम्परया ‘एष हि’ पवमानः— ‘एतत्’
 पयो ‘जगपति’ उत्पादयति ३ । तस्मादस्य वायुदेवतत्वे-
 तदुक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

षष्ठमं हविर्विधत्ते— “अय सौर्य इति ३ । अस्य हवियः
 सूर्योऽभिगोतेत्याह— “एष वै सूर्य इत्यादिना । “साधुना
 त्वदित्यादि । ‘साधुना’ शोभनेन कर्मणा ‘त्वत्’ एकां पुण्य-
 क्षतं जनम् ‘एषः’ सूर्यः ‘अभिगोपायति’ । न केवलं रक्षण-
 मत्र शोभनात्मकम् । ‘इदं सर्वं’ जगत्, एष एव सूर्यो ‘विदधाति’
 करोति ; विदधानः सः ‘त्वत्’ एकां ‘साधो’ पुण्ये कर्मणि
 स्यापयति, ‘त्वत्’ एकम् अन्यत् ‘असाधो’ पापकर्मणि स्याप-
 यति । ‘एषः’ खलु हिरण्यगर्भरूपः स आत्मा । अस्य हि
 साधुसाधुकर्मणः कारयित्वत्व मन्वत्र धाम्नायते— “एष ह्येव
 साधु कर्म कारयति, तेषा मेभ्यो लोकेभ्य ऊर्ध्वं निनीयते ;

• धा० ष्या० इत्त घा० ।

† पा० मू० २. ४. १६ ।

; का० श्रौ० मू० ५. १. ०. ८, ९ ।

‡ “सौर्यं एककपालः”—इति का० श्रौ० मू० ५. ११. ३१ ।

एष ह्यसाधु कर्म कारयति, तेषा मेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनी-
पते”-इति ।

“एष मेत्यादि । एष भुक्तविधः सूर्य एषः अनेन हविषा
‘प्रीतः’ सन् ‘विजिम्यानं’ साकमेधैः विजितवन्तं ‘मा’ ‘मा
‘साधुना’ कर्मणा ‘अभिगोपायत्’ अभिरक्षति, ‘तथा तस्मिन्
‘साधौ’ शोभने कर्मणि मां ‘विदधत्’ विदधातु, प्रेरयतु
‘इति’ अनेनाभिप्रायेण यजमानः सोयं हविः कुर्यात् । ‘त्वत्’
-इति, एतदत्र क्रियाविशेषणत्वेन योज्यम् ॥ ८ ॥

तस्यैककपालस्य दक्षिणां विधत्ते— “तस्याश्वः श्वेत इति ।
‘तस्य’ सौर्यस्य हविषः श्वेतः अश्वविशेषो ‘दक्षिणा’ * ।
शुनासौर्यस्य तु पङ्क्तिभिरनङ्घ्रियुक्तं शीरं दक्षिणा । तदुक्तं सूत्र-
कारेण— “शीरं पङ्क्त्योर्गं दक्षिणा”-इति † । “तदेतस्येत्यादि ।
‘एतस्य’ सूर्यस्य सितभावस्वरूपत्वात् श्वेताश्वदानं नितदीय
रूपकरणे निश्चयः । तादृशाश्वानामि तादृगो गौर्देय इत्याह—
“यद्यज्ञ मित्यादि ‡ ॥ ९ ॥

अथ शुनासौर्ययामस्य कालं विधत्ते— “स यत्रैवेत्यादिना ।
‘यत्र’ यस्मिन् ‘एव’ काले ‘साकमेधैर्यजते’, ‘तत्’ तदानीम्,
तदनन्तरकाले एव § (सः ।) यजमानः शुनासौर्येण ‘यजेत’ ।

* का० श्रौ० सू० ५, ११, १४ क ।

† का० श्रौ० सू० ५, ११, १२ । शीरम् = हलम् । ‘युज्यन्त इति
योगाः बलीवर्हाः’-इति च तत्र या० दे० । ‘बोपारी वा’-इति च
तदुत्तरमृशम् । ‘बोपारी मघान्तौ बलीवर्हो, न शीरम्’-इति च तदुत्तिः ।

‡ का० श्रौ० सू० ५, ११, १५ । ‘गौः श्वेतः’-इति चात्र या० दे० ।

§ ‘तदनन्तरकाले मेव’-इति च-पाठः ।

॥ नाश्वेतान् पदं च पुस्तके ।

न तु शुनासीर्यस्यापि चातुर्मास्यत्वात् मामघतुष्टयस्य व्यवधान
 मपेक्षितमित्यत आह— “यदा इति । चतुर्थं चतुर्थं मामेषु
 सवत्सरस्य मध्ये वैश्वदेव-वरुणपशाम साकमेध भेदेन ‘वि’ त्रिवारं
 ‘यजेते’ इति यत्, ‘तेनैव संवत्सर माप्नोति’ । वैश्वदेवाद्यः
 प्रत्येकं चातुर्मास्ययुक्ता ० इति तदनुष्ठानेनैव तेषां द्वादशाना
 मवाप्तत्वात् तत्समुदायरूपः सवत्सरोऽपि यजमानस्य स्वायत्तो
 जात इत्यर्थः । उक्तं मर्थं निगमयति— “तस्मादिति ।
 यस्मात् चतुर्थपर्वणः शुनासीर्यस्य सवत्सरातिरिक्तः प्रातिश्विकः
 कालो नास्ति, तस्माद् यदा कदाचिदेव साकमेधानन्तरं
 यजेतेत्यर्थः † । एतदेवानन्तर्यं सूत्रकृताप्युक्तम्— “शुनासी
 रीय मत”-इति ‡ ॥ १० ॥

सोमिन यच्चमाणस्य पश्चान्तर आह— “तर्हेक इति ।
 ‘तत्’ तत्र खलु शुनासीर्यानुष्ठाने ‘एके’ गास्विन ‘रात्रीः
 चापिपयिपन्ति’ अनेन यागीन कतिचिद् रात्री. आसु मिच्छन्ति ।
 अत एवोक्तं मापस्तम्बेन— “ततो द्वाहं त्राहं चतुरश्रेऽर्धमासे
 मामि चतुर्थं वा मासेषु शुनासीरीयेण यजेते”-इति § ।
 तेषां मते सोमिन यच्चमाणस्य शुनासीर्यकाल उच्यते इत्यर्थः ।

* ‘चतुर्मास्ययुक्ता’-इति का० नू० ६० ४८. पाठ. (५. ११. १.) ।

† अत्र हरिस्वामिन.— “यस्मिन् काले साकमेधैर्यजते, ततः
 तत्रैव शुनासीर्येणैति, न तद्विषमनियमोऽयम्, किन्तुर्हि? यत् पूर्वयोः
 पर्वणोरुक्तम् चतुर्थं मासीति, तदाशङ्कानिष्ठत्वात् । साकमेधः प्रत्या-
 मन्ने यजनीयेऽहनि यजेत, नियमतश्चतुर्थं मासं नाद्रियेत्यर्थः । कुत
 गतत? तस्माद् यदेव कदा चैतेन यजेतेत्युपसंहारात्”-इति ।

‡ का० श्रौ० सू० ५. ११. १। “यदेच्छेत्”-इति चैतदुत्तरसूत्रम् ।

§ आप० श्रौ० सू० ८. २०. १।

यदि हि 'रात्रीः' 'आपिपयिषेत्' चासु मिच्छेत्, तदा
 आगामिनीभ्यां फाल्गुनीभ्यां युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी ;
 षष्ठ्यै चतुर्थी ; 'फाल्गुन्यै' फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः 'पुरस्तात्'
 'यत्', 'अदः'—इति विप्रकृष्टे, 'उत्' ऊर्ध्वं चन्द्रमाः अस्मिन् दृश्यते
 इति 'उद्दृष्टं' शुक्लपक्षः, 'तत्' तत्र प्रतिपदाद्यन्यतमभ्यां तिथौ
 'शुनासीर्येण यजेत' ७ ॥ ११ ॥

"अथ दीक्षेतेति । 'अथ' अनन्तरमेव सोमयागार्थं 'दीक्षेते'
 कालविनय्यो न कार्यं इत्यर्थः । देवान्मानुषादा विघ्नात् विसृज्ये-
 ऽपि तस्यावधिमाह— "तं नानीजानमिति । इमा मेव श्रुति
 मभिप्रेत्यापस्तम्बोऽप्याह— "चातुर्मासैरिद्धा सोमेन पशुना वा
 यजते, फाल्गुन्या उद्दृष्टे सोमाय दीक्षते, तं ततो नानी-
 जानमवरा फाल्गुनी पर्यवेयात्"—इति † । तदत्यये दीप
 माह— "पुनरिति । 'अनीजानम्' 'उमम्' यजमानम् 'पुनः'
 फाल्गुनी पौर्णमासी न अतिक्रामेत् इति यत्, न 'पुनः-
 प्रयोगरूप इव ह' भवति ; चातुर्मास्यानां प्रयोगस्य एतस्मिन्
 काले कर्तव्यत्वात्, तस्य चानाचरितत्वात् पुनःप्रयोगाद्भूतोऽयं
 कालो भवेदित्यर्थः । प्रतिपादितं प्रतिषेधं निगमयति—
 "तस्मादिति । अथच पक्षो,धिकारिविज्ञेयश्चैवेति निगमयति—
 "इति न्विति । द्विविधौ हि चातुर्मास्ययाजिनो मरुदनुषाद्यो-

• का० यौ० सू० ४. ११. ११ । 'फाल्गुनुद्दृष्टे' = फाल्गुनशुक्लप्रति-
 पदि—इति या० दी० । 'उद्दृष्टं' = शुक्लपक्षः । तस्मिन् प्रतिपद्वेव
 शुनासीर्येण यजेत, अथानन्तरं तस्मिन्नन्यस्मिन् वा दिवसे दीनानुमार्येण
 यजेत—इतीत्यहरिचामी ।

† आप० यौ० सू० ८. ३१. २, ३, ४ ।

सृजमानः पुनः-प्रयुञ्जानस्य । तत्र 'उत्सृजमानस्य' खलु अयं
सुतः पक्ष इत्यर्थः ॥ १२ ॥

कफ्फर्हि तानि पुनः-प्रयुञ्जानस्य पक्ष इति दर्शयति—
“अथ पुन रिति ७ । चातुर्मास्यानि सकृत् संयज्य अग्निर-
मेव यः तानि पुनरारभ्यते, तस्य पुनरारभमाणस्य 'फाल्गुनी
पौर्णमासी' षष्ठ्यं चतुर्थी, तस्याः 'पूर्वेषुः' पूर्वदिवसे
चतुर्दश्या 'शुनासीयेण यजेत', 'अथ' अग्निर मेव 'प्रातः'
काले पौर्णमास्या 'वैश्वदेवेन' 'यजेत', तदनन्तरम् नित्येन
पौर्णमासयागेनित्यर्थं प्रयोगक्रमः । तदुक्तं कात्यायनेन— “फाल्गु-
ष्युपवस्ये शुनासीरीयम्, प्रातर्वैश्वदेवम्”—इति † । “एतद्
पुनरिति, प्रतिघातार्थनिगमनम् ॥ १३ ॥

चातुर्मास्याद्भूतं वपनं भीमांघ्रतं— “अथात इत्यादिना ।
अत इति वक्ष्यमाणार्थपरामर्शः । 'अतः' अस्माद् वक्षमाणा-
द्वेतोः 'परिवर्त्तनस्य' परितः केशरश्म्यादीनाम् वर्त्तनस्य षः
वपनस्य विधारो ‡ § धिक्क्रियते इत्यर्थः ।। एतत् परिवर्त्तनं
विधातु मन्वादत्वेनादित्य ममिं च स्तोति— “सर्वतोमुखो वा

* का० श्रौ० सू० ५. ११. १६ इत्यम्. आप० श्रौ० ८. ११. ६ ।

† का० श्रौ० सू० ५. ११. १०, १८ ।

‡ 'आवर्त्तनस्य'—इति ह्य पठः ।

§ 'विधारो (विधारो)'—इति च-पाठः ।

‡ “हृदयशूलान्ते वपनम्”—इति का० श्रौ० सू० ५. ११. २६ ।

'प्रवेनंस्यात् यद् वपनं सुक्तं वैकल्पिकम्, तत्र मयशुषु हृदयशूलान्ते=
हृदयशूलमभिदायान्ते कर्त्तव्यमित्यर्थः”—इति तद्भोकार्था या० ६० ।
अथान्ते मन्वा निरुद्धनदिनि चैनावनेव मन्वसम् ।

असावादित्य इत्यादिना । सर्वतः सर्वासु दिक्षु मुखं रसा-
दानसामर्थ्यं यस्य न तथोक्तः । सर्वतोमुखत्वमुपपादयति—
“एष वा इति । ‘निर्व्वयति’ रसं निष्कृत्य पिबति । अत
एतत् सर्वं घर्मकाले ‘शुष्यति’ शोषणं प्राप्नोति, सर्वं जगद्
व्याप्य स्थितस्य सूर्यस्य स्वकिरणेनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

“सर्वतोमुखोऽय मग्निरिति । अत्रापि तथैव योजना ।
“यतो ह्येति । यतः कुतश्चिदपि दिग्भागादित्यर्थः । ‘अभ्या-
दधति’ अभिप्रक्षिपति । “तत एवेति । तस्मिन्नपि दिग्भागे
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

एव मन्वादिद्वयोः सर्वतोमुखत्वेन अत्रादर्शनं प्रतिपाद्य
पुरुषस्य स्वाभाविकं तद्विपरीत्यमाह— “अथाय मिति । ‘अय-
शब्दः त्वयं । ‘अयं’ तु ‘पुरुषः’ यजमानः ‘अन्यतोमुखः’ ।
अन्यशब्द एकशब्दपर्यायः । अन्यतः एकात्र स्थित इव मुखं
यस्य, स तथोक्तः । तस्य सर्वतोमुखत्वसम्पत्तिमाह— “न
एतदिति । ‘यद्’ यस्मात् परितः शिरो वर्त्तयति, केशान्
वापयति, ‘एतत्’ एतेन अनोमकत्वमान्यात् शिरसः प्रान्तदेशा
अपि मुखं इव भवन्तीति स यजमानः सर्वतोमुखो भवति ।
इत्थं पुरुषस्य सर्वतोमुखत्वं प्रतिपाद्य प्रागुक्तं दृष्टान्तद्वयमिदं
मये दार्ष्टान्तिके योजयति— “स एव मेवेति । ‘यथा’ ‘एतो’
आदित्योऽग्निश्च सर्वतोमुखत्वात् असादौ, ‘एव मेव’ यजमानो-
ऽपि ‘असादः’ सर्वतो दिक्षुः समस्तुं समर्थो भवति । “तस्मादिति,
उपपादितस्य परिवर्त्तनस्य निगमनम् ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेण सर्वतोमुखत्वं प्रतिपादयन् परिवर्त्तनं न
कर्त्तव्यमिति पश्चान्तरमाह— “तद् होवाचेति । ‘तत्’

तत्र , तस्मिन् परिवर्त्तनविषये 'आसुरिः' नाम महर्षिः आह स ।
 'यदपि' यदि नाम 'मर्वाण्येव लोमानि' परितो 'वपेत',
 तथापि तत्तन्मुण्डिते देशे 'मुखस्य' सम्बन्धि किन्तामावयवजात
 निष्पन्नं भवति ? न ह्यलोमकत्वमात्रेण मुख मिति व्यवहर्त्तुं
 शक्यते , किन्तु बहुश्रीव्राण्यवयवमत्तयेव ; अतो नैतेन परि-
 वर्त्तनेन सर्वतोमुखत्वं लभ्यत इत्यर्थः । कथन्तर्हि सर्वतोमुखत्वं
 पुरुषस्य ? तत्राह— "त्रिः संवत्सरस्येति । 'संवत्सरस्य' मध्ये
 वैश्वदेवादिभेदेन 'त्रिः यजते', 'तेनैव' अयं 'यजमान' 'सर्वतो-
 मुखः' ; क्वास्त्रस्य संवत्सरस्य यागेन प्राप्तत्वात् । "तेनैवेति ।
 अत्रादहितभूतं सर्वतोमुखत्वं प्रकारान्तरेणैव सिध्यति । "तस्मा-
 दिति । 'तस्मात्' परिवर्त्तन 'न आद्रियेत' इत्यासुरेर्मतस्य
 निगमनम् ॥ १० ॥ ४ ० [६. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य तृतीय ब्राह्मणम् ॥ * ।

* त्रिविधानि जातुमांस्यानि भवन्ति । ऐष्टिकानि , पाशुकानि , सौमि-
 कानि च । तत्र ऐष्टिकान्येवैष्टोक्तानि विशेषतः , ह्यन्दोग्यादिविहितानि
 सौमिकानि तु का० श्रौ० सू० द्वाविंशाध्याये सप्तम्यां कण्डिकायां वर्णितानि,
 पाशुकान्यपि तत्रैव तत उत्तरस्मिन्नध्याये वर्णितानीति दृश्यम् ।
 "सपशुषु पशुनक्तम् प्राधान्यात् , पूर्वेषुर्वैश्वदेवे पाशुकम्"—इत्यादीनि
 च सूत्राणीह (का० श्रौ० सू० ५ ११ १६-३१) समालोचनीयानि दिक् ॥

(अथ चतुर्थं त्राक्षणम्)

तद्यदाहुः । साकमेधैर्व्वै देवा व्वृत्रमघ्नस्रैर्व्वैव ३
 व्यजयन्त येय मेघां व्विजितिस्ता मिति स्र्व्वैर्ह
 त्वेव देवाद्यातुमांस्यै व्वृत्र मघ्नस्तस्र्व्वैर्व्वैव व्यजयन्त
 येय मेघां व्विजितिस्ताम् † ॥ १ ॥

ते होचुः । केन राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम
 इति स हान्निरुवाच मया राज्ञा मयानीकेनेति
 ते ऽग्निना राज्ञाग्निनानीकेन चतुरो मासः
 प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा च त्रय्या च व्विद्यया
 पर्यगृह्णन् ॥ २ ॥

ते होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन यो-
 त्स्याम इति स ह व्वरुणा उवाच मया राज्ञा
 मयानीकेनेति ते व्वरुणेनैव राज्ञा व्वरुणेनानी-
 केनापरांश्चतुरो मासः प्राजयंस्तान् ब्रह्मणा चैव
 त्रय्या च व्विद्यया पर्यगृह्णन् ॥ ३ ॥

• •स्रैर्व्वैव'—इति, •व्वैर्व्वैव'—इति च पाठौ इटौ ङा० धेरस्य ।

† 'व्विजितिस्ताम्'—इति ग, घ ।

ति होचुः । केनैव राज्ञा केनानीकेन योत्स्याम
इति स इन्द्र उवाच मया राज्ञा मयानीके-
नेति त इन्द्रेणैव राज्ञेन्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो
मासः प्रजयंशान् ब्रह्मणा चैव चय्या च विद्यया
पर्यगृह्णन् ॥ ४ ॥

स यद्देवदेवेन यजते । अग्निनेवैतद्राज्ञाग्नि-
नानीकेन चतुरो मासः प्रजयति तत् चेदानी
शल्ली भवति लोहः क्षुरः सा या चेदानी शल्ली
सा चय्ये विद्याये रूपं लोहः क्षुरो ब्रह्मणो
रूपं मग्निर्हि ब्रह्म लोहित इव अग्निरुस्मालोहः
क्षुरो भवति तेन परिवर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवेन
मेतच्छय्या च विद्यया पर्यगृह्णाति ॥ ५ ॥

अथ यद्दक्षप्रघासैर्यजते अरुणेनैवैतद्राज्ञा
अरुणेनानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्
चेदानी शल्ली भवति लोहः क्षुरेणैव परि-
वर्त्तयते तद् ब्रह्मणा चैवेन मेतत् चय्या च
विद्यया पर्यगृह्णाति ॥ ६ ॥

अथ यत्साकमेधै र्यजते । इन्द्रेणैवैद्राज्ञे-
न्द्रेणानीकेनापरांश्चतुरो मासः प्रजयति तत्

त्रेणी गलली भवति लोहः दुरस्तेन परिवर्त्त-
यते तद् ब्रह्मणा चैवैन मेतुक्षय्या च विद्यया
परिगृह्णाति ॥ ७ ॥

स युद्देश्वदेवेन युजते । अग्निरेव तुर्हि
भवत्यग्नेरेव सायुज्यं सलोकतां जयत्यथ यद्
व्वरुणप्रघासैर्युजते व्वरुण एव तुर्हि भवति व्वरुण-
स्यैव सायुज्यं सलोकतां जयत्यथ यत्साकमेधै-
र्युजत ऽइन्द्र एव तुर्हि भवतीन्द्रस्यैव सायुज्यं
सलोकतां जयति ॥ ८ ॥

स युष्मिन् हस्तावमुं लोक मेति । स एन
ऋतुः परस्मा ऽऋतवे प्रयच्छति पर उ परस्मा
ऽऋतवे प्रयच्छति स परम मेव स्थानं परमां
गतिं गच्छति चातुर्मास्ययाजी तदाहुर्न चातु-
र्मास्ययाजिन मनुविन्दन्ति परमं ह्येव खलु • स
स्थानं परमां गतिं गच्छतीति ॥ ९ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

वैश्वदेवादिषु सर्वेषु परिवर्त्तनं सेतिकर्त्तव्यताकं विधित्सु-
स्तेषां सर्वेषां हववधहेतुत्वं विजयहेतुत्वं च ममान मिति
प्रतिपादयति— “तद्यदाहुरिति । ‘तत्’ तत्र उक्तविषये साक-
मेधाना मेव हववधहेतुत्वं जयहेतुत्वचेति ‘यद्’ ‘आहुः’ कथ-
यन्ति, तत्र ; तथा ‘सर्वैरेव’ हि ‘चातुर्मास्यै.’ चतुर्षु-चतुर्षु
मासेषु प्रयुज्यमानैः वैश्वदेवादिभिः हवहननं विजयञ्च प्राप्त-
वन्तो ‘देवाः’ इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र वैश्वदेवेन जित मयं मास्यायिकया दृश्यति—“ते
‘होषुरिति । ‘ते’ देवाः खलु प्रजापतिं पितर मभिलष्य
परस्परं वाचम् ‘जषुः’ । “केनानीकेनेति । अनीकं सेना-
मुखम्, सेनान्येत्यर्थः । “चतुरो मास इति । “पह्व०”—
इत्यादिना ० मासशब्दस्य भान् इत्यय मादेशः । “तान्
ब्रह्मणा चेति । ‘तान्’ विजितान् मामान् ‘ब्रह्मणा’ “अग्निं हि
ब्रह्म”—इत्यग्रे विधिरिषते †, अतो ब्रह्मणा अग्निना, ‘ब्रह्म्या’
वेदत्रयरूपया ‘विद्यया च’ देवाः ‘पर्यगृह्णन्’ परितो धारयन् ॥ २ ॥

एवं वैश्वदेवस्याग्निप्रमुखत्व मुक्त्वा वरुणप्रघासेषु वरुण-
प्रमुखत्वञ्चाह—“ते होषुरिति । “अपरांचतुर इति । आपा-
टादीनित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ एवं साकमेधेषु इन्द्रप्रमुखत्वम्,
‘अपरान्’ वासिंकादीनित्येव विशेषः ॥ ३, ४ ॥

इत्थं प्रतिकृत्युपन्यासेन वैश्वदेवादिषु पर्वेषु प्रतिपादित मध्ये
यजमानेऽपि क्रमेण योजयति— “स यद् वैश्वदेवेनेत्यादिना ।
“ब्रह्मणा च ब्रह्म्या च विद्यया पर्यगृह्णन्”—इति यदुक्तम्,
तस्य प्रतिकृति माह— “वेरनीति । त्रिषु स्थानेषु ‘एतः’

श्वेतवर्णी ० यस्याः सा त्रेणी । “वर्णादनुदात्तात्”-इति ॥
 एतगच्चात् ङीप्, तकारस्य नकारादेशश्च । ष्वाविषामकस्य
 मृगस्य लोम ‘शलनी’ ङ । उज्ज्वलघणा सा वक्ष्यमाणपरिवर्तन-
 हेतुत्वेन स्त्रीकार्या । तत्र शलन्याश्वयीप्रतिरूपत्व माह— “सा
 येति । ‘सा’ पूर्वोक्ता ‘या’ ‘त्रेणी शलनी’, सा त्रित्वसङ्घा-
 विशिष्टगुणोपेतत्वात् त्रय्या विद्यायाः स्वरूपम् । ‘लोह,’
 लोहितवर्णस्तान्मय ‘सुर,’ स ‘ब्रह्मणो रूपम्’ । कथं
 ब्रह्मणो लोहितवर्णत्व मिति तदाह— ‘अग्निर्हीति । स च
 ब्रह्मण्वाच्यो ऽग्निः लोहितवर्णः ‘इव’ हि भवति ; ‘तस्मात्’
 लोहितवर्णः ‘सुर,’ ब्रह्मणः प्रतिरूप मित्यर्थः । “तेनेत्यादि ।
 ‘तेन’ सुरेण, तथा शलन्या च ‘परिवर्तयते’ शलन्या केशान्
 विभज्य सुरेण परितो वापयेदित्यर्थः ॥ “ब्रह्मणा चैवेति ।
 ‘एवं’ यजमानम् ‘एतत्’ एतेन शलनीलोहसुरकृतेन परि-
 वर्तयेन, अग्निरूपेण तेन ‘ब्रह्मणा’ सुरनिदानभूतेन, ‘तस्या
 वेदत्रयरूपया ‘विद्याया’ च सर्वतोमुखत्वसम्पादनद्वारा अग्नया
 ‘परिवृत्ताति’ परितः सर्वासु दिक्षु धारयतीत्यर्थः । ॥ ५ ॥

० ‘एवं (एतं) श्वेतं वर्णी’-इति च पाठः ।

† पा० सू० ४ । ४६ ।

‡ ‘शलकण्टकान्याङ्गवशा भूतिः शलनी’-इति (८, ४, १,)

व्याप० श्रौ० सू० व्याख्यायां रुद्रदत्तः ।

§ ‘वापेत’-इति क्व च पाठो डा० मेहर इत्यत्र ।

॥ “त्रेण्या शलन्याङ्गकाण्डेनेत्शलाकया वा लोहेन च सुरेणौ-
 दुमरेण नि केशान् वर्तयते वापयते एतच्छ्रुति”-इति व्याप० श्रौ० सू०
 ८ ४ १ । ‘निवर्तयते = हिनति’-इति रुद्रः । प्रथमस्य वैश्वदेवपर्वण
 फलम् ते० ब्रा० १, ४, १०, १-५ इत्यत्रम् ।

। वरुणप्रघासयागस्य वरुणप्रधानकत्वात् तेन जितव्यं फल मनुक्रामति— “अथ यद् वरुणप्रघामैरिति । “त्रेनीग्रामलीत्यादि, उक्तार्थम् ७ ॥ ६ ॥

साकमेधयागस्येन्द्रप्रधानकत्वात् तेन जितव्यं फल मनुक्रामति— “अथ यत् साकमेधैरिति १ ॥ ७ ॥

इत्य वैश्वदेवादिभिः पर्वभिः द्वादशमासात्मकध्वक्षरस्वरूपा-
घासि फलत्वेन प्रतिपाद्यः †, अग्न्यादिदेवतासायुज्य मपि
तेषां फलत्वेनाचष्टे— “स यदिति । “अग्निरेव तर्हीति ।
'तर्हि' तद्धिन् वैश्वदेवे यागेऽनुष्ठिते 'स' यजमानः 'अग्निः'
अग्न्यात्मकः 'एव भवति' । 'अग्नेरेव सायुज्यम्'-इति, अस्यैव
विवरणम् । प्रथमं मर्मैः सात्तोष्य जयति, पश्चात् सायुज्य
मिति योजनाक्रमः । “वरुण एव तर्हि”-इत्यादावस्यैवं
योज्यम् ॥ ८ ॥

अथ त्रिदशमानस्य चातुर्मास्ययाजिनो मार्गं हुवन् ऋद्ध-
लोकप्राप्तिपर्यन्तं फल माह— “स यच्चिदिति । 'स' खलु
चातुर्मास्ययाजी 'यच्चिन् कर्तौ' 'अमु' विप्रकष्टं परं 'लोकम्'
'एति' त्रियते, 'सः' कर्तु 'एनं' यजमानं स्वप्नात् 'परको
कर्तवे' 'प्रयच्छति' । उक्तोऽपि विदुषः मिदि सम्पादयति—
“तदाहुरिति । यस्मात् चातुर्मास्ययाजी परमां गतिं प्राप्त-
वान्, 'तत्' तस्मात् 'अभिज्ञा' 'आहुः' कथयन्ति । कि

* द्वितीयस्य वरुणप्रघामपर्यन्तः फलम् ते० ब्रा० १. ४. १०. ६, ७ ।

† द्वितीयस्य साकमेधपर्यन्तः फलम् ते० ब्रा० १. ४. १५. ८ ।

‡ चतुर्थस्य शुभ्रामोरीयपर्यन्तः फल मपि ते० ब्रा० १. ४. १०. १ ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमच्छेखरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गीसहस्रं कनकद्वयतुलापूरुषी स्वर्णगर्भम्
सप्ताब्धीन् ६ पञ्चसीरीं-† श्लिदगतकलताधेनुसीवर्षभूमीः ।
रत्नोस्त्रा रुक्मवाजिदिपसहितरथी सायणिः ‡ सिद्धणायी § ,
व्ययाणीद्विभ्रचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्तुलः स्वर्णजं वर्षमुख्यः ;
कार्यासीयं कृपायान् शुद्धकत मज्जहो ॥ राजतं राजपूष्यः ।
पाण्योत्थं प्राण्यजन्मा ¶ सवणज मसृण. शार्कर शार्कतेजाः ,
रत्नाण्यो रत्नरुषं गिरि मकत मुदा पावसात्सिद्धणायी ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजमाभ्याष्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

मायम्दिनयतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्याय. समाप्त ॥ ६ ॥

* 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ (१) ।

† 'सप्तसीरीं'—इति ठ ।

‡ 'सायणः' ख्यात् १

§ ख्यात् 'सिद्धणायी' १

¶ 'मज्जहं'—इति ठ ।

‡ 'प्राण्यज्जिह्वर'—इति ठ ।

(१) ठ इति प्रथमकाण्डोपनिषत्कोक्ता विद्वत्तं दृश्यम् ।

मिति, तदुच्यते— 'चातुर्मास्ययाजिनम्' चातुर्मास्येनेष्टयन्तं
 यजमानम् अन्विष्यन्तो वनाः नद्यालोकादवाचीनेषु लोकेषु 'न
 विन्दन्ति' न लभन्ते ० । "परमं ह्येवेति, तत्र कारणा-
 भिधानम् ॥ ८ ॥ ५ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 साध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वितीयकाण्डे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

ॐ

० "विराणो वा एषा विकान्तिः, यथातुर्मास्यानि । वैश्वदेवैना-
 सिंल्लोके प्रव्यतिष्ठन्, षड्यप्रधामैरन्तरिक्षे, माकमेधेरसुभिंल्लोके; एष
 च त्वा वै तन् सर्वं भवति, य एवं विदां चातुर्मास्यैर्यजते"—इति
 तै० भा० १, ४, ६, ५ । अत्रैव दशमेऽनुवाके वैश्वदेवषड्यप्रधाममाक-
 मेधपितृयज्ञचामकश्चिःसुगासीदीयाणां प्रशंसाः एषक-एषराध्वताः,
 साप्तमेव ऋचयाः । चातुर्मास्ययाजिनः पुनरावृत्तिरादिकारूप मयि मूलं
 तदगो भ्रमाश्रय मिति ॥

॥ इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

॥ इत्येकपादिकानाम द्वितीयं काण्डं समाप्तम् † ॥

* "कण्डिकामह्या १०४"—इति क, "कण्डिकाः १०४"—इति ख, 'कण्डिकामह्या १०४"—इति ग-घौ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० ४८ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० १० क०, ५ ब्रा० ६ क०; सङ्गुलन यात्र प्रपाठके १०४ कण्डिका सम्भवा ।

† "एवं काण्डे ब्राह्मणानि सप्त्या २४। एवं काण्डे कण्डिका सप्त्या शत ५४०"—इति क, ख-न्यपृष्ठ मतिषीर्णं मित्यपाठाम्, "व्यसिन् काण्डे कण्डिकामह्या ५४६"—इति ग-घौ। तत्र प्रथमे प्रपाठके ११४, द्वितीये १०३, तृतीये ११३, चतुर्थे ५०५, पञ्चमे १०४, सर्वमङ्गलनयात्र काण्डे ४४६ कण्डिका, अत्रा इति निद्धम ।